ISSN 2076-1333

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 7 (2)

Харків
2009

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією, і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. В “Часописі” розглядаються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі. Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців в цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В журнале рассматриваются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире. Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world. It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 12 від 27.11.2009 р.

Редакційна колегія: Олійник Я.Б. – д.економ.н., професор, член-кореспондент АПН України – шеф-редактор (Київ), Нємець Л.М. – д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. – д.геогр.н., професор (Харків), Костріков С.В. – д.геогр.н., доцент (Харків), Нємець К.А. – д.геогр.н., професор (Харків), Решетов І.К. – д.геол.-мін.н., професор (Харків), Руденко В.П. – д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. – д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. – д.техн.н., професор (Харків), Шаблій О.І. – д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. – д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського географічного товариства (Київ), Кандиба Ю.І. – к.геогр.н., технічний секретар (Харків).

Міжнародна рада редакційної колегії: Євдокімов М.Ю. – д.геогр.н., професор (м. Смоленськ, Росія), Корнілов А.Г. – д.геогр.н., професор (м. Бєлгород, Росія), Петін О.М. – к.геогр.н., професор (м. Бєлгород, Росія), Станайтіс С. – доктор географії, доцент (м. Вільнюс, Литва).

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна; тел.: +38 (057) 707-5274; e-mail: ggfekonom@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005 р.

© Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2009

З М І С Т

Горизонти науки

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко
СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ …….. 6
Анатолій Доценко, Галина Заваріка
НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ У ГІПЕРУРБАНІЗОВАНОМУ РЕГІОНІ ……. 15
Микола Барановський
ПРОГНОЗУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТА ПОДОЛАННЯ СТАНУ ДЕПРЕСИВНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ ……... 22
Юрій Качаєв
ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ …….. 28
Іон Дубовіч
ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСКОРДОННОГО ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА …….. 34
Тетяна Павленко, Андрій Роскладка
МЕТОДИКА ОЦІНКИ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ЙОГО ВИГІДНОСТІ ДЛЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ……. 39
Ірина Мельник
МЕТОДИКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ) …… 45
Людмила Шабашова
ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ …. 50
Тамара Яснюк
НАУКОВІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ ЯК КОМПОНЕНТУ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЇ … 53
Ігор Пилипенко
СУЧАСНІ НАПРЯМКИ ТА ПІДХОДИ НІВЕЛЮВАННЯ ДИСПРОПОРЦІЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ «ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЯ» …….. 58
Дар'я Мальчикова
МЕТОДИ ТА ПІДХОДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ 62
Костянтин Нємець
МОДЕЛЮВАННЯ ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІОГЕОСИСТЕМ УКРАЇНИ ……... 66

Наукові повідомлення

Михайло Джаман, Олександр Федій
УПРАВЛІННЯ РОЗСЕЛЕНСЬКИМ ПРОЦЕСОМ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) ……. 81
Павел Черномаз
ЕВРОРЕГИОН «СЛОБОЖАНЩИНА» И ПЕРСПЕКТИВЫ УКРАИНСКО-РОССИЙСКОГО ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА …….. 85
Костянтин Мезенцев, Світлана Мархонос
РОЗВИТОК ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАЦЕРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ ……. 92
Олеся Корнус
СУЧАСНИЙ СТАН ТОРГІВЕЛЬНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ……... 99
Михайло Джаман, Тетяна Павленко
ПОКАЗНИКИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ ……... 105

Олеся Корнус, Анатолій Корнус
ОСОБЛИВОСТІ РИНКУ ПРАЦІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРОТЯГОМ 2000-2008 РОКІВ …….. 110
Людмила Кушнір, Сергій Шевчук
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ …….. 115
Ірина Литовченко
СУСПІЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНА ТИПІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ……... 121
Михайло Логвин
ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ГЕОДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ СВІТУ ……. 126
Наталія Мезенцева, Світлана Батиченко
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАХВОРЮВАНОСТІ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ……... 130
Валентина Смаль
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА РОЗМІЩЕННЯ ЗНАННЄЄМНИХ ПОСЛУГ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ……... 134
Анатолій Байназаров
ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ: ДИНАМІКА РІВНЯ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ В РЕГІОНАХ КРАЇНИ …….. 140
Людмила Нємець, Наталія Моштакова
КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ……... 144
Антон Гордєєв
КАРТИ-ПОРТОЛАНИ В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ……... 152
Юлія Заволока, Андрій Козловець, Ольга Яновська
ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ВІДРИВУ УКРАЇНИ З РОЗВИНЕНИМИ КРАЇНАМИ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) …… 156
Людмила Нємець, Ігор Кучер, Юрій Кандиба
ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПОШИРЕННЯ НЕОКОЛОНІАЛІЗМУ В АФРИЦІ …… 159
Олексій Кірюхін, Ганна Кулєшова, Катерина Полякова
НОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ У ПОСТКРИЗОВИЙ ПЕРІОД ……... 163

Дослідження молодих науковців

Олександр Носирєв
ГЕОПРОСТОРОВА ФУНКЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА …….. 169
Сергій Ярьоменко
ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ СТИКОВИХ ЗОН ……... 174
Павло Вірченко
ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ ……. 178
Андрій Козловець, Катерина Сегіда
ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПІВ ДЕМОГРАФІЧНОГО РУХУ …… 182
Світлана Дем'яненко
АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ В ЗОНІ ВПЛИВУ АТОМНИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ АЕС) ……. 187
Людмила Ключко
САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТА СУЧАСНІСТЬ ……... 191
Ганна Кулєшова
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА СУТНІСТЬ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА …… 195

Рецензії

Віра Куценко
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СІЛЬСЬКИХ ДЕПРЕСИВНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ ……... 199
Костянтин Нємець, Юрій Кандиба
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ …… 200
Людмила Нємець, Юрій Кандиба
РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ …… 201
Ярослав Олійник, Артур Голіков
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ НА ХАРКІВЩИНІ ……. 202

Наші автори ……..... 204

Вимоги до матеріалів, що подаються до «Часопису соціально-економічної географії» ……... 206

Горизонти науки

УДК 911.3

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Висвітлені тенденції розвитку економічної і соціальної географії, еволюція предмету її дослідження, теоретичні і практичні завдання дисципліни в умовах ринкової економіки і глобалізації світосистемних зв'язків. Розкриті стратегічні напрями розвитку фундаментальних і прикладених досліджень економічної і соціальної географії. Показано, що економічну і соціальну географію не можна ототожнювати з суспільною географією. Більш вдалим терміном у цьому відношенні є гуманітарна географія, використовуваний в західній літературі. Визначені стратегічні напрями становлення науки про єдину планетарну систему, в якій значна роль повинна належати економічній і соціальній географії, яка покликана створити наукові основи розвитку і функціонування людства в нових умовах.

Ключові слова: стратегія, економічна і соціальна географія, предмет дослідження, об'єкт дослідження, розміщення, глобалізація, розвиток, завдання.

Ярослав Олийнык, Анатолий Степаненко. СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ. *Освещены тенденции развития экономической и социальной географии, эволюция предмета ее исследования и практические задачи дисциплины в условиях рыночной экономики и глобализации миросистемных связей. Раскрыты стратегические направления развития фундаментальных и прикладных исследований экономической и социальной географии. Показано, что экономическую и социальную географию нельзя отождествлять с общественной географией. Более удачным термином в этом отношении является гуманитарная география, который широко используется в западной литературе. Определены стратегические направления науки о единой планетарной системе, в которой значительная роль принадлежит экономической и социальной географии, призванная создать научные основы развития и функционирования человечества в новых условиях.*

Ключевые слова: стратегия, экономическая и социальная география, предмет исследования, объект исследования, размещение, глобализация, развитие, задания.

Yaroslav Oliynyk, Anatoliy Stepanenko. THE STRATEGY OF ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHY. *The tendencies of economic and social geography development, evolution of subject of its research, theoretical and practical tasks of the discipline in the conditions of market economy and globalization of the "world and systematic" relations are enlightened. The strategic ways of development of the fundamental and practical researches of economic and social geography are revealed. It is shown that economic and social geography can not be identified with social geography. Concerning this subject, the term "classical geography" is more suitable that is used in western literature. The strategic ways of formation of the science about unified planetary system are determined, where significant role has to be a part of economic and social geography which destination is a creation of the scientific bases of development and functioning of mankind in the new conditions.*

Keywords: strategy, economic and social geography, subject of study, research object, placing, globalization, development, task.

В останні роки лунають голоси про "золоте століття" географії (Gritzner, 1992), про ріст "масштабності" географічного мислення (Ян Ціншань, 1991) і т.п., одночасно розгортається криза, пов'язана з ігноруванням теоретичних і методологічних розробок, неухильно й стійко знижуючийся статус географії як наукової дисципліни [3].

У розвитку сучасної географії намітилися дві протилежні тенденції: диференціація й інтеграція географічного знання. З першою тенденцією пов'язаний як подальший поділ географії на основні відносно самостійні частини - фізичну й економічну географію, так і диференціація, що підсилюється, і спеціалізація кожної із цих частин. З другою, інтегративною, тенденцією зв'язаний пошук загальних географічних закономірностей, які властиві об'єктам різних дисциплін географії, об'єднаної вивченням природних і соціально-економічних територіальних утворень. Чітке формулювання таких закономірностей дозволило б зберегти єдність у неоднорідній географічній системі знань.

Поряд з питаннями філософсько-методологічного обґрунтування предмета сучасної географії, актуальним є цілий ряд загальнотеоретичних проблем. При цьому на перший план висувається пошук загальних специфічних географічних методів і підходів наукового дослідження взаємодіючих систем природи й суспільства, проблема моделювання навколишнього середовища й управління ним, можливості й межі математизації географічної теорії, і інші проблеми.

Основним завданням сучасної географії є опис існуючого розподілу географічних об'єктів у просторі, пошук закономірностей цього розподілу й на підставі останніх побудова такого розподілу, що з позиції поставленої мети в умовах складної ситуації є найбільш раціональним і рентабельним.

І.Г.Черваньов (Черваньов, 1995) відзначає, що ситуація, яка склалася в сучасній географії,

не відповідає статусу фундаментальної науки, тому що вона досліджує не закони, а вивчає об'єкти: природні, господарські й ін. [12]

Економічна й соціальна географія останнім часом зазнає серйозної кризи, посиленої величезними змінами в суспільній ситуації. Поява регіональної незалежності окремих країн, республік, областей і інших територіальних утворень викликала до життя нову орієнтацію – регіональну економіку, регіоналізацію, територіальність і т.д. [3, с. 45]. Ці галузі науки, самі ще перебувають на стадії становлення, впроваджуючись у складне системне сплетення географічних напрямків досліджень фахівцями-географами, не обтяженими фундаментально-теоретичним багажем знань, мимоволі деформують географію (особливо її соціально-економічну ланку), відволікаючи її від слідування пошукам фундаментальних географічних закономірностей і законів. У зв'язку із цим у сучасній географії з'являється безліч робіт, орієнтованих на соціологію, регіональну економіку, прикладну економіку й ін., тобто ті що намагаються реалізувати миттєве замовлення не географічними засобами. Однак слабке знання принципових теоретичних положень географії, її основних категорій і закономірностей позбавляє ці роботи змістовно-географічної цінності. Для соціологів, економістів і фахівців, родинних їм галузей науки інтересу вони не представляють, тому що виконані не професійно й не професіоналами: для географії ж – ці роботи занадто відокремлені найчастіше і позбавлені змістовної основи.

Якось змінити цю тенденцію в сучасній географії, викликати інтерес до наукового пошуку, підняти її соціальний статус, можливо було б за допомогою звертання до пошуків її теоретичних позицій, концептуальних побудов, змістовних теорій, реалізованих на базі системної методології геоінформатики, просторового аналізу, геоекології й ін.

Науковий потенціал російських, а потім радянських і українських географів завжди був високий. Проте, він не дуже ефективно реалізувався в наукові школи, центри й ін. і має достатнє відставання від провідних західних шкіл і центрів. Цьому сприяв ряд обставин:

• відсутність прагнення до теоретизації мислення й пошуку рішень фундаментальних проблем географії;

• відсутність "тренда ідей" і "тренда мислення". Кожний намагається вирішувати проблему як би заново – "самостійно";

• незнання багатьма фахівцями закордонної літератури. Дещо раніше двоє-троє географів, що мають доступ до закордонних джерел, часом по-своєму трактували тренди ідей, напрямки й школи зарубіжжя. Не поліпшує цю ситуацію й гранично малий виїзд географів на різні міжнародні форуми.

Криза в географії пов'язана з "голодом" на живі й здорові ідеї, на відсутність концептуальності, осмисленні позицій, що, змикаючись із "інформаційним голодом", породжує особливий менталітет географа [3, с. 42].

На думку В.Л. Бабуріна (2002), економічна й соціальна географія після 1991 р. переживає кризу у своєму розвитку [13]. Це пояснюється тим, що відмова від планування, ліквідація державної власності, втрата комплексності розвитку, перехід до ринкових методів розвитку економіки в основному зруйнували систему територіальних господарських комплексів, різко змінили ЕГП більшості індустріальних центрів, привели до значної структурної перебудови, підсилили експансію регіональної економіки на дослідницький простір економічної географії.

В ринковій економіці економічна та соціальна географія покликана вирішувати нові завдання, які притаманні цьому суспільству. Розробка наукових засад просторово-часової організації суспільства, його вдосконалення, вивчення територіальних соціально-економічних систем – головні завдання економічної і соціальної географії. Їх основний замовник – суспільна практика, насамперед органи управління, містобудівництво, геопланування (районне планування). Посилення значення географічних чинників у розвої суспільства збільшує потребу розвитку географічної освіти й географічного мислення. Тому важливими соціальними замовниками для економічної та соціальної географії виступають середня та вища школа. Вивчення економічної і соціальної географії Батьківщини – одна з підвалин виховання патріотів незалежної України.

На різних етапах розвитку економічної та соціальної географії змінювались уявлення про її предмет. Як предмет дослідження лише економічної географії висувалися: 1) розміщення продуктивних сил; 2) просторові відмінності й просторові поєднання в господарстві; 3) територіальний аспект взаємодії природи й суспільства; 4) процеси формування, розвитку й функціонування територіальних соціально-економічних систем і управління цими системами; 5) географічні проблеми суспільного виробництва, його розміщення, утворення й розвитку територіально-виробничих комплексів. Різноманітність і неузгодженість у визначеннях предмета економічної географії зрозумілі, оскільки їх давали на різних етапах формування та розвитку науки, на різних рівнях пізнання об'єк-

та. У процесі наукових досліджень уявлення про предмет науки постійно поглиблювалися й розширювалися [1].

Предмет дослідження економічної та соціальної географії становить просторово-часова організація суспільства [6]. Вона вивчає особливості й закономірності просторової організації суспільства та окремих цивілізацій (господарство, населення, інфраструктура, природні ресурси тощо). Вивчення соціально-економічних процесів у територіальному вимірі передбачає вивчення їх з позицій локалізації, взаєморозміщення, взаємодії та просторових відносин, причинно-наслідкових зв'язків і т. ін. Предметна сторона науки може розрізнятися масштабами охоплення – від гранично широкого до вужчого, що відбиває в процесі розвитку науки позиції різних шкіл і вчених, формування та виокремлення нових наукових напрямів.

Предметом вивчення дисципліни є також територіально-економічні пропорції, регіональна пропорціональність. Прийнято вважати, що пропорціональність означає співвідношення і розподіл сукупної (пасивної і уречевленої) праці між різними сферами діяльності, економічними явищами і процесами. Вона виражає співвідношення між частинами цілого як між окремими територіями, так і пропорціональність економіки окремих районів. Від раціональних територіальних пропорцій залежить підвищення ефективності суспільного виробництва, забезпеченість природними ресурсами і міграційні процеси, поліпшення умов життєдіяльності. В економіці пропорціональність не може проявлятися із строгою математичною точністю, однак за своєю суттю вона відбиває перш за все кількісні співвідношення. Наприклад, з позицій пропорціональності можна розглядати в тому чи іншому таксоні співвідношення між потребою в робочій силі і чисельністю наявних трудових ресурсів, виробництвом і споживанням електроенергії і т.п.

Територіальну пропорціональність можна розуміти як стан динамічної рівноваги між компонентами геосистеми. Просторові соціальні та економічні пропорції повинні характеризувати таку динамічну рівновагу між соціальними, економічними і природними елементами даної території, яка б виключала виникнення диспропорцій.

Економічна і соціальна географія включає чотири основні напрямки пізнання предмета, які розкривають в цілому не лише конкретні прояви, але і наукові основи (теорію і методи) територіальної організації продуктивних сил, а саме вивчення:

1 – загальних закономірностей та умов територіальної організації і розвитку суспільного виробництва у просторі і часі;

2 – умов, особливостей і ефективності розміщення як усього господарства, так і промисловості, сільського господарства, транспорту, їх галузей і міжгалузевих комплексів, найкрупніших об'єднань і підприємств;

3 – умов, особливостей і ефективності комплексного розвитку територіального господарства (областей, економічних районів і т.д.);

4 – зовнішніх економічних зв’язків у територіальному вимірі.

При цьому головна увага приділяється питанням економіко-географічного обґрунтування комплексного розміщення продуктивних сил та їх територіальної організації.

Науково обґрунтоване розміщення окремих галузей та їх сукупності, регульований розвиток різних регіонів на базі взаємовигідного територіального поділу праці дозволяє не лише приростити суспільне багатство, але і скоротити затрати в народному господарстві, підвищити ефективність виробництва.

Ринкова економіка вимагає суворого врахування і співставлення усіх затрат і результатів у виробництві. Ринок як система соціально-економічних відносин у сфері обміну, посередництвом яких проходить збут товарів і пристосування структури виробництва до суспільних потреб, передбачає територіальну диференціацію ринкових факторів. До останніх, забезпечуючи взаємодію попиту і пропозиції товарів на макро-, мезо- і мікрорівні, відносяться умови і матеріальні елементи, організаційні структури виробництва і регулятори ринку.

Україна – великий внутрішній ринок, який склався на базі глибинних інтеграційних процесів в економіці, сформованого цілісного господарського комплексу підприємств, галузей і регіонів, загального економічного простору з узгодженою системою грошей, фінансів, податків, цін, міграційною і митною політикою і т. д. Необхідність в інформації і прогнозах територіального характеру виникає тепер повсюдно, а не лише у вищих і середніх органах управління. Тому в системі економіко-географічних наук вивченню розміщення продуктивних сил і економіки районів належить важливе місце. Майже кожне економічне дослідження або господарське рішення залишаться неповноцінними і незавершеними, якщо в них не буде врахована така важлива сторона розвитку суспільного виробництва, як його розміщення і територіальна організація.

Наукова теорія територіальної організації господарства має велике конструктивне значення, покликана служити обґрунтуванню стратегії

комплексного розміщення продуктивних сил, регіональній політиці держави, бути методологічною основою територіального планування і підґрунтям ринкових методів господарювання [8].

Для економічної і соціальної географії предметом дослідження є також географічні проблеми просторової організації суспільства, територіальні (просторові) суспільні системи. Вона вивчає територіальний поділ праці, розміщення продуктивних сил, регіональну політику, територіальну організацію виробництва, геополітику й геостратегію країн і регіонів світу, просторові соціально-економічні пропорції, територіально-виробничі зв'язки, кластерно-просторову організацію продуктивних сил, територіальну економічну й соціальну політику, територіально-виробничі комплекси й територіальні соціально-економічні структури, транспортні та інфраструктурні мережі й системи, а також мережі й системи розселення, соціально-економічні райони й територіальні соціально-економічні системи та інші аспекти просторової організації суспільства.

Науково обґрунтоване географічне розміщення виробництва, розподіл його по території має велике значення для примноження продуктивних сил суспільства і підвищення ефективності суспільного виробництва. Залежно від географічного положення місцевості змінюються природні, економічні та історичні умови розвитку виробництва. Як правило, різні мінеральні та біологічні природні ресурси, клімат, водозабезпеченість, економічна освоєність території, виробничий потенціал, заселеність, професійно-кваліфікаційна структура населення, характер розселення, все це впливає на розвиток і розміщення суспільного виробництва і на його територіальну організацію.

Різнобічний економіко-географічний аналіз і економічна оцінка всієї цієї багатогранної складної ситуації, науково обґрунтоване розміщення окремих галузей та їх сукупності, раціональна територіальна організація виробництва і взаємовигідний територіальний поділ праці між регіонами країни в кінцевому результаті дозволяє економити суспільні затрати, підвищувати продуктивність праці, ефективність виробництва.

В дослідженнях економічної та соціальної географії особливе місце належить просторовим суспільним системам, під якими розуміють просторово-часові частини антропосфери, в яких взаємопов'язано і взаємозумовлено поєднуються всі форми життєдіяльності суспільства.

Як відомо, кожна наука виникає і розвивається в тісному зв’язку з практичними потребами і запитами суспільства. Конструктивне значення економічної географії, територіального розвитку виробництва нерозривно пов’язано з актуальними проблемами територіального планування і управління, розвитку підприємницької діяльності.

До завдань економічної і соціальної географії відносяться [10].

1. Активне перетворення територіальної структури суспільного виробництва, здійснення прогресивних зрушень у розміщенні продуктивних сил, корінної перебудови управління цими процесами в умовах ринкової економіки. Питання територіальної організації постають в якісно іншій площині, їх вирішення підпорядковано пріоритету соціальних цілей, інтересів і потреб людини.

2. Корінне удосконалення розміщення і територіальної організації продуктивних сил на основі комплексного і високоефективного розвитку кожного регіону. Необхідно і дальше поліпшувати структуру сформованих територіально-виробничих комплексів і господарських зв’язків, наближати в максимальній мірі підприємства по переробці сировини до місць її видобутку. Необхідно повніше використовувати можливості малих і середніх міст і робітничих поселень, розміщуючи в них спеціалізовані підприємства, пов’язані з виготовленням продукції по кооперації, з переробкою сільськогосподарської і місцевої сировини і обслуговуванням населення.

3. Розробка механізму економіко-географічного регулювання розміщення і територіально-кластерного розвитку виробництва як способу його впливу з боку держави, а також створення високоефективної економіки кожного регіону.

4. Зміна економічного і соціального вигляду регіонів на основі обновлення технічної бази (наукомісткі, "гнучкі" автоматизовані, ресурсозберігаючі виробництва і технології), сучасної виробничої інфраструктури, пріоритетного розвитку сфери послуг і виробництва товарів широкого вжитку, кардинальних заходів по охороні навколишнього середовища.

Показати, як реалізуються напрями реконструкції територіальної організації господарства, формуються його нові між – і внутрірегіональні пропорції і зв’язки в умовах становлення ринкових відносин, охарактеризувати територіальні особливості єдиного економічного простору, форм раціонального господарювання, формування регіональних ринків – завдання економічної і соціальної географії.

В теоретичному і практичному відношенні завдання дисципліни можна розділити на три

групи:

1) розробка загальної теорії, закономірностей та наукового обґрунтування факторів територіальної організації виробництва в просторі і часі;

2) методологічне і практичне дослідження територіальної організації виробництва і просторових економічних і соціальних пропорцій;

3) дослідження процесів формування регіональних комплексів і кластерів, закономірностей формування і функціонування територіальних систем.

В умовах інформаційного суспільства міняються форми розміщення і територіальної організації виробництва. Утворюються різні асоціації, консорціуми, кластери, розвивається малий бізнес. Ці форми виробництва вимагають нових підходів до розміщення. Виявлення і наукове обґрунтування найбільш ефективних форм розміщення виробництва у ринкових умовах – важливе завдання дисципліни.

До числа нових завдань дисципліни слід віднести: всебічний розвиток експортних і експортнозамінних виробництв, здійснення економічних реформ, створення ринкової інфраструктури, приватизацію, розвиток підприємництва і бізнесу.

Глибокий економічний аналіз продуктивності праці, розподілу національного доходу, використання основних фондів, територіальної диференціації, цін в тарифів сприятиме оцінці ефективності розміщення продуктивних сил і економіки регіонів.

Механізм економічного регулювання розміщення виробництва повинен бути взаємозв'язаний з науково обґрунтованою політикою державного стимулювання розвитку районів. Стимулювання розміщення виробництва потребують райони з несприятливими соціально-економічними (малі міста, села) і екологічними (Чорнобильська зона) умовами.

Більш низькі тарифи на електроенергію, скорочення норм відрахування від прибутку, збільшення асигнувань на створення виробничої і соціальної інфраструктури та інші форми економічного стимулювання, безперечно вплинуть на розвиток депресивних районів.

Разом з тим потрібні і методи обмеження розміщення підприємств в певних регіонах і крупних містах. Підвищення вартості оцінки природних ресурсів для таких регіонів дали б можливість доказати неприйнятність розміщення в них нових підприємств. Особливо важливо посилити контроль за розміщенням підприємств у крупних містах.

Важливим завданням економічної і соціальної географії є вивчення взаємодії виробництва і природи, екологічна ситуація. Забруднення водоймищ і нераціональна вирубка лісів, забруднення повітряного басейну в містах і промислових центрах, нераціональне використання земельного фонду – все це із зростанням матеріального виробництва, збільшення населення міст перетворюється у проблему народногосподарського значення. Вивчення методів охорони природи, застосування цих методів у практиці і територіальній організації господарства є однією з умов раціональної територіальної організації виробництва.

Реалізація всіх регіональних завдань пов'язана із загальним розвитком продуктивних сил України, структурною перебудовою, фінансовою й інвестиційною політикою. Для перспективного регіонального розвитку особливо важливі державні регіональні програми, у розробці яких поряд з іншими беруть участь учені, що представляють економічну і соціальну географію. Дані програми фінансуються з державного і місцевого бюджетів. При управлінні регіональними програмами значно підвищується значимість регіональних органів влади. При цьому необхідно всіляко заохочувати створення компаній, консорціумів, фірм із державним, приватним і змішаним капіталом.

До основних напрямів подальшого розвитку *фундаментальних і прикладних досліджень економічної і соціальної географії* слід віднести: розробку теоретичних положень геоекономіки і геоекології; застосування географічної парадигми для дослідження глобальних проблем; теоретичні основи раціонального природокористування, концептуально-теоретичні проблеми географічних наук, еволюцію територіальної організації суспільства, господарства й населення, розробка проблем картографування глобальних змін природного середовища, методів дистанційного зондування.

Еколого-географічне й економіко-географічне цифрове картографування залишається одним з найважливіших напрямків географічних досліджень, що дозволяють на основі застосування Гіс-Технологій розробляти фундаментальні картографічні добутки, забезпечувати вищу й середню освіту, використовувати математико-картографічне моделювання й сучасні засоби візуалізації для рішення завдань географії й інших наук про Землю й суспільство.

Соціально-економічна географія: еволюційне країнознавство, методика аналізу динаміки соціально-економічного розвитку країн світу, просторова організація світового господарства, геополітичні дослідження й геоконфліктологія, проблеми інтегрування економіки України у

світове господарство, економіко-географічні проблеми структурної перебудови економіки України, регіональна політика, територіальне планування й проектування [9, с.15].

Геоінформаційні системи підтримки прийняття рішень передбачають створення програмних засобів, комплексів, експертних систем міст і регіонів для управління обстановкою на урбанізованих територіях, для оцінки екологічних наслідків і автоматизованого проектування природоохоронних заходів.

У регіональному соціально-економічному розвитку до пріоритетних завдань відносяться:

• Формування й зміцнення економічної основи самодостатнього соціально-економічного розвитку регіонів за допомогою чіткого розподілу компетенції і відповідальності між органами державної влади і місцевого самоврядування з питань власності, а також по прийняттю управлінських рішень, насамперед в області експлуатації природних ресурсів, зовнішньоекономічної діяльності й ін.

• Удосконалення правових основ і практики взаємодії державних і регіональних органів влади з органами місцевого самоврядування по економічних і соціальних питаннях.

• Зміцнення фінансової самостійності регіонів на основі принципів бюджетного федералізму.

• Згладжування об'єктивно сформованих міжрегіональних розходжень у рівнях соціально-економічного розвитку з використанням централізованої фінансової підтримки, у тому числі через державний фонд фінансової підтримки регіонів.

• Здійснення державної політики стимулювання розвитку регіонів і міст, що мають великий науково-технічний і виробничий потенціал і здатні стати "локомотивами" і "точками росту" економіки регіонів.

• Підтримка районів екологічного лиха, територій зі складними демографічними й міграційними проблемами, розвиток відсталих регіонів.

• Надання допомоги районам, що постраждали від екологічних і техногенних катастроф, стихійних лих і різноманітних забруднень.

• Використання переваг територіального поділу праці, формування загальноукраїнського і регіональних ринків з урахуванням історично сформованих умов розвитку.

• Забезпечення принципів єдності економічного простору й свободи переміщення товарів, капіталу й робочої сили по всій території України.

В основі стратегії економічної сфери передбачається вирівнювання умов економічної діяльності й максимального використання природних і економічних особливостей регіонів. Реформування економіки, що опирається на незбалансоване використання регіональних пільг і дотацій, в основному вичерпало свої можливості.

Функціонування системи надання фінансової допомоги територіям по соціально-економічному розвитку буде спрямовано на послідовне створення умов реалізації у всіх регіонах соціальних гарантій (через удосконалювання методики розрахунку трансфертів, підвищення рівня забезпеченості соціальної інфраструктури й ін.).

Уряд має намір формувати й здійснювати активну економічну політику стосовно регіонів з різними рівнями соціально-економічного розвитку. Вона повинна бути реальною й виключати декларації про вирівнювання, можливість прийняття однобічних рішень про підвищення рівня добробуту населення одних регіонів за рахунок інших. Для сильних регіонів така політика означає підтримку центром усіх господарських починань, що зміцнюють економіку регіонів і країни в цілому, створення системи стимулів і умов для їхнього самостійного розвитку, зміцнення й розширення оподатковуваної бази. Для слабких регіонів активна економічна політика буде містити в собі участь центра в програмах по структурній перебудові економіки регіонів, що зазнають труднощі, формування умов для залучення в них інвестицій, здійснення програм створення додаткових робочих місць із мінімальними витратами, розробку й узгодження на рівні держави системи фінансової допомоги для забезпечення гарантованих державою соціальних стандартів життя населення.

Стимулювання розвитку регіонів здійснюється з метою:

забезпечення їх сталого розвитку в інтересах усієї України, підвищення рівня життя населення, подолання бідності та безробіття, формування середнього класу;

ефективного використання економічного, наукового, трудового потенціалу, природних та інших ресурсів, а також особливостей регіонів для досягнення на цій основі підвищення рівня життя людей, оптимальної спеціалізації регіонів у виробництві товарів та послуг;

створення рівних умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України;

забезпечення додержання визначених державою соціальних гарантій для кожного громадянина незалежно від місця його проживання;

подолання депресивного стану окремих

територій, своєчасного і комплексного розв'язання проблем охорони довкілля.

Стимулювання розвитку регіонів здійснюється на засадах:

збалансування загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів розвитку, визначення державою з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування науково обґрунтованих пріоритетних напрямів регіонального розвитку;

програмно-цільового підходу до розв'язання проблем соціально-економічного розвитку, створення сприятливого інвестиційного середовища в регіонах;

максимального наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до споживачів цих послуг;

концентрації на конкурсній основі коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, а також інших ресурсів з метою досягнення найбільш ефективного їх використання для цілей регіонального розвитку;

співробітництва та взаємної відповідальності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наукових і громадських організацій та інших суб'єктів у виконанні завдань регіонального розвитку.

Державне стимулювання розвитку регіонів здійснюється відповідно до основ державної регіональної політики, державних програм економічного і соціального розвитку України, законів про Державний бюджет України, загальнодержавних програм, інших законів та актів законодавства України, а також програм економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, місцевих бюджетів.

Державна підтримка регіонів буде також здійснюватися на основі програмно-цільового підходу, спрямованого насамперед на збереження територіальної цілісності держави, на рішення міжрегіональних і загальнодержавних завдань, на прискорення виходу із кризи й на підвищення ефективності її господарської системи.

Поряд з удосконаленням методів формування й реалізації держаних програм регіонального розвитку необхідно підвищити обґрунтованість відбору регіонів для програмного пророблення їхніх проблем, що вимагає опори на прогнозні документи середньо- і довгострокового характеру, розроблювані на загальнодержавному рівні.

Необхідною умовою створення системи ефективної державної підтримки розвитку регіонів є взаємозв'язок перспектив і напрямків їхнього розвитку з перспективами розвитку країни в цілому.

В останній час економічну і соціальну географію стали ототожнювати із суспільною географією. Появилося цілий ряд публікацій, присвячених суспільній географії. При цьому склалися дві точки зору на сутність суспільної географії. З одного боку, її розглядають як метанауку про суспільство, яка охоплює всі (або майже всі) сфери суспільного життя. Найчастіше предмет дослідження ототожнюють з предметом дослідження економічної і соціальної географії. Так, О.Г.Топчієв вважає, що суспільна географія вивчає територіальну організацію суспільства, особливості розміщення основних складових життєдіяльності суспільства – його природно-ресурсного середовища, населення, виробничої та соціальної інфраструктури, суспільного виробництва, культури, а також їх різноманітних просторових поєднань [14]. Як видно із наведеного, предмет дослідження суспільної географії не відрізняється від предмету дослідження економічної і соціальної географії, якщо не вважати відсутність дослідження геополітичного простору, геополітики.

З другого боку, суспільну географію можна розглядати як стикову науку, яка виникла на стику географії і суспільствознавства. Але, як відомо, суспільствознавство як наука вивчає суспільство як соціум, абстрагуючись від таких його аспектів як розвиток і розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту і т.д.

У західній літературі давно використовується незрівнянно більш вдалий термін "*human geography*", що відповідає самим диверсифікованим варіантам суспільної географії, яка не є термінологічними еквівалентом "*human geography*", оскільки в перекладі на західноєвропейські мови суспільна географія – "*social geography*" – стає лише частиною, парціальним фрагментом "*human geography*". При цьому англомовному "*human geography*", а не "*humane geography*" або "*humanitarian geography*" у змісті "гуманна", "людина" [10].

Слід відзначити, що ще не визначено об'єкт і предмет дослідження суспільної географії і вона не може підмінити таку науку як економічна і соціальна географія, яка пройшла довгий шлях еволюційного розвитку. Крім того, у переліку ВАК України наукових дисциплін відсутня така наука як суспільна географія. Зміна економічної та соціальної географії суспільною приведе до втрати зв’язків з економічними і соціальними науками, що приведе до знищення цієї науки.

Нова електронно-обчислювальна техніка, комп'ютеризація науки та інші сучасні методи дослідження створюють передумови для дальшої диференціації науки. Закономірності розвитку економічної та соціальної географії полягають у тому, що зі зростанням числа диференційованих напрямів посилюється її інтеграційний потенціал, а це значно розширює пізнавальні можливості науки.

Формування системи географічних наук – безперервний процес. У цей час він перебуває в стадії активного пошуку нових напрямків і в той же час шляхів протидії подальшому "розповзанню" географії, чому може сприяти трактування економічної і соціальної географії як суспільної географії.

До важливих напрямів наукових досліджень необхідно віднести вивчення нового регіоналізму, зокрема роль в ньому території, як соціальної системи, яка складається із просторових рівнів. Там, де в державах наявні територіальні розділові лінії, унаслідовані від історичного процесу націєбудівництва, сучасні глобальні переміни можуть здійснювати на них певний вплив, сприяючи територіальній фрагментації. У новому регіоналізмі регіони, з одного боку, являють собою політичну арену, яка задає рамки розгляду різних проблем, прийняття рішень і розподіл ресурсів, а з другого, – загострення конкуренції за інвестиції, ринки та інші можливості на основі простору може привести до заміни політичного суперництва всередині регіонів міжрегіональною конкуренцією. Тепер регіони стають новими просторами побудови політики в якості систем дії і самостійних учасників глобального порядку.

В стратегічних напрямах дослідження економічної і соціальної географії буде приділятися більше уваги вивченню глобалізації.

Глобалізація має ряд аспектів, кожний з яких значимий як для формування конкурентних переваг, так і для екологічної безпеки. Основні з них такі:

• **економічний** – лібералізація (дерегулювання) ринків товарів і капіталів з боку урядів національних держав, концентрація і централізація міжнародного капіталу у великих транснаціональних компаніях і фінансових групах, що сприяє формуванню єдиного ринкового простору;

• **політико-правовий** – розмивання державних кордонів, послаблення протистояння політичних блоків, деідеологізація міжнародних контактів, прийняття міжнародних правових актів і угод, що послабляють жорсткість державних кордонів, роль і вплив держав на внутрішньо – і зовнішньоекономічні процеси;

• **науково-технічний** – інтеграція інновацій, що з'являються в окремих країнах, і нових технологій у єдиний комплекс технічних знань, виникнення технологічних макросистем у сфері зв'язку, транспорту, виробництва як результат революції в сфері телекомунікацій і створення Інтернету; поява нових комунікаційних та інформаційних технологій змінили характер і ресурси розвитку виробництва: якщо в 70-80-их роках XX ст. головним ресурсом розвитку було виробництво, то в XXI ст. – це фінанси й інтелект, що відзначаються підвищеною мобільністю;

• **соціокультурний** – ослаблення ролі національних традицій, звичаїв, духовно-етична конвергенція, що виражається в зближенні соціокультурних стереотипів, шкали життєвих цінностей, політичних і соціальних уявлень людей, зростання ролі індивіда й зниження ролі соціуму;

• **етнодемографічний** – стрімке зростання населення планети і його етнічна дифузія, посилення міграційних процесів, старіння й метисація населення в економічно розвинених країнах, підвищення мобільності людей в територіальних, духовних і психологічних відносинах;

• **екологічний** – глобальне загострення екологічних проблем, що мають принципове значення для життєзабезпечення населення планети.

В економіко-географічному просторі відбуваються процеси, у результаті яких формуються явища, що створюють принципово нову структуру світової економіки в порівнянні з тією, котра була характерна для неї ще 10-15 років тому. До них можна віднести такі явища, як:

• фінансова глобалізація й становлення глобальних ТНК, ріст панування капіталу над виробництвом і небувалий раніше розмах фінансових спекуляцій;

• інтенсифікація світової торгівлі й паралельна регіоналізація світової економіки, тенденції глобальної конвергенції господарських укладів;

• багаторазове збільшення інформаційних потоків і ріст їхньої розмаїтості, відкритість інформації;

• розширення впливу глобальних олігополій й ріст прошарку транснаціональних підприємців;

• перебудова центрів політичної, економічної, військової могутності, створення транснаціональної економічної дипломатії й глобалізація національної державної влади.

Глобалізація економіки, безсумнівно, має такі позитивні ефекти:

- знижує митні бар'єри;
- скорочує витрати виробництва;
- поширює нові види технологій;
- залучає капітали ТНК, ТНБ до вирішення проблем модернізації економіки країн, що розвиваються;
- сприяє прискоренню розвитку деяких країн.

Разом з тим глобалізація може виступати джерелом багатьох проблем, до основних з яких можна віднести: *збільшення нерівномірності й суперечливості у світовому розвитку; розмиванні національного суверенітету; нездатність забезпечити соціальну справедливість*; *масові потоки міграції з бідних країн у багаті, що загострює в них ситуацію; трансформація територіального поділу праці в інтелектуальний поділ праці.*

Серед можливих негативних наслідків глобалізації, від яких значною мірою залежить економічна безпека держави, можна виділити:

- наростання конкурентної боротьби між країнами, що випускають однотипну продукцію;
- збільшення агресивності регіональних держав, викликана неможливістю досягти технічного рівня найбільш розвинених країн;
- стирання межі між внутрішніми і зовнішніми факторами економічної діяльності, що перетворює зовнішні фактори у внутрішні.

Вирішення поставлених стратегічних завдань, обумовлених потребами суспільства, глобальними і регіональними викликами, підвищить науковий статус економічної та соціальної географії у вирішенні важливих соціально-економічних, політичних і екологічних проблем України.

Створення наукових основ розвитку людства в умовах глобалізації світосистемних зв'язків вимагає розгляду Землі як єдиної планетарної системи. [11]. В цьому плані становлення економічної і соціальної географії як науки про єдину планетарну систему є актуальним у науковому плані, в політичному, економічному і гуманітарному. Першочерговим завданням наук географічного циклу у сфері теорії стає формування такої програми досліджень, яка буде сприяти розумінню роботи планетарної системи і оцінки її стійкості у підтриманні умов, сприятливих для існування людини.

Необхідність дослідження планети Земля з позицій єдиної планетарної системи витікає із вчення В.І.Вернадського, який вважав, що людина на наших очах стає могутньою планетарною системою і людина може і повинна перебудувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудувати корінним чином порівняно з тим, що було раніше. Тепер прийшло розуміння того, що ця здатність людей – "підкорювачів природи" значно змінювати оточуюче середовище та інші форми життя з тим, щоб отримати короткочасні вигоді, небезпечна для них самих. Основним завданням географії стало наукове забезпечення нової парадигми, суть якої зводиться до того, що біосфера – це самоорганізуюча система, стабілізація якої здійснюється силами природи, в першу чергу за рахунок джерела енергії Сонця. Але з часом настав перелом, коли частина перетворень біосфери стала відбуватися за рахунок внутрішніх резервів – невідтворювальних джерел енергії, в результаті чого ентропія планетарної системи може лише зростати. Людство, не усвідомлюючи досить повно і захоплюючись такими проявами антропогенної упорядоченості, як міські поселення або сучасними технологічними процесами, стало перед загрозою незворотних змін у планетарній системі, перед небезпекою знищення природних умов для існування майбутніх поколінь.

Вивчення особливостей функціонування планети як єдиного цілого дозволить подолати небезпечну для людства обмеженість розмірів нашої планети. Тому формування науки про єдину планетарну систему входить у завдання розвитку економічної і соціальної географії. Наука про єдину планетарну систему покликана створити наукові основи розвитку і функціонування людства в нових умовах. Географія повинна внести істотний вклад у пом'ягчення конфлікту між діяльністю людини і процесами самоорганізації, підтримуючими існування біосфери.

Список використаних джерел

1. *Голіков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.*
2. *Шульгина О.В. Инновационное развитие географии – вызовы современности // География и экология в школе в XXI век. – 2009. – №3. – с. 35-40.*
3. *Трофимов А.М., Гайсин И.Т. Основные проблемы современной географии и их отражение в учебном процессе // География и экология в школе XXI века. – 2008. – №7. – с. 39-43.*
4. *Комарцин А.А., Гладкий Ю.П., Касимов Н.С., Разумовский В.М. О географической науке с оптимизмом // География и экология в школе XXI века. – 2005. – №8. – с. 3-10.*
5. *Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки: Учеб. для студ. вузов / А.Г.Исаченко. – М.: Изд. Центр "Академия", 2004. – 400 с.*

6. Чистобаев А.И., Шарыгин М.Д. Объектно-предметная и функциональна сущность общественной географии // Вестник СП(б)ГУ. Сер. 7. – 2007. – Вып. 1. – С. 88-92.
7. Гладкий Ю.П., Петров А.Н.. Гуманитарная география: понятийный статус и самоидентификация // Известия РАН. Серия географическая. – 2008. – №3. – С. 15-25.
8. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Гуманітарна географія як наука // Економічна та соціальна географія. – 2008. – Вип. 58. – С. 3-19.
9. Касимов Н.С. Университетская география в начале XXI века /к 70-летию географического факультета МГУ/ // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2008. – №4. – С. 7-16.
10. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Завдання економічної і соціальної географії в інформаційному суспільстві // Географія інформаційного суспільства. Т. 1. – К.: Обрії, 2008. – С. 191-199.
11. Белозерский Г.Н., Дмитриев В.В. Тенденции развития географии в XXI веке. Единая планетарная система // Известия РАН. Серия географическая. – 2007. - №4. С. 8-15.
12. Черваньов Г.Г. Стрімкими сходинами – донизу? // Український географічний журнал. – 1995. - №3. – С. 47-51.
13. Бабурин В.Л. Проблемы поиска новой парадигмы в географии, теория и практика социально-экономической географии: Материалы Всероссийской науч.-практ. конф. – 8 февраля 2002 г. // Самарин. гос. экон. акад. и др. – Самара, 2002. – С. 23-27.
14. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

© Олійник Я., Степаненко А., 2009

УДК 911.372

Анатолій Доценко, Галина Заваріка

НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ У ГІПЕРУРБАНІЗОВАНОМУ РЕГІОНІ

Розглянуто особливості формування та територіально-ієрархічної структури Луганської регіональної системи розселення, визначено її характерні риси. Виділено 5 ієрархічно супідрядних типів систем: субрегіональні, локальні, місцеві, кущові та первинні. Окреслено напрями трансформації Луганської регіональної системи розселення в період переходу до ринкової економіки.

Ключові слова: регіональна система розселення, територіально-ієрархічна структура, субрегіональні, локальні, місцеві, кущові, первинні системи розселення.

Анатолий Доценко, Галина Заварика. НАПРАВЛЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМ РАССЕЛЕНИЯ В ГИПЕРУРБАНИЗИРОВАННОМ РЕГИОНЕ. *Рассмотрены особенности формирования и территориально-иерархической структуры Луганской региональной системы расселения, определены ее характерные черты. Выделены 5 иерархически соподчиненных типов систем: субрегиональные, локальные, местные, кустовые и первичные. Очерчены направления трансформации Луганской региональной системы расселения в период перехода к рыночной экономике.*

Ключевые слова: региональная система расселения, территориально-иерархическая структура, субрегиональные, локальные, местные, кустовые, первичные системы расселения.

Anatoliy Docenko, Galina Zavarika. DIRECTIONS OF TRANSFORMATION OF SETTLEMENT SYSTEMS IN THE HYPERURBANIZED REGION. *The features of forming and territorial-hieratic structure of the Lugansk regional system of settling apart are considered. The personal touches of its functioning are definite. The five hieratically types of the systems are selected. Their constituents are described. The directions of transformation of the Lugansk regional system of settling apart in the period of transition to the market economy are outlined.*

Keywords: regional system of settling apart, territorial-hieratic structure, types of the settling apart systems

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються в економіці України в кінці XX – на початку XXI ст., охопили також соціальну сферу, в тому числі й розселення населення. Трансформація розселення є складним суспільно-географічним процесом, який спричиняє значний вплив на життєдіяльність як міського, так і сільського населення. Одним із важливих напрямів трансформації розселення ми розглядаємо трансформацію систем розселення, які тісно пов'язані із змінами виробничих та соціальних систем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На початку XXI ст. інтерес українських вчених до суспільно-географічного дослідження систем розселення значно зменшився, що зумовлено різними причинами, у тому числі й відсутністю необхідної статистичної інформації. Проте деякі дослідження варто назвати, зокрема Василь Джаман досліджував демографічні аспекти формування Західноукраїнської системи розселення [1]. Вадим Танцюра визначив головні чинники формування територіальних систем розселення, принципи формування національної системи розселення та її територіально-ієрархічну структуру, шляхи вдосконалення територіальних систем розселення [2, с.144-163]. Достойно оцінюючи важливість поруше-

них авторами теоретико-методологічних питань дослідження систем розселення, слід зазначити, що вони не вивчали процеси трансформації систем розселення. Таке дослідження у 2008 році виконала Леся Заставецька, яка дослідила процес трансформації систем розселення в агропромисловому регіоні на прикладі Тернопільської області та розробила її прогноз на довгострокову перспективу [4].

Луганська область, в якій рівень урбанізації у 2008 році становив 86,5 %, належить до гіперурбанізованих регіонів України. Процеси трансформації розселення в ній відбуваються принципово в інших напрямах, ніж у агропромислових слабоурбанізованих регіонах, до яких належить Тернопілля. Одним із таких напрямів є викладена нами структурна трансформація розселення в Луганській області [3, с.86-94]. Не менш важливою і недослідженою є трансформація систем розселення населення Луганщини, яка має напрями, притаманні власне гіперурбанізованим регіонам.

Постановка завдання. В статті поставлено і вирішено три завдання: дана кількісна та якісна оцінка сформованої за радянської доби регіональної системи розселення, визначені напрями її трансформації у перехідний період до ринкової економіки, окреслені стратегічні напрями її розвитку на основі трансформації у перспективі.

Виклад основного матеріалу. За рівнем промислового розвитку Луганська область займає друге місце в Україні після Донецької, з якою вона має багато спільного в історії заселення, напрямах господарського освоєння території, спеціалізації промисловості та комплексності її розвитку, екологічній ситуації. Це дало підстави більшості вчених розглядати Луганську область, як двійник Донецької, який повністю подібний до потужнішої за соціально-економічним потенціалом сусідки. Це не зовсім так, незважаючи на спільні риси Луганщина має не менше відмінностей і розглядається нами як унікальний регіон України, який має власне «обличчя і душу». До такого нетривіального висновку нас спонукало вивчення минулого, сьогодення та майбутнього цього своєрідного східноукраїнського краю.

Протягом 50-80-х років XX ст. в процесі індустріального розвитку Східної України на основі освоєння багатих енергетичних ресурсів на території Луганщини сформувалися досить потужні промислово-територіальний та транспортно-дорожній комплекси, які стали економічною базою для об'єктивного формування регіональної системи розселення. У межах Донбаського мегарегіону ми розглядаємо Луганщину як окремий регіон, який має всі ознаки властиві для такого територіального утворення.

Луганська регіональна система розселення сформувалася завдяки інтенсивним внутрішньосистемним виробничо-економічним, торговельно-розподільчим, адміністративно-управлінським та міграційним зв'язкам. Ця система характеризувалася такими властивостями: єдність, стійкість та цілісність. Єдність системи проявляється у тісних взаємозв'язках між міськими та сільськими поселеннями, завдяки функціональній взаємозалежності між елементами системи на основі територіального поділу праці, територіальній близькості та розвиненості транспортної мережі. Середня відстань між поселеннями складає 5,1 км проти 4,5 км в середньому в Україні, щільність населення в Луганщині значно вища середньоукраїнської (88 осіб на 1 кв. км. проти 77). Щільність залізничних колій становила 42 км. у розрахунку на 1000 кв. км. території проти 37 км. в середньому в Україні, а щільність автодоріг загального користування була трохи меншою (217 км проти 273 км на 1000 кв. км.).

Не менш важливою характеристикою Луганської регіональної системи розселення є її стійкість, під якою розуміємо стійкі темпи зростання поселенської мережі та людського потенціалу. В процесі індустріального розвитку області кількість міст з 1959 до 1989 р. збільшилася на 68%, а чисельність міського населення – на 28 %.

Стійкість системи вартує розуміти як стійкість функціонування поселень, що виконували промислові, або транспортні функції. В свою чергу стійкість функцій забезпечувалася розміщенням у міських поселеннях вугільних шахт, теплоелектростанцій, заводів тощо, які стабільно працювали, забезпечуючи продукцією величезний загальносоюзний ринок.

Цілісність Луганської системи розселення стала результатом її пропорційного розвитку, становлення та динаміки. Цілісність характеризувалася динамічністю розвитку. У 60-х роках XX ст. на Луганщині побудовано близько десятка нових шахт, завдяки яким зміцнилася економічна база багатьох міських поселень, посилилися міжселенні виробничі зв'язки, а також розширилися трудові маятникові міграції. Все це сприяло зміцненню не лише виробничо-економічних, але й соціальних внутрішньосистемних зв'язків.

Із набуттям державної незалежності України почався важкий і довготривалий процес переходу від планової до ринкової економіки. З ринковою трансформацією економіки України та її регіонів безпосередньо були пов'язані еко-

номічна криза середини 90-х років XX ст., втрата більшості традиційних ринків збуту української продукції, посилення конкурентної боротьби на світовому ринку, неконтрольовані масштаби конверсії економіки, обвальні темпи роздержавлення виробництва та створення багатоукладної економіки, швидкий розвиток реструктуризації виробництва.

У гірничовидобувних старопромислових регіонах, до яких належить Луганщина, реформування економіки відбувалося значно повільніше, що зумовлювалося необхідністю вирішення гострих економічних, фінансових, соціальних, екологічних та технічних проблем. Протягом 90-х років XX ст. в Луганській області було закрито 40 вугільних шахт, верстатобудівні заводи, значні масштаби мала криза в інших галузях машинобудування. Промислово-виробничий потенціал у вугільній та машинобудівній промисловості зменшився майже у 5 разів. Все це зумовило негативні соціальні наслідки: занепад житлового фонду та соціальної сфери, високий рівень безробіття, посилення міграційного відпливу населення за межі області, виражене постаріння міського та сільського населення. Зазначені економічні та соціальні трансформації мали значний вплив і на розселення, зокрема зумовили трансформацію систем розселення.

Ми не можемо погодитися з думкою деяких українських вчених, що в сучасний період в результаті вищезазначених ринкових трансформацій в Україні та регіонах немає ніяких систем розселення, які зруйнувалися в процесі трансформацій. Ми переконані, що об'єктивно сформовані на території Луганської області територіальні системи розселення нікуди не зникли, а лише трансформувалися із однополюсних, зорієнтованих на функціонування в одному, переважно російському економічному просторі, у багатополюсні, що працюватимуть у широкому європейському просторі. Розглянемо особливості територіальної структури Луганської регіональної системи розселення станом на 1 січня 2008 року (табл.1).

В кінці XX – на початку XXI ст. відбулася трансформація Луганської регіональної системи розселення. Зокрема, людський потенціал її зменшився у 2007 р. порівняно з 1992 р. на 531 тис. осіб, тобто на 18,4 %. Причому 87% загального зменшення людського потенціалу припадало на міські поселення, в яких відбулося найбільше скорочення місць прикладання праці. Щодо міської поселенської мережі, то вона відзначалася стабільністю (було 146 поселень), а сільська за досліджуваний період зменшилася на 13 поселень за рахунок дрібних та безлюдних. Щодо обласного центру, який виконує також функції центру формування регіональної системи розселення, то людність Луганська значно зменшилася з 503,8 тис. осіб у 1992 р. до 441,8 тис. осіб у 2007 р., тобто на 62 тис. осіб, або на 12%. Причини цього у спеціалізації промисловості. За радянської доби місто було потужним центром машинобудування, яке в період кризи 90-х років зазнало найбільшого спаду виробництва, високого рівня безробіття та міграційного відпливу працездатного населення в Російську Федерацію.

Луганська регіональна система розселення за територіальною ознакою поділяється нами на 5 ієрархічно супідрядних типів систем: субрегіональні, локальні, місцеві, кущові та первинні. Як видно з табл. 1, Луганська регіональна система розселення нами поділяється на дві субрегіональні: Луганську та Старобільську, що зумовлено значними територіальними відмінностями північної та південної частин області за географічним положенням, природними умовами та ресурсами, історією заселення та господарського освоєння, спеціалізацією господарства.

Луганська субрегіональна система розселення, яка за площею поступається Старобільській, але за людським та поселенським потенціалами, густотою поселенської мережі, щільністю населення та рівнем урбанізації є значно потужнішою і випереджає її. У 2007 р. на території Луганської субрегіональної системи розселення, яка має на 20 % меншу площу ніж Старобільська, проживало 2 млн. осіб, або майже у 7 разів більше, ніж у Старобільській, щільність населення становила 174 особи на 1 кв. км. проти 20 осіб у Старобільській, рівень урбанізації – відповідно 93 та 42 %. Отже, гіперурбанізованою слід вважати лише Луганську субрегіональну систему розселення. Щодо поселенської мережі, то тут відмінності не такі разючі.

На території Луганської субрегіональної системи розселення зосереджено 487 поселень, що на 10 % більше, ніж у Старобільській, в розрахунку на 1000 кв. км. території припадає відповідно 41 та 30 поселень.

Проте спостерігаються значні структурні відмінності. В структурі поселенської мережі Луганської системи на міські поселення припадає 27, а сільські – 73%, в Старобільській – відповідно 3 та 97%.

Таблиця 1

Територіальна структура Луганської регіональної системи розселення станом на 1 січня 2008 року

Назва системи	Площа тис. кв. км.	Кількість поселень				Чисельність населення, тис. осіб					Щільність населення, осіб на 1 кв. км.	Питома вага міського населення, %	Густота поселен. Мережі, од. на 1 тис. кв. км.	Назва центра системи	Людність центра системи, тис. осіб
		Всього	у тому числі			Всього	у тому числі								
							міське			сільське					
			міст	смт.	сільських		Всього	з них							
								міст	смт.						
Луганська регіональна	**26,7**	**928**	**37**	**109**	**782**	**2355**	**2038**	**1654**	**384**	**317**	**88**	**86,5**	**35**	**Луганськ**	**442**
У тому числі: Субрегіональні:															
З них I. Луганська	11,8	487	34	98	355	2056	1911	1594	317	145	174	93,0	41	Луганськ	442
Локальні:															
1. Луганська	5,8	229	8	30	191	797	702	558	144	95	137	88,0	39	Луганськ	442
2.Свердловська	1,2	69	3	17	49	202	188	134	54	14	161	93,1	57	Свердловськ	67
3.Краснолуцька	2,1	79	5	20	54	246	228	177	51	18	119	92,7	39	Кр. Луч	86
4.Алчевсько-Стахановська	1,2	60	12	20	28	457	452	402	50	5	402	98,8	54	Алчевськ Стаханов	115 81
5.Лисичансько-Сєвєродонецька	1,5	50	6	11	33	354	342	323	19	12	234	96,7	33	Лисичанськ Сєвєро-донецьк	108 113
II.Старобільська	14,9	441	3	11	427	299	127	60	67	172	20	42,4	30	Старобільськ	20
Локальні:															
1. Старобільська	6,2	188	1	5	182	134	51	20	31	83	22	37,7	30	Старобільськ	20
2. Біловодська	3,7	96	-	3	93	58	21	-	21	37	16	35,7	26	смт. Біло-водськ	8
3. Сватівська	5,0	157	2	3	152	107	56	4	15	51	21	51,9	31	Сватове	19

Не менш важливим структурним показником є середня людність одного поселення: якщо сільського поселення у Луганській та Старобільській системах розселення майже однакова та близька до середньообласної, то середня людність міського поселення в Луганській значно більша, ніж у Старобільській (14,5 проти 9,1 тис. осіб, або на 60 %).

Нижчим рівнем ієрархічної класифікації територіальних систем розселення є локальний. В Луганщині локальні системи розселення сформувалися на базі декількох адміністративних районів та територій підпорядкованих містам обласного значення. Як видно з табл. 1, в Луганській регіональній системі розселення нами виділено 8 локальних систем (п'ять у Луганській та три у Старобільській субрегіональній), що мають значні відмінності кількісних показників розселення. Слід зазначити, що дві системи сформувалися як біцентричні, в яких виокремилися по два системоформуючих центри (Алчевсько-Стахановська та Лисичансько-Сєвєродонецька).

В Луганській субрегіональній системі найбільшою за площею, людським та поселенським потенціалами є Луганська локальна система розселення. У 2007 р. на неї припадало 47 % поселенської мережі та 39 % населення Луганської субрегіональної системи розселення. Найбільшою за щільністю населення та рівнем урбанізації є Алчевсько-Стахановська локальна система розселення (402 особи на 1 кв. км. та 99 % міське населення).

Локальні системи розселення, що сформувалися у межах Старобільської субрегіональної системи, відрізняються низькими показниками людського та поселенського потенціалів, щільності населення та рівня урбанізації. Незважаючи на це, ми пропонуємо виділити три локальних системи розселення, які поки що знаходяться в стадії формування, але, завдяки розвиненій мережі автомобільних та залізничних шляхів сполучення, сформували територіальні системи економічних та соціальних зв'язків навколо міст Старобільська та Сватового, смт. Біловодська. Хоча останній вдвічі поступається за людністю і не досяг ранга міста, завдяки вигідному географічному положенню на північному сході області, він виконує функції системо формуючого центру для трьох районів (Біловодського, Марківського та Міловського). На північному заході області формується Сватівська локальна система розселення вздовж автомобільно-залізничної вісі Кремінна-Троїцьке. До Сватового окрім власного тяжіють Кремінський та Троїцький райони.

Нижчим рівнем ієрархії є місцеві системи, до яких відносимо районні системи та системи, що сформувалися на територіях, підпорядкованих міським радам міст обласного значення. В Луганщині зараз 18 районних систем та 14 систем розселення міських рад. Останні розташовані лише на території Луганської субрегіональної системи розселення. Ці системи відзначаються високим рівнем сформованості, тому що розвиваються в адміністративних межах районів і міськрад та мають місцеві органи управління відповідними територіями. В деяких районних системах із асиметричним розташуванням райцентрів існують підцентри, тобто додаткові системоформуючі центри для частини району так звані кущові центри, які обслуговують близько розташовані села. В Луганській області нами виділено 8 кущових систем розселення, з них п'ять розташовано у Старобільській субрегіональній системі розселення (смт. Красноріченськ, смт. Нижня Дуванка, смт. Лозно-Олександрівка, смт. Білолуцьк та с. Стрільцівка) і три в Луганській (смт. Петрівка, смт. Новосвітлівка та смт. Чорнухіне). Первинні системи розселення сформувалися у межах міських (міст районного підпорядкування), селищних та сільських рад. У цих системах здійснюються повсякденні соціальні зв'язки мешканців міських та сільських поселень, які розташовані на територіях, підпорядкованих цим радам.

Які зміни відбулися у розглянутих системах розселення в процесі їх трансформації та які напрями трансформації можна вважати головними? Одним із головних напрямів трансформації систем розселення в Луганській області є значне зменшення людського потенціалу. Як вже зазначалося, протягом 1993-2007 рр. людський потенціал Луганської регіональної системи розселення зменшився на 0,5 млн. осіб, або на 18,4%, головним чином за рахунок скорочення міського населення. Причому найбільше зменшення відбулося Луганської субрегіональної системи розселення через масове закриття шахт, заводів та фабрик. Так, протягом 1993-2007 рр. людність міст-центрів локальних систем розселення зменшилася на 16 %, а шахтарських міст Красний Луч та Стаханов – на 25 – 29%. Останні, втративши свій потенціал, перейшли з групи крупних до середніх міст.

Однак проблема полягає не просто у зменшенні безробіття та забезпеченні зайнятості населення. В сучасний період успіх справи вирішує не кількість, а якість кадрів. Тому для роботи в ринкових умовах на модернізованих, або технологічно розвинених підприємствах потрібні високоякісні кадри. В цьому полягає один із головних напрямів модернізації людсь-

кого та трудового потенціалів промислових міст та селищ Донбасу.

Другий пріоритетний напрям трансформації систем розселення в Луганщині полягає у зміцненні та оновленні виробничо-економічної бази міських поселень. Створений за радянської доби в Луганщині потужний виробничий потенціал фізично і морально застарів, а виготовлена на ньому продукція була не конкурентоздатною, що зумовило закриття одних та перепрофілювання інших промислових підприємств. Так, закриття верстатобудівних підприємств у смт. Іванівка та Красноріченське, в яких немає інших підприємств, поставило ці селища на межу деградації. Значне скорочення людності Красного Луча та Стаханова зумовлене закриттям не лише шахт, а й машинобудівних заводів, продукція яких виявилася непотрібною на світовому ринку. На початку XXI ст. спостерігалося деяке пожвавлення економічної діяльності у провідних галузях промисловості, на транспорті, у сільському господарстві області, але сучасна економічна криза звела нанівець ці економічні успіхи. Міграційний відтік населення з області триває, хоча масштаби його дещо менші.

Важливим напрямом слід вважати трансформацію соціальної сфери систем розселення. Соціальний потенціал міст, селищ та сіл Луганщини в процесі ринкової трансформації соціальної інфраструктури зазнав значних змін. Після передачи відомчого житлового фонду на баланс місцевих рад, закриття шахт та заводів у багатьох малих містах і селищах області житлово-комунальне господарство зазнало кризового стану, що стало причиною аварій. В сучасний період житлово-комунальне господарство міст та селищ області хоча і повільно, але реформується. Побутове обслуговування населення у міських поселеннях трансформувалося відповідно до умов та вимог ринку, у сільських поселеннях сфера побуту радянського типу повністю зруйнована, а нова ринкова ще не створена. Найбільший розвиток в сучасний період одержали транспорт, торгівля та громадське харчування, які пристосувалися до ринкових умов і мають значні прибутки. Підвищення тарифів на транспортні послуги, розширення автопарків та оновлення транспортних засобів, значне розширення парку легкових автомобілів, зокрема у приватній власності сприяло зміцненню транспортної інфраструктури поселень та збільшенню транспортних перевезень. Високого розвитку набула роздрібна торгівля, особливо у великих та середніх містах, райцентрах області.

Що стосується соціально-культурної сфери Луганської регіональної системи розселення, то її трансформація відбувалася у різних напрямах диференційовано по кожному виду обслуговування. Через значне зниження рівня народжуваності у 90-х роках відбулося значне скорочення мережі дитячих дошкільних закладів як у міських, так і сільських поселеннях (у 1991-2005 рр. – вдвічі). Останніми роками, коли народжуваність стала поступово зростати, деякі заклади були повернуті у комунальну власність і використовуються за призначенням. У міських поселеннях області з'явилися нові типи середніх навчальних закладів (гімназії, ліцеї), які надають більш якісну освіту. Значно розширена мережа вищих навчальних закладів, розташованих у центрах субрегіональних та локальних систем розселення, переважно за рахунок створення мережі приватних закладів Луганськ, Алчевськ, Лисичанськ, Сєвєродонецьк). Система закладів охорони здоров'я, створена за радянської доби, в основному збереглася в Луганщині. Причому у сільській місцевості вона істотно відрізняється від міської, тому що організована у межах районних систем охорони здоров'я, а у міських поселеннях – у межах територій, підпорядкованих міським радам. Трансформація інфраструктури культури в системах розселення Луганщини відбулася шляхом ліквідації традиційних радянських видів культурних закладів (будинків культури, клубів, кінотеатрів) та виникнення переважно у великих та середніх містах нових видів культурно-розважальних комплексів (нічних клубів, казино, барів тощо), орієнтованих на обслуговування невеликої когорти багатих нових українців. Новим елементом соціального комплексу Луганщини стали релігійні заклади (собори, церкви та монастирі), які були відбудовані у містах, селищах та селах за останні 18 років.

Трансформаційні процеси в системах розселення в Луганщині триватимуть в найближчій перспективі, напрями яких будуть такими ж, як і в ретроспективі. Трансформація поселенської мережі буде спрямована у напрямі її оптимізації. За нашим прогнозом, на кінець 2015 р., за оптимістичним варіантом, Луганська регіональна система буде мати 920 елементів – поселень, що на 8 поселень менше, ніж у 2007 році. Збережеться динамічність поселенської мережі, зокрема ми пропонуємо два селища перевести у міста, це райцентр Станиця Луганська, який швидко розвивається, знаходячись у приміській зоні Луганська, і досяг рангу міста та райцентр Біловодськ, який рекомендується розвивати як центр локальної системи розселення. Селищна мережа області буде більш динамічною. Трансформація її відбуватиметься трьома шляхами: приєднання деяких селищ до міст та інших селищ, переведенням у села центральних садиб та

відділень колишніх радгоспів після їх ліквідації, а також шахтарських селищ, в яких закриті шахти і функції їх істотно змінилися. У такий спосіб кількість селищ міського типу в області зменшиться до 94. Отже, міська поселенська мережа області до 2015 р. може зменшитися на 13 поселень, або на 9 % і становитиме 133 поселення.

Сільська поселенська мережа трансформуватиметься у таких протилежних напрямах: в результаті зняття з обліку безлюдних сіл і приєднання деяких сіл до міських поселень та інших сіл мережа зменшиться на 15 сіл, але цей процес перекриється більш потужним: в результаті переведення вищезазначених селищ міського типу до категорії сіл та будівництва нових сільських поселень мережа збільшиться на 20 поселень. На кінець 2015 р. сільська поселенська мережа не лише стабілізується, але й трохи збільшиться і досягне 787 поселень.

Не менш важливим напрямом стане трансформація людського потенціалу систем розселення в Луганській області. За нашим прогнозом, за оптимістичним варіантом, на кінець 2015 р. демографічний потенціал Луганської регіональної системи розселення зменшиться порівняно з 2007 р. на 7 % і становитиме близько 2,1 млн. осіб. Причому, якщо людський потенціал міських поселень за цей період зменшиться майже на 180 тис. осіб, або на 9 %, то сільських поселень – збільшиться на 3,5 %. Отже, цілком можливе довгоочікуване зростання чисельності сільського населення, яке стане можливим в результаті реалізації регіональної демографічної політики. Зменшення міського потенціалу зумовить поглиблення процесу дезурбанізації, в результаті якого питома вага міського населення у 2015 р. знизиться до 85 %. Важливо відзначити територіальні відмінності цих процесів. Якщо зменшення людського потенціалу міських поселень відбуватиметься головним чином в Луганській субрегіональній системі розселення, то зростання сільського потенціалу у Старобільській системі розселення.

Трансформація виробничого потенціалу Луганської регіональної системи розселення у перспективі до 2015 р. відбуватиметься у напрямі технічної модернізації сучасного промислового та аграрного потенціалів в результаті реалізації прийнятого в Україні стратегічного курсу на інноваційний розвиток національної економіки. Окрім того відбуватиметься будівництво нових промислових підприємств на новітній технічній базі. Отже, очікується оновлення виробничого потенціалів міських поселень, що зміцнить їх економічну базу для подальшого розвитку.

В результаті трансформації соціальної інфраструктури Луганської регіональної системи розселення у прогнозованій перспективі підвищиться рівень забезпеченості міського та сільського населення соціальними послугами, підвищиться їх якість і наблизиться до європейських стандартів, розшириться асортимент цих послуг відповідно до потреб різних верств населення. Надання певних видів послуг та розміщення відповідних соціальних об’єктів буде організоване за системно-ступеневим принципом. Повсякденні соціальні потреби мають задовільнятися у центрах первинних систем розселення, епізодичні – у центрах місцевих та локальних систем, унікальні види потреб – у центрах субрегіональних та регіональних систем розселення.

Висновки. Проведене дослідження показало, що в сучасний період і найближчій перспективі розселення в Україні розвивається шляхом трансформації його відповідно до нових умов та вимог життєдіяльності населення. Для оцінки трансформаційних процесів у розселенні недостатньо виявити основні закономірності та тенденції їх розвитку. Не менш важливий регіональний підхід, що дає можливість окреслити регіональну специфіку трансформації в розрізі соціально-економічних типів регіонів. Розглянутий у статті один із важливих напрямів трансформації розселення, а саме трансформація систем розселення у гіперурбанізованому індустріальному регіоні має значні відмінності порівняно із промислово-аграрними середньо- та слабоурбанізованими регіонами, які вже досліджувалися українськими вченими, зокрема Тарасом Заставецьким [5]. Ми розглядаємо трансформацію розселення як складний, довготерміновий суспільно-географічний процес переходу від радянського індустріального до постіндустріального типу розселення, що ґрунтується на гуманістичних принципах.

Список використаних джерел

1. *Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти, Чернівці: Рута, 2003, - 392 с.*
2. *Доценко А.І., Зінич В.Г., Великохатько О.Т., Танцюра В.Л. Розселення в Україні: проблеми і перспективи. К.: РВПС, 2006, - 268 с.*

3. *Доценко А.І., Заваріка Г.М. Структурна трансформація розселення у гіперурбанізованому регіоні (на прикладі Луганської області). / Науковий часопис Національного педагогічному університету імені М.П.Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність . К.: НПУ, 2009. – Вип. 21, - С.86-94.*
4. *Заставецька Л.Б. Трансформація системи розселення регіону в умовах удосконалення адміністративно-територіального устрою України (на прикладі Тернопільської області). Автореф. дис. к.г.н., Чернівці, 2008, - 21 с.*
5. *Заставецький Тарас. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Тернопіль: РВВТНПУ, - 2005, - 160 с.*

© Доценко А., Заваріка Г., 2009

УДК: 911.3.33 (477)

Микола Барановський

ПРОГНОЗУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТА ПОДОЛАННЯ СТАНУ ДЕПРЕСИВНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Здійснено оцінку існуючих джерел та обсягів фінансування заходів із стимулювання розвитку депресивних регіонів. Запропоновані механізми розширення фінансової бази підтримки проблемних територій та визначені критерії розподілу фінансових ресурсів між депресивними територіями різного типу. Із використанням трендових моделей здійснено прогнозування обсягів фінансових ресурсів, які можуть бути спрямовані на подолання стану депресивності сільських територій України період до 2015 р.

Ключові слова: сільські депресивні території, стимулювання розвитку, фінансові ресурси.

Николай Барановский. ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ, НЕОБХОДИМЫХ ДЛЯ СТИМУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ И ПРЕОДОЛЕНИЯ СОСТОЯНИЯ ДЕПРЕССИВНОСТИ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ УКРАИНЫ. *Осуществлено оценку действующих источников и объемов финансирования мероприятий из стимулирования развития депрессивных регионов. Предложены механизмы расширения финансовой базы поддержки проблемных территорий и определены критерии распределения финансовых ресурсов между депрессивными территориями разного типа. С использованием трендовых моделей осуществлено прогнозирование объемов финансовых ресурсов, которые могут быть направлены на преодоление состояния депрессивности сельских территорий Украины на период до 2015 г.*

Ключевые слова: сельские депрессивные территории, стимулирование развития, финансовые ресурсы.

Mikola Baranovsky. FORECASTING OF THE FINANCIAL RESOURCES NECESSARY FOR STIMULATION OF DENELOPMENT AND OVERCOMING THE CONDITION OF DEPRESSION OF THE RURAL TERRITORIES. *Assessment of the functional sources and volumes of financing the actions for stimulation of the development of the depressed regions is completed. Mechanisms of expansion of the financial base of the support of the problem territories are offered and criteria of distribution of the financial resources among the depressed territories of different types are defined. Using trend models prognostication of volumes of the financial resources which can be directed to overcoming the condition of the depression of the rural territories of Ukraine for the period till 2015 is accomplished.*

Keywords: rural depressed territories, stimulation of the development, financial resources.

Вступ. Постановка проблеми. Серед низки головних заходів, без яких практично неможливо розв'язати проблему стимулювання розвитку сільських територій та забезпечити подолання стану їх депресивності, особливу роль посідають фінансові механізми. Зазначена проблематика є настільки актуальною та важливою, що потребує окремого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фінансові аспекти стимулювання розвитку сільських депресивних територій не знайшли належного відображення у суспільно-географічних і регіоналістичних дослідженнях. Окремі питання зазначеної проблематики розкриті в роботах З. Герасимчук, А. Лісового, В. Коломийчука. У більшості ж досліджень, присвячених вивченню проблемних територій, питання фінансування їх розвитку розглядаються лише в загальному вигляді без конкретизації ймовірних джерел їх наповнення. Стосовно прогнозування фінансових ресурсів, необхідних для подолання стану депресивності сільських територій, то дана тематика взагалі знаходиться в зародковому стані.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Головним завданням даного дослідження є характеристика існуючих джерел фінансування заходів стимулювання розвитку сільських депресивних територій, оцінка виконання норм законодавства щодо виділення коштів на їх підтримку, визначення прогнозних показників фінансових ресурсів на період до 2015 р.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до нині діючого законодавства функції "порятунку" депресивних територій, у т.ч. й сільських, фактично повністю покладено на державу, а головним джерелом фінансування заходів з подолання їх проблем є державний бюджет країни. Такий підхід певною мірою звужує інструментарій заходів розв'язання проблем депресивних територій та знижує роль місцевих органів вла-

ди у розв'язанні проблем своїх територій. Як у старій, так і в новій редакції Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів" на подолання проблем депресивних територій передбачається щорічно виділяти 0,2% доходної частини державного бюджету країни. Оскільки зазначений закон набув чинності з 2006 р., тобто після прийняття бюджету на відповідний рік, фактично кошти на ці заходи були заплановані лише у бюджетах 2007 та 2008 рр. Аналіз обсягів фінансування за вказані роки показав, що вони не повністю відповідають вимогам законодавства тобто є меншими від передбаченої законом суми (табл. 1). Крім того, розподіл зазначених коштів здійснюється за незрозумілими принципами. Лише одного разу, у 2007 р. Урядом України була прийнята постанова, яка регламентувала механізми розподілу бюджетної підтримки депресивних територій [2].

Таблиця 1

Обсяги фінансування заходів зі стимулювання розвитку та подолання стану депресивності регіонів України

	Обсяги фінансування, млн. грн.			
	2006	2007	2008	2009
Доходна частина державного бюджету	127516,6	157287,1	231 931,9	239 215,1
Обсяг передбачених законодавством коштів	255,0	314,6	463,9	478,4
Обсяг реально виділених коштів	-	100,0	150,0	-

Розраховано автором за даними державного бюджету України за відповідні роки

Однією з головних вад Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів" є те, що фінансові ресурси, які передбачається виділяти на стимулювання розвитку проблемних регіонів, не розподілені між різними типами депресивних територій. Відтак є реальна загроза того, що до сільських територій зазначені кошти не надійдуть, оскільки їх використають на вищих ієрархічних рівнях. Поряд з цим, фінансування заходів стимулювання розвитку окремих територій буде здійснюватися лише за умови існування програм подолання стану їх депресивності. Останні мають створюватися після того, як Кабінетом Міністрів України буде затверджено офіційних список депресивних територій.

Більш детально, порівняно із указаним законом, фінансові аспекти стимулювання розвитку сільських депресивних територій виписані у "Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р.". Крім того, що вона містить окремих параграф, присвячений депресивним територіям, нею передбачені конкретні фінансові ресурси на розв'язання їх проблем. На цю мету планується направити упродовж 2008-2015 рр. 526,6 млн. грн. Загалом зазначена сума є незначною, оскільки становить лише 2,5% від суми коштів, передбачених розділом "Розвиток соціальної сфери та сільських територій" та 0,4% від загальних коштів даної програми.

Уже перший рік виконання програми показав, що вона реалізується не повною мірою, у т.ч. й за рахунок недофінансування. Рівень фінансування програми у 2008 р. склав 82%. Стимулювання розвитку депресивних територій, поряд з такими напрямками підтримки села як забезпечення житлом працівників освіти, медицини, що проживають у сільській місцевості, увійшло до переліку тих заходів програми, які у 2008 р. не фінансувалися взагалі..

Таким чином, відповідно до діючої законодавчої бази на фінансування заходів із стимулювання розвитку сільських депресивних територій виділяється незначна сума коштів. Це змушує науковців та практиків шукати інші джерела фінансування зазначених проблем.

Практика реалізації заходів регіональної політики багатьох країн світу свідчить про те, що їх фінансування здійснюється здебільшого зі спеціально створених фондів, наприклад Фонду регіонального розвитку країн ЄС (Постанова ЄС №1080/2006 Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2006 р.). В Україні відповідний фонд відсутній, але зазначене питання, поряд з іншими концептуальними засадами регіональної політики, знайшли відображення у кількох законопроектах, які перебувають на стадії обговорення. Йдеться насамперед про проект Закону України "Про засади державної регіональної політики", підготовкою якого займалося Міністерство регіонального розвитку та будівництва [3]. Зазначеним законопроектом передбачено створення державного фонду регіонального розвитку, головне завдання якого буде полягати у фінансуванні довгострокових міжрегіональних програм і проектів. У законопроекті визначені також джерела фінансових надходжень, за рахунок яких він має функціонувати.

Отже проведений вище аналіз показав, що на даний момент та у найближчій перспективі найбільш імовірними джерелами фінансування

заходів стимулювання розвитку регіонів і подолання стану їх депресивності можуть бути: 1) кошти, передбачені Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів"; 2) фінансові ресурси "Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р."; 3) кошти спеціального фонду місцевих бюджетів; 4) фінанси державного фонду регіонального розвитку; 5) цільові кошти, відповідно до угод про співробітництво між центральними та регіональними органами влади.

Яка саме сума фінансових ресурсів має спрямовуватися на розв'язання проблем сільських депресивних територій? Відносно точно визначити обсяги фінансових ресурсів можливо лише на основі розробки конкретних програм подолання стану депресивності сільських районів, які у свою чергу мають базуватися на паспортизації сільських поселень. При розподілі фінансових ресурсів, призначених на розв'язання проблем депресивних регіонів, необхідно враховувати той факт, що крім сільських є й інші типи подібних територій (регіони, промислові райони, міста обласного підпорядкування). Оскільки явища депресивності характеризуються високим рівнем локалізації, на нашу думку у подальшому фінансову підтримку необхідно надавати окремим поселенням (малі міста, селища міського типу) у складі промислових районів, сільським територіям, а не регіонам.

Законодавчо-нормативні документи, які регламентують механізми виділення та розподілу фінансових ресурсів на стимулювання розвитку регіонів і подолання стану їх депресивності містять суттєві вади, а відтак потребують удосконалення. На нашу думку, для унормування та оптимізації фінансових механізмів стимулювання розвитку сільських територій необхідно:

1. У Законі України "Про стимулювання розвитку регіонів" визначити такий відсотковий розподіл фінансів, які скеровуються на розв'язання проблем депресивних територій: міста обласного підпорядкування – 15%, промислові райони – 40%, сільські райони – 45%.

2. Добитися стовідсоткового фінансування заходів подолання стану депресивності сільських територій, передбачених "Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р.".

3. Поряд із уже проведеними заходами реформування бюджетної системи, продовжити її удосконалення з метою посилення ролі місцевих податків і зборів у наповненні бюджетів органів місцевого самоврядування, збільшення надходжень до їх бюджетів розвитку.

4. Створити державний фонд регіонального розвитку, як це передбачено законопроектом "Про засади державної регіональної політики", 25% доходів якого спрямувати на подолання проблем сільських депресивних територій.

5. При розробці та підписанні угод щодо регіонального розвитку передбачити фінансування заходів із подолання стану депресивності сільських територій.

Прогнозування очікуваних фінансових ресурсів, які мають бути спрямовані на розв'язання проблем сільських депресивних територій, можна здійснити кількома способами. У даному випадку воно проводилося з використанням трендових моделей.

Аналітичною основою прогнозування слугували дані про доходну частину державного бюджету України за 1997-2009 рр., а також показники доходів на прибуток підприємств за 1998-2009 рр. Оцінка вибору найкращої математичної функції здійснювалася на основі величини коефіцієнта апроксимації R^2.

Прогнозування фінансових ресурсів, передбачених Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів", свідчить про те, що найкращим чином тенденцію їх динаміки відображають лінійна та поліноміальна функції (рис. 1).

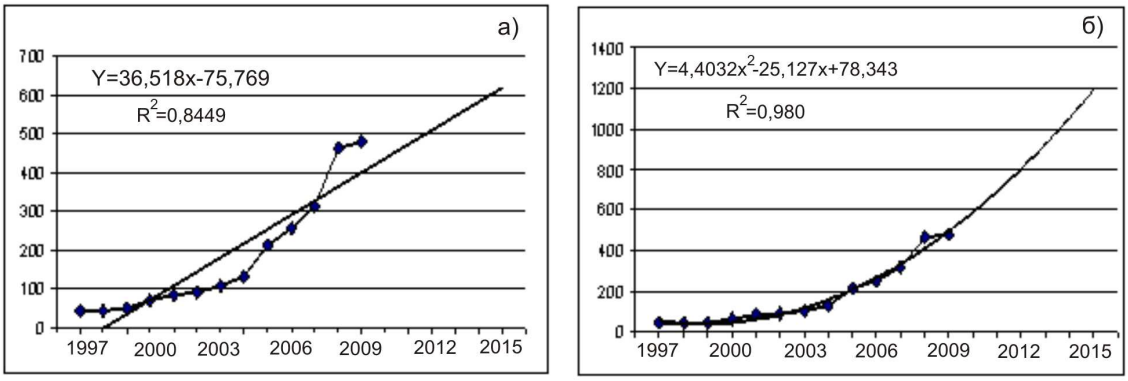

Рис. 1. Графіки результатів прогнозування методом трендового моделювання:
а) лінійна функція; б) поліноміальна функція

У першому випадку коефіцієнт апроксимації становить 0,85, другому – 0,98. Крім прямих прогнозних обрахунків, були також встановлені величини довірчого інтервалу. Вони визначалися за формулою [1, с. 22]: $\hat{Y}_t = Y_t \hat{\pm} t_\alpha \cdot S_y$, де $\hat{Y}_t$ - трендове значення показника, S_y - середньоквадратичне відхилення, t_α - табличне значення критерію Стьюдента з рівнем довіри α. Відповідно до прогнозу за лінійною функцією відрахування на заходи боротьби з депресивними територіями можуть зрости із 472 млн. грн. у 2011 р. до 618,1 млн. грн. у 2015 р. (табл. 2.). Якщо виходити із пропозицій автора про те, що на підтримку розвитку сільських територій необхідно спрямувати 45% зазначених надходжень, їх обсяг у 2015 р. може скласти 278,1 млн. грн., коливаючись від 289,7 млн. грн. за оптимістичним до 270,7 млн. грн. за песимістичним прогнозом.

Таблиця 2

Прогнозні значення фінансових ресурсів, призначених на подолання проблем депресивних територій відповідно до норм Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів", млн. грн.

Математичні функції	Прогнозні роки				
	2011	2012	2013	2014	2015
Лінійна	472,0	508,5	545,0	581,6	618,1
45%	212,4	228,8	245,3	261,7	278,1
Оптимістичний варіант	488,6	525,1	561,6	598,2	643,7
45%	219,9	236,3	252,7	269,2	289,7
Песимістичний варіант	455,4	491,9	528,4	565,0	601,5
45%	204,9	221,4	237,8	254,3	270,7

Розраховано автором

Прогнозні розрахунки, котрі базуються на поліноміальній залежності, попри те, що мають вищий рівень коефіцієнта апроксимації, видаються нам менш імовірними, особливо з урахуванням фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр.

Основним фінансовим джерелом наповнення державного фонду регіонального розвитку мають стати 5% відрахування від податку на прибуток підприємств. Прогнозування очікуваних надходжень до даного фонду здійснювалося за описаною вище схемою. Як і в попередньому випадку, найкращими формами залежності виявилися лінійна та поліноміальна функції, де коефіцієнти апроксимації склали відповідно 0.927 та 0,9753. За прогнозом на основі лінійної залежності надходження до національного фонду регіонального розвитку можуть скласти у 2015 р. майже 3,3 млрд. грн., із яких 824 млн. грн. можна спрямувати на підтримку сільських депресивних територій (табл. 3.).

Таблиця 3

Прогнозні значення фінансових надходжень до державного фонду регіонального розвитку, млн. грн.

Математична функція	Прогнозні роки				
	2011	2012	2013	2014	2015
Лінійна	2522,9	2716,4	2909,9	3103,4	3296,9
25%	630,7	679,1	727,5	775,9	824,2
Оптимістичний варіант	2564,4	2757,9	2951,4	3144,9	3338,4
25%	641,1	689,5	737,9	786,2	834,6
Песимістичний варіант	2481,4	2674,9	2868,4	3061,9	3255,4
25%	620,4	668,7	717,1	765,5	813,9

Розраховано автором

Варто зауважити, що зазначені прогнози можуть бути реалізовані мінімум за двох умов: 1) будуть неухильно дотримуватися норми Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів"; 2) буде прийнятий у відповідній редакції Закон України "Про засади державної регіональної політики".

Відповідно до нової редакції Бюджетного кодексу України до складу бюджетів розвитку сіл, селищ, міст районного підпорядкування будуть зараховуватися 10% податку на прибу-

ток підприємств (крім підприємств державної та комунальної власності) і 15% податку з доходів фізичних осіб.

Враховуючи особливості розміщення продуктивних сил країни, можна стверджувати, що перший із видів податків не забезпечить суттєвих надходжень до бюджетів місцевого самоврядування. На противагу цьому, податок із доходів фізичних осіб може стати реальною фінансовою основою бюджетів розвитку сільських громад. У зв'язку з цим видається обґрунтованим прогнозування доходів бюджетів розвитку місцевих бюджетів на основі відповідної відсоткової частки податку із доходів фізичних осіб.

Прогнозування здійснювалося на основі трендових моделей, а в якості головної було обрано лінійну залежність. Коефіцієнт апроксимації склав 0,951, що є свідченням придатності моделі для практичного використання. Проведені обрахунки свідчать про те, що у 2015 р. ймовірні надходження до бюджетів розвитку місцевих бюджетів можуть скласти близько 14 млрд. грн. (табл. 4).

Таблиця 4

Прогнозні значення фінансових надходжень до бюджетів розвитку місцевих бюджетів, млн. грн.

Математична функція	Прогнозні роки				
	2011	2012	2013	2014	2015
Лінійна	9417,4	10543,9	11670,4	12796,9	13923,4
Оптимістичний	9497,38	10623,88	11750,38	12876,88	14003,38
Песимістичний	9337,42	10463,92	11590,42	12716,92	13843,42
Сільські та селищні громади	4708,7	5271,95	5835,2	6398,45	6961,7
50%	2354,35	2635,97	2917,60	3199,23	3480,85

Розраховано автором

Крім того, проведені обрахунки стосуються усіх рівнів місцевих бюджетів, а не лише сільських. Дослідження, проведені на прикладі Ніжинського району свідчать про те, що реально частка надходжень до бюджетів розвитку сільських та селищних громад від податку на доходи фізичних осіб складає близько 50% від районного показника. З урахуванням цієї обставини сільські бюджети можуть отримати близько 7 млрд. грн. Як відомо, кошти бюджетів розвитку сільських громад призначені не лише для розв'язання проблем депресивності. Важливе значення має також дотримання справедливості у розподілі фінансових ресурсів, оскільки не всі райони є депресивними. У зв'язку з цим пропонуємо скерувати на вирішення проблем депресивності сільських територій 50% коштів бюджетів розвитку сільських та селищних громад.

Прогностичний аналіз імовірних джерел формування фінансових ресурсів для подолання стану депресивності сільських територій свідчить про те, що у 2015 р. їх загальний обсяг може скласти 4,7 млрд. грн. (табл. 5). Причому левова частку мають забезпечити фінансові ресурси фонду регіонального розвитку та кошти бюджетів розвитку місцевих бюджетів.

Таблиця 5

Джерела та обсяги фінансування заходів стимулювання розвитку сільських територій та подолання стану їх депресивності, млн. грн. (прогнозні значення)

Джерела фінансування	Прогнозні роки				
	2011	2012	2013	2014	2015
Кошти, передбачені Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів"	212,4	228,8	245,3	261,7	278,1
Кошти "Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р."	68,2	68,2	68,2	68,1	68,2
Фінансові ресурси державного фонду регіонального розвитку	630,7	679,1	727,5	775,9	824,2
Кошти бюджетів розвитку сільських і селищних громад	2354,4	2635,9	2917,6	3199,2	3480,8
Усього	3265,7	3612,0	3958,6	4304,9	4651,3

Розраховано автором

За дослідженнями автора, до категорії депресивних в Україні належить 190 сільських районів. Відтак на подолання проблем депресивності кожного із них припадатиме від 17,2 до майже 24,5 млн. грн. відповідно для 2011 та 2015 рр. Відповідно до проведених обрахунків найбільші фінансові ресурси отримають Вінницька, Миколаївська, Одеська, Сумська та Чернігівська області, тобто ті регіони, у складі яких нараховується найбільша кількість сільських депресивних районів.

Стосовно тих сільських районів, які не відносяться до категорії депресивних, кошти бюджетів розвитку можуть використовуватися на вирішення поточних проблем. Аналогічна ситуація і з коштами державного фонду регіонального розвитку. На вирішення проблем депресивних територій пропонується використовувати 25% надходжень від прибутку на доходи підприємств. Решта коштів від зазначеного податку, а також фінансові надходження від інших джерел наповнення державного фонду регіонального розвитку, можуть використовуватися для стимулювання розвитку інших типів проблемних територій (наприклад промислових районів) та вирішення регіональних проблем.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Норми фінансових відрахувань, передбачених чинним законодавством на стимулювання розвитку депресивних територій, не витримуються. Відсутність офіційного переліку сільських депресивних територій унеможливлює об'єктивний розподіл коштів, які призначенні для подолання їх проблем.

2. Головними джерелами фінансування заходів боротьби із депресивними територіями є відрахування, передбачені Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів" та "Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р.".

3. Вагомими джерелами фінансування заходів із подолання стану депресивності сільських територій мають стати кошти державного фонду регіонального розвитку та бюджетів розвитку органів місцевого самоврядування. Це стане можливим лише за умови прийняття Закону України "Про загальні засади державної регіональної політики" та нового Бюджетного кодексу України.

4. На подолання стану депресивності сільських територій пропонуємо скерувати 45% фінансових ресурсів, передбачених Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів", 25% надходжень державного фонду регіонального розвитку та 50% коштів бюджетів розвитку сільських і селищних громад.

Список використаних джерел

1. *Мезенцев К.В. Регіональне прогнозування соціально-економічного розвитку. – Навчальний посібник / К.В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004. – 82 с.*
2. *Порядок надання та використання у 2007 р. субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам для стимулювання розвитку регіонів, у тому числі депресивних територій // Постанова КМ України №396 від 7 березня 2007 р. - Офіційний сайт Верховної ради України [Електронний ресурс]: режим доступу: www. rada.gov.ua*
3. *Проект Закону України "Про засади державної регіональної політики" // Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку та будівництва [Електронний ресурс]: режим доступу: www.minregionbud.gov.ua.*

© Барановський М., 2009

УДК 911.3

Юрій Качаєв

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вивчені чинники територіальної організації інвестиційної діяльності, виявлені їх відмінності та спільні риси. Виділені основні територіальні інвестиційні процеси: просторові, компонентно-структурні та функціонально-структурні. З'ясовано, що основними типами елементів територіальної структури інвестиційної діяльності є територіально-інвестиційні системи та функціонально-територіальні інвестиційні системи. Виявлена активна взаємодія інвестиційної діяльності з зовнішнім середовищем. Показаний інтегративний характер територіальної організації інвестиційної діяльності, на відміну від територіальної організації окремих її видів.

Ключові слова: територіальна організація, інвестиційна діяльність,особливості, інвестиційні процеси.

Юрий Качаев. ОСОБЕННОСТИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. *Изучены факторы территориальной организации инвестиционной деятельности, выявлены их отличия и общие черты. Выделены основные территориальные инвестиционные процессы: пространственные, компонентно-структурные и функционально-структурные. Выяснено, что основными типами элементов территориальной структуры инвестиционной деятельности являются территориально-инвестиционные системы и функционально-территориальные инвестиционные системы. Обнаружено активное взаимодействие инвестиционной деятельности с внешней средой. Показан интегративний характер территориальной организации инвестиционной деятельности, в отличие от территориальной организации отдельных ее видов.*

Ключевые слова: территориальная организация, инвестиционная деятельность, особенности, инвестиционные процессы.

Yu. Kachaev. FEATURES OF TERRITORIAL ORGANIZATION OF INVESTMENT ACTIVITY. *The factors of territorial organization of investment activity are studied, their differences and general lines are exposed. Basic territorial investment processes are selected: spatial, component-structural and functionally-structural. It is found out that the basic types of elements of territorial structure of investment activity are the territorial-investment systems and functionally-territorial investment systems. Found out the active co-operating of investment activity with an external environment. Integral character of territorial organization of investment activity is shown, unlike territorial organization of its separate kinds.*

Keywords: territorial organization, investment activity, features, investment processes.

Постановка проблеми. «Територіальна організація» є однією з найбільш змістовних категорій у суспільно-географічній науці, яка охоплює практично всі основні аспекти розміщення та територіального розвитку господарства та населення. Вивчення територіальної організації (ТО) будь-якого виду діяльності, у тому числі інвестиційної, дозволяє узагальнити головні її територіальні особливості та комплексно розв'язувати існуючі регіональні та галузеві проблеми.

Особливо актуальною проблема удосконалення територіальної організації є для інвестиційної діяльності (ІД). Сучасна практика інвестування вимагає знання та врахування основних принципів ТО ІД, рівень наукової розробленості яких в цілому є недостатнім і має переважно економічне спрямування. Необхідність подальшої розробки теоретико-методологічних засад ТО ІД зумовлена також важливістю пошуку нових концепцій територіальної організації суспільства, які давали б відповіді на сучасні питання сьогодення, (підвищення рівня інвестиційно-інноваційного розвитку країни та її регіонів в умовах ринкової економіки, розбудова інвестиційної інфраструктури в регіонах України тощо).

Аналіз існуючих праць з питань територіальної організації інвестиційної діяльності свідчить про недостатню увагу науковців до теоретичного обгрунтування територіальних процесів в інвестиційній сфері. Існучі географічні праці присвячені насамперед дослідженню особливостей територіальної організації окремих компонентів інвестиційної діяльності. Зокрема, найбільш проробленою є дослідження ТО будівельного комплексу (В.Г. Буренстам, Й.А. Бурка, З.О. Манів, Ю.Д. Качаєв, Е.Г. Григорьєва та ін.) [1; 2 та ін.]. Є певні суспільно-географічні (Ю.Д. Качаєв, К.Ю. Мельник, дослідження західних географів) та економічні (А.Б. Кондрашихін, В.П. Ходаківська, В.І. Павлов та ін.) напрацювання з досліджень територіальної організації фондового ринку [7; 8; 10; 13; 14]. Слід відзначити аналіз територіальних особливостей іноземного інвестування, який був здійснений у роботах М.С. Мироненка, О.О. Куліка, Ю.Д. Качаєва, М.Г. Нікітіної та ін. [7; 9; 11]. В той же час практично не досліджуються, як самостійний напрямок суспільно-географічних досліджень, питання територіальної організації інвестиційної діяльності в цілому, як складного, інтегративного, динамічного процесу. Ці процеси, на нашу думку, охоплюють всі ланки інвестиційного процесу та їх взаємозв'язки.

Метою данної статті є теоретико-методологічне обгрунтування територіальної організації інвестиційної діяльності, в основі якого лежить аналіз існуючих суспільно-географічних напрацювань та власні теоретичні і практичні розробки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не розглядаючи в цій роботі існуючі у

суспільній географії визначення категорії «територіальна організація», слід зазначити деяку їх відмінність у різних сферах життєдіяльності, які відображають основні риси певного виду діяльності та їх головні суспільні функції. Зокрема, **поняття «територіальна організація інвестиційної діяльності»** відображає як основні територіальні особливості ІД, так й їх роль у розвитку соціально-економічних та регіональних процесів. ІІ атрибутивними змістовними ознаками є: а) взаєморозташування об'єктів та суб'єктів ІД у двовимірному просторі земної поверхні; б) наявність просторових зв'язків між об'єктами, розташованими у межах певної території; в) існування територіальних інвестиційних поєднань, систем та структур; г) функціонування територіальних інвестиційних утворень. Звичайно, існують й певні закономірності ТО ІД, визначення яких є важливим завданням суспільної географії.

Сучасна територіальна організація інвестиційної діяльності, з одного боку, є результатом розвитку ІД, з іншого – цілеспрямованим напрямом її функціонування. Вона розвивається під впливом численних **чинників**, як традиційних, так й сучасних. За однією з головних типологічних ознак – позиціюванням до процесу територіальної організації ІД – виділяються два основних типи чинників: внутрішні (галузеві та територіальні, які відображають вплив атрибутивних щодо ТО ІД інвестиційних та територіальних процесів) та зовнішні. За цією ознакою проаналізовані та виділені чотири типологічні групи чинників ТО ІД: 1) загальноекономічні умови та чинники інвестиційної діяльності; 2) галузеві особливості ІД; 3) територіальні особливості господарства; 4) територіальні особливості інвестиційної діяльності.

Порівняння цих груп чинників дало можливість виявити відмінності та спільні риси їх впливу на територіальну організацію ІД. Основними такими *відмінностями* є те, що галузеві чинники (переважно економічний характер ІД, незалежність та самостійність, міжгалузевий характер, складність структури ІД, тісний взаємозв'язок інвестиційних та соціально-економічних процесів, циклічність інвестиційних процесів, активні трансформаційні процеси в структурі інвестування) переважно впливають на компонентно- та функціонально-структурні процеси, в результаті чого ускладнюється компонентно-функціональна структура елементів територіальної структури (ТС) та посилюються інтеграційні територіальні процеси.

У сучасних ринкових умовах механізм їх дії є переважно економічним. Одним з важливих складових цього механізму є саморегулювання розподілу інвестицій у галузевому та територіальному розрізі шляхом концентрації інвестиційних ресурсів у регіонах з максимальною віддачею від вкладених коштів [1]. Фактично проявляється та реалізується така імманентна властивість інвестиційної діяльності як раціональність її просторового розвитку. Активізація інвестиційних процесів здійснюється переважно не директивними, а економічними методами, зокрема через покращення умов інвестиційної діяльності у регіонах (через поліпшення підприємницького клімату, підвищення інвестиційної привабливості регіонів та міст тощо).

Територіальні чинники (характер розміщення та територіальної організації окремих складових ІД, територіальність інвестиційної діяльності, різновекторність дії територіальних чинників різних видів ІД, рівень територіальної збалансованості елементів інвестиційної інфраструктури та інші) насамперед активізують територіально-структурні процеси, посилюючи територіальну структурованість ІД. На відміну від попередніх чинників, вони зазнають зворотнього впливу змін, що відбуваються у ТО ІД.

Різнонаправленість дії територіальних чинників різних видів інвестиційної діяльності ускладнює територіальну організацію ІД та знижує рівень керованості інвестиційними процесами у регіоні. Але, з іншого боку, при достатньому врахуванні та ефективному використанні їх індивідуальних переваг, така різновекторність покращує умови комбінування чинниками ІД на певній території.

Крім зазначених відмін галузеві та територіальні чинники мають й *спільні риси*. Зокрема, вони: а) спричиняють формування та розвиток нових компонентів, об'єктів, процесів, що загалом ускладнює структуру та територіальну організацію ІД; б) обумовлюють високу динаміку змін ТО ІД; в) посилюють взаємодію ІД та регіональних процесів на всіх територіальних рівнях; г) комплексно впливають на процеси ТО ІД, що зумовлено міжгалузевим характером ІД та дією ефекту мультиплікатора на територіально-компонентну структуру господарства регіонів та центрів. Не завжди ефективно використовуються їх переваги та креативний потенціал.

Значний вплив на розвиток ТО інвестиційної діяльності мають загальноекономічні умови та чинники: фінансово-економічні, соціальні, політичні та правові умови господарювання, особливості державної інвестиційної політики, ринковий механізм господарської діяльності, глобалізація суспільних процесів тощо.

Аналіз дії цих чинників засвідчив, що активну роль у функціонуванні та динамічному розвитку ТО ІД відіграють **територіально-**

структурні процеси. Розвиток цього типу територіальних процесів зумовлений не тільки значною динамікою фінансових і матеріальних інвестиційних потоків, складністю функціональних зв'язків, частою зміною регіональних умов інвестування, але й результатом дії певних просторових (геопросторових) процесів. Основними видами територіально-структурних процесів є просторові (просторово-структурні), компонентно-структурні та функціонально-структурні процеси. Їх взаємодія утворює складні інтегральні територіально-структурні процеси.

Проведені нами на прикладі України дослідження показали, що найбільш розвинутими просторово-структурними процесами ІД є просторові концентрування та деконцентрування, диференціювання, просторова поляризація та просторова дифузія. Результатом дії цих процесів є, зокрема, високий рівень територіальної деконцентрації ІД, зростання територіальної диференціації обсягів інвестування в областях та містах України, активні поляризаційні процеси у регіонах тощо. Одночасно відбуваються процеси територіальної концентрації інвестиційної інфраструктури, насамперед інституцій фондового ринку, у невеликій кількості соціально-економічних та індустріально розвинутих центрах країни тощо. [5].

Компонентно-структурні процеси в інвестиційній діяльності тісно пов'язані з трансформаційними процесами в економіці країни. Відображенням цих процесів є значні зміни галузевої, компонентної та інституційної структури ІД в регіонах та містах України, що відбулися в останні півтора десятиріччя.

Результатом сумісної дії просторово-структурних та компонентно-структурних процесів є формування центрів інвестиційної активності, де високий рівень інвестування поєднується з прогресивною та перспективною структурою їх господарства. Фактично утворюються полюси (центри) економічного зростання, які здійснюють певний вплив не тільки на свій, але й на прилеглі регіони. Ці центри є основою відповідних територіальних структур у регіонах. З одного боку, вони виступають ядрами формування більш складних територіальних структур ІД, з іншої – їх територіальне поєднання (та територіальна динаміка) часто й визначає загальну композицію територіальної структури ІД в регіоні.

Територіальну структуру ІД можна представити як закономірну впорядкованість у геопросторі множини соціально-економічних об'єктів, які тісно пов'язані між собою у процесі інвестиційної діяльності. Територіальність, як одна з основних властивостей ІД, завжди пов'язана з наявністю внутрішньої територіальної диференціації своїх складових, тобто певної його територіальної структури. Об'єктивність територіальної структурованості явищ та широке застосування у суспільно-географічних дослідженнях системного підходу зробили територіальну структуру одним з головних об'єктів суспільно-географічного дослідження [4].

Основними типами елементів ТС інвестиційної діяльності, утворення яких зумовлено дією просторово-структурних, компонентно-структурних та функціонально-структурні процесів є територіально-інвестиційні системи та функціонально-територіальні інвестиційні системи.

Об'єктивною основою формування **територіально-інвестиційних систем** (ТІС) є зазначені вище суттєві особливості інвестиційної діяльності, взаємозумовленість фінансово-інвестиційних та соціально-економічних процесів та утворення їх територіальних поєднань. ТІС визначається як цілісна територія (населений пункт, регіон), що характеризується певною сукупністю інвестиційних процесів, які мають тісні взаємозв'язки з соціально-економічним розвитком регіонів. Сутністю функціонування та цільовою заданістю цих систем є ефективне (в широкому розумінні цього слова: як фінансова та соціально-економічна ефективність) використання інвестиційного потенціалу регіону. Територіально-інвестиційні системи певних типів та видів відрізняються між собою: а) характером просторового зосередження; б) площею території; в) масштабами, структурою та динамікою інвестиційної діяльності; г) рівнем розвитку інвестиційної інфраструктури; д) особливостями впливу на соціально-економічні процеси регіону; е) внутрішньою територіальною структурою тощо.

Територіально-інвестиційні системи включають два типи: регіональні та ареальні. *Регіональні ТІС* представлені двома підтипами: а) інвестиційними підсистемами господарських комплексів одиниць адміністративно-територіального устрою (країни, області, адміністративного району); б) міжрегіональними інвестиційними системами суміжних регіонів (міжобласні, міжрайонні), в основі об'єднання яких лежать тісні територіально-інвестиційні зв'язки та схожість основних типологічних рис ІД. В основі виділення *ареальних ТІС* лежать певні форми територіального зосередження ІД – інвестиційні пункти, центри та вузли [7].

Утворення **функціонально-територіальних інвестиційних систем** (ФТІС) пов'язано з функціональними особливостями ІД, а саме: а) з тісними її зв'язками з об'єктами

інвестування, де інвестуванню належить важлива роль як імпульсу та ресурсу соціально-економічного розвитку регіонів; б) з циклічністю інвестиційної діяльності.

Першу особливість ІД насамперед визначають цільова заданність функціонування ФТІС та інтенсивні внутрішньогалузеві зв'язки. Цільова заданність функціонування зумовлена насамперед основною метою будь-якого інвестиційного проекту – отримання прибутку або соціального та іншого суспільного ефекту. З нею пов'язана реалізація численних суспільних функцій ІД, основними з яких є такі: відтворювальна, забезпечуюча, креативна, розподільно-регулююча, стимулююча, комплексоформуюча [7].

Інтенсивні внутрішньогалузеві зв'язки поєднують ФТІС у єдине ціле, формуючи якісно нові утворення. Основними видами таких зв'язків є:

а) *фінансово-економічні зв'язки*, в основі яких лежить об'єднання інвесторів та акціонерів з метою ефективної роботи реципієнта та отримання прибутку від вкладених інвестиційних коштів;

б) *виробничо-технологічні зв'язки*, що формуються через об'єктивну єдність всіх основних інвестиційних стадій у процесі спорудження об'єкта (або іншого виду інвестування), яка збирає всі інвестиційні ресурси у єдиний технологічний механізм;

в) *організаційно-управлінські зв'язки*, які логічно виникають при виконанні інвестиційного проекту;

г) *територіально-системоутворюючі зв'язки*, на формування яких впливає ряд чинників: виробничо-технологічні особливості процесу будівництва, які зумовлюють зниження транспортних витрат тощо; просторова єдність об'єкту інвестування (будівельного об'єкту тощо); сприятливість території розміщення об'єкта інвестування для всіх стадій інвестиційного процесу, насамперед через високий рівень інвестиційної привабливості регіону або знижений інвестиційний ризик.

За другою функціональною особливостю ФТІС поділяються на лінійні та циклічні. До першого типу відносяться як прості територіальні системи, які представлені окремими ланками інвестиційного процесу, так й більш складні елементи – індустріальні та інноваційні кластери та ін. Просторово-часовим проявом циклічних ФТІС є територіальні інвестиційні цикли [6].

Утворення територіальних інвестиційних циклів є об'єктивним процесом і пов'язано з необхідністю підвищення економічної ефективності інвестиційного проекту, одним з напрямів якого є територіальне зосередження основних стадій інвестиційного циклу. У випадку утворення такої територіальної спільності (під впливом інтенсивних територіально-системоутворюючих зв'язків, а також активної взаємодії з регіоном) інвестиційний цикл набуває нової якості, нових властивостей. Для такого циклу характерним є: а) територіальна завершеність інвестиційного процесу у межах певного регіону; б) тісний взаємозв'язок параметрів життєвого циклу інвестицій з умовами та чинниками даної території; в) поява та активізація нових функцій ІД, зокрема комплексоформуючої; г) активна участь циклу у територіальному розвитку регіону, формуванні та трансформації територіальної структури ІД; д) вагома роль циклу у прогресивному розвитку господарства регіону та ін. Загалом формування такого типу інвестиційних циклів, який за його змістовною сутністю можна назвати територіальним інвестиційним циклом, пов'язане з удосконаленням територіальної організації регіонів, що дає нам підставу вважати його суспільно-географічною категорією.

Для елементів ТС ІД характерною є активна **взаємодія з зовнішнім середовищем**. Функціонування ФТІС, насамперед у процесі реалізації крупних інвестиційних проектів, потребує значних додаткових потужностей та розвинутої регіональної інфраструктури, що зумовлює розвиток зовнішніх (щодо базового інвестиційного процесу) зв'язків. На нашу думку, можна виділити два типи таких зв'язків: а) забезпечуючі та б) мультиплікативні [6].

Перший тип представлений допоміжними та обслуговуючими зв'язками, які забезпечують виконання інвестиційного процесу у всіх його фазах. У передінвестиційній фазі формуються фінансово-інвестиційні, інжиніринго-консалтингові, інформаційні та інші зв'язки; у фазі інвестування – зв'язки з виробництва або створення інвестиційних ресурсів, з надання певних послуг виробничо-інвестиційного та технолого-інвестиційного характеру; у експлуатаційній фазі – інноваційні, фінансово-економічні зв'язки тощо.

Мультиплікативні зв'язки мають відцентрову направленість. Їх утворення зумовлено здатністю інвестиційної діяльності виступати інвестиційним мультиплікатором, що (через розвиток інших об'єктів та виробництв, які пов'язані з функціонуванням та розміщенням основного об'єкту інвестування) ініціює економічну активність інших учасників відтворювального процесу в регіоні. Зокрема мультиплікативні зв'язки сприяють розвитку фондового та

фінансового ринків, ринкової інфраструктури, індустріально-будівельної бази, утворенню нових видів економічної діяльності, активізації інноваційної діяльності, розвитку соціальної сфери тощо.

Відображенням високого ступеня взаємозв'язку між інвестиційними та соціально-економічними процесами у регіонах, зокрема впливу елементів ТС ІД на регіональний розвиток, є активна інвестиційна діяльність у найбільш розвинутих господарських центрах та регіонах України. У найбільш загальному виді він проявляється у тотожності тенденцій їх територіального розвитку: фактичному співпаданні розміщення центрів інвестиційної та соціально-економічної активності, майже синхронному посиленні процесів поляризації інвестиційної та господарської діяльності в регіонах України тощо.

Розроблена типологія елементів територіальної структури ІД отримала певне підтвердження у результатах проведеного нами кластерного аналізу адміністративних районів та міст України. Цей аналіз, здійснений за основними типологічними ознаками ІД (рівнем інвестиційної активності, ступенем диверсифікації структури та типом сполучень основних видів інвестиційної діяльності в регіоні), показав високий рівень локалізації регіонів у певних типологічних кластерах при значному позиційному віддаленні цих кластерів один від одного [3]. Це свідчить про існування стійких, внутрішньо взаємозв'язаних суттєвих властивостей регіонів (як елементів ТС ІД) та формування певної їх "інвестиційної якості".

Висновки. 1. Сучасна територіальна організація інвестиційної діяльності, з одного боку, є результатом розвитку ІД, з іншого – цілеспрямованим напрямом її функціонування. Вона розвивається під впливом численних традиційних та сучасних чинників. За позиціюванням до процесу територіальної організації ІД виділяються два основних типи чинників: внутрішні (галузеві та територіальні) та зовнішні.

Ці групи чинники мають як відмінності, так й спільні риси. Основними такими відмінностями є те, що галузеві чинники впливають переважно на компонентно- та функціонально-структурні процеси, в результаті чого ускладнюється компонентно-функціональна структура елементів ТС ІД та посилюються інтеграційні територіальні процеси. Спільним для цих чинників є те, що вони ускладнюють територіальну структуру ІД, обумовлюють високу динаміку змін ТО ІД, посилюють взаємодію ІД та регіональних процесів, комплексно впливають на процеси ТО ІД.

2. В основі територіальної організації інвестиційної діяльності лежать численні територіальні інвестиційні процеси. З одного боку, вони визначають динамічний розвиток ТО ІД, з іншого – є складовими регіональних процесів. Основними типами територіальних інвестиційних процесів є просторові (просторово-структурні), компонентно-структурні та функціонально-структурні процеси. Характер розвитку окремих таких процесів визначає особливості відповідних структур, а їх взаємозв'язок зумовлює основні риси інтегральної територіальної структури ІД.

3. Основними типами елементів ТС інвестиційної діяльності, є територіально-інвестиційні системи та функціонально-територіальні інвестиційні системи. На утворення та розвиток перших активно впливають просторово-структурні та компонентно-структурні процеси, на формування других – функціонально-структурні процеси.

ТІС визначається як цілісна територія (населений пункт, регіон), що характеризується певною сукупністю інвестиційних процесів, які мають тісні взаємозв'язки з соціально-економічним розвитком регіонів. Формування ФТІС насамперед визначають цільова заданність функціонування, інтенсивні внутрішньо-галузеві зв'язки та циклічність інвестиційної діяльності. З останнім чинником пов'язано формування територіальних інвестиційних циклів.

4. Для більшості елементів ТС ІД характерним є активна взаємодія з зовнішнім середовищем. Можна виділити два типи зовнішніх зв'язків: забезпечуючі та мультиплікативні. Перший тип – доцентрового спрямування – представлений допоміжними та обслуговуючими зв'язками, які забезпечують виконання інвестиційного процесу у всіх його фазах та стадіях. Мультиплікативні зв'язки мають відцентрову направленість. Їх утворення зумовлено здатністю інвестиційної діяльності виступати інвестиційним мультиплікатором, що ініціює економічну активність інших учасників відтворювального процесу в регіоні, а зрештою сприяє соціальному розвитку території.

5. Територіальна організація інвестиційної діяльності, на відміну від ТО окремих видів ІД, має інтегративний характер. Їй властиві: а) функціональна єдність (пов'язана з тісними функціональними зв'язками стадій та ланок інвестиційного процесу); б) компонентна єдність (формується через об'єктивний взаємозв'язок всіх основних видів ІД, які об'єднуються у процесі спорудження об'єкта інвестування у цілісний організаційно-управлінський механізм); в) територіальна єдність (зумовлена виробничо-

технологічними особливостями процесу будівництва, які потребують зниження транспортних витрат; просторовою єдністю об'єкту інвестування; орієнтацією розміщення всіх видів ІД у найбільш сприятливому та інвестиційно привабливому регіоні) та ін.

У контексті перспектив подальшої розробки теоретико-методологічних засад ТО ІД, слід зазначити важливість дослідження особливостей впливу сучасних територіальних інвестиційних процесів на розвиток ТС господарства.

Список використаних джерел

1. *Бурка Й. Географія будівельної індустрії / Й.А. Бурка / Навч. посібник. – Чернівці : Рута, 2000. – 100 с.*
2. *Качаєв Ю.Д. Особливості територіальної структури будівельної індустрії України / Ю.Д. Качаєв // Матеріали VII з'їзду УГТ. – К. : 1995. – С. 37-38.*
3. *Качаєв Ю.Д. Типізація регіонів України за особливостями інвестиційної діяльності / Ю.Д. Качаєв // Укр. геогр. журн. – 2005. - № 4. – С.44-50.*
4. *Качаєв Ю.Д. Методологічні принципи суспільно-географічного дослідження дослідження інвестиційної діяльності / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 17. – С. 3-10. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).*
5. *Качаєв Ю.Д. Територіальна динаміка інвестиційної діяльності як чинник змін територіальної структури господарства регіонів України. / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 18. – С. 3-10. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).*
6. *Качаєв Ю.Д. Методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження інвестиційних циклів / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 21. – С. 3-13. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).*
7. *Качаєв Ю.Д. Географія інвестиційної діяльності: об'єкт, предмет, методологічні принципи дослідження / Ю.Д. Качаєв // Наук. Вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 458. Географія. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 74-78.*
8. *Кондрашихін А. Б. Територіальна організація ринку цінних паперів: методологія і практика: Автореф. дис... д-ра екон. наук: — К., 2004. — 34 с.*
9. *Кулік О.О. Іноземні інвестції в економіку України / О.О. Кулік // Укр. геогр. журнал. – 2000. – № 1. – С. 9-15.*
10. *Мельник К.Ю. Порівняльна характеристика просторової організації ринку цінних паперів Великобританії, Німеччини та України / К.Ю. Мельник // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 21. – С. 147-161. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).*
11. *Мироненко М.С. Основные теории прямого зарубежного инвестирования в контексте конкурентоспособности стран мира // Конкурентоспособность в системе мирового хозяйства: пространственный анализ // М.С. Мироненко, И.В. Пилипенко, А.В. Федорченко и др.; под. ред. М.С. Мироненко – М. : Пресс-Соло, 2002. – С. 79-100.*
12. *Смаль І. Інвестування як геопросторовий процес // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: зб. наук. праць. У 3-х т. – Київ–Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – С.154-156.*
13. *Ходаківська В. П. Територіальна організація фінансового ринку в Україні: Автореф. дис... канд. екон. наук: — К., 2005. — 21 с.*
14. *Clark G.L., Wójcik D. The Geography of Finance: Corporate Governance in the Global Marketplace. – Oxford University Press, 2007. – 242 p.*

© Качаєв Ю., 2009

УДК 913[504:33]

Іон Дубовіч

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСКОРДОННОГО ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Звертається увага на глобальні екологічні проблеми. Розглядається важливість і актуальність транскордонного еколого-економічного співробітництва. Описано теоретико-методичні аспекти транскордонної еколого-економічної географії. Аналізується транскордонна екологізація економіки.

Ключові слова: транскордонна еколого-економічна географія, транскордонна екологізація економіки, екологізація економіки, сталий розвиток, транскордонна географія, прикордонні території.

Ион Дубович. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАНСГРАНИЧНОГО ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА. *Обращается внимание на глобальные экологические проблемы. Рассматривается важность и актуальность трансграничного эколого-экономического сотрудничества. Описаны теоретико-методические аспекты трансграничной эколого-экономической географии. Анализируется трансграничная екологизация экономики.*

Ключевые слова: трансграничная эколого-экономическая география, трансграничная екологизация экономики, екологизация экономики, устойчивое развитие, трансграничная география, пограничные территории.

Ion Dubovych. GEOGRAPHIC ASPECTS OF TRANS-BORDERING COOPERATION: THEORY AND PRACTICE. *The attention is given to global environmental challenges. The actuality and importance of trans-bordering cooperation are considered. The theoretical and methodological aspects of trans-bordering geography have been described. The chances for the greening of trans-bordering economy discussed.*

Keywords: trans-bordering ecological economic geography, trans-bordering greening of economy, sustainable development, trans-bordering geography, bordering territories.

Під впливом науково-технічного прогресу початок XXI ст. характеризують цілим спектром криз: природно-ресурсних, економічних, екологічних та ін. Із зростанням чисельності населення на Землі (6,8 млрд осіб у 2008 р. [3]), обсягів виробництва та його відходів, проблеми взаємин суспільства і природи дедалі загострюються. Оскільки економічне зростання спричиняє екологічні збитки, забруднення життєвого середовища людини, то нині потрібні всебічні вивчення антропогенного впливу на довкілля, розробки теоретико-методологічної системи щодо захисту та охорони навколишнього природного середовища від загрозливої деградації, забруднення, вичерпання та хижацького використання ресурсів природи.

Відповідно до глобальних екологічних проблем, науковці (понад 1500 з 68 держав) виступили з Декларацією-попередженням людству, в якій наголошується, що залишилось не більше одного або декілька десятиліть до того, коли можливість запобігти загрозам, з якими зараз стикається людство, буде упущено і перспективи для виживання людства різко зменшаться [9, с. 10].

Як свідчать наукові дослідження, відбувається колосальне забруднення довкілля. Крім важких металів, радіації, величезні простори заражені хімічними речовинами, стан ґрунтів катастрофічний. Щороку близько 6 млн га сільськогосподарських угідь перетворюються у пустелі. Щодня на нашій планеті зникає до 40 тис. га лісу [4, с. 11]. Це означає, що впродовж року на Землі знищують близько 14,6 млн. га лісу. Це набагато більше, ніж площа лісів України (10,8 млн. га [8, с. 67]).

Оскільки доведено, що половину всього атмосферного кисню продукують ліси, які, своєю чергою, впливають на формування клімату на нашій планеті [4, с. 11], то вже сьогодні необхідно кардинально вирішувати проблеми нераціонального вирубування лісів.

У наш час, за даними Всесвітнього фонду охорони живої природи, на Землі щогодини зникає один вид тварин.

Тривожні наслідки світового значення має аварія ЧАЕС. Доведено, що майже 5% території України втрачено після Чорнобильської аварії, радіаційного забруднення. Значно збільшилась кількість онкологічних захворювань людей, хвороб ендокринної системи, органів дихання тощо.

Отже, з цих та інших прикладів можна зробити висновок, що екологічні проблеми мають загальносвітовий характер створюють загрозу подальшому існуванню життя на нашій планеті; суспільство, рослинний і тваринний світ опинилися на межі широкомасштабної деградації.

Глобальна екологічна криза, а точніше реальна можливість небезпеки екологічної катастрофи дедалі більше визнається на державних та міжнародному рівнях.

Проблеми міжнародних екологічних відносин вперше були висунуті на конференції ООН з охорони природи, яка відбулась 1972 р. у Стокгольмі (Швеція).

Для вдосконалення міжнародних екологічних відносин, у тому числі транскордонних,

важливе значення має Міжнародна конференція з екологічних питань, що відбулася у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). На цій конференції накреслено нові шляхи міжнародної співпраці, в яких відображені інтереси всіх держав світу щодо захисту цілісної глобальної системи довкілля й розвитку. Особливу увагу було звернено на зміцнення зв'язків науки з урядовими структурами, промисловістю та громадськістю [6].

Вивчення та вирішення сучасних екологічних проблем можливе тільки за умови широкої й активної міжнародної еколого-економічної співпраці усіх держав. Процеси глобалізації призвели до формування по суті глобального еколого-економічного комплексу планети. Тому сьогодні необхідно розглядати екологічну та економічну системи як єдину еколого-економічну систему.

Взаємозалежність екологічних та економічних чинників це нагальні питання про системну еколого-економічну ефективність використання природних ресурсів, охорону довкілля та екологічну безпеку людства. Як відомо, ці проблеми посідають найважливіше місце в концепції сталого розвитку.

Ідеї комплексного вивчення процесів еколого-економічного розвитку зародились у другій половині 60-х років XX ст. і пов'язані з іменем американського географа-економіста У.Айзарда, який запропонував використовувати принципи інтеграції екологічного та економічного аналізу у регіональних передпланових дослідженнях. Пізніше в рамках регіональної економіки У.Айзард зробив спробу розширити можливості використання еколого-економічного аналізу в моделях управління регіональними системами. З початку 70-х рр. XX ст. проблемами комплексних екологічних та економічних досліджень почали активно займатись і в інших державах світу, в тому числі і в Україні (у Львові, Києві, Сумах, Одесі та інших містах) [11, с. 10-12].

Що слід розуміти під екологічною економікою? Академік НАН України Ю.Ю. Туниця вважає, що екологічна економіка це нова економіка, яка зародилася наприкінці XX ст. під впливом науково-технічного прогресу. Вона є, з одного боку, продуктом розвитку економічної думки в історичній ретроспективі і опирається на досягнення новітньої економічної теорії, з другого боку, екологічна економіка є результатом спостережень та аналізу розвитку сучасного світу, його природи і суспільства, результатом аналізу цілком нових екологічних проблем, яких не існувало на початку XX ст.

Екологічна економіка як міждисциплінарна наука базується на принципах і методах економічної теорії, прикладної економіки, екології, економічної та соціальної географії, а також інших природничих наук. Екологічна економіка є не просто новою теоретичною і прикладною навчальною дисципліною, яка виникла наприкінці XX ст., а свого роду новою ідеологією, покликаною принципово змінити спосіб мислення та дій людини у стосунках з природою.

Отже, екологічна економіка це економіка виживання, поліпшення добробуту людей і сталого розвитку суспільства. Іншими словами – економіка майбутнього [11, с. 23-36].

Предметом екологічної економіки є вивчення шляхів вибору раціональних способів виробництва матеріальних благ в умовах обмежених природних ресурсів, необмежених людських потреб та нестабільних (динамічних) умов природного життєвого довкілля [11, с. 74-89].

В наш час еколого-економічна проблематика визначає не лише ефективність функціонування господарської діяльності, спрямованої на раціональне використання природних ресурсів, охорону довкілля та екологічну безпеку людства, але й принципові умови для нормального життя людини.

Оскільки у багатьох країнах деградація біосфери призвела до великомасштабних біологічних катастроф, до погіршення якості життя та здоров'я населення, то відповідно, виникає необхідність розробки теоретико-методичних засад дослідження та практичної реалізації регіонального та глобального комплексу екологічної економіки.

Необхідно зазначити, що одним із найактуальніших і пріоритетніших у міждержавних еколого-економічних відносинах стає фактор екологізації економіки. Формування сталого розвитку і забезпечення національної екологічної безпеки в будь-якій державі чи регіоні неможливе без екологізації економіки, тобто без перетворення економіки, спрямованої на зменшення інтегрального екодиструктивного впливу процесів виробництва та споживання товарів і послуг.

Оскільки екологічна економіка ставить своїм завданням екологізацію усієї економічної системи, то необхідно вжити відповідних заходів, які б сукупно створили міжнародну екологізацію економіки. Враховуючи геопросторові особливості, а також нинішню специфіку міжнародних відносин, схема екологізації економіки повинна складатись з чотирьох рівнів (національний транскордонний, міждержавний і глобальний) і включати такі основні напрями: екологічне виховання і культуру, екологізацію

освіти; екологізацію політико-правової системи; екологізацію виробництва та екологізацію фінансової системи (див. рис.).

Вдосконалення міжнародної екологізації економіки треба починати не з макро-, а з мікрорівня. Тобто застосовувати сучасну наукову формулу: «мислити глобально, діяти регіонально». Особливе місце у цьому напрямі належить транскордонному співробітництву. Прикордонні території суміжних держав мають багато спільних ознак не тільки у природно-географічному, а й в еколого-економічному, геополітичному та інших аспектах. Тому питання екологізації транскордонних відносин є актуальними.

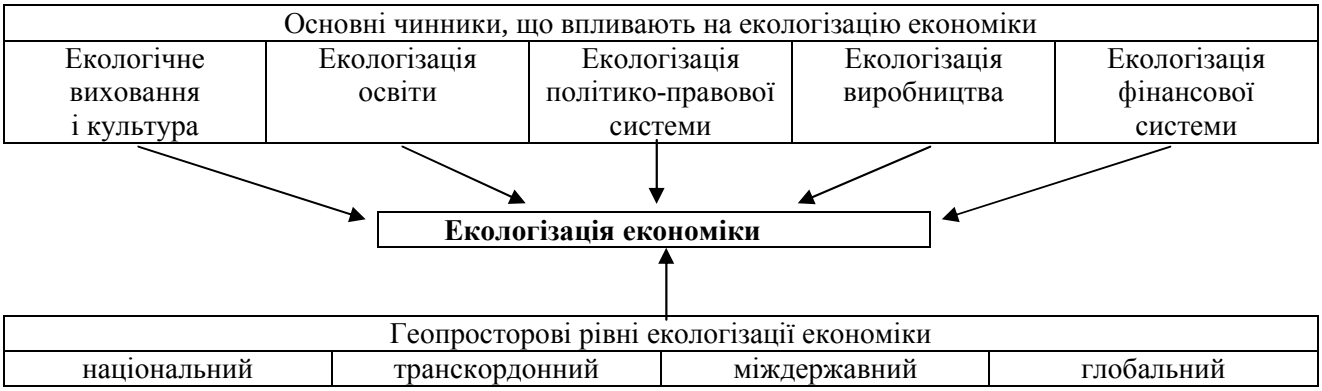

Рис. Структурно-логічна схема екологізації економіки

Добросусідські взаємовідносини між суміжними державами багато у чому залежать від ефективного співробітництва у галузі екологічної економіки, яке, своєю чергою, залежить від рівня екологічного виховання населення, культури та освіти держав-сусідів. Дисбаланс в екологічному вихованні, невідповідність рівнів економічного, соціального, політичного та правового розвитку між суміжними державами часто призводить до міжнародних непорозумінь.

За своєю суттю транскордонну співпрацю суміжних держав називають «транскордонне співробітництво». Треба зазначити, що нині основний акцент наукових дослідженнях, а також практичних дій транскордонного співробітництва, як правило, спрямовані на економічну співпрацю. Тобто транскордонне співробітництво сприймається переважно як інструмент економічного співробітництва. Насправді транскордонне співробітництво слід розглядати набагато комплексно, охоплювати насамперед ті проблеми, які є життєво важливі як для мешканців прилеглих до кордону територій, так і інших регіонів.

Отже, транскордонне співробітництво треба сприймати як специфічну сферу міжнародної співпраці у еколого-економічній, політико-правовій та інших галузях людської діяльності, що здійснюється на регіональному прикордонному рівні.

Відповідно до Закону України «Про транскордонне співробітництво» (від 24 червня 2004 р.), *транскордонне співробітництво* – це спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством.

Транскордонні відносини мають низку особливостей, визначених наявністю кордону та необхідністю його облаштування, вирішення екологічної безпеки людства, спільне використання природних ресурсів тощо. Тому проблеми транскордонних екологічних відносин, а також потреби співробітництва між сусідніми державами (у різних сферах людської діяльності і на різних рівнях – населених пунктів, районних, обласних чи загальнодержавних) свідчать про те, що істотну увагу необхідно звертати на вивчення еколого-економічного комплексу саме прикордонних територій.

Для об’єктивного вивчення еколого-економічної ситуації прикордонних територій, необхідно ввести у суспільно-географічний цикл наук (розділ транскордонної географії) такий науковий напрямок досліджень як **транскордонна еколого-економічна географія,** або **транскордонні еколого-економічні відносин**. На її базі досліджували б екологічну економіку *прилеглих до кордону територій.*

Об'єктом дослідження транскордонної еколого-економічної географії є прилеглі до кордону регіони. Вони є певною географічною територією, яка охоплює ділянку державного кордону та суміжні прикордонні регіони двох або більше держав і характеризується певною однорідністю в одному або декількох аспектах.

Для того щоб краще зрозуміти специфіку транскордонної еколого-економічної географії, потрібна відповідна теоретико-методична розробка.

Вивчення еколого-економічної ситуації прикордонних регіонів суміжних держав потребує проведення аналізу за такими показниками: географічне розташування, природні умови й ресурси, історико-географічні особливості розвитку, екологічний стан, рівень економічного і соціального розвитку, структура господарства, рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, демографічна ситуація, екологічне виховання населення, соціально-психологічний клімат тощо. Отже, транскордонна еколого-економічна географія вимагає глибокої і детальної обізнаності у всіх сферах людської діяльності прикордонних регіонів.

Як правило, науковці деяких країн описують прилеглі до кордону території на перевагу рідної держави. Це природньо, але водночас небезпечно, оскільки необ'єктивний аналіз, особливо в еколого-економічній галузі, може мати небажані наслідки.

Якщо у геополітичному контексті прикордонних територій (наприклад, вивчення етнічних територій) із позиції «патріотизму» науковці можуть собі дозволити суб'єктивне трактування фактів, то при дослідженні еколого-економічного комплексу необ'єктивність неприпустима.

Для оптимального і водночас об'єктивного аналізу екологічної економіки прилеглих до кордону територій, дослідження повинні проводити одночасно фахівці двох сусідніх держав, а при потребі, залучати і фахівців інших країн. Незалежно від деяких непорозумінь, що склалися історично у міжнародних відносинах, нині необхідно шукати цивілізовані шляхи вирішення багатьох міждержавних проблем, особливо еколого-економічних.

Отже, завдяки вивченню *транскордонної еколого-економічної географії*, є реальні можливості вирішити чимало існуючих еколого-економічних та інших міжнародних проблем. Це допоможе:

– зробити міждержавні кордони більш прозорими (насамперед, у сфері еколого-економічного комплексу);

– створити атмосферу взаємної довіри і поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин між сусідніми державами, зокрема в еколого-економічній сфері;

– активніше включатися в еколого-економічне міжнародне співробітництво на різних транскордонних рівнях (мікро-, мезо-, макро-);

– впливати на екологічне виховання населення прикордонних районів суміжних держав тощо.

Уведення в суспільно-географічний цикл наук такого наукового напряму досліджень як *транскордонна еколого-економічна географія* випливає, насамперед, із вивчення міжнародних відносин у сфері екологічної економіки, а також із потреби вирішення існуючих міждержавних еколого-економічних проблем між країнами-сусідами.

Для детального вивчення прикордонних територій суміжних держав розроблено науково-дослідний напрямок – *транскордонна географія*, або *географія прикордонних територій* (Дубовіч І., 1999). На її базі досліджуються прилеглі до кордону території (прикордонні території суміжних держав).

Транскордонна географія є комплексною наукою, що вивчає міжнародні відносини, конкретизує історико-культурні, еколого-економічні та інші процеси людської діяльності прикордонних територій.

Автор «транскордонної географії» розробив декілька підходів щодо виділення специфіки об'єктів дослідження геопросторових прикордонних територій: *історико-географічний, етнічний, адміністративно-політичний, соціально-економічний, екологічний, орографічний та формально-просторовий* [2].

Використовуючи теоретико-методичну та практичну основу *транскордонної географії*, фахівці (географи, екологи, економісти, юристи та ін.) мають змогу об'єктивно досліджувати еколого-економічні, політико-правові, соціально-культурні та інші особливості внутрішніх та зарубіжних прикордонних регіонів.

Хоча сприяння транскордонному співробітництву є одним із головних пріоритетів і цілей політики Європейського Союзу (ЄС), вступ деяких держав (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія) в НАТО та їх інтеграція в ЄС породжують ряд нових проблем щодо еколого-економічної та іншої транскордонної співпраці України з цими державами.

Оскільки ЄС ставить жорсткі вимоги в екологічній, соціальній, економічній, правовій та інших сферах до держав, які бажають вступити до нього, то Україна найближчим часом не

зможе стати повноправним членом цієї міжнародної організації. Тому сьогодні необхідно застосувати такі форми співпраці, які б допомогли Україні привести її екологічну, соціальну, економічну, політичну та правову системи у відповідність до європейських стандартів.

На нашу думку, сьогодні одним з ключових моментів для України повинно бути входження в європейські структури транскордонного еколого-економічного та політико-правового співробітництва в рамках запропонованої ЄС «Концепції сусідства». Нині державні кордони України з'єднують прикордонні регіони, сформовані територіями різної геополітичної орієнтації, що потребує обґрунтування державної регіональної політики у сфері транскордонних відносин, відповідно до яких має бути забезпечено оптимальний розвиток прикордонних територій. Такі засади повинні бути покладені в основу угод про транскордонне співробітництво між прикордонними регіонами сусідніх держав.

У наш час у сфері охорони навколишнього середовища у прикордонних регіонах прийнято і діє ряд міжнародних конвенцій: *Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі віддалі* (Женева, 1979; ратифіковано 1980 р.); *Конвенція про контроль транскордонних перевезень токсичних відходів та їх видалення* (Базель (Швейцарія), 1989); *Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій* (Гельсінкі (Фінляндія), 1992); *Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер* (Гельсінкі, 1992) та інші угоди, які регулюють транскордонні відносини у цій сфері [6].

Необхідно відзначити, що проблеми еколого-економічного комплексу у прикордонних регіонах України залишені поза увагою вищих ешелонів державної влади, хоча у підписаних угодах між Україною та державами-сусідами (наприклад, стаття 63 Угоди про співробітництво між Україною та Європейським Союзом) наголошується необхідність боротьби з локальним, регіональним та транскордонним забрудненням атмосферного повітря, води тощо.

На нашу думку, підписані угоди між Україною та державами-сусідами мають більш теоретичний, формальний характер. Досвід показав, що не завжди вдається застосувати їх на практиці. Тобто, не розроблено чіткого механізму юридичної відповідальності, який би передбачав виконання фізичними та юридичними особами обов'язку щодо компенсації шкоди, заподіяної власникам чи користувачам природних ресурсів суміжних держав.

У цьому контексті, а також у зв'язку з процесами, що відбуваються у сфері міжнародних еколого-економічних відносин, академік Ю.Ю. Туниця пропонує розробити Екологічну Конституцію Землі, тобто загальний для всіх без винятку держав світу Закон, який би забезпечував усім країнам світу екологічну безпеку, а окремій людині – нормальні для її життя і здоров'я природні умови [10].

Зазначимо, що дана концепція була озвучена президентом України Віктором Ющенком на зустрічі високого рівня (ООН) з питань зміни клімату (22 вересня 2009 р., м. Нью-Йорк). Під час виступу, президентом України було сказано: «…Україна закликає світ почути цю вимогу і розпочати нехай складну, але вкрай необхідну, мудру і ретельну підготовку сучасних правил життя людини на Землі – документа спільних норм і обов'язків, який би став Екологічною Конституцією Землі…. Екологічна Конституція Землі могла б стати основою для нової світової екологічної політики у XXI столітті, закріпити обов'язки людей і народів перед природою і подбати про раціональне використання ресурсів, неприпустимість забруднень і нищення довкілля…».

Відповідно до міжнародного права та принципів, проголошених на Міжнародній конференції 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, кожна держава має суверенне право на проведення власної природоохоронної політики та політики розвитку і гарантувати у межах своєї юрисдикції або контролю, що їхні дії не шкодять навколишньому середовищу інших держав чи районів, які перебувають за межами дії їхніх національних законів [6].

Важливим моментом транскордонного еколого-економічного співробітництва є об'єднання зусиль науково-дослідних, еколого-економічних та управлінських структур прикордонних територій суміжних країн з метою використання всього наявного потенціалу. Без взаємної поінформованості (між державами-сусідами), відповідного озброєння новими знаннями і новим еколого-економічним мисленням, екологізація транскордонних відносин буде нерезультативною.

Для результативної екологізації транскордонних відносин необхідна не тільки теоретико-методична основа прикордонних регіонів, а й механізм практичної реалізації.

Із вищенаведеного можна зробити деякі висновки:

– незважаючи на існуючі міждержавні проблеми геополітичного, правового чи іншого характеру, вивчення транскордонної еколого-економічної географії є невідкладним явищем;

– в умовах широкого й активного вивчення і відповідного практичного застосування транскордонної еколого-економічної географії є реальні можливості вирішити чимало існуючих еколого-економічних та інших проблем між державами-сусідами;

– для подолання негативних змін, що відбуваються у навколишньому середовищі, екологічне виховання людей, екологічна свідомість та екологічна культура є необхідними умовами.

Список використаних джерел

1. *Долішній М., Бєлєнький П. Регіональні основи транскордонного співробітництва // Регіональна економіка: науково-практичний журнал. – Львів, 1996 – № 1/2. – С. 50–58.*
2. *Дубовіч І.А. Теоретико-методологічні засади транскордонної географії як науково-дослідницького напряму соціально-економічної географії // Економічна і соціальна географія.– Вип. 58. К., 2008. – С. 53–58.*
3. *Дубовіч І.А. Країнознавчий словник-довідник, 5-те видання, перероблене і доповнене. – Київ: Знання, 2008. – 839 с.*
4. *Екологізація гуманітарної освіти: Збірник наукових статей, матеріалів, документів. – Львів, 2004. – С. 5–34.*
5. *Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К., 1996. – С. 47–55.*
6. *Малишко М.І. Екологічне право України: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 148–159.*
7. *Мельник Л.Г. Екологічна економіка: Підручник. – Суми, 2003. – С. 227–303.*
8. *Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л., Пасько В.Ф. Регіональна економіка. – К.: КНТ, 2008. – 444 с.*
9. *Паламарчук В.О., Коренюк П.І. Економіка природокористування. – Запоріжжя, 2003. – С. 3–17.*
10. *Туниця Ю.Ю. Екологічна Конституція Землі: Ідея. Концепція. Проблеми. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 298 с.*
11. *Туниця Ю.Ю. Економіка і ринок: подолання суперечностей. – К.: Знання, 2006. – 314 с.*

© Дубовіч І., 2009

УДК 338.486:330.357

Тетяна Павленко, Андрій Роскладка

МЕТОДИКА ОЦІНКИ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ЙОГО ВИГІДНОСТІ ДЛЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вдосконалено методику оцінки географічного положення (ГП) з точки зору його вигідності для туристично-рекреаційної діяльності. Методика передбачає визначення найбільш значимих для туризму факторів; методом аналізу ієрархій визначення їх важливості (за допомогою експертних оцінок); обчислення коефіцієнту, який показує потенціал ГП для розвитку туризму на певній невеликій за площею території. У статті пропонується приклад бланку для експерта, докладний алгоритм дій для визначення потенціалу ГП для розвитку туризму. Автори розглядають ГП як особливий рекреаційний ресурс, тому його оцінка має прикладне значення.

Ключові слова: географічне положення, методика, оцінка, оцінка потенціалу, рекреація, туризм.

Татьяна Павленко, Андрей Роскладка. МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЕГО ВЫГОДНОСТИ ДЛЯ ТУРИСТИЧЕСКО-РЕКРЕАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ*. Усовершенствована методика оценки географического положения (ГП). Методика предусматривает определение наиболее значимых для туризма факторов; методом анализа иерархий – определение их важности (при помощи экспертных оценок); вычисление коэффициента, который показывает потенциал ГП для развития туризма на определенной небольшой по площади территории. В статье предлагается пример бланка для эксперта, алгоритм действий для определения потенциала ГП. Авторы рассматривают ГП как специфический рекреационный ресурс, поэтому его оценка имеет прикладное значение.*

Ключевые слова: географическое положение, методика, оценка, оценка потенциала, рекреация, туризм.

Tetiana Pavlenko, Andriy Roskladka. ESTIMATION OF GEOGRAPHICAL POSITION AND ITS ADVANTAGES FOR TOURIST-RECREATIONAL ACTIVITY*. The procedure of geographical position (GP) estimation is improved. The procedure contains: identification of the factors that influence tourism the most; assessment of their significance through the method of hierarchy analysis (with the help of expert's estimation); determination of the coefficient that shows the potential of GP for tourist activity development on the certain not very big territory. An example of the form for an expert is proposed in the paper. Geographical position is considered to be an important resource for development of tourism. So the proposed procedure is application – oriented.*

Keywords: geographical position, procedure of estimation, estimation, potential estimation, tourism, recreation.

Постановка проблеми. В умовах підготовки до проведення чемпіонату "Євро-2012" особливо актуальним є дослідження рекреаційного потенціалу територій, його оцінка. З нашої точки зору, територія України має невикористаний значний потенціал розвитку туристично-рекреаційної діяльності. Методиці оцінки рекреаційного потенціалу території присвячено значну кількість праць, проте все ж методика потребує удосконалення. Тому наше дослідження, результати якого наведені в цій статті, має на меті розробку методики оцінки географі-

чного положення для цілей туристично-рекреаційної діяльності, яку можна буде використовувати в практичній діяльності.

Мета і завдання. Автори ставили за мету розробити методику оцінки географічного положення (ГП) території з точки зору його сприяння розвитку туризму. Для досягнення поставленої мети автори вирішували наступні завдання: 1) дослідити методики оцінки рекреаційного потенціалу території; 2) дослідити методику оцінки вигідності географічного положення з точки зору його впливу на розвиток туристично-рекреаційної діяльності; виявити недоліки існуючої методики; 3) удосконалити вказану методику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти поняття "суспільно-географічне положення" розглядалися такими науковцями як М. Баранський, І. Маєргойз, М. Пістун, О. Топчієв, Б. Родоман, Ю. Саушкін, О. Шаблій.

Питанням методики оцінки рекреаційного потенціалу територій присвячено праці Бейдика О.О., Мацоли В.І., Смаля І.В., Філоненко І.М.

Виклад основного матеріалу. Для всебічного вивчення рекреаційного потенціалу території необхідно визначити оціночні показники, проаналізувати фактичні дані і отримати окремі оцінки кожного показника, після чого отримати загальну інтегральну оцінку. Методичною основою нашого дослідження є роботи В.І. Мацоли, О.О. Бейдика, І.М. Філоненко. В.І. Мацола пропонує використовувати такі оціночні показники: естетичні якості території, забезпеченість родовищами мінеральних вод та лікувальних грязей, забезпеченість лісовими ресурсами, водними, кліматичними ресурсами, потенціал природоохоронних територій, історико-культурний фонд, показники рекреаційного навантаження, транспортної доступності, забезпеченості території санаторно-курортними закладами [1]. В роботі [2] І.М. Філоненко пропонує вдосконалити зазначену методику і додати до перелічених показників також оцінку забезпеченості підприємствами готельного господарства, закладами торгівлі та громадського харчування, а також оцінку потенціалу суспільно географічного положення.

Недооцінювати вплив географічного положення не можна. При плануванні розвитку території та при виборі місця розташування певних закладів відпочинку положення цього об'єкту по відношенню до інших має обов'язково бути враховане. Ю.Г. Саушкін розглядав поняття економіко-географічного положення в розрізі системно-структурного аналізу і використання в економічній географії теорії поля. Аналіз економіко-географічного положення, на його думку, означає розгляд просторових зв'язків досліджуваних об'єктів (районів, міст, підприємств, промислових і транспортних вузлів, сільськогосподарських масивів тощо) у зіставлені з положенням всіх інших. При аналізі будь-якого об'єкту, він ніби включається в "силове поле", утворене іншими об'єктами, важливими транспортними магістралями, центрами виробництва і споживання тощо. При цьому слід відібрати ті об'єкти, які своєю присутністю в "силовому полі" найбільше впливають на об'єкт дослідження [3]. Ці теоретичні положення враховані нами в роботі.

Пропонуємо дещо змінити підхід до аналізу ступеню сусідства адміністративно-територіальних суб'єктів області (адміністративних районів), їх положення відносно річок, транспортно-географічного положення тощо. Ми підтримуємо думку, висловлену В. Мацолою в монографії "Рекреаційно-оздоровчо-туристичний комплекс (питання теорії, методології, практики)" про те, що "недоліком такої оцінки може бути охоплення занадто великих за площею територій без врахування внутрішньо-територіальних відмінностей, що призводить у деякий випадках до надмірного схематизму та надмірного узагальнення" [1, с. 14].

За основу нами взято підходи до оцінки суспільно-географічного положення, сформульовані О.О. Бейдиком [4]. Так, за цією методикою, розробленою для аналізу території України, бал суспільно-географічного блоку області, визначається на основі аналізу: 1) ступеня сусідства адміністративно-територіальних одиниць України; 2) положення адміністративно-територіальних одиниць України відносно Чорного та Азовського морів; 3) положення АТУ України відносно Дніпра та Дунаю як найбільших рекреаційно-туристських "річкових коридорів", що мають загальнонаціональне та міжнародне значення. Така методика дозволила її автору оцінити суспільно - географічне положення адміністративно-територіальних областей (АТО) та Автономної республіки Крим в межах територіальної рекреаційної системи України.

Скориставшись цією ідеєю, ми пропонуємо методику оцінки економіко-географічного положення невеликої території в межах адміністративної області для розвитку туристично-рекреаційної галузі. Ми виходимо з наступних положень:

1) потрібно визначати положення відносно найбільших ринків збуту туристичного продукту – найбільших міст (наприклад, для території Полтавської області за основні ринки збу-

ту можна прийняти міста-мільйонери Київ, Харків, Дніпропетровськ, між якими розташовується територія Полтавської області);

2) міста можуть відрізнятися за кількістю жителів та за середнім рівнем доходів мешканців. Тому необхідно вводити поправочний коефіцієнт, який би показував потужність того поля, яке створюється містом. Наприклад, при оцінці суспільно-географічного положення об'єктів в межах Полтавської області необхідно враховувати, що потенціал Києва як можливого споживача місцевого туристичного продукту сильніший від потенціалу Харкова (що пов'язується з різним рівнем доходів населення і різною його кількістю в містах). В такому випадку також проблемою є визначення того, які саме міста створюють найпотужніше поле. Нажаль, при виборі таких міст в дослідження входить суб'єктивність;

3) розмір адміністративних територій (районів) може бути різний. Один може бути за площею більшим від іншого в кілька разів. Конфігурація також може відрізнятися суттєво: деякі райони є дуже витягнутими, конфігурація інших є компактною. Крім того, між адміністративними районами в Україні немає ніяких адміністративних, формальних перепон для руху туристів. Тому, на нашу думку, можна було б розбити досліджувану територію на певні однакові за формою і розмірами ділянки. Ми вважаємо, що на цьому етапі можна скористатися ідеєю Вальтера Кристаллера про структурування простору в правильні шестикутники [5]. Таким чином ми уникнемо проблеми аналізу ГП надто великих територій.

Пропонуємо здійснювати розрахунки в такому порядку.

1) для кожної ділянки (що має форму шестикутника) визначити коефіцієнт відносної віддаленості ($К_{ВВ}$) від найбільших ринків збуту. Наприклад, для території Полтавської області:

$К_{ВВ1}$ – від Києва;

$К_{ВВ2}$ – від Харкова;

$К_{ВВ3}$ – від Дніпропетровська.

$К_{ВВ4}$ – від Полтави.

Коефіцієнт віддаленості (або ранг сусідства) – це відстань між ділянкою та ринком збуту у кількості ділянок, які відмежовують дану ділянку від ділянки, в межах якої розташовується ринок збуту. Наприклад, якщо ділянки безпосередньо межують – ранг сусідства дорівнює 1. Якщо між ними є одна проміжна ділянка, то ранг сусідства дорівнює 2 і т.д. В нашому випадку $К_{ВВ}$ має таке смислове навантаження: чим менше значення $К_{ВВ}$, тим вигідніше географічне положення відносно даного ринку збуту.

2) визначити потужність поля, створюваного містом. Для цього пропонуємо помножити середню заробітну плату в даному місті на кількість жителів. Прийняти за одиницю весь дохід, який отримують ринки збуту, що розглядаються. Визначити частку кожного. Частка (відносна величина) може показувати потужність впливу даного міста як ринку збуту.

Коефіцієнт потужності впливу міста як ринку збуту ($К_{ПВ}$):

$К_{ПВ1}$ – Києва;

$К_{ПВ2}$ – Харкова;

$К_{ПВ3}$ – Дніпропетровська;

$К_{ПВ4}$ – Полтави.

3) помножити $К_{ПВ}$ міста на $К_{ВВ}$ від даного міста. Але оскільки математичний смисл $К_{ПВ}$: чим більший цей коефіцієнт, тим більший вплив, а $К_{ВВ}$: чим більший коефіцієнт, тим менш вигідне географічне положення, то ми повинні використовувати обернене значення $К_{ВВ}$. Формула, за допомогою якої визначається коефіцієнт віддаленості від певного ринку збуту, що враховує потужність впливу цього ринку збуту, виглядає так:

$$К_{В1} = К_{ПВ1} \times (1: К_{ВВ1}).$$

Для кожної ділянки визначається $К_{В1}$, $К_{В2}$, $К_{В3}$, $К_{В4}$. Математичний смисл отриманих коефіцієнтів: чим більше значення вони мають, тим вигідніше географічне положення відносно даного ринка збуту.

4) знайти суму $К_{В1}$, $К_{В2}$, $К_{В3}$, $К_{В4}$ окремо для кожної ділянки.

У результаті отримуємо коефіцієнт $К_В$ для кожної ділянки, що характеризує вигідність її положення по відношенню до основних ринків збуту місцевого туристичного продукту. Чим більше значення цього коефіцієнту, тим вигідніше географічне положення відносно основних ринків збуту туристичного продукту.

За таким же принципом мають здійснюються розрахунки коефіцієнтів, що характеризують вигідність положення ділянки по відношенню до найближчих річок та озер, основних найближчих транспортних магістралей, визначних пам'яток архітектури, садово-паркового мистецтва, пам'яток природи загальнодержавного значення. Проте, існує проблема визначення важливості впливу кожного з цих чинників. Постає питання: що важливіше: близькість річки чи транспортної магістралі? Можливо, ці чинники є не настільки важливими, як, наприклад, близькість визначної пам'ятки архітектури або пам'ятки природи загальнодержавного значення.

Ми пропонуємо вирішувати цю проблему таким чином. Для визначення ступеня важливо-

сті кожного чинника використати експертні оцінки. Варто зауважити, що для кожного окремого виду туризму перелік важливих чинників, що впливають на розміщення підприємств туристичної індустрії, може бути різним. Ми пропонуємо використати одну з технологій системного аналізу – метод аналізу ієрархій [6, с. 289]. Цей метод запроваджує єдину шкалу для різних компонентів проблеми і враховує міру ступеня впливу кожного фактору нижнього рівня на фактори верхнього рівня чи кінцеву ціль. Ця міра утворюється в результаті висловлювання суджень про ступінь впливу (важливості) цих факторів. Томас Сааті [7] запропонував шкалу відносної важливості (значимості). Ми розробили бланк такого експертного опитування з метою оцінки потенціалу географічного положення для розвитку внутрішнього туризму вихідного дня як приклад. За таким же прикладом можуть бути розроблені бланки експертних опитувань для інших видів туризму. Але варто зауважити, що тоді можуть бути вибрані інші об'єкти, які чинять потужний вплив на даний вид туристично-рекреаційної діяльності.

Оцінка потенціалу географічного положення території для розвитку внутрішнього туризму вихідного дня, орієнтованого на представників середнього класу (малий бізнес, середня управлінська ланка компаній) із застосуванням методу аналізу ієрархій

Під час оцінки географічного положення територій з точки зору вигідності для вказаної туристично-рекреаційної діяльності враховується наступне:

1. Близькість до основних ринків збуту (великих міст)
2. Близькість до автомобільних шляхів міжнародного та державного значення
3. Близькість до лісового масиву
4. Близькість до річок і озер
5. Близькість до визначних пам'яток архітектури і садово-паркового мистецтва, пам'яток природи загальнодержавного значення.

Необхідно порівняти ці критерії попарно один з одним. Ціль: визначити в парі більш значимий (з Вашої точки зору) критерій для розвитку даного виду туристично-рекреаційного бізнесу в певному місці. Під час порівняння відповідайте на питання "Наскільки даний фактор А у порівнянні з фактором Б важливіший для даної туристично-рекреаційної діяльності?"

Шкала відносної важливості (шкала Сааті):

Однакова важливість – 1
Трохи важливіший – 3
Суттєво важливіший – 5
Набагато важливіший – 7
Абсолютно переважаючий – 9
Трохи слабший – 1/3
Суттєво слабший – 1/5
Набагато слабший – 1/7
Абсолютно слабкий – 1/9

Проміжна оцінка міри переваги за важливістю – 2, 4, 6, 8.

Приклад: "Наскільки близькість до основних ринків збуту важливіша від близькості до автомобільних шляхів міжнародного та державного значення для туристично-рекреаційної діяльності?" Якщо перший фактор (розташовані вертикально) трохи важливіший від другого (розташовані горизонтально) – ставимо "3" у комірці, де ці фактори перетинаються.

Таблиця 1

Шаблон матриці результатів порівнянь факторів впливу на потенціал географічного положення території для розвитку певного виду туристично-рекреаційної діяльності

	Близькість до основних ринків збуту	Близькість до автомобільних шляхів міжнародного та державного значення	Близькість до лісового масиву	Близькість до річок і озер	Близькість до визначних пам'яток архітектури і садово-паркового мистецтва, пам'яток природи загальнодержавного значення
Близькість до основних ринків збуту	-				
Близькість до автомобільних шляхів міжнародного та державного значення	-	-			
Близькість до лісового масиву	-	-	-		
Близькість до річок і озер	-	-	-	-	
Близькість до визначних пам'яток архітектури і садово-паркового мистецтва, пам'яток природи загальнодержавного значення	-	-	-	-	-

Експерти заповнюють розроблений бланк, керуючись своїми знаннями та досвідом.

Наступним кроком є визначення міри узгодженості отриманих експертних оцінок. В якості міри узгодженості використовують два показники: індекс узгодженості (ІУ) та відношення узгодженості (ВУ).

ІУ = (МЗ – n)/(n-1),

де *МЗ* – максимальне власне значення матриці;

n − кількість об'єктів, що порівнюються.

Для того, щоб оцінити, чи є отримане узгодження прийнятним чи ні, його порівнюють з випадковим індексом (ВІ). Нижче подаємо в таблиці 2 величини випадкового індексу для різних матриць порядку від 2 до 15.

Таблиця 2

Величини випадкового індексу (ВІ) для матриць порядку від 2 до 15 [5].

Порядок матриці (*n*×*n*)	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ВІ	0	0,58	0,90	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51	1,54	1,56	1,57	1,59

Отримавши в результаті розрахунків за формулою індекс узгодженості та вибравши із таблиці 2 випадковий індекс для заданого порядку матриці, розраховують відношення узгодженості (ВУ):

ВУ = ІУ / ВІ.

Якщо величина ВУ менше 0,1, то ступінь узгодженості вважається хорошим. Діапазон від 0,1 до 0,3 − прийнятним. У випадку, коли ВУ > 0,3, експерту пропонується переглянути власні судження. Для цього необхідно виявити ті позиції в матриці суджень, які роблять максимальний внесок у величину відношення узгодженості, і змінити міру неузгодженості в меншу сторону на основі більш глибокого аналізу питання. З методикою корекції узгодженості матриці можна ознайомитися в [7].

Подальший аналіз результатів експертних оцінок полягає в математичній обробці матриці з ціллю отримання вектору пріоритетів факторів, що порівнюються. Докладний опис цієї процедури міститься в роботах [6, 7]:

1) Обраховується компонента головного власного вектору як середнє геометричне значень в рядках матриці (отримуємо значення головного власного вектору для кожного рядочка матриці):

$$V_i = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^{n} a_{ij}} ,$$

де V_i - компонента головного власного вектору (табл. 3);

n – кількість факторів, що порівнюються.

2) Компонента вектору пріоритетів обчислюється як нормоване значення головного власного вектору.

$$P_i = \frac{V_i}{\sum_{i=1}^{n} V_i},$$

де P_i - компонента вектору пріоритетів.

Таблиця 3

	A_1	A_2	…	A_n	Головний власний вектор	Вектор пріоритетів
A_1	a_{11}	a_{12}	…	a_{1n}	V_1	P_1
A_2	a_{21}	a_{22}	…	a_{2n}	V_2	P_2
…	…	…	…	…	…	…
A_n	a_{n1}	a_{n2}	…	a_{nn}	V_n	P_n

Отримані в результаті вектори пріоритетів і будуть тими коефіцієнтами важливості, які необхідно враховувати під час аналізу потенціалу географічного положення території.

У випадку з положенням відносно ринків збуту ми пропонували визначити потужність впливу поля кожного ринку збуту через присвоєння їм коефіцієнту потужності впливу міста як ринку збуту ($К_{ПВ}$). Смисл векторів пріоритетів є схожим. Вони дозволяють формалізувати (виразити математично) важливість одних факторів у порівнянні з іншими для розвитку певного виду туристично-рекреаційної діяльності.

Далі визначаються коефіцієнти відносної віддаленості від найближчих автодоріг державного та міжнародного значення, лісових маси-

вів, річок тощо (тобто від тих об'єктів, вплив яких було визначено суттєвим для розвитку даного виду туристично-рекреаційної діяльності і внесено до таблиці експертних оцінок) для кожної ділянки. Після цього, як і у випадку з визначенням коефіцієнту віддаленості від ринку збуту, визначаються коефіцієнти віддаленості ділянок від об'єктів, вплив яких було визначено суттєвим для розвитку даного виду туристично-рекреаційної діяльності і внесено до таблиці експертних оцінок. Тобто шляхом помноження векторів пріоритетів на обернену величину коефіцієнтів відносної віддаленості.

Після сумування отриманих величин для кожної ділянки отримуємо коефіцієнт, що характеризує потенціал географічного положення певної невеликої території для розвитку певного виду туристично-рекреаційної діяльності. Чим більше отримане значення, тим більший потенціал географічного положення для розвитку даного виду туристично-рекреаційної діяльності має територія.

Висновки. Скориставшись

а) теоретичними розробками в галузі економічної географії;

б) методиками оцінки суспільно-географічного положення для розвитку туристично-рекреаційної діяльності, розробленими і застосованими на практиці вітчизняними ученими для аналізу положення великих за розміром територій;

в) технологіями системного аналізу (методом аналізу ієрархій);

г) методом експертних оцінок,

автори запропонували методику оцінки потенціалу географічного положення невеликих за розміром територій для розвитку туристично-рекреаційної діяльності.

Недоліками створеної методики є

- неможливість однозначного застосування розробленого бланку експертних оцінок для будь-якого виду туристично-рекреаційної діяльності (необхідність удосконалення бланку; удосконалення і аргументація вибору важливих об'єктів впливу);
- суб'єктивність і неоднозначність, пов'язана з процесом поділу на досліджувані ділянки (питання їх розміру);
- суб'єктивність експертних оцінок при формуванні початкових пріоритетів ознак, за якими порівнюються ГП об'єктів дослідження;
- значний масив даних і складність обчислень.

Тому розроблена методика ще потребує, на наш погляд, подальшого удосконалення, яке направлене на усунення визначених недоліків, хоча під час апробації вона виявляє певні закономірності вигідності ГП для туристично-рекреаційної діяльності.

Список використаних джерел

1. *Мацола В.І. Рекреаційно-оздоровчо-туристичний комплекс (питання методології, теорії, практики): Монографія. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 1998. – 278 с.*
2. *Філоненко І. М. Територіально-рекреаційний комплекс Чернігівської області (суспільно- географічне дослідження) : Дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 212 арк.*
3. *Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – М.: Мыль, 1973.*
4. *Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: Автореф. дис... д-ра географ. наук: 11.00.02 [Електронний ресурс] / О.О. Бейдик; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2004. — 36 с. — укр.*
5. *CHRISTALLER, W. (1968): Die Zentralen Ort ein Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.*
6. *Лямець В.І., Тевяшев А.Д. Системний аналіз. Вступний курс. – 2-ге вид., перероб. та допов., - Харків: ХНУРЕ, 2004. – 448 с. – Рос. мовою.*
7. *Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий: Пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1993. – 320 с.*

© Павленко Т., Роскладка А., 2009

УДК [911.3:316.48].001

Ірина Мельник

МЕТОДИКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті дано визначення поняття „соціальна безпека регіону”, сформульовано основні завдання суспільно-географічного дослідження соціальних процесів у контексті безпеки, обґрунтовано критерії соціальної безпеки регіону та показники для оцінки її рівня, запропоновано методику суспільно-географічного дослідження соціальної безпеки регіону обласного рівня з виявленням внутрішніх відмінностей. Наводяться результати застосування цієї методики для Луганської області, що має суттєві внутрішні відмінності територіальної організації життєдіяльності населення.

Ключові слова: соціальна безпека, регіон, територія, населення, середовище життєдіяльності.

Ирина Мельник. МЕТОДИКА ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕГИОНА (НА ПРИМЕРЕ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ). *В статье дано определение понятия „социальная безопасность региона”, сформулированы основные задания общественно-географического исследования социальных процессов в контексте безопасности, обоснованы критерии социальной безопасности региона и показатели для оценки ее уровня, предложена методика общественно-географического исследования социальной безопасности региона областного уровня с выявлением внутренних различий. Приводятся результаты применения этой методики для Луганской области, имеющей существенные внутренние отличия территориальной организации жизнедеятельности населения.*

Ключевые слова: социальная безопасность, регион, территория, население, среда жизнедеятельности.

Iryna Melnyk. METHODS OF SOCIAL AND GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF SOCIAL SECURITY (BY THE EXAMPLE OF LUHANSKA OBLAST). *The term „social security of region” has been defined in the article, main tasks of social and geographical analysis of social processes in security context have been formulated, the criteria of social security of region and the factors for its level assessment have been explained, the methods of social and geographical analysis of social security of regional level area along with determination of internal differences have been suggested. The results of applying such methods to Luhanska Oblast having substantial internal distinctions of territorial organization of population life activity have been specified.*

Keywords: social security, region, territory, population, life activity sphere.

Актуальність. Стрімка динаміка політичних, економічних, соціальних та інших процесів в українському суспільстві, що часто мають деструктивний характер, необхідність розв’язання важливих і, водночас, дуже складних проблем розвитку регіонів і країни в цілому як ніколи актуалізують завдання аналізу суспільного процесу в контексті безпеки, про що йдеться в Законі України „Про основи національної безпеки держави” [6]. На думку Є. Ніколаєва, контекст безпеки – це особливий ракурс аналізу явищ і процесів, у якому останні оцінюються з погляду наявності сприятливих та несприятливих, минулих, поточних та потенційних умов, що впливають, або здатні впливати на існування та розвиток відповідного процесу, явища, об'єкта, чи суб’єкта [2]. У нових соціально-історичних умовах першочергового значення набуває дослідження такого виду безпеки як соціальна, що орієнтована на створення умов для повноцінної реалізації потенціалу кожної людини, забезпечення пристойної якості життя всіх категорій населення, збереження соціального спокою й стабільності, підвищення привабливості регіонів і країни в цілому. Оскільки поняття „соціальна безпека” є відносно новим (за радянських часів його, зазвичай, не вживали з ідеологічних міркувань), то це потребує розв’язання цілої низки питань теоретико-методологічного та методичного забезпечення таких досліджень, у тому числі суспільно-географічних. Актуальність останніх зростає з посиленням ролі фактора „території” – конкретно-географічного середовища життєдіяльності людей із характерними лише для нього природними, соціально-економічними, екістичними та іншими особливостями й економіко-географічним положенням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціальна безпека слугує об’єктом міждисциплінарного вивчення й перебуває в сфері інтересів соціології, економіки (зокрема, регіональної), демографії, права та деяких інших наук, про що свідчить чимала кількість наукових праць (О. Амоша, О. Білорус, В. Близнюк, О. Власюк, З. Герасимчук, В. Гошовська, І. Гнибіденко, М. Долішній, Е. Лібанова, В. Мандибура, І. Миценко, В. Мунтіян, О. Новікова, В. Паламарчук тощо). Методологічною базою вивчення соціальної безпеки з позицій суспільної географії слугують роботи, присвячені вивченню соціальних процесів, рівня і якості життя населення (І. Горленко, І. Гукалова, В. Куценко, Н. Мезенцева, Л. Нємець, Я. Олійник, В. Паламарчук, А. Степаненко, О. Топчієв, О. Хомра, М. Фащевський, О. Шаблій та ін.). Відзначимо й дисертаційне дослідження О. Штельмах „Суспільно-географічні аспекти соціальної безпеки регіонів України” (Київ, 2006 р., науковий керівник Н. Мезенцева), у якому сформульовано суспільно-географічні засади дослідження регіональної соціальної безпеки, запропоновано типізацію регіонів України за інтенсивністю загроз соціальної безпеки та темпами їх зростання.

Разом з тим, існує чимала кількість запитань, що чекають на відповіді, потребують розробки та обговорення. Вони стосуються суспільно-географічної інтерпретації понятійно-термінологічного апарату цієї проблематики, обґрунтування системи показників для індикативного аналізу соціальної безпеки, методики дослідження соціальної безпеки для регіонів з урахуванням їх ієрархічного рівня та специфіки тощо.

Постановка завдання. В Україні більшість завдань регіональної політики в сфері соціально-економічного розвитку реалізується на локальному рівні з урахуванням місцевих особливостей та реальних потреб територіальних утворень. Тому важливою науковою проблемою, яка потребує вирішення, є розробка методики оцінки територій на їх відповідність соціальній безпеці й виділення територіальних угрупувань (кластерів, районів тощо), які можуть слугувати об'єктами регіональної політики, як такі, що потребують „індивідуального" підходу.

Метою нашої статті є обґрунтування методики дослідження територіальної диференціації соціальної безпеки регіону обласного рівня на матеріалах Луганської області.

Виклад основного матеріалу. Більшість учених погоджується із твердженням про те, що зміст поняття „соціальна безпека" в кожній ситуації буде різним і залежатиме від того, який об'єкт аналізу обрано, на якому територіальному рівні ведеться дослідження (глобальному, національному, регіональному, місцевому), який аспект цікавить (політичний, соціальний, суспільно-географічний тощо), якою є мета аналізу.

Суспільно-географічний підхід, на відміну від економічного, соціального або демографічного підходів, „прив'язує" поняття „соціальна безпека" до конкретної території, яка об'єднує й консолідує всю життєдіяльність, весь соціально-економічний комплекс та екологічні умови людського буття. Відповідно до цього, соціальна безпека регіону розглядається нами як такий стан середовища життєдіяльності населення певного регіону, за умов якого досягається необхідний ступінь захищеності від загроз і небезпек руйнування розвитку людського потенціалу. У нашому дослідженні об'єктом слугує соціальна безпека Луганської області – регіону, що має суттєві внутрішні відмінності територіальної організації господарства, населення й розселення.

Той чи інший стан середовища життєдіяльності має бути досліджений на відповідність багатьом критеріям соціальної безпеки. Ці критерії завжди будуть історично змінювані, суб'єктивні та матимуть відносний характер. На думку дослідників, основою формування критеріїв соціальної безпеки слугує тісний взаємозв'язок поняття безпеки з категорією ризику. Під соціальним ризиком розуміють імовірність загрози втрати людиною життєво важливих факторів (здоров'я, статусу, безпеки, роботи тощо) у повсякденному житті чи в результаті природних чи техногенних аварій, чи лих [9, с. 10].

Оскільки напрямів, за якими має забезпечуватись соціальна безпека регіону, дуже багато, необхідно обрати ті з них, що на даному етапі найбільш важливі.

Виходячи з особливостей перехідного періоду, який переживає наша держава, до основних складових соціальної безпеки населення на мезо- і мікрорівні мають бути віднесені, як мінімум, такі:

демографічна – перспективи (для кожної людини й населення в цілому) прожити довге життя й „продовжити себе" в дітях;

трудова (соціально-економічна) – можливості реалізувати право на працю як основне джерело доходів населення; мати достатній рівень доходів та своєчасно їх отримувати (унеможливлює бідність та зубожіння членів кожного домогосподарства та населення загалом);

зовнішньосередовищна – можливість не постраждати від проявів соціальної агресії, аварій на дорогах, поширення соціально-небезпечних хвороб, екологічних та техногенних катастроф тощо.

Якщо йдеться про такі явища, як „безпека" та „небезпека", очевидним є момент оцінювання (соціально-економічний показник використовується як оцінка). Система показників, що описує той чи інший об'єкт (у нашому дослідженні – це соціальна безпека), є своєрідною операційною моделлю, яка дозволяє фіксувати його стан та тенденції. Поки що залишається методологічно не розв'язаною проблема визначення й використання порогових значень індикаторів, що мають сигналізувати про наближення об'єкта управління до критичного стану й необхідності зміни стратегії розвитку цього об'єкту. Проте порівняння показників у розрізі різних адміністративно-територіальних утворень дозволяє зробити відповідні науково-теоретичні та практичні висновки.

У нашому дослідженні показники об'єднуються в окремі „блоки" відповідно основним структурним компонентам (напрямкам) соціальної безпеки. Загальна характеристика середовища життєдіяльності населення Луганської області за параметрами соціальної безпеки

здійснювалась шляхом порівняння із загальнонаціональним рівнем по 19 показниках, що повною мірою забезпечувалось статистикою.

Дослідження внутрішньорегіональних відмінностей соціальної безпеки в Луганській області проводилось в такій послідовності: 1) визначення часткових показників для розрахунку загальної оцінки по кожній адміністративно-територіальній одиниці; 2) обрання способу нормування (приведення показників до єдиної розмірності) та обчислення нормованих показників; 3) виділення загальних та часткових кластерів (для кожної зі сфер соціальної безпеки); 4) картографування та інтерпретація отриманих результатів.

Для оцінки внутрішньорегіональних (у розрізі адміністративно-територіальних утворень) відмінностей соціальної безпеки в Луганській області було обрано дванадцять показників. Визначаючи їх перелік, виходили, по-перше, з наявності відповідних статистичних даних (наприклад, показник частки населення, що має доходи нижче прожиткового мінімуму, для адміністративно-територіальних утворень відсутній, оскільки опитування домогосподарств, шляхом якого він установлюється, здійснюється та зводиться лише на загальнообласному рівні), до того ж, одного часового періоду; по-друге, з рівноважності цих показників, оскільки, не маючи можливості дослідити, який із цих показників „важіть" більше, тобто є більш важливим, ми припустили, що їх вага є однаковою. Проте показники-індикатори соціальної безпеки для кожного блоку були взяті в рівній кількості, для того щоб не перебільшити значення однієї зі сфер соціальної безпеки й, відповідно, не зменшити значення іншої, що привело б до викривлення результатів. Орієнтиром для вибору показників слугували відповідні наукові напрацювання [1; 7; 8].

Індикаторами *демографічного характеру* було визначено такі показники:

- коефіцієнт смертності від екзогенних причин – інфекційних та паразитарних хвороб, нещасних випадків, самогубств, убивств тощо (відображає ступінь поширення реальних загроз життю людини з боку середовища);
- співвідношення шлюбності та розлучуваності (ця характеристика шлюбно-сімейної сфери є й ознакою підвищення темпів життя й переорієнтації цінностей за нових ринкових умов, і ознакою ступеня сімейного благополуччя; розлучуваність впливає на частку неповних сімей, зростання яких підвищує ризик збідніння та соціальної дезорганізації населення);
- частка позашлюбних дітей (символізує послаблення взагалі інституту сім'ї, що загрожує зростанням бідності, злочинності, безпритульності);
- частка дітей, народжених матерями до 20 років (ранні народження позбавляють жінку багатьох можливостей, загрожують збіднінням).

Індикаторами *соціально-економічного характеру* (характеризують економічні аспекти життєдіяльності) слугували такі показники:

- розмір середньомісячної номінальної заробітної плати (остання слугує основним джерелом доходів для більшої частини населення, визначає якість життя; впливає на рівень пенсійного забезпечення);
- рівень зареєстрованого безробіття (з безробіттям пов'язана дискваліфікація працівників, бідність, стреси);
- рівень тривалого зареєстрованого безробіття (є ознакою застійних явищ в економіці, що для населення пов'язано з невірою в майбутнє, дезорганізацією їхнього життя);
- частка населення, що працює в незадовільних санітарно-гігієнічних умовах (умови праці впливають на захворюваність та тривалість життя).

Індикаторами *гуманітарного характеру* (характеризують безпеку зовнішнього середовища) обрано такі показники:

- рівень злочинності (характеризує агресивність суспільства, зумовлює небезпеку передчасної смертності, а відтоді – сирітства, удівства, бідності через утворення неповних сімей);
- захворюваність на ВІЛ (має наслідками погіршення здоров'я з ризиком для життя, соціальну ізоляцію хворих);
- захворюваність на СНІД (зумовлює передчасну смертність, загрожує девіантною поведінкою);
- захворюваність на активний туберкульоз (слугує загальною характеристикою якості та рівня життя населення).

Щодо нормування, то замість рейтингового методу, який дуже часто використовується в подібних дослідженнях (така популярність пояснюється більш простою математичною процедурою), але має певні недоліки, було обрано метод лінійного масштабування, який більш точно враховує відмінності по окремих індикаторах при підсумовуванні. Суттю цього метода є те, що визначаються референтні точки (мінімальні та максимальні значення показників) і реальне розташування показника регіону між ними [5, с. 46]. Такими референтними точками було обрано мінімальні та максимальні значення серед відповідних показників для адміністративно-територіальних утворень Луганської області.

Розрахунки велися за формулою:

$$\overline{X}_i = \frac{X_i - X_{i_{min}}}{X_{i_{max}} - X_{i_{min}}},$$

де $\overline{X}_i$ – нормоване значення і-го показника для даного регіону; X_i – абсолютне значення і-го показника для даного регіону; $X_{i_{min}}$ – абсолютне значення і-го показника, що є найменшим серед відповідних регіональних показників; $X_{i_{max}}$ – абсолютне значення і-го показника, що є найбільшим серед відповідних регіональних показників.

Оскільки між рівнем соціальної безпеки та деякими показниками існує зворотний зв'язок, останні обчислювалися як обернені величини за формулою:

$$\overline{X}_i = 1 - \frac{X_i - X_{i_{min}}}{X_{i_{max}} - X_{i_{min}}} \quad (1)$$

У такий спосіб усі показники були приведені до універсальної розмірності в межах шкали (0; 1), що, зрештою, дало можливість перейти безпосередньо до обчислення самого індексу. Загальна формула обчислення індексу соціальної безпеки регіону має такий вигляд:

$$СБ = \frac{1}{12} \sum_{n=1}^{12} \overline{X}_i$$

Тобто індекс соціальної безпеки (СБ) = сума показників / кількість показників.

Усі складові індексу соціальної безпеки, а також сам індекс змінюються від 0 (найменш позитивне значення) до 1 (найбільш позитивне значення). Дані, одержані на підставі описаної методики, дозволили побудувати рейтинг регіонів за рівнем соціальної безпеки.

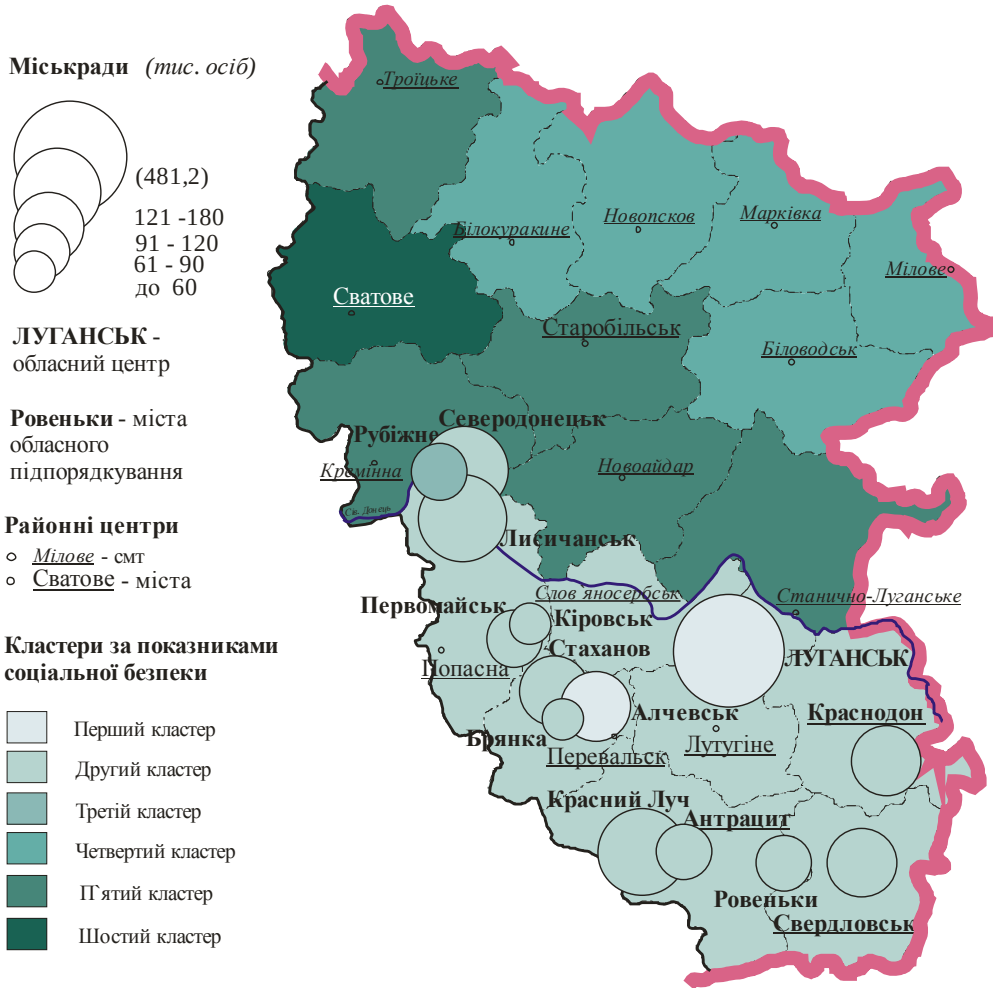

Рис. 1. Кластери, виділені за показниками соціальної безпеки в Луганській області (станом на 2007 р.)

Наступним кроком стала кластеризація обчислених показників соціальної безпеки, тобто виділення серед множини об'єктів невеликої кількості однорідних груп. Цей прийом дозво-

ляє виділити регіони, спільні за природою соціального благополуччя (неблагополуччя). Кожний кластер (таксон) при інтерпретації результатів розглядається як певний тип і поєднує територіальні утворення, близькі за показниками, на основі яких обчислюється інтегральний індекс. Мірою виміру відстані між об'єктами слугувала евклідова відстань.

Для графічного зображення результатів кластеризації було побудовано чотири дендрограми – загальна та окремо для демографічного, соціально-економічного та зовнішньосередовищного блоків соціальної безпеки. Для виконання ієрархічного кластерного аналізу та побудови дендрограм була використана комп'ютерна програма SPSS [8].

Картографування отриманих результатів дало можливість установити територіальні особливості соціальної безпеки в регіоні (рис. 1).

Однак, географія – це наука, що відповідає не лише на запитання „де", але й на питання „чому" і „як змінити ситуацію на краще" [5, с. 41]. Тому не менш важливо виявити причини існуючої територіальної диференціації досліджуваного явища й розробити та обґрунтувати рекомендації для подолання відповідних диспропорцій та запобігання соціальній небезпеці, що буде наступним етапом роботи, який потребує більш детального дослідження й відповідних ресурсів.

Висновки. Запропонована модель дослідження соціальної безпеки регіону не є досконалою, як і всі інші, містить елементи суб'єктивізму й, на жаль, регламентується можливостями статистичного забезпечення. Проте вона дозволяє вже в першому наближенні диференціювати адміністративно-територіальні утворення й скорегувати політику соціальної безпеки в Луганській області з урахуванням дії географічних чинників.

В умовах децентралізації соціальної політики та значних міжрегіональних соціально-економічних диспропорцій знання просторових особливостей сукупного прояву суспільних процесів, які в комплексі характеризують ступінь соціальної захищеності населення, є підставою для здійснення науково обґрунтованої регіональної політики. Ця політика буде тим ефективнішою, чим повніше вона буде враховувати відмінності „від місця до місця". Теоретичною основою для розробки та реалізації такої політики може стати система моніторингу за станом соціального середовища в регіоні на його відповідність вимогам соціальної безпеки за пропонованою схемою.

Список використаних джерел

1. *Давидюк О. О. Соціальна безпека : проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників / О. О. Давидюк. – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/?pr=6&id=175;*
2. *Ніколаєв Є. Проблеми застосування категоріального апарату науки про національну та соціально-економічну безпеку / Є. Ніколаєв. – Режим доступу :*
3. *http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=87&c=2155*
4. *Панченко Л. Ф. Компьютерные технологии анализа данных : метод. указания к лабораторному практикуму / Л. Ф. Панченко, Е. В. Адаменко ; Гос. учрежд. „Луган. нац. ун-т имени Тараса Шевченко". – Луганськ : Изд-во ГУ „ЛНУ имени Тарса Шевченко", 2009. – 278 с.*
5. *Порференко М. Н. Методика географического изучения уровня жизни населения мира / М. Н. Порференко – Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 5. География. – № 5. – 2004. – С. 35–41.*
6. *Порференко М. Н. Методика географического изучения уровня жизни населения мира / М. Н. Порференко – Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 5. География. – № 5. – 2004. – С. 35–41.*
7. *Про основи національної безпеки України. Закон України N 3200-IV від 15.12.2005 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – N 39. – ст. 351.*
8. *Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України ; за ред. Л. М. Черенько. – К. : ТОВ „Видавництво „Консультант", 2006. – 428 с.*
9. *Соціальна безпека : теорія та українська практика. Монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новикова ; за ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К. : КНЕУ, 2006. – 292 с.*
10. *Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / відп. ред. : В. В. Дурдинець, Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. – К. : Стилос, 2001. – 456 с.*

© Мельник І., 2009

УДК 911.3:314

Людмила Шабашова

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

Стаття присвячена методологічним особливостям дослідження людського потенціалу сільської місцевості України. Проаналізовано чинники формування та реалізації людського потенціалу в умовах депопуляції та „старіння" населення, зокрема, вплив соціально-економічних та біологічно-соціальних чинників. Особлива увага звернена на демографічний та працересурсний потенціали як найважливіші складові людського. Підкреслена важливість підвищення якості і рівня життя населення для формування та ефективного використання людського потенціалу.

Ключові слова: потенціал, демографічна ситуація, вікова структура, використання людського потенціалу.

Людмила Шабашова. ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ. *Статья посвящена методологическим особенностям исследования человеческого потенциала сельской местности Украины. Проанализированы факторы, влияющие на формирование и реализацию человеческого потенциала в условиях депопуляции и «старения» населения, в частности, влияние социально-экономических и биолого-социальных факторов. Подчеркивается важность повышения уровня и качества жизни населения для формирования и эффективного использования человеческого потенциала.*

Ключевые слова: потенциал, демографическая ситуация, возрастная структура, демографическая нагрузка, использование человеческого потенциала.

Lyudmyla Shabashova. THE INVESTIGATION PARTICULARITIES OF RURAL HUMAN POTENTIAL. *The present paper is devoted to methodological particularities of Ukraine rural human potential investigation. The factors of human potential forming and realizing in depopulation and "growing old" of population condition, in particular, influence of social-economic and biological-social factors were analyzed. Special attention is given to demographic and labor potentials as the most impotent component of human potential. Importance of raises the living quality and standards of the population were underlined.*

Keywords: potential, demographic situation, age structure, using human potential.

Актуальність дослідження. Сучасні процеси у сільській місцевості України привертають увагу суспільства та науковців. Рівень та умови життя сільських жителів значно поступаються міським. Зміни, що почалися понад 20 років тому, призвели до негативних наслідків у більшості сільських населених пунктів: безробіття, зубожіння, міграції, депопуляція, "старіння населення". Для подолання негативних процесів необхідно задіяти наявний потенціал регіонів і зокрема сільської місцевості. Ефективне використання інтегрального потенціалу передбачає науково обґрунтовані підходи з урахуванням особливостей сільських територій, їх ролі і місця у соціально-економічній системі.

Аналіз попередніх досліджень. Вивченню людського потенціалу та окремих його аспектів присвячено багато наукових праць, переважно економістів, демографів, соціологів. Було визначено поняття потенціалу, його структура, чинники формування та реалізації. Більшість досліджень акцентує увагу на формуванні та використанні працересурсного потенціалу, його економічній оцінці [3,5,8,10]. Окремі складові людського потенціалу розглядаються в працях присвячених якості життя населення. Вивчаються різні аспекти: особливості відтворення, здоров'я, соціальної структури, інтелектуальні та освітньо-кваліфікаційні характеристики тощо [2,4,7]. Експерти програми розвитку ООН (ПРООН) розробили інтегральний показник для визначення досягнень у сфері людського розвитку – індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), що розраховується на основі трьох показників: тривалість життя, рівень освіти, рівень життя (ВВП у розрахунку на душу населення). Ця методика з часом ускладнилася, до неї були включені додаткові показники з урахуванням регіональних відмінностей [1].

Постановка проблеми. Теоретико-методичні основи дослідження людського потенціалу сільської місцевості мають свої особливості. Соціально-демографічні процеси у міській і сільській місцевості суттєво різняться, що зумовлено соціально-економічними чинниками, різними умовами і рівнем життя населення. Підхід до проблеми відтворення населення та забезпечення належних умов і рівня життя з позицій інтегрального потенціалу дозволяє оцінити можливості і перспективи розвитку регіонів. Дослідження людського потенціалу сільської місцевості вимагає знання про характерні риси та закономірності його формування, тому **метою** даної роботи є визначення особливостей дослідження людського потенціалу у сільській місцевості. Для досягнення мети було поставлено та вирішено завдання: визначення основних понять та їх співвідношення; визначення чинників формування та реалізації демографічного потенціалу у сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу. У загальному розумінні термін "*потенціал*" означає можливість використання певних ресурсів за даних умов для досягнення мети. Розвиток регіонів залежить від ресурсів, що використовуються (капітал) або можуть бути використаними (потенціал). Поряд з природно-сировинними та

економічними ресурсами важливою складовою розвитку регіону є людські ресурси.

Сукупність кількісних параметрів, що характеризують сучасне населення території будь-якого масштабу можна назвати "*потенціалом населення*" території або "*людським потенціалом*". Його величина, структура, територіальний розподіл безпосередньо впливають на характер соціально-економічних процесів у різних регіонах. У складі людського потенціалу можна виділити інші види потенціалів залежно від параметрів населення, які беруться до уваги. Важливою складовою потенціалу населення є "демографічний потенціал", що характеризує можливість зростання чисельності населення на основі існуючої статево-вікової структури населення, динаміки народжуваності, шлюбності та інших показників.

Крім демографічного потенціалу як основи відтворення чисельності населення у структурі людського потенціалу виділяються також працересурсний потенціал, що відображає можливість задіяння населення у суспільному виробництві; освітньо-кваліфікаційний – відповідно рівень освіти та кваліфікації населення; соціальний – можливість участі у соціальному житті; вітальний – стан здоров'я; споживчий – здатність бути споживачами товарів і послуг, репродуктивний – можливість відтворення чисельності населення тощо. Всі вони є взаємопов'язаними і часто взаємообумовленими, і виділяються залежно від мети дослідження. Потенціал як правило оцінюється в балах або в економічному (грошовому) виразі.

На формування людського потенціалу впливають чинники, що визначають кількісний і якісний склад населення. Кількісне відтворення населення пов'язане з біологічно-соціальними процесами. Тому важливою характеристикою населення є його статево-вікова структура, яка може оцінюватися як сприятлива або несприятлива для відтворення. До уваги беруться також показники шлюбності і розлучуваності, дітності жінок, дитячої смертності. У сучасних умовах депопуляції населення склалася несприятлива для відтворення ситуація. Процеси депопуляції звужують основу відтворення, спотворюють статево-вікову структуру населення, мають далекосяжні наслідки, оскільки вирівнювання процесів відтворення відбувається впродовж життя не одного покоління.

Важливу роль у формуванні людського потенціалу відіграє структура розселення. Впродовж останніх десятиліть з'явилося багато вимираючих та деградуючих віддалених сіл, у той час як поселення з більш вигідним розташуванням зберігали життєздатність і чисельність населення вних навіть зростала, тобто відбувалася поляризація поселень за потенційними можливостями виживання та розвитку. Як свідчать дослідження, більше за людністю сільське поселення має більший потенціал виживання [9]. Множина властивостей, притаманних різним індивідам, робить систему більш стійкою щодо зовнішніх впливів. Слід враховувати, що сільська місцевість поряд із міською – це підсистеми у загальній суспільній системі; вони взаємопов'язані і їх потенціал може бути використаний для розвитку суспільства в цілому.

Населення будь-якого регіону формувалося протягом тривалого часу, поетапно і складалось з різних релігійних і культурних елементів. Тому потрібно враховувати історію формування населення, його етнічний та конфесійний склад, трудові навички, побутові особливості, оскільки важко переоцінити їх вплив на перебіг економічних процесів.

Людський потенціал реалізується за відповідних умов, якості і рівня життя населення. Високий потенціал може бути слабо реалізованим за відсутності необхідних умов і якості життя. Наприклад, високий рівень народжуваності і невисокий рівень смертності здатні забезпечити відтворення поколінь, однак недостатній розвиток соціальної сфери, зокрема охорони здоров'я та освіти, може призвести до нижчого рівня здоров'я, освіти наступного покоління порівняно із попереднім. Незадовільні умови життя спонукають людей шукати джерела доходу часто поза межами постійного місця проживання, відбувається міграція населення. Це в свою чергу змінює статево-вікову основу відтворення населення.

Важливо також враховувати умови і чинники, які обмежують використання наявного потенціалу. Для сільського населеного пункту такими умовами можуть бути близькість і транспортна доступність міського поселення або локального центру розселення: чим далі від основних шляхів сполучення розташоване село, тим менша чисельність населення у ньому, більша частка осіб похилого віку. Важливою з точки зору формування демографічного потенціалу села є наявність об'єктів соціальної інфраструктури (медичного пункту, школи, торгівельних закладів, пошти), рівня благоустрою та побутового забезпечення.

Якщо брати до уваги сільську місцевість, то потенціалом її розвитку будуть всі властивості, ресурси і потужності, необхідні для самовідтворення сільського населення, а також створення і підтримання належного рівня його життєдіяльності. Специфікою сільського населення є підвищена, порівняно з міським, частка осіб

післяпрацездатного віку у віковій структурі населення.

У 2008 р. чисельність сільського населення становила 14703,9 тис. осіб (31,7% від загальної чисельності населення). Впродовж останніх десятиліть чисельність сільського населення неухильно скорочується на 150-200 тис. осіб на рік (у 2008 р. це скорочення становило 164772 особи). За віковою структурою населення сільської місцевості розподіляється так: 17,6% – особи у віці молодшому за працездатний, 55,4% – особи у працездатному віці, 27,0 % – у віці старшому за працездатний (для порівняння у містах відповідно – 15,9; 69,5; 14,6). Демографічне навантаження в загальному становило 804 особи непрацездатного віку на 1000 осіб працездатного віку (у містах – 585) [6].

У більшості регіонів України сільська місцевість характеризується процесами збільшення частки осіб післяпрацездатного віку та «старіння населення». Це означає, що працересурсний потенціал села скорочується. З іншого боку, за методикою МОП економічно активним вважається населення у віці від 15 до 70 років. Використання праці осіб у віці старшому за працездатний має місце вже сьогодні: 30 % населення сільської місцевості – особи похилого віку, однак особисті господарства селян забезпечують понад 60% виробництва сільськогосподарської продукції.

На особливу увагу заслуговує вивчення економічно активної частини населення, або *працересурсний потенціал*, що характеризує можливості людських ресурсів як чинника економічного розвитку; він може бути більшим або меншим при однаковій чисельності працеактивного населення. Працересурсний потенціал – це інтегральна оцінка кількісних і якісних характеристик економічно активного населення, що складається з багатьох компонентів, головними з яких є здоров'я, освіта, професіоналізм, моральність, вмотивованість, вміння працювати в колективі та ін. На рівні суспільства ці компоненти можна оцінити певними узагальненими показниками: середня тривалість життя, частка інвалідів, смертність за віковими групами, розмір та частка витрат на охорону здоров'я, релігійність, відношення до інвалідів, дітей перестарілих, показники соціальної напруги, злочинності тощо.

Реалізація працересурсного потенціалу залежить насамперед від рівня розвитку виробничого потенціалу та ринків праці. Найбільш важливим питанням є розвиток сільського господарства як особливої господарської функції сільських поселень. Зміна форм господарювання з колективної на приватну має неоднозначні результати у різних регіонах. З одного боку, власники приватних селянських господарств можуть більш ефективно використовувати наявні ресурси, з іншого – велику роль відіграє попит на ринку сільськогосподарської продукції, наприклад на олійно-жирові та технічні культури, що призводить до монокультурного ведення сільського господарства, виснаження ґрунтів тощо.

Крім того, у сучасних умовах запровадження нових технологій сільськогосподарська праця стає менш працезатратою, отже потребує менше трудових ресурсів, що призводить до високого рівня незайнятості сільського населення навіть у тих селах, де є сільськогосподарські підприємства.

У визначенні потенціалу є важливе уточнення "можливість використання певних ресурсів *за даних умов*". Отже, з розвитком науки і технологій можуть змінитися умови, виявитися нові можливості і властивості населення, корисні для суспільного розвитку. Розвиток освіти, медицини, нові підходи в аграрній сфері повинні сприяти реалізації нових можливостей.

Найзагальнішою метою людського потенціалу на наш погляд є забезпечення потреб, відповідних умов, рівня і якості життя населення, його самовідтворення з усіма притаманними характеристиками, властивостями та здібностями. Цій загальній меті підпорядковуються інші, серед яких головною є розвиток господарства як матеріальної основи життєдіяльності населення. Частина населення у працездатному (працересурсний потенціал) та репродуктивному (демографічний потенціал) віці є найбільш важливими у людському потенціалі, оскільки визначають існування суспільства та його розвиток. Ці властивості необхідні для відтворення населення та його участі у суспільному виробництві. Діти розглядаються як важлива частина потенціалу, оскільки за певних умов (настання відповідного віку) будуть здатними до відтворення і виробництва. Безперечно, економічна складова життєдіяльності людини є основою для інших видів життєдіяльності, але не єдиною. Новий погляд на життя людини з позицій її розвитку та самореалізації охоплює також властивості людини необхідні для суспільного розвитку [4]. Окрім матеріального і нематеріального виробництва є культурна сфера, духовна, виховна.

За таким підходом населення післяпрацездатного віку не належатиме лише до "навантаження на працездатне населення", а матиме належне місце у суспільному розвитку. По-перше, частина осіб у післяпрацездатному віці ще працює і таким чином належить до працересурсного потенціалу. У сільській місцевості:

власне господарство, обробіток землі – велика частка на людях похилого віку. По-друге, допомога у вихованні дітей (вільний час, догляд, досвід тощо). По-третє, люди похилого віку є споживачами товарів і послуг, що за вимогами ринку підтримує товарообіг і стимулює виробництво.

Висновки. Таким чином, для ефективного використання демографічного потенціалу сільської місцевості необхідно оцінити кількісні і якісні параметри населення, можливості його участі у суспільному виробництві в сучасних умовах та у майбутньому. Специфіка людського потенціалу полягає у самовідтворенні. Людський потенціал може нарощувати ефективність шляхом збільшення кількості населення та покращення його "якісних" характеристик, розширення вмінь, навичок, покращення фізичного стану тощо. Ефективна реалізація людського потенціалу (якнайповніше використання можливостей, властивостей і характеристик населення) сприяє його нарощуванню.

Список використаних джерел

1. *Власюк О.С., Пирожков С.І. Індекс людського розвитку: досвід України / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 1995. – 85 с.*
2. *Гукалова І.В. Із досвіду суспільно-географічних досліджень якості життя населення // Український географічний журнал. – 2005. – № 4 – С. 37-43.*
3. *Джаін І.О. Економічна оцінка трудового потенціалу території: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К.,2001. – 22 с.*
4. *Зубаревич Н.В. Социальное развитие регионов России: проблемы и тенденции переходного периода. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 264 с.*
5. *Логвин М. М. Працересурсний потенціал Полтавської області і його територіальна організація: автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Київ, 2002. – 24 с.*
6. *Населення України 2007: демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. Відп. за випуск Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики, 2008. – 569 с.*
7. *Основы изучения человеческого развития / Под ред. Н.Б. Баркалова, С.Ф. Иванова. – М.: Права человека, 1998. – 168 с.*
8. *Пандяк І. Демографічні та соціально-економічні основи формування трудових ресурсів сільської місцевості Львівської області // Вісник Львів. ун-ту. – Серія географічна. - Львів. - 2003. - Вип. 29 (2). - С. 75-80.*
9. *Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. – К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. – 296 с.*
10. *Юзефович В. В. Социально-демографические аспекты формирования трудового потенциала сельского населения Украины: Автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.09.01 / НАН Украины; Институт экономики. - К., 1999. – 20с.*

© Шабашова Л., 2009

УДК 911.3

Тамара Яснюк

НАУКОВІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ ЯК КОМПОНЕНТУ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЇ

У статті визначена роль мінерально-сировинних ресурсів України у формуванні інтегрального природно-ресурсного потенціалу. Вказано на важливість комплексного і збалансованого розвитку мінерально-сировинної бази та господарського використання корисних копалин. Основним принципом дослідження має бути науковий підхід із загальнодержавних та регіональних позицій. Значна увага акцентувалася на сутності комплексного і раціонального використання корисних копалин. Визначені принципи раціонального використання мінеральних ресурсів для території всієї країни та груп регіонів.

Ключові слова: інтегральний потенціал, мінерально-сировинні ресурси, раціональне ресурсокористування.

Тамара Яснюк. НАУЧНЫЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВЫХ РЕСУРСОВ КАК КОМПОНЕНТА ИНТЕГРАЛЬНОГО ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ТЕРРИТОРИИ. *В статье определено участие минерально-сырьевых ресурсов Украины в формировании интегрального природно-ресурсного потенциала. Подчеркнута важная роль комплексного и сбалансированного развития минерально-сырьевой базы и хозяйственного использования полезных ископаемых. Основным принципом исследования минерально-сырьевых ресурсов как компонента интегрального потенциала территории должен быть такой научный подход, который учитывает общегосударственные и региональные интересы. Значительное внимание в статье было уделено сущности комплексного и рационального использования полезных ископаемых. Определены принципы рационального использования минеральных ресурсов для территории всей страны и групп регионов.*

Ключевые слова: интегральный потенциал, минерально-сырьевые ресурсы, рациональное природопользование.

Tamara Yasnyuk. THE SCIENTIFIC PRINCIPLES OF RESEARCH OF MINERAL RESOURCES AS A COMPONENT OF INTEGRAL NATURAL-RESOURCES POTENTIAL OF THE TERRITORY. *The role of mineral resources of Ukraine for the formation of integral natural-resources potential had been determined in the article. The important role of complex and bal-*

ance development of mineral resources base and economy using of minerals had been accented. The scientific method of taking into consideration the state and regional interests must be the main principle in the research of mineral resources as a component of integral potential. A big attention to the essence of complex and rational using of mineral resources had been given. There were determined the principles of rational using of mineral resources for the whole country territory and groups of regions.

Keywords: integral potential, mineral resources, rational using of resources.

Мінерально-сировинні ресурси є важливим компонентом інтегрального потенціалу будь-якої території, включаючи державу Україна та окремі її регіони. Як елемент інтегрального потенціалу корисні копалини потребують багатоаспектного дослідження і оцінки, серед яких пріоритетними є визначення шляхів раціонального і комплексного їх використання. Воно базується на вивченні корисних копалин та проведенні економіко-географічної їх оцінки в цілому і по окремих регіонах, а також встановленні ролі і місця у створенні інтегрального потенціалу території.

Визначення ролі корисних копалин та їх родовищ у формуванні інтегрального потенціалу обов'язково має спиратися на дослідження особливостей сучасних ринкових перетворень в економіці держави та територіальних відмінностей у формах, способах і характері промислового використання мінерально-сировинних ресурсів.

Мета і завдання. Україна, маючи потужну і різноманітну мінерально-сировинну базу, значною мірою освоєну промисловістю, потребує особливої уваги до способу і характеру її використання, вирішення проблем комплексного і збалансованого її розвитку. Враховуючи велику диференціацію у наявності корисних копалин на окремих територіях та різний ступінь їх освоєності, можна відзначити широкий спектр проблем, що існують не тільки у вивченні та охороні корисних копалин, але й у раціональному промисловому їх використанні. Виходячи з особливостей сучасного періоду завдання дослідження раціонального ресурсокористування набули особливого значення як з позицій загальнодержавних інтересів, так і в регіональному вимірі. Тому розробка наукових принципів вирішення відповідних проблем господарського використання мінеральних ресурсів як складової інтегрального потенціалу території має здійснюватися у двох напрямах: загальнодержавному і регіональному.

Аналіз попередніх досліджень. Принципи вирішення проблем раціонального використання мінеральних ресурсів в масштабах держави спираються на вироблених Урядом завданнях розвитку мінерально-сировинної бази до 2010 р. [1], серед яких головними (на тлі інших) в даному контексті є, зокрема, забезпечення охорони і раціонального використання надр, зменшення залежності (максимально можливої) нашої країни від імпорту мінеральної сировини, а отже створення власної імпортозаміщуючої мінерально-сировинної бази та сировинної бази виробництв, орієнтованих на експорт. Відповідній тематиці присвячена низка досліджень, результати яких були висвітлені у спеціальній літературі [2,4]. Важливого значення у зв'язку із структурною перебудовою економіки та її промислового комплексу в наукових розробках набуває також дослідження ефективного використання мінерально-сировинної бази країни в нових умовах.

Таким чином, проблеми раціонального ресурсокористування стосуються як мінеральної складової цього процесу, так і виробничої, тісний взаємозв'язок яких обумовлюється необхідністю постійного розвитку сировинної бази діючих підприємств (дорозвідки родовищ, проведенні детальної розвідки прилеглих до підприємств ділянок, пошуково-оцінювальних робіт на перспективних площах родовищ тощо), динамікою розвитку виробництва, засад ринкової ідеології і відносин (майнових виробничих, інституційних) та ін.

Виклад основного матеріалу. Раціональне використання корисних копалин спрямоване на зміцнення власної мінерально-сировинної бази та виробництво конкурентноспроможної товарної продукції. Саме тому визначальним принципом, який є спільним для всіх регіонів України, є комплексний підхід до вирішення цієї проблеми. Він є багатогранним і складним і може розглядатися в декількох аспектах. У загальному вигляді комплексний підхід до освоєння мінеральних ресурсів полягає у дбайливому використанні корисних копалин як елементу природного середовища, максимально можливому збереженню ландшафтів (як одного з компонентів природно-ресурсного потенціалу) в зонах вилучення корисних копалин із надр, утриманні економічного ефекту від їх використання.

Основою комплексного підходу до раціонального використання вичерпних мінерально-сировинних ресурсів в наш час є вирішення завдань комплексного і збалансованого розвитку мінерально-сировинної бази. Вони мають врахувати динаміку нарощування сировинного потенціалу, тенденції і динаміку потреб внутрішнього і зовнішнього ринків (відповідно до обсягів і видів корисних копалин); цінову політику на внутрішньому і світовому ринках; кон-

курентоспроможність (відносно якості і вартості) мінеральної сировини; динаміку структури сировинних потоків і можливості створення імпортозамінюючих сировинних ланок. Невід'ємною складовою є вивчення питання доцільності залучення до експлуатації техногенних родовищ, питома вага яких постійно збільшується через зростання обсягів відходів основних гірничодобувних і збагачувальних процесів; здійснення ревізії запасів мінеральної сировини й активізація геолого-пошукових і геологорозвідувальних робіт з метою розширення сировинної бази діючих підприємств різного профілю і форм власності. Зміцнення і розвиток мінерально-сировинної складової інтегрального потенціалу на засадах комплексності має включати також оцінку сучасних тенденцій динаміки кон'юнктури ринку сировинних (мінеральна складова) товарів (продуктів), визначення можливостей нарощування фізичних обсягів запасів родовищ за рахунок переведення їх до категорій ресурсів, придатних для промислового освоєння. Це є елементом загальної підготовки родовищ для раціонального використання в умовах ринкової економіки на основі проведення скоординованої геологічної політики. Значну роль у здійсненні завдань з розвитку мінерально-сировинної бази мають відігравати внутрішні та іноземні інвестиції, впровадження нових технологій пошуку, розробки родовищ, нові форми організації робіт.

З позицій залучення інтегрального потенціалу території основною метою комплексного вирішення проблем раціонального ресурсокористування у виробничій сфері є, зокрема ефективне, екологозберігаюче використання корисних копалин, що базується на таких принципах:

1. Раціональне освоєння і розробка родовищ мінеральної сировини. Воно передбачає комплексне освоєння одного родовища або групи родовищ, що близько розташовані, і створення спільної обслуговуючої ланки з видобутку та транспортування сировини.

2. Повне вилучення із гірської маси всіх корисних компонентів, включаючи покривні породи; диференціація (в разі потреби) їх за напрямками переробки.

3. Комплексна переробка корисних компонентів (як основних, так і супутніх), що є доцільною на певному етапі розвитку техніки і технологій, суспільно-економічних відносин, особливостей формування кон'юнктури ринку та ринкових відносин.

4. Залучення до промислового обігу відходів переробки сировини, що спрямоване на багатоцільове використання корисного компоненту.

5. Освоєння техногенних родовищ з метою комплексного, доцільного використання всіх корисних компонентів, відтворення ландшафтів на засадах реалізації екологозберігаючої політики.

Вказані принципи раціонального користування мінеральними ресурсами є спільними (базовими) для всієї території України. В кожному із регіонів або на окремих їх територіях вони трансформуються в залежності від мінеральної специфіки корисних копалин, форм зосередження родовищ, їх сполучення, розмірів тощо і можуть бути розглянуті у двох площинах. Одна з них стосується повидового складу (мінеральної специфіки) корисних копалин. Принципи вирішення проблем раціонального використання паливних ресурсів, металевих корисних копалин, неметалевих тощо досить різноманітні. Основою їх диференціації є специфіка промислового освоєння, переробки і господарського використання того чи іншого виду ресурсу. Інша – враховує особливості територіального зосередження різних корисних копалин в регіонах України. В нашій державі характер розміщення корисних копалин дозволяє виділити такі групи територій (або регіонів).

А. Території (регіони) переважно монокомпонентного зосередження корисних копалин, принципи раціонального використання яких є однотипними.

В. Території (регіони) змішаного зосередження (полікомпонентного) мінеральних ресурсів, в яких через різні причини принципи вирішення проблем раціонального використання корисних копалин значною мірою співпадають, або є спільними.

С. Території (регіони) з великим видовим різноманіттям корисних копалин та форм їх зосередження, в яких поряд із спільними засадами ресурсокористування існує широкий спектр відмінних проблем раціонального використання корисних копалин.

Отже, при наявності певних типів територіальних угрупувань різноманіття ресурсної бази вимагає гнучкого підходу до вирішення конкретних завдань раціонального ресурсокористування в кожному конкретному випадку.

В Україні однією із провідних груп регіонів із принципово подібними завданнями вирішення проблем раціонального ресурсокористування є групи А та В. Вони утворюються промисловими районами переважно паливно-енергетичної та металургійної спеціалізації виробничих комплексів, що обумовлено мінеральною специфікою зосереджених на відповідній території корисних копалин. Серед них виділяються такі регіони: Донбас (у складі Донецької і

Луганської областей), Придніпров'я (Дніпропетровська, Запорізька обл.), Лівобережжя (Сумська, Чернігівська, Полтавська обл.). Донбас та Лівобережжя мають переважно паливно-енергетичну специфіку сировинної бази, Придніпров'я – рудну. До менш потужних осередків монокомпонентного типу сировинної бази можуть бути віднесені Західний кам'яновугільний (Львівська та Волинська обл.), Побузький (Кіровоградська обл.) поліметалічний, Ватутіно-Звенигородський райони.

Серед вказаної групи регіонів лідируючим є Донецький, а подібним до нього – Західний. Основною складовою ресурсної бази цієї території є кам'яне вугілля. Раціональне використання його має здійснюватись за такими принципами.

1. Зміцнення ресурсної бази діючих гірничовидобувних підприємств; проведення комерційної їх оцінки.

2. Підвищення комплексності освоєння родовищ на засадах повного вилучення та використання всіх корисних компонентів – як вугілля, так і супутнього метанового газу, шахтних вод тощо.

3. Проведення організаційно-структурної та інституційної реформи з метою посилення ефективності роботи галузі та рівня комплексності освоєння кам'яновугільної сировини. Це означає здійснення реструктуризації шахтного фонду, розбудову нових високорентабельних вугледобувних та вуглезбагачувальних виробництв, створення умов для розвитку малих форм організації виробництва на так званих неперспективних родовищах, розбудова на їх базі локальних рентабельних виробничо-територіальних комплексів у складі гірничовидобувної, збагачувальної та енергогенеруючої ланок (холдингів, акціонерних товариств, приватних підприємств тощо).

4. Здійснення на вугільних підприємствах планомірної інвестиційно-інноваційної політики з метою підвищення рентабельності видобутку та збагачення палива. Необхідність посилення інноваційної діяльності підприємств, залучення нових технологій до видобутку, збагачення та використання твердого вуглистого палива обумовлюється значною вичерпністю кращих за якістю покладів. Збільшення глибини розробок, зольності вугілля, зменшення потужності пластів, підвищення вимог до екологозберігаючих технологій стимулює розвиток в Україні підземної газифікації вугілля, вилучення з отриманих сумішей горючих газів корисних компонентів. Закордонний досвід (зокрема США, Великобританії, ФРН, Іспанії) свідчить про високу ефективність використання газифікованого вугілля у металургії, електроенергетиці тощо.

5. Корекція і узгодження цінової політики на внутрішньому ринку, обсягів видобутку і продажу вугілля відповідно до кон'юнктури світового ринку.

6. Забезпечення дотримання принципів екологозберігаючої політики розвитку і функціонування виробництва на всіх його рівнях, підвищення екологічної безпеки технологій видобутку і переробки.

Принципи раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів Лівобережжя (нафтогазових) є подібними до наведених за суттю, але відрізняються певною мірою з огляду на особливості видобутку, переробки і використання власне вуглеводнів. Це стосується способів розробки нафтогазових родовищ і специфіки виробничо-технологічних процесів транспортування сировини. Але принцип комплексності освоєння окремих родовищ та їх сукупності з вилученням всіх корисних компонентів, а саме, повного вилучення вуглеводнів з окремих родовищ або їх сукупності, видобутку корисних компонентів соляно-купольних структур, очищення нафти і газу на основі застосування сучасних прогресивних технологій є визначальним.

Важливими принципами раціонального ресурсокористування саме в нафтовидобувних регіонах Лівобережжя є також такі:

- прискорення темпів геолого-пошукових робіт у глибоких горизонтах; залучення для цього іноземних інвестицій і інновацій;
- інтенсифікація дослідно-промислового освоєння родовищ сучасними методами (заводнення тощо) паралельно із проходженням їх детальної геологічної розвідки;
- модернізація трубопровідного транспорту.

Принципи раціонального використання рудних корисних копалин (Придніпров'я, Побужжя) полягають насамперед в організації комплексної переробки і збагачення рудної сировини (залізних, марганцевих, нікелевих руд) на основі застосування єдиної прогресивної технологічної схеми, що є сукупністю окремих технологічних процесів і метою якої є створення замкненого циклу глибокої переробки руди і повної утилізації відходів. Такий підхід до переробки рудної сировини забезпечуватиме високу рентабельність і екологічну чистоту виробництва і в кінцевому результаті – конкурентоспроможність основного продукту на світовому і внутрішньому ринку.

При використанні рудної сировини в регіонах її зосередження дуже важливим є дотри-

мання принципу доцільної комплексної її переробки з метою вилучення максимальної кількості і чисельності супутніх корисних компонентів, оскільки рудні родовища України, особливо залізорудні, є комплексними і містять значну кількість корисних супутніх компонентів, придатних для отримання кольорових металів (алюмінію, хрому), барвників тощо. Для нашої держави, в якій ресурсна база кольорової металургії є досить обмеженою, створення виробництв з імпортозаміщуючею функцією є актуальним і потребує особливої уваги щодо збільшення інноваційно-інвестиційних вкладень. В цілому, принцип створення виробництв з імпортозаміщуючею функцією вимагає нових підходів у геолого-промисловій розвідці родовищ, геолого-економічній їх оцінці і визначенні шляхів раціонального використання і отримання імпортозаміщуючого продукту. Саме застосування єдиної і безвідходної технологічної системи переробки рудної сировини спрямоване на вилучення максимальної кількості корисних компонентів, вирішення актуальних завдань виробництва конкурентоспроможної та імпортозаміщуючої продукції, здійснення екологозберігаючої політики.

Території з великим видовим різноманіттям корисних копалин (група С) мають розвиватися за принципами доцільності, економічної ефективності та узгодженості в освоєнні сировинних ресурсів. Ці принципи є визначальними у термінах освоєння сполучень корисних копалин, глибини переробки, напрямків використання. Одним із найважливіших для їх групи регіонів цього типу є також принцип дотримання екологічно безпечних технологій видобутку і переробки мінеральної сировини. Зокрема, у Передкарпатті сполучення таких корисних копалин, як вуглеводнів (нафта, газ), гірничохімічна сировина (сірка, калійні солі), мінеральні води вимагають підвищеної уваги до дотримання принципів екологозбереження через забезпечення сумісності діяльності підприємств та узгодженості їх функціонування.

Висвітлені загальні й конкретні принципи раціонального й комплексного використання корисних копалин на нашу думку є пріоритетними для визначення впливу мінеральних ресурсів на ті галузі виробництв, які розвиваються на їх базі. Вони розглядаються як науково-теоретичне підґрунтя дослідження корисних копалин та визначення особливостей їх господарського використання у контексті інтегрального потенціалу території – держави Україна та її регіонів.

Висновки. Багата і різноманітна мінерально-сировинна база України є невід'ємною складовою природно-ресурсного потенціалу. Її різноманітність та нерівномірне розміщення по території. особливості зосередження родовищ та видів корисних копалин дозволяють виділити за цією ознакою три групи районів: монокомпонентного зосередження корисних копалин; змішаного або полікомпонентного зосередження мінеральних ресурсів; групу районів з великим видовим різноманіттям корисних копалин та форм територіального зосередження родовищ. В кожній із названих груп принципи раціонального використання є подібними або спільними. Між групами районів існує значна відмінність у вирішенні проблем раціонального ресурсокористування. Визначення пріоритетних завдань розвитку мінерально-сировинної бази і її раціонального промислового використання у конкретних регіонах на засадах науково обґрунтованих принципів і напрямків є провідним у науковому дослідженні з цієї проблеми.

Список використаних джерел

1. *Концепція нарощування мінерально-сировинної бази як основа стабілізації економіки України на період до 2010 року (схвалено постановою Кабінету Міністрів України 9 березня 1999 р. № 338) // Мінеральні ресурси України. – 2000. – №1. – С. 5-10.*
2. *Горная В.М. Концептуальные основы формирования экономического механизма развития минерально-сырьевой базы как целостной системы // Економіка природокористування і охорони довкілля: 36. – К.: РВПС України, 2000. – С. 134-143.*
3. *Концептуальні основи поліпшення стану довкілля гірничовидобувних регіонів України / М.М. Коржнєв, В.С. Міщенко, В.М. Шестопалов, Є.О. Яковлєв. – К.: РВПС України, 2000. – 75 с.*
4. *Коржнєв М.М., Міщенко В.С., Андріївський І.Д., Яковлєв Є.О. Геологічна галузь України: шляхи усунення основних дисбалансів розвитку / Під ред. докт. екон. наук В.С. Міщенко. – К.: Вид. дім "KM Akademia", 2001. – 60 с.*

© Яснюк Т., 2009

УДК 911.3

Ігор Пилипенко

СУЧАСНІ НАПРЯМКИ ТА ПІДХОДИ НІВЕЛЮВАННЯ ДИСПРОПОРЦІЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ «ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЯ»

У статті охарактеризовані наявні тенденції розвитку регіонів України через призму бачення їх як систем «центр-периферія», визначено основні заходи подолання диспропорцій у територіальних системах типу «центр-периферія». Як найбільш доцільні сучасні напрямки подолання регіональних диспропорцій відзначені кластерний розвиток та інноваційна діяльність.

Ключові слова: система «центр - периферія», регіональні диспропорції, кластерний розвиток, інноваційна діяльність.

Игорь Пилипенко. СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПОДХОДЫ НИВЕЛИРОВАНИЯ ДИСПРОПОРЦИЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СИСТЕМ « ЦЕНТР-ПЕРИФЕРИЯ». *В статье охарактеризованные имеющиеся тенденции развития регионов Украины через призму видения их как систем «центр-периферия», определены основные мероприятия по преодолению диспропорций в территориальных системах типа «центр-периферия». Как наиболее целесообразные современные направления преодоления региональных контрастов отмечены кластерное развитие и инновационная деятельность.*

Ключевые слова: система «центр - периферия», региональные диспропорции, кластерное развитие, инновационная деятельность.

Igor Pilipenko. MODERN DIRECTIONS AND APPROACHES OF SMOOTHING DISPROPORTION TERRITORIAL SYSTEMS "CENTRE-PERIPHERY". *Available trends of the development region of Ukraine through prism of the vision their as systems "centre-periphery" are characterized in article. Main actions for removing disproportion in territorial system of the type "centre-periphery" are determined. As the most expedient modern directions removing regional contrast noted cluster development and innovation activity..*

Keywords: system "centre - periphery", regional disproportions, cluster development, innovation activity.

Постановка проблеми. У суспільній географії, регіональній економіці вже майже аксіоматичним вважається положення, що на будь-якому просторовому рівні можна виділити соціально-економічний центр (ядро) та залежну від нього периферію. Відношення типу «центр - периферія» досить яскраво простежуються як на глобальному рівні, так і на рівні окремої країни та її регіонів. Риси центро-периферійних систем (як відзначає Арманд А. Д. [1, с. 111]) наявні не тільки у майже всіх географічних об'єктів, а навіть у біологічних системах. Результатом центро-периферійної організації геопростору стають, перш за все, специфічні регіональні територіальні структури, які відзначаються значними диспропорціями геопросторової організації.

Зважаючи на це, за оцінками Чужикова В. І. [10] найбільш актуальним для України на сучасному етапі є розробка диверсифікаційної різнорівневої регіональної моделі, яка б попереджала занепад депресивних територій та стимулювала розвиток активних зон. Важливі кроки зроблені державою на шляху до усунення диспропорцій регіонального розвитку та наближення вітчизняних регіонів до європейського рівня. Зокрема, прийнято Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" [3], який є основоположним документом реалізації Державної стратегії регіонального розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наявних праць [2, 4, 5, 8-10 тощо], присвячених соціально-економічному розвитку регіонів (в тому числі проблемам подолання регіональних диспропорцій), показує, що ці питання стоять в колі найбільш актуальних протягом всього періоду існування незалежної України. У сучасній географічній науці більшою мірою розроблені стадіальні, центро-периферійні концепції розвитку для світу в цілому та окремих макрорегіонів. Проте, детальний огляд літературних джерел підкреслює актуальність дослідження регіонів як систем «центр - периферія» з наявними ознаками регіональних диспропорцій. Зокрема, як відзначається у [10], малодослідженими залишаються не тільки регіональні наслідки коінтеграції держав-аплікантів до Європейського Союзу, але і проблеми внутрішньорегіональної асиметрії постсоціалістичних країн, причини виникнення активних і депресивних зон. Відповідно, можна говорити про те, що пошук методів нівелювання диспропорцій регіонального розвитку був і залишається одним з найбільш актуальних напрямів досліджень сфери регіонального розвитку.

Метою дослідження є аналітичний огляд наявних методів та підходів подолання диспропорцій у територіальних регіональних системах типу «центр-периферія». Для досягнення мети необхідним є вирішення таких завдань:

- охарактеризувати наявні тенденції розвитку регіонів України через призму бачення їх як систем «центр-периферія»;
- визначити основні підходи подолання диспропорцій у територіальних системах «центр-периферія».

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що теорія та методологія

дослідження відношень типу «центр - периферія» на мезо- та мікрорегіональному рівні розроблені недостатньо, але потреба у таких дослідженнях досить значна, оскільки серед напрямків сучасної регіональної політики в Україні чільне місце посідає завдання поступового формування перспективної регіональної структури життєдіяльності населення, а забезпечення регіональної справедливості є стратегічною ціллю та пріоритетом регіонального розвитку на загальнодержавному рівні. Регіональна справедливість є компромісом між ефективністю національної й регіональної економік, з одного боку, і соціальною рівністю регіонів – з іншої.

У попередніх роботах [7] наголошується, що до конкретних економічних механізмів реалізації цього завдання відноситься призупинення у найближчі роки зростання просторової диференціації економічного розвитку регіонів шляхом здійснення порівняльного аналізу основних тенденцій у мезорайонах на основі систем показників-індикаторів ефективного використання конкурентних переваг окремих територій із значним потенціалом прискореного розвитку.

Зауважимо, що закономірністю функціонування ієрархічних просторових структур типу «центр – периферія» є збереження певної поляризації географічного та економічного простору, яка відтворюється незважаючи на застосування адміністративних, економічних, соціальних, політичних заходів з нівелювання регіональних контрастів. Разом з тим наголосимо, що ігнорування регіональних диспропорцій і нарощування соціально-економічного, демографічного, ресурсного дисбалансів може значною мірою загальмувати суспільний розвиток України та її інтеграцію у світовий простір. Об'єктивні механізми відтворення центро-периферійних контрастів і неминучості існування міжрегіональних і внутрірайонних диспропорцій мають три складові: природно-ресурсну, соціально-економічну і соціально-психологічну (ментальну). Соціально-економічний механізм, що полягає у дифузійному характері нововведень з їх «хвильовим» поширенням в межах окремих регіонів, є базовим, природно-ресурсний – відіграє вирішальну роль на перших етапах поляризації суспільного простору, а ментальний певним чином «консервує» периферійність. Відповідно до такої «різновекторності» у механізмах збереження регіональних диспропорцій маємо акцентувати, що стратегія і тактика їх нівелювання також має містити різнопланові заходи.

Результати проведених нещодавно досліджень [8, с. 60-61] окреслюють в цілому позитивну картину соціально-економічного розвитку України у перші 5 років XXI ст.. Проте не можна не відмітити, що у сучасному соціально-економічному розвитку регіонів спостерігаються такі тенденції:

1) Процеси економічного зростання, як відбувались протягом 2002-2008 років, набули в більшості регіонів стійкого та динамічного характеру. Разом з тим, світова економічна криза значною мірою призупинила ці прогресивні процеси в українській економіці, внаслідок чого регіональні диспропорції знову зросли.

2) Позитивна динаміка соціальних параметрів у регіонах відстає від динаміки економічних процесів, у більшості регіонів дуже гострою залишається проблема зайнятості та оплати праці. Так, за оцінками Державного комітету статистики України спостерігається значна диференціація зарплати і в регіональному розрізі. Регіони, в яких є розвинуті високотехнологічні, наукоємні галузі, мають вищий середній розмір заробітної плати. Так, лише у 5 з них зарплата в квітні 2008 р. перевищувала середній рівень по Україні (1774 грн.): у м. Києві – 2991 грн., Донецькій – 1999 грн., Київській – 1874 грн., Дніпропетровській – 1860 грн. та Запорізькій – 1785 грн. областях. Найнижчий її рівень (на 28,4 – 23,7% менше за середній) спостерігається в Тернопільській – 1270 грн., Херсонській – 1323 грн., Чернівецькій – 1349 грн., Вінницькій – 1362 грн. та Чернігівській – 1363 грн. областях.

3) Більшість регіонів мають низький рівень конкурентоспроможності й привабливості для іноземних інвестицій, а внаслідок політичної нестабільності в Україні, її інвестиційна атрактивність зменшується.

4) В усіх регіонах накопичились серйозні економічні, соціальні та екологічні проблеми, які потребують якнайшвидшого вирішення через призму ідей еколого-соціально-економічної рівноваги та в контексті територіального підходу.

5) Позитивні тенденції економічного зростання в регіонах (що спостерігались протягом 2002-2008 рр.) призупинили стрімке поглиблення регіональних соціально-економічних диспропорцій, однак немає підстав очікувати в найближчій перспективі їх зменшення зважаючи на сучасний кризовий етап розвитку не тільки української, але і світової економіки.

Наявність суттєвого регіонального дисбалансу соціально-економічного та культурного розвитку ускладнює проведення єдиної політики соціально-економічних перетворень, формування загальнодержавного ринку товарів і послуг, збільшує загрозу регіональних криз, дезінтеграцію національної економіки.

Регіональні диспропорції гальмують забезпечення високих темпів економічного зростання на всій території держави.

Відзначені особливості сучасного етапу розвитку України та проведені дослідження дозволяють відзначити, що існують численні підходи нівелювання диспропорцій регіональних територіальних систем (які, безперечно, мають всі ознаки систем типу «центр-периферія»).

Особливе місце, на наш погляд, серед таких підходів посідає *кластерний розвиток* як нова виробнича інноваційна модель, яка по праву вважається одним з найбільш ефективних заходів підвищення самодостатності та конкурентоспроможності території. Кластерний розвиток є характерною ознакою сучасної інноваційної економіки: світова практика показала, що формування кластерів обумовлює і справляє вирішальний вплив на процеси посилення конкурентоспроможності та прискорення інноваційної діяльності.

В період кризи, яку переживає світова економіка і Україна, формування кластерів може стати не тільки реальним засобом подолання внутрішньо регіональних диспропорцій, але і допомогти швидше вийти з кризового етапу розвитку.

Кластери мають позитивний вплив не лише на окремі підприємства, а й на економіку регіону загалом. Так кластери сприяють підвищенню конкурентоспроможності підприємств такими шляхами [4]:

- кластери підвищують продуктивність підприємств;
- кластери збільшують темпи інновацій і визначають їх напрямок, створюючи фундамент для майбутнього економічного зростання;
- кластери сприяють створенню нових підприємств, що в свою чергу, зумовлює збільшення та посилення кластеру.

На наш погляд, кластерний розвиток регіонів сприятиме все більш активному включенню периферійних територій у активний регіональний розвиток на основі збільшення інтенсивності взаємозв'язків з «центром» або «центрами». Разом з тим, поки що рано говорити про активне формування національних чи міжнародних кластерів в Україні через низький рівень конкурентоздатності продукції, що випускається, однак, якщо перші кластери почали успішно працювати у запропонованій моделі, то на наступному етапі можливі зміни як технологій, так і чинників виробництва. Кластерний підхід дозволяє підвищити ефективність взаємодії приватного сектора, держави, торгових асоціацій, дослідницьких і освітніх установ в інноваційному процесі розвитку регіону.

Наступним напрямком подолання диспропорцій територіальних систем «центр - периферія» (на всіх рівнях) є *інноваційна діяльність*. Потрібно зауважити, що серед типових моделей регіонального розвитку такі:

- (I) ресурсна модель без високотехнологічного виробництва (природні ресурси → виробництво → гроші);
- (II) інноваційна модель (трансформація грошей на дослідження в знання → трансформація знань у майстерність працівників та інновації → перетворення інновацій у товар → гроші);
- (III) інтелектуально-донорська модель (скорочений варіант моделі (II), з якого вилучена стадія виробництва).

Ю.А. Обшта, І.Б. Хома зауважують [6], що найбільш ефективною є друга модель економічного відтворення. Проте, на початок 1990-х рр. економічний розвиток України був зорієнтований на екстенсивний тип відтворення, що зумовлювалося застарілістю форм і методів директивного планування, обмеженим доступом галузей загального призначення до інноваційних результатів, недосконалістю критеріїв ефективності економічного розвитку, обмеженістю фінансових ресурсів та відсутністю налагоджених і постійно діючих механізмів їхньої концентрації на інноваційних пріоритетах. Фактично в Україні домінували перша і третя моделі: ресурсна без високотехнологічного виробництва (I) та інтелектуально-донорська (III). Ці моделі мають низький рівень ефективності, оскільки вони призводять до виснаження ресурсів країни, до витоку факторів виробництва національної економіки за кордон і унеможливлюють забезпечення високих показників рівня добробуту населення.

Інтеграція України в світову ринкову систему та утвердження моделі інноваційного соціально-економічного розвитку без вирівнювання технічних, технологічних і структурних розбіжностей пов'язана з ризиком входження країни в європейську спільноту як держави так званого периферійного складу, країни – сировинного придатку високорозвиненого Європейського Союзу.

Натомість, інновації створюють конкурентні переваги і дозволяють країнам, що ними володіють, посідати гідне місце в суспільно-цивілізаційному розвитку, процеси розробки і впровадження інновацій тісно пов'язані [5].

Україна має реальні перспективи для покращення як інноваційної політики, так і конку-

рентоспроможності в цілому. Шляхами до цього є:
- вдосконалення нормативно-правової бази;
- прискорене використання або впровадження нововведень;
- перегляд підходів до програмно-цільового планування та фінансування інноваційного процесу;
- створення механізмів державного стимулювання інноваційної активності підприємств, можливе введення санкцій на випуск застарілої продукції та використання неефективних ресурсо- й енергоємних та екологічно небезпечних технологій тощо.

Висновки. Узагальнюючи викладене бачення проблеми подолання регіональних диспропорцій, серед основних складових механізму подолання диспропорцій територіальних систем «центр - периферія» відзначимо:
- механізми фінансування (перш за все – інноваційної діяльності);
- трансферні механізми (до якого певною мірою можна віднести і процес поширення інновацій від центру до периферії);
- механізми зворотного зв'язку;
- механізми адаптації (в тому числі кластерізації суспільно-геогарфічного простору);
- механізми біфуркації, переходу на вищі ієрархічні рівні управління, виробництва та технологій, які дозволяють комплексно вирішувати питання інноваційного оновлення периферійних регіонів.

Акцентуємо, що кластерний розвиток та інноваційна діяльність, на наш погляд, мають бути серед пріоритетних напрямів подолання регіональних диспропорцій

Список використаних джерел

1. *Арманд А. Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем / А. Д. Арманд. – М.: Наука, 1988. – 264* с.
2. *Бубенко П.Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку: [монографія] / Павло Бубенко. – Харків: ХНАМГ, 2008. – 295 с.*
3. *Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" від 20 грудня 2005 р. [із змінами, внесеними згідно із Законом № 3235-IV (3235-15)] // ВВР України. – 2006. – № 9. – № 10-11. – Ст. 96.*
4. *Іванчикова К. В. Кластерний розвиток як фактор збільшення національної і регіональної конкурентоспроможності / К. В. Іванчикова // Міжнародне науково-технічне співробітництво: Матер. V(XVII) Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 12-13 березня 2009 р.: тези доповідей / [редкол.: В.Г. Герасимчук (відпов. ред.) та ін.]. – К.: НТУУ "КПІ", 2009. – С. 30.*
5. *Матросова Л. Н. Інновації як основа конкурентоспроможної країни / Л.Н. Матросова // Економіст. – 2007. – №8. – С. 70-72.*
6. *Обшта Ю.А. Передумови побудови івнноваційної моделі розвитку України / Ю.А. Обшта, І.Б. Хома // Міжнародне науково-технічне співробітництво: Матер. V(XVII) Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 12-13 березня 2009 р.: тези доповідей / [редкол.: В.Г. Герасимчук (відпов. ред.) та ін.]. – К.: НТУУ "КПІ", 2009. – С. 54.*
7. *Пилипенко І. О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр – периферія» / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008 – Вип. 15. – С. 103-108.*
8. *Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: [монографія] / За ред. З. С. Варналія. - К.: Знання України, 2005. - 498 с.*
9. *Філіпченко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А.С. Філіпченко. – К.: Знання, 2007. - 670 с.*
10. *Чужиков В.І. Регіональний розвиток у європейському спільному економічному просторі (динамізація та структурні зміни): Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.05.01 / В.І. Чужиков; Київ. нац. економ. ун-т. — К., 2003. — 33 с.*

© Пилипенко І., 2009

УДК 911.3

Дар'я Мальчикова

МЕТОДИ ТА ПІДХОДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

У статті розглянуті основні положення геопланування - планування територій регіонів. Проаналізовано проблемні моменти здійснення територіального планування на сучасному етапі. Запропоновано загальну схему, що відображає методологічні принципи й підходи регіонального геопланування, визначені основні складові методики геопланування. Розроблена трьохрівнева система територіального планування на регіональному рівні.

Ключові слова: геопланування, територіальний розвиток, методологія, методика.

Дарья Мальчикова. МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ. *В статье рассмотрены основные положения геопланирования - планирования территорий регионов. Проанализированы проблемные моменты осуществления территориального планирования на современном этапе. Предложена общая схема, отображающая методологические принципы и подходы регионального геопланирования, определены основные составляющие методики геопланирования. Разработана трехуровневая система территориального планирования на региональном уровне.*

Ключевые слова: геопланирование, территориальное развитие, методология, методика.

Dar'ya Mal'chikova. THE METHODS AND APPROACHES OF THE TERRITORIAL PLANNING ON REGIONAL LEVEL. *The main positions of the geoplanning - a planning of regional territory are considered in the article. The problem-solving moments of the realization of the territorial planning will analyses on modern stage. general scheme, displaying methodological principles and approaches of the regional geoplanning it's offered, the main forming methods of the geoplanning are determined. Three levels system of the territorial planning on regional level it's designed.*

Keywords: geoplanning, territorial development, methodology, methods.

Постановка проблеми. В сучасних умовах вимоги до методологічного і методичного обґрунтування будь-яких досліджень (теоретичного, прикладного характеру) постійно зростають. Можна стверджувати, що саме рівень розвитку методології та методики визначає розвиток конкретної науки та об'єктивність отриманих результатів досліджень.

Географами накопичено багатий досвід, розроблено методологію та теоретичні основи територіального планування на макро-, мезо- та макрорівнях. На жаль, за сукупною дією факторів суб'єктивного та об'єктивного характерів, на сьогоднішній день це наукове надбання, в більшості випадків, є вченням для вузького кола географів-професіоналів, залишаючись, скоріше результатом «гри розуму», ніж суспільно-корисним конструктивним вмінням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та практичні надбання, отримані за період розробки регіональних проектів у період 1950 - 1980-х рр., становлять важливий фундамент для здійснення сучасного планування. Серед тих, хто закладав концептуальні засади цього важливого науково-практичного напрямку М. Колосовський, М. Баранський, Є. Перцик, Ф. Лістенгурт, Г. Лаппо, Д. Богорад, В. Давидович, А. Ізраілевич, В. Нудельман та багато інших фахівців. Значний внесок у розвиток теорії та практики регіонального планування здійснили архітектори-урбаністи В. Владіміров, І. Фомін, Ю. Білоконь тощо. Більшість сучасних дослідників питань територіального планування, територіального менеджменту, ландшафтного планування [1, 3-6, 8], акцентують необхідність переходу до територіальних моделей вирішення геоекологічних проблем і завдань, пов'язаних за збереженням еколого-соціально-економічної рівноваги. Це вимагає перегляду теоретичної, методологічної та методичної бази регіонального планування.

Метою дослідження є визначення основних методологічних положень та методичних підходів територіального планування на регіональному рівні. Ця мета зумовлює необхідність вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати проблемні моменти здійснення територіального планування на сучасному етапі;
- розробити загальну схему, що відображає методологічні принципи, підходи, цільові настанови регіонального планування;
- визначити основні складові методики геопланування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кризова ситуація у переважній більшості регіонів України та зростання соціальної, економічної диференціації, поляризація умов життєдіяльності суспільства, його окремих територіальних спільнот є основою актуалізації та активізації досліджень, що мають на меті віднайти найбільш ефективні методи та підходи подолання територіальної нерівності і диспропорцій у розвитку регіонів. Обмеженість простору як ресурсу ставить усі дослідження, що стосуються оптимального його використання, у коло актуальних. Одним з найбільш перспективних напрямів діяльності при цьому є територіальне планування як важливий інструмент забезпечення комплексного, збалансованого й

цілісного розвитку держави, її регіонів, ефективного використання економічних, природних та інших ресурсів з урахуванням їх територіальних особливостей, усього різноманіття сучасних та перспективних потреб суспільства. Територіальне планування є незамінним для узгодження секторальних політик, загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, подальшої інтеграції України до єдиного Європейського простору, інтенсифікації транскордонного співробітництва тощо.

Зауважимо, що на початковому етапі реформ в Україні соціально-економічні, політичні й ідеологічні фактори зумовили не перебудову існуючої системи територіального планування, а її повне руйнування. Тим часом досвід економічно розвинутих країн переконливо свідчить, що сполучення методів планового регулювання й ринкових механізмів не тільки можливий, але і необхідний для того, щоб розвиток регіону відбувався згідно принципів еколого-соціально-економічної рівноваги.

Нові умови суспільної життєдіяльності змусили дослідників і практиків шукати адекватні форми й методи територіального планування. Разом з тим, дослідники цієї проблеми на пострадянському просторі (зокрема, [9]) констатують, що, незважаючи на окремі позитивні зміни, у цілому істотних змін в організації територіального планування не відбулося. Це пояснюється впливом кількох основних причин:

1) По-перше, діє фактор інерції, пов'язаний із ще недавнім запереченням державного планового регулювання в умовах становлення ринку.

2) По-друге, явно недостатня соціально-психологічна й професійна готовність апарата регіонального управління до вирішення конкретних завдань територіального планування розвитку регіонів.

3) По-третє, існує безліч невирішених теоретичних, методологічних і методичних проблем територіального планування комплексного розвитку регіону. Центральне місце при цьому займає проблема створення цілісних наукових основ територіального планування комплексного соціально-економічного розвитку регіонів різного рангу як системи теоретичних, методологічних і методичних положень, що розкривають сутність, принципи, завдання й організацію територіального планування, порядок формування стратегічних орієнтирів і цілей територіального розвитку, механізм їхньої реалізації.

4) По-четверте, особливості економіки в перехідний період не сприяють становленню територіального планування, оскільки в більшості суб'єктів регіонального управління немає усвідомленої потреби в розробці довгострокової стратегії територіального розвитку.

Сьогодні, коли територіальний підхід в Україні відіграє провідну, інтегративну роль у всій проблематиці народногосподарського розвитку, особливо актуальними є ідеї щодо необхідності переходу в регіональному плануванні від галузевого до комплексного територіального підходу. Такий підхід до територіального планування за пошатковано ще Д. І. Богорадом у 60-ті рр. минулого сторіччя [2]. Саме він вперше ввів термін «конструктивна географія району», що відбиває глибинну сутність цього специфічного виду науково-проектної діяльності, що спрямована на управління певними процесами регіонального розвитку, і сьогодні не втрачає своєї актуальності. Адже тепер територіальне планування в світі ототожнюється з управлінням «зміною (перетворенням) середовища», тобто із суто географічним за змістом завданням зі створення раціонального культурного ландшафту.

Акцентуємо, що географи підійшли до ідеї впорядкування та планування територій наприкінці XIX ст. В цей час стали очевидними соціально-екологічні та соціально-економічні негаразди недостатньо спланованих великих міст та їх приміських зон, міських агломерацій, промислових районів, курортних зон. Сформувалися два напрями, які мали на меті розроблення проектів функціональної та планувальної організації великих міст та найбільш інтенсивно заселених і освоєних ареалів (як правило, промислових): перший назвали розробкою генеральних планів міст, другий – районним плануванням (більш точно – районною планіровкою). Ці роботи виконувались переважно у крупних картографічних масштабах.

У 1990-х роках визріла потреба планування територій регіонів у середніх та дрібних (оглядових) масштабах. Рада ЄС затвердила програму планування території Балтійського басейну з метою його екологічного захисту та оздоровлення. Невдовзі за урядовою постановою (2000 р.) була розроблена Генеральна схема планування території України, затверджена Законом України (2002 р.). Планування територій почали поширювати на регіони і окремі області.

Зрозуміло, що новий підхід до впорядкування географічного середовища різниться від попередніх не лише масштабами планувальних розробок. Він спирається на сучасні концепції територіальної організації суспільства, природних каркасів екологічної безпеки територій, систем розселення, територіальних систем виробничої та соціальної інфраструктури, територіальних систем виробництва та обслуговуван-

ня, територіальних рекреаційних систем, якості життя населення. Є необхідність термінологічно розвести ці напрямки географічної науки, особливо це стосується співзвучних "районного планування" та "планування регіонів". Ми пропонуємо планування регіонів називати *"геопланування"* і виділяти в його складі як окремі складові районне планування (можливо, все ж таки районну планіровку) та розроблення генпланів міст. Разом з тим, необхідна теоретико-методологічна розробка геопланування як окремого наукового напряму географії та університетської географічної дисципліни.

Зауважимо, що за сучасною методологією головна мета планування територій – підвищення якості життя населення. Розв'язання такої задачі методами планування території має на увазі пошук найкращого просторового поєднання природи – населення – господарства на кожній ділянці території, а також у регіонах та країні в цілому. В узагальненому вигляді методологічні підходи та цільові настанови геопланування можна представити так (рис. 1):

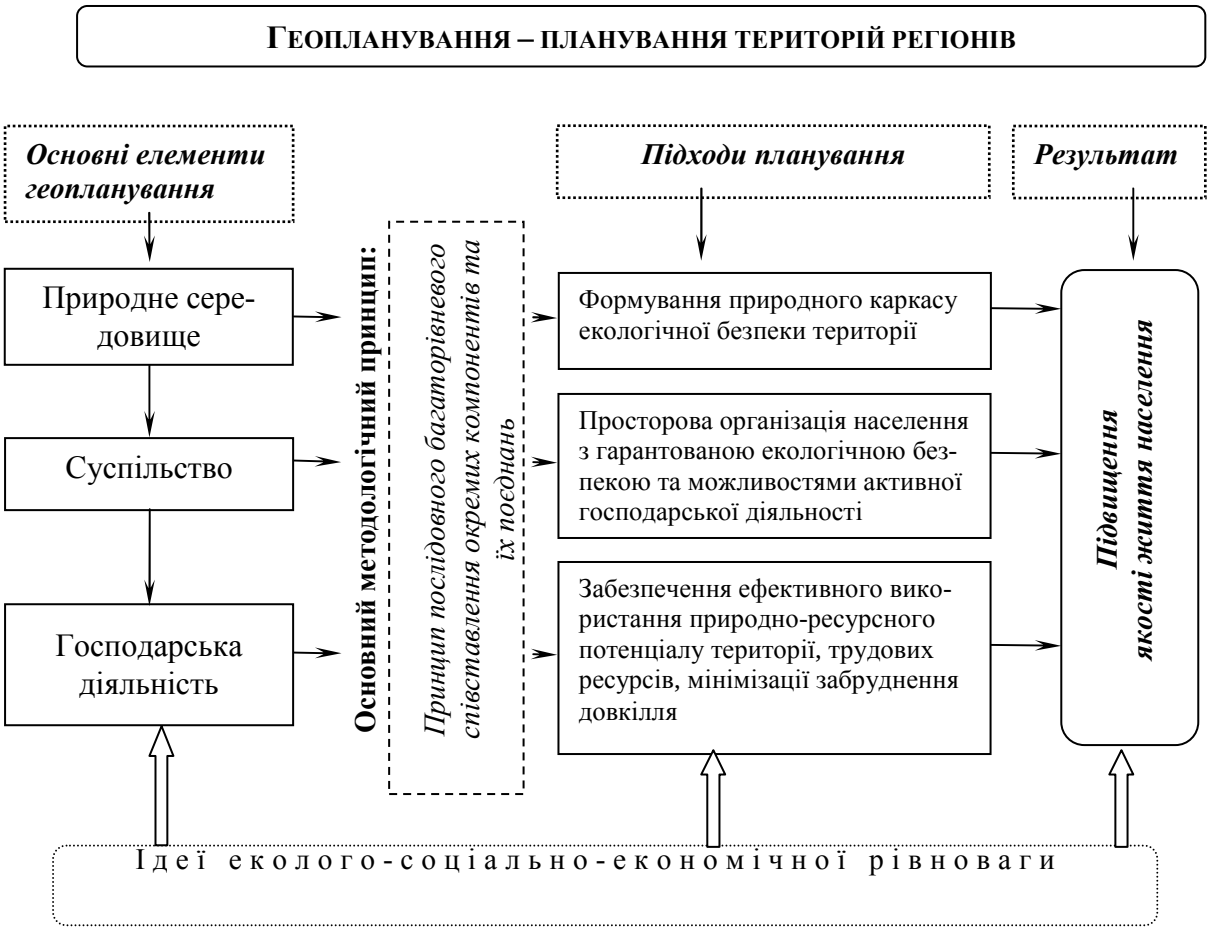

Рис. 1. Методологічні підходи і цільові настанови геопланування

Пропонована схема має певною мірою постановочний і пошуковий характер, разом з тим вона дозволяє конкретизувати деякі необхідні методичні «кроки» безпосередньо здійснення планування. Погоджуючись з баченням етапності планування Топчієва О. Г. [7, с. 448-460], загальну методичну схему планування регіону можна представити так:

1) визначення цільових настанов планування території регіону з урахуванням його місця і ролі у господарському комплексі країни;

2) формування геоінформаційної бази геопланування у вигляді тематичних серій географічних карт і відповідних баз даних; встановлення переліку додаткових карт, що потребують спеціального картографування;

3) розроблення таксономії об'єктів картографування у системі геопланування регіону, у тому числі об'єктів ОТО - первинних (елементарних), комплексних, мереживних;

4) картографування первинних ОТО – геопланувальних ареалів;

5) картографування комплексних ОТО-геопланувальних ділянок;

6) картографування мережі антропогенно – техногенних навантажень: а) у середньому

масштабі – мережа первинних ОТО; б) у дрібному масштабі – мережа комплексних ОТО;

7) картографування екологічної мережі регіону;

8) оцінка антропогенно-техногенних навантажень на довкілля від об'єктів геопланування.

Необхідно акцентувати ще один важливий момент: на даний час схеми планування територій однорівневі. Є потреба для геопланування регіонів розробляти багаторівневі схеми планування територій відповідно до ієрархічної багаторівневої організації життєдіяльності суспільства. Пропонуємо виділяти три рівні геопланування регіону (табл. 1): базовий, комплексний, мережевий.

Таблиця 1

Рівні геопланування регіону

Рівень	**Набір ОТО та їх характеристика**	**Геопланувальні територіальні елементи, переважні масштаби їх застосування**
Базовий	Первинні ОТО (з одним видом природокористування)	**Геопланувальні ареали** (від 1:200 000 і крупніше)
Комплексний	Комплексні ОТО (з поєднанням кількох видів природокористування)	**Геопланувальні ділянки** (від 1:300 000 і дрібніше)
Мережевий	Лінійно-мереживні ОТО (природні та соціально-економічні мережі)	**Геопланувальні мережі** (1:200 000 – 1:300 000, залежно від цільових настанов)

Висновки. Проведене дослідження дозволяє акцентувати такі положення:

1) Обмеженість простору як ресурсу ставить усі дослідження, що стосуються оптимального його використання, у коло актуальних. Одним з найбільш перспективних напрямів діяльності при цьому є територіальне планування як важливий інструмент забезпечення комплексного, збалансованого й цілісного розвитку держави, її регіонів, ефективного використання економічних, природних та інших ресурсів з урахуванням їх територіальних особливостей, усього різноманіття сучасних та перспективних потреб суспільства.

2) Пропонуємо планування регіонів називати *"геопланованням"* і виділяти в його складі як окремі складові районне планування та розроблення генпланів міст. Геопланування, що ґрунтується на сучасних концепціях територіальної організації суспільства, природних каркасів екологічної безпеки територій, систем розселення, територіальних систем виробничої та соціальної інфраструктури, територіальних систем виробництва та обслуговування, територіальних рекреаційних систем, якості життя населення, є окремим напрямом територіального планування, яке здійснює впорядкування просторової організації територіального розвитку, ґрунтуючись на принципах еколого-соціально-економічної рівноваги.

3) Відповідно до ієрархічної багаторівневої організації життєдіяльності суспільства доцільно виділяти три рівні геопланування регіону – базовий, комплексний, мережевий.

Список використаних джерел

1. *Білоконь Ю. М. Регіональне планування: теорія і практика / Ю. М. Білоконь – К.: Логос. 2003. – 246 с.*
2. *Богорад Д. И. Конструктивная география района. Основы районной планировки / Д. И. Богорад. – М.: Мысль, 1965. – 408 с.*
3. *Боков В. А. Пространственно-временной анализ в территориальном менеджменте. Часть 1. Учеб. пособие / [Боков В. А., Тимченко И. Е., Черванев И. Г., Рудык А. Н.]. – Симферополь: СПД Барановский А. Э., 2005. – 184 с.*
4. *Кузнєцов С. Г. Територіальне планування і розвиток міст / С. Г. Кузнецов, І. І. Ананян, Л. М. Богак. – Донецьк: Норд-Прес, 2008. – 335 с.*
5. *Ландшафтное планирование: принципы, методы, европейский и российский опыт / Ред. - составит. А.Н. Антипов, А.В. Дроздов. – Иркутск: Изд-во Институту географии СО РАН, 2002. – 141 с.*
6. *Перцик Е. Н. Районная планировка (территориальное планирование): учеб. пособие для студ. вузов / Евгений Перцик. – М. : Гардарики, 2006. – 398 с.*
7. *Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.*

8. Топчієв О. Г. Планування території – сучасний напрям конструктивної географії / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2008. - №1. – С. 54-57.
9. Тургель И. Д. Стратегическое территориальное планирование как программно-целевой метод управления социально-экономическим развитием региона / И. Д. Тургель, В. Б. Батиевская // Чиновникъ.uapa.ru [Электрон. ресурс]. – Вып. №204 (30). – Режим доступу: http://chinovnik.uapa.ru/modern/article.php?id=473

© Мальчикова Д., 2009

УДК 911.3

Костянтин Нємець

МОДЕЛЮВАННЯ ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІОГЕОСИСТЕМ УКРАЇНИ

У статті описана методика моделювання руху соціогеосистем у нормованому багатовимірному ознаковому просторі. Показано, що траєкторія розвитку соціогеосистеми характеризується двома множинами показників - параметрами напрямку руху і лінійними характеристиками руху, описана методика їх розрахунку, обґрунтовано можливість їхньої інтерпретації. Як приклад, наведено результати демонстраційного моделювання траєкторій розвитку регіональних соціогеосистем України за період 2000 – 2007 роки.

Ключові слова: соціогеосистема, суспільно – географічний процес, багатовимірний простір, траєкторія руху, моделювання, напрямок руху, лінійні характеристики.

Константин Немец. МОДЕЛИРОВАНИЕ ТРАЕКТОРИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ СОЦИОГЕОСИСТЕМ УКРАИНЫ. *В статье описана методика моделирования движения социогеосистем в нормированном многомерном признаковом пространстве. Показано, что траектория развития социогеосистемы характеризуется двумя множествами показателей – параметрами направления движения и линейными характеристиками движения, описана методика их расчета, обоснована возможность их интерпретации. Как пример, приведены результаты демонстрационного моделирования траекторий развития региональных социогеосистем Украины за период 2000 – 2007 годы.*

Ключевые слова: социогеосистема, общественно – географический процесс, многомерное пространство, траектория движения, моделирование, направление движения, линейные характеристики.

Konstantin Niemets. SIMULATION OF THE TRAJECTORY OF DEVELOPMENT OF REGIONAL SOCIAL GEOSYSTEMS OF UKRAINE. *The article describes the methodology of simulation of the movement of social geosystems in normalized multidimensional feature space. It is shown that the trajectory of development of social geosystem is characterized by two sets of indexes - the parameters of direction and linear characteristics of the movement; it described the methodology for their calculation; it is grounded possibility of their interpretation. As an example, the results of a demonstration simulation of the trajectories of development of regional social geosystems of Ukraine for the period of 2000 - 2007 years are given.*

Keywords: social geosystem, social-geographical process, multidimensional space, trajectory of movement, simulation, direction of movement, linear characteristics.

Актуальність дослідження. Складність, різномасштабність і багатоплановість процесів у суспільстві і природі, а також у їхній взаємодії, вже давно потребують нових наукових підходів до їх вивчення. Це стало зрозумілим ще у XX ст., коли зародилася синергетика - наука про взаємодію і саморозвиток складних систем. Синергетичний підхід на початку XXI ст. став основою синергетичної парадигми, яка швидко впроваджується у різні галузі науки і на сьогодні є найбільш прогресивною. У суспільно – географічних дослідженнях нова парадигма вимагає всебічного розгляду об'єкту з урахуванням якомога більшої кількості його особливостей. Враховуючи, що суспільно – географічний процес за свою суттю є надзвичайно складним, бо протікає у суттєво гетерогенних соціогеосистемах, до складу яких входять природні, соціальні і господарські підсистеми з різною структурою, механізмами функціонування, системами цілей тощо, саме синергетичний підхід є адекватним такому різноманіттю організації соціогеосистем, бо поєднує особливості географічного підходу (комплексність і орієнтація на просторовий аналіз) із сучасною науковою парадигмою. Складність і непередбачуваність суспільно – географічних об'єктів, зумовлені зростаючим переважанням ролі соціальних чинників у розвитку соціогеосистем, наповнюють суспільно – географічне дослідження новим змістом і новими реаліями, які, власне, і визначають провідну роль суспільної географії у перспективі. Зокрема, мова йде про те, що методи моделювання, які технологічно реалізують ідеї синергетики, у поєднанні з сучасними інформаційними технологіями дають можливість створювати принципово нові наукові об'єкти – моделі на принципах їхньої концептуальної відповідності складності досліджуваних суспільно – географічних об'єктів.

Звичайно, кожна модель є лише певним наближенням до об'єкту – оригіналу, але результат моделювання визначається концепцією моделі, зокрема, її структурними і функціональ-

ними особливостями, які повинні відображати відповідні характеристики оригіналу. З одного боку, повнота відображення оригіналу на моделі залежить від кількості діючих факторів, які враховуються при моделюванні. З іншого – збільшення вимірності простору моделювання (зростання кількості діючих факторів) відповідає вимогам синергетичного підходу. Отже, це є одним із реальних шляхів створення принципово нової концепції моделювання суспільно – географічного процесу в інформаційно – суспільно - географічному просторі [2, 3]. Інший шлях підвищення точності та надійності моделей полягає в уточненні опису взаємовпливу діючих факторів на суспільно – географічний процес. Так, з урахуванням нелінійності реального світу (що теж випливає з синергетичної теорії) зрозуміло, що лінійні моделі є лише деяким початковим наближенням до більш точного опису суспільно – географічного процесу. Таким чином, репрезентативність моделі залежить від методології дослідження і технологічних можливостей, які постійно вдосконалюються і підвищують потенціал дослідження.

Зазначені вище методологічні проблеми моделювання суспільно – географічного процесу досить яскраво проявляються у дослідженнях регіональних соціогеосистем, як цілісних самодостатніх об’єктів з відповідним комплексом ознак. При такій постановці дослідження часто виникає потреба у класифікації або групуванні соціогеосистем для з’ясування їх подібності і відмінностей. Так, наприклад, для України проблеми регіонального розвитку є ключовими у виході із соціально – економічної кризи, тому величезне значення має з’ясування регіональних відмінностей соціально – географічного процесу, що дасть можливість знайти оптимальні шляхи розвитку регіонів. При цьому, як показує досвід регіональних досліджень, на перший план виходить просторовий аналіз різних складових соціально – географічного процесу, що є характерним саме для суспільно – географічного підходу. Отже, розробка нових підходів до моделювання соціогеопроцесу і розширення арсеналу методів просторового аналізу є актуальною проблемою суспільної географії в методологічному і прикладному значенні.

Аналіз попередніх досліджень. Методологія, методи просторового суспільно – географічного аналізу та моделювання соціогеопроцесу досить детально описані у численних роботах вітчизняних вчених, наприклад, [1 – 15]. На наш погляд, перспективним є метод аналізу траєкторії розвитку соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі, вперше описаний у роботі [2] і розвинений та уточнений у подальших роботах [3, 4]. Підхід, реалізований у даному методі, а саме – лінійне шкалювання кількісних показників регіональних соціогеосистем і розрахунок параметрів траєкторії їх руху у багатовимірному просторі, виявився зручним для моделювання різних складових соціогеопроцесу.

Мета дослідження – обґрунтування методу моделювання траєкторії розвитку соціогеопроцесу на регіональному рівні у багатовимірному нормованому просторі для класифікації і групування регіональних соціогеосистем.

Викладення результатів дослідження. Траєкторія руху будь – якого об'єкту визначається двома множинами показників – напрямку руху і лінійних характеристик, наприклад, відстані, пройденої об’єктом за певний проміжок часу. Перша множина показників траєкторії включає косинуси кутів, утворених відрізком траєкторії даного об’єкту з траєкторіями інших об’єктів, або певними характерними напрямками, наприклад, середньою, оптимальною або проектною траєкторією. Стосовно описуваного дослідження за показниками напрямку руху можна оцінювати ефективність функціонування окремих підсистем у складі досліджуваної соціогеосистеми - із зменшенням кута між траєкторіями підсистеми і соціогеосистеми узгодженість і, відповідно, "корисність" функціонування підсистеми зростає. Таким же чином можна оцінювати узгодженість руху (функціонування) підсистем – зростання косинуса кута між їхніми траєкторіями свідчить про зближення траєкторій, що є незаперечним доказом подібності розвитку підсистем.

Друга множина показників представлена різними лінійними характеристиками траєкторії - відстанями у багатовимірному просторі, які характеризують шлях, пройдений об’єктом за певний проміжок часу, або віддалення поточної точки траєкторії (у даний момент часу) від характерних точок простору – початку координат, середньої точки соціогеосистеми чи точки максимального розвитку [2, 3, 4]. В залежності від мети дослідження можна визначати наступні лінійні показники траєкторії [2]:

- шлях, пройдений соціогеосистемою у багатовимірному просторі (ΔL), – визначається як евклідова відстань між точками траєкторії на суміжні моменти часу і є динамічною характеристикою траєкторії, бо його довжина свідчить про інтенсивність руху соціогеосистеми;

- швидкість руху, яка визначається як відношення довжини пройденого шляху до проміжку часу між суміжними розрахунковими моментами ($\Delta L/\Delta t$);

- віддаленість поточної точки траєкторії від точки початку координат ($L0$), яка є оцінкою

ефективності руху соціогеосистеми – більш ефективна соціогеосистема за рівний проміжок часу більше віддалиться від стартової позиції;

- відстань від поточної точки траєкторії до кінцевої точки (точки максимального розвитку за [2]) - L1 - характеризує ефективність руху соціогеосистеми – більш ефективна соціогеосистема раніше досягне або найбільше наблизиться до найвищого показника;

- різниця шляху, що залишилося пройти до точки максимального розвитку (L1), і пройденого шляху (L0), що дає уявлення про темпи руху соціогеосистеми у багатовимірному просторі – зменшення цього показника свідчить про більш швидкий рух соціогеосистеми;

- співвідношення L0/L1, яке у нормованому просторі також є відносною оцінкою ефективності розвитку соціогеосистеми, бо зростання цього показника свідчить про більш швидкий прогрес даної соціогеосистеми.

Таким чином, моделювання траєкторії розвитку соціогеосистеми полягає у визначенні у кожній розрахунковій точці траєкторії соціогеосистеми та її підсистем векторів їх руху у багатовимірному просторі (його компоненти – косинус кута і швидкість руху). Доповнюючи вектори траєкторії вказаними вище показниками, можна визначити відмінності підсистем між собою і ефективність їх функціонування у складі соціогеосистеми.

Для демонстрації описаного методу моделювання траєкторії розвитку соціогеосистеми об'єктом дослідження вибрані національна соціогеосистема і її підсистеми – регіональні соціогеосистеми. Для аналізу використані статистичні дані Держкомстату України з 2000 по 2007 рр. - було відібрано 44 показники стану національної і регіональних соціогеосистем, які характеризують різні складові суспільно – географічного процесу: соціальну, виробництво сільськогосподарської продукції і ТНС, економічну та фінансову, зв'язок, транспорт, охорону здоров'я, освіту тощо. Міста республіканського підпорядкування Київ і Севастополь не враховувались, бо по ним не визначалися деякі показники (наприклад, виробництво сільськогосподарської продукції). Нормування показників здійснювалося шляхом лінійного шкалювання за весь досліджуваний період за методикою, описаною у [2]. При цьому окремо розраховувалися індекси для сукупності регіональних соціогеосистем і для національної соціогеосистеми. Отримані шкали всіх показників змінюються в інтервалі від 0 до 1, що становить базис 44 – вимірного нормованого простору. Розрахункові моменти часу відповідають 31 грудня кожного року, а розрахункові проміжки часу – одному року.

Дослідження напрямку руху соціогеосистем

При моделювання напрямку руху соціогеосистем розглядалися наступні траєкторії:

1. Оптимальна траєкторія, яка відповідає головній діагоналі нормованого простору – гіперкубу і проходить з точки початку координат (0,0,0…..0) до точки максимального розвитку (1,1,1…..1). Ця траєкторія є ідеальною (теоретичною) для успішного розвитку соціогеосистем і відносно неї можна визначати відхилення траєкторій всіх соціогеосистем, у тому числі і національної.

2. Траєкторія розвитку національної соціогеосистеми, яка на кожний розрахунковий момент часу визначається за фактичними даними. Відносно неї визначалися відхилення траєкторій регіональних соціогеосистем і оцінювалася їхня ефективність. Відхилення цієї траєкторії від оптимальної є оцінкою невикористаних можливостей розвитку національної соціогеосистеми.

3. Середня траєкторія розвитку регіональних соціогеосистем, яка визначається за середніми для їх сукупності розрахунковими точками. Теоретично ця траєкторія повинна бути близькою до траєкторії розвитку національної соціогеосистеми, але, як показали розрахунки, вони у деяких випадках значимо відрізняються за напрямком. Середня траєкторія використовувалась для оцінки узгодженості траєкторій регіональних соціогеосистем, як певний еталон.

4. Траєкторії розвитку регіональних соціогеосистем, які визначалися за фактичними даними і слугували об'єктом для порівняльного аналізу. Їх послідовний аналіз для пар регіонів дозволив з'ясувати схожість та відмінності у регіональному розвитку. Внаслідок того, що отримані матриці узгодженості регіональних траєкторій занадто великі і їх важко навести у межах даної статті, в таблицях показані суми косинусів за весь розрахунковий період. Більша сума свідчить про те, що дана регіональна соціогеосистема найкраще узгоджена з іншими, тобто, її траєкторія за весь період (2000 – 2007 рр.) найкраще співпадає з траєкторіями інших регіональних соціогеосистем. Крім цього, в таблицях наведені відхилення косинусів кутів від середньої (національної) траєкторії.

В таблиці 1 наведені косинуси кутів регіональних траєкторій відносно оптимальної траєкторії, а також відхилення регіональних показників від середнього косинуса по всій сукупності регіонів. Перший показник характеризує узгодженість регіональних траєкторій за напрямком з оптимальною, а другий показує, які з регі-

онів ближче (позитивні відхилення) до оптимальної траєкторії.

Таблиця 1

Характеристики узгодженості траєкторій розвитку соціогеосистем з оптимальною траєкторією

Область	Косинус кута між траєкторіями								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	серед	відхил
АР Крим	-0.13	-0.01	0.20	-0.08	0.49	0.14	0.51	0.16	-0.09
Вінницька	0.27	0.38	0.15	0.23	0.25	0.39	0.25	0.28	0.03
Волинська	0.39	0.22	0.16	0.60	0.20	0.45	0.45	0.35	0.10
Дніпропетровська.	0.31	0.37	0.00	0.22	0.56	0.36	0.18	0.28	0.04
Донецька	0.35	0.23	-0.27	0.48	0.42	0.09	0.11	0.20	-0.05
Житомирська	0.17	0.43	0.16	0.58	0.27	0.34	0.32	0.32	0.08
Закарпатська	0.14	0.13	0.53	0.32	0.04	0.43	0.30	0.27	0.02
Запорізька	0.14	0.20	0.02	0.35	0.33	0.21	-0.03	0.17	-0.08
І-Франківська	0.30	0.31	0.33	0.41	-0.03	0.49	0.24	0.29	0.04
Київська	0.19	0.55	0.05	0.42	0.46	0.24	0.39	0.33	0.08
Кіровоградська	0.28	0.12	0.00	0.22	0.13	0.09	0.01	0.12	-0.13
Луганська	0.36	0.39	-0.02	0.44	0.45	0.30	0.27	0.31	0.06
Львівська	0.02	0.41	0.16	0.31	0.27	0.36	0.34	0.27	0.02
Миколаївська	0.34	0.29	-0.06	0.33	0.22	0.40	-0.09	0.20	-0.04
Одеська	0.21	0.33	-0.02	0.37	0.05	0.11	-0.02	0.15	-0.10
Полтавська	0.23	0.14	0.02	0.35	0.39	0.51	0.32	0.28	0.03
Рівненська	0.22	0.45	0.36	0.48	0.00	0.51	0.34	0.34	0.09
Сумська	0.36	0.33	0.13	0.22	-0.07	0.29	0.23	0.21	-0.03
Тернопільська	0.13	0.22	0.14	0.08	0.29	0.33	0.52	0.25	0.00
Харківська	0.50	0.28	0.06	0.38	0.42	0.22	0.27	0.30	0.06
Херсонська	0.21	-0.01	-0.07	0.39	0.30	0.21	0.13	0.17	-0.08
Хмельницька	0.31	0.22	0.02	0.31	0.10	0.08	0.45	0.21	-0.04
Черкаська	0.18	0.15	0.08	0.28	0.37	0.51	0.08	0.24	-0.01
Чернівецька	0.24	-0.04	0.29	0.15	0.14	0.35	0.42	0.22	-0.03
Чернігівська	0.36	0.32	0.16	0.37	0.06	0.35	0.25	0.27	0.02
Україна	**0.17**	**0.41**	**-0.06**	**0.39**	**0.49**	**0.29**	**0.24**	**0.28**	**0.25**

Як видно з таблиці, в цілому значення косинусів невеликі, що свідчить про значні відхилення регіональних траєкторій від оптимальної. Це характерно також і для національної траєкторії. Крім цього, для деяких регіонів в окремі розрахункові моменти характерні від'ємні значення косинусів, що символізує протилежний відносно оптимального напрямок розвитку. З аналізу таблиці випливає, що найкраще узгоджені з оптимальною траєкторії Волинської, Житомирської, Київської Луганської, Рівненської і Харківської областей. Крім них, позитивні відхилення від середнього косинусу мають: Вінницька, Дніпропетровська, Закарпатська, Івано–Франківська, Львівська, Полтавська та Чернігівська області.

В таблиці 2 наведені суми косинусів кутів між траєкторіями розвитку регіонів.

Таблиця 2

Характеристики узгодження траєкторій регіональних соціогеосистем

Область	Сума косинусів кутів між траєкторіями регіональних соціогеосистем							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	5,85	6,01	7,35	6,49	8,55	9,61	12,15	8,00
Вінницька	11,61	4,11	10,06	9,83	9,03	11,82	13,43	9,98
Волинська	11,01	1,34	7,47	11,65	12,04	12,35	12,92	9,82
Дніпропетровська.	12,61	3,92	10,51	12,55	9,54	11,37	13,25	10,53
Донецька	12,29	8,21	4,71	10,42	7,99	8,67	13,22	9,36
Житомирська	8,54	5,35	8,23	11,58	11,78	10,16	10,67	9,47
Закарпатська	6,82	5,80	5,26	8,68	8,41	9,58	10,36	7,84
Запорізька	9,92	6,27	10,69	11,64	9,98	9,35	12,44	10,04
І-Франківська	8,96	6,03	6,32	9,49	11,02	10,02	13,23	9,29
Київська	4,93	6,47	7,18	8,85	7,99	9,32	12,68	8,20
Кіровоградська	8,76	6,25	10,37	11,76	11,17	8,38	9,63	9,47
Луганська	11,78	6,06	8,59	8,43	10,12	8,04	14,10	9,59
Львівська	7,61	5,30	7,46	8,27	7,94	10,59	13,60	8,68

Миколаївська	11,44	7,07	7,71	13,20	8,95	12,39	10,28	10,15
Одеська	10,27	8,02	9,19	13,21	4,02	8,76	10,70	9,17
Полтавська	7,67	4,28	9,59	13,03	11,61	11,91	12,89	10,14
Рівненська	7,55	4,23	7,39	11,27	10,92	11,43	12,29	9,30
Сумська	11,53	5,79	7,20	8,84	10,24	7,06	11,34	8,86
Тернопільська	8,78	7,39	8,60	7,78	3,54	11,08	11,36	8,36
Харківська	11,84	8,88	9,45	12,91	9,49	10,04	12,50	10,73
Херсонська	11,80	4,39	11,17	10,96	11,59	11,00	11,97	10,41
Хмельницька	9,31	4,64	10,00	7,65	7,77	6,20	9,37	7,85
Черкаська	12,30	2,85	11,29	11,81	9,02	12,30	12,03	10,23
Чернівецька	7,73	2,72	6,56	6,26	11,17	11,47	10,33	8,03
Чернігівська	11,67	7,15	7,03	13,73	10,64	8,65	13,38	10,32
Україна	**12,62**	**8,78**	**10,85**	**14,19**	**11,28**	**12,34**	**14,34**	**12,06**

З таблиці 2 видно, що регіони суттєво відрізняються за ступенем узгодженості їх траєкторій. Найбільші суми косинусів кутів між траєкторіями мають Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Черкаська та Чернігівська області, що можна розцінювати, як найкращу узгодженість їхніх траєкторій з усіма регіонами. За цими показниками найгірше з іншими регіонами узгоджені траєкторії Закарпатської і Хмельницької областей.

В таблиці 3 наведені відхилення траєкторій регіональних соціогеосистем від середньої (національної) траєкторії.

Таблиця 3

Характеристики відхилень траєкторій соціогеосистем від середнього відхилення

Область	Різниця суми косинусів кутів траєкторій соціогеосистем від середньої							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	серед.
АР Крим	-3,85	0,47	-1,05	-3,92	-0,83	-0,45	0,14	-1,36
Вінницька	1,90	-1,43	4,69	-0,58	-0,35	1,76	1,43	0,63
Волинська	1,31	-4,20	-0,91	1,24	2,66	2,29	0,92	0,47
Дніпропетровська.	2,90	-1,62	2,13	2,14	0,15	1,31	1,25	1,18
Донецька	2,59	2,67	-3,67	0,01	-1,39	-1,39	1,22	0,01
Житомирська	-1,16	-0,19	-0,14	1,165	2,40	0,09	-1,33	0,19
Закарпатська	-2,88	0,26	-3,12	-1,74	-0,97	-0,49	-1,64	-1,51
Запорізька	0,22	0,73	2,32	1,23	0,60	-0,72	0,43	0,69
І-Франківська	-0,74	0,49	-2,05	-0,92	1,64	-0,04	1,22	-0,06
Київська	-4,77	0,93	-1,19	-1,56	-1,39	-0,74	0,68	-1,15
Кіровоградська	-0,94	0,71	2,00	1,34	1,79	-1,69	-2,38	0,12
Луганська	2,08	0,52	0,21	-1,99	0,74	-2,02	2,09	0,23
Львівська	-2,10	-0,24	-0,91	-2,14	-1,44	0,53	1,59	-0,67
Миколаївська	1,74	1,53	-0,66	2,79	-0,43	2,33	-1,73	0,80
Одеська	0,57	2,48	0,82	2,80	-5,36	-1,31	-1,31	-0,19
Полтавська	-2,03	-1,26	1,22	2,61	2,23	1,84	0,89	0,78
Рівненська	-2,15	-1,31	-0,98	0,86	1,54	1,37	0,29	-0,05
Сумська	1,83	0,25	-1,18	-1,57	0,86	-3,00	-0,66	-0,50
Тернопільська	-0,93	1,84	0,22	-2,64	-5,84	1,02	-0,65	-1,00
Харківська	2,13	3,34	1,07	2,50	0,10	-0,02	0,50	1,37
Херсонська	2,10	-1,15	2,79	0,55	2,21	0,94	-0,03	1,06
Хмельницька	-0,40	-0,90	1,63	-2,76	-1,61	-3,86	-2,63	-1,50
Черкаська	2,59	-2,69	2,92	1,40	-0,36	2,24	0,02	0,87
Чернівецька	-1,98	-2,82	-1,81	-4,15	1,79	1,41	-1,68	-1,32
Чернігівська	1,69	1,61	-1,34	3,32	1,26	-1,41	1,37	0,97

Наведені в таблиці 3 дані показують, що найбільші позитивні відхилення від середнього відхилення за весь період мають траєкторії Дніпропетровської, Харківської та Херсонської областей, дещо менші – Вінницької, Волинської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Полтавської, Черкаської та Чернігівської областей.

Розраховані для пар регіонів параметри узгодження траєкторій в цілому мають тенденцію до мінливості у великому діапазоні. На рисунках 1 і 2 для прикладу наведені графіки змін

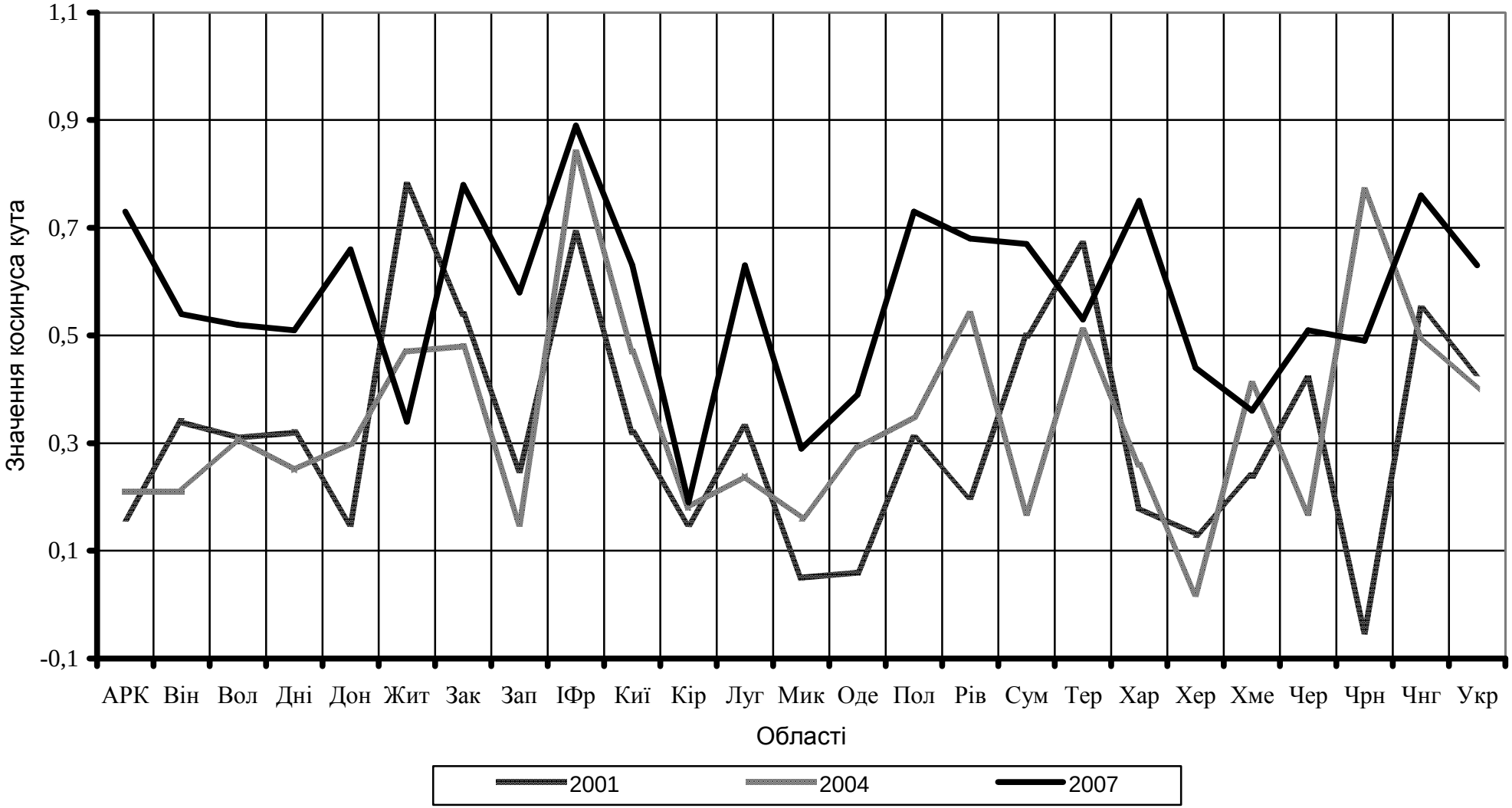

Рис. 1. Графік співвідношення з регіональними траєкторіями для Львівської області

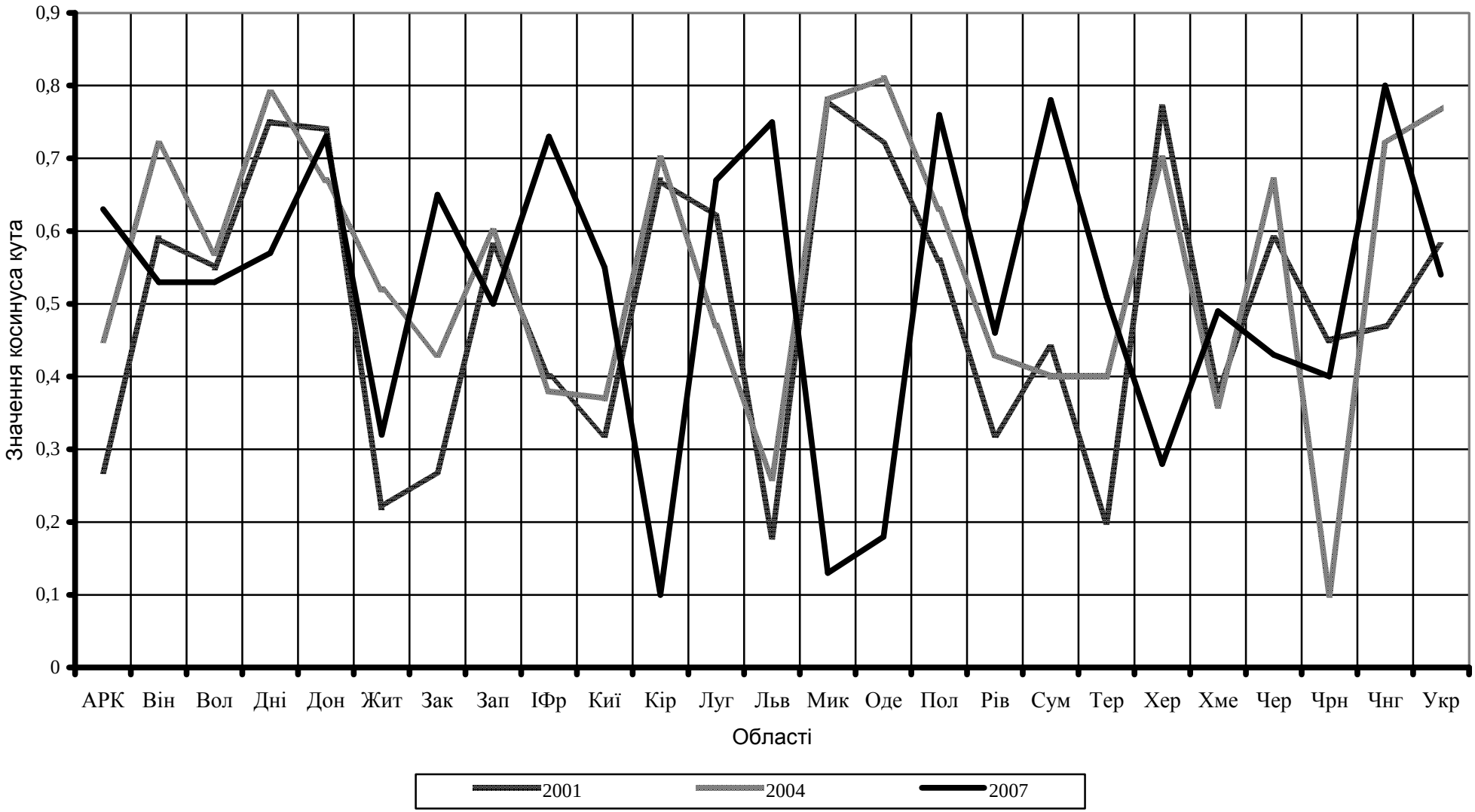

Рис. 2. Графік співвідношення з регіональними траєкторіями для Харківської області

косинусу кутів між регіональними траєкторіями для Львівської і Харківської областей на 2001, 2004 і 2007 роки. На них наочно відображена динаміка параметрів узгодженості траєкторій регіональних соціогеосистем. Так, наприклад, для Львівської області стабільно високою є узгодженість з траєкторією Івано – Франківської області, і стабільно низькою – з траєкторією Кіровоградської області. З графіка видно, що у 2007 році різко зростає узгодженість з траєкторією Харківської області.

Для Харківської області характерний досить високий ступінь стабільної узгодженості з траєкторіями Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Рівненської і Хмельницької областей. На кінець розрахункового періоду різко зменшується узгодженість траєкторій Кіровоградської, Миколаївської Одеської та Херсонської областей.

Таким чином, інформація, яку дає моделювання напрямку траєкторії розвитку соціогеосистем, привертає увагу до деяких особливостей розвитку суспільно – географічного процесу і заслуговує більш детального аналізу.

Дослідження лінійних характеристик траєкторій розвитку соціогеосистем

При дослідженні лінійних параметрів траєкторій розвитку соціогеосистем розглядалися такі показники, як пройдений соціогеосистемою за розрахунковий проміжок часу шлях, швидкість руху, віддаленість від початку координат і точки максимального розвитку і співвідношення вказаних параметрів.

У таблиці 4 наведені дані про пройдений соціогеосистемами шлях (ΔL) за розрахункові періоди часу.

Таблиця 4

Шлях, пройдений соціогеосистемами за розрахункові періоди часу

Область	Шлях (ΔL), пройдений соціогеосистемами							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	0,769	0,427	0,675	0,716	0,371	0,535	0,685	0,597
Вінницька	0,428	0,262	0,800	0,620	0,494	0,462	0,565	0,519
Волинська	0,354	0,320	0,447	0,234	0,371	0,420	0,354	0,357
Дніпропетровська.	0,767	0,905	0,773	0,759	0,671	0,699	0,884	0,780
Донецька	0,736	0,537	1,236	0,745	0,862	0,968	0,827	0,844
Житомирська	0,486	0,292	0,423	0,430	0,348	0,422	0,447	0,407
Закарпатська	0,353	0,264	0,242	0,287	0,615	0,460	0,492	0,387
Запорізька	0,833	0,552	0,522	0,658	0,713	0,519	0,926	0,675
І-Франківська	0,310	0,533	0,165	0,349	0,476	0,426	0,541	0,400
Київська	0,540	0,449	0,856	0,913	0,545	0,830	1,114	0,749
Кіровоградська	0,620	0,367	0,538	0,658	0,496	0,442	0,657	0,540
Луганська	0,531	0,399	0,390	0,549	0,503	0,496	0,614	0,497
Львівська	0,536	0,657	0,334	0,579	0,548	0,490	0,705	0,550
Миколаївська	0,724	0,397	0,611	0,684	0,457	0,358	0,727	0,565
Одеська	0,674	0,564	0,726	0,960	0,850	0,970	1,173	0,845
Полтавська	0,593	0,446	0,494	0,712	0,521	0,539	0,582	0,555
Рівненська	0,420	0,232	0,441	0,398	0,404	0,461	0,474	0,404
Сумська	0,390	0,243	0,283	0,437	0,449	0,559	0,452	0,402
Тернопільська	0,351	0,316	0,282	0,367	0,373	0,429	0,367	0,355
Харківська	0,606	0,621	0,700	0,568	0,476	0,814	0,796	0,654
Херсонська	0,457	0,432	0,455	0,607	0,490	0,500	0,586	0,504
Хмельницька	0,394	0,264	0,532	0,586	0,309	0,533	0,446	0,438
Черкаська	0,355	0,246	0,331	0,627	0,429	0,440	0,588	0,431
Чернівецька	0,210	0,356	0,476	0,492	0,382	0,315	0,502	0,390
Чернігівська	0,386	0,221	0,326	0,364	0,376	0,510	0,434	0,374
Україна	**2,046**	**1,567**	**2,376**	**2,070**	**1,400**	**1,879**	**2,111**	**1,921**

Наведені дані свідчать про різну інтенсивність руху соціогеосистем у нормованому багатовимірному просторі. Так, найвища швидкість руху (найшвидший розвиток) характерна для Донецької області у 2004 р., Київської та Одеської областей у 2007 р. Найменша швидкість руху показана Івано – Франківською областю у 2004 р., Чернівецькою областю у 2001 р., Чернігівською областю у 2002 р. Майже для всіх регіонів характерне зростання швидкості руху у 2006 – 2007 рр. Для України цілому найвища швидкість спостерігалась у 2003 р., найменша – у 2005 р.

Таблиця 5 містить дані про відхилення пройденого соціогеосистемами у нормованому багатовимірному просторі шляху (ΔL) від сере-

днього за регіонами. Ці дані характеризують регіони за темпами розвитку – позитивні відхилення свідчать про вищі темпи порівняно із середнім по Україні.

За даними таблиці 5 тільки Дніпропетровська, Донецька, Київська та Одеська області протягом всього періоду дослідження стабільно демонструють високі порівняно із середнім по Україні темпи руху у багатовимірному просторі. Наближаються до групи лідерів АР Крим, Запорізька, Львівська та Харківська області. Стабільно низькі темпи руху характерні для Волинської, Житомирської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької та Чернігівської областей.

Таблиця 5

Відхилення шляху, пройденого соціогеосистемами, від середнього

Область	Відхилення шляху (ΔL) від середнього по Україні							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	0,257	0,015	0,153	0,144	-0,130	-0,009	0,048	0,068
Вінницька	-0,085	-0,150	0,278	0,048	-0,007	-0,082	-0,073	-0,010
Волинська	-0,158	-0,092	-0,075	-0,338	-0,130	-0,124	-0,284	-0,172
Дніпропетровська.	0,255	0,493	0,250	0,187	0,169	0,155	0,247	0,251
Донецька	0,223	0,125	0,714	0,173	0,361	0,424	0,189	0,316
Житомирська	-0,027	-0,121	-0,100	-0,142	-0,153	-0,122	-0,191	-0,122
Закарпатська	-0,160	-0,148	-0,280	-0,285	0,114	-0,084	-0,146	-0,141
Запорізька	0,320	0,140	-0,001	0,086	0,212	-0,025	0,289	0,146
І-Франківська	-0,203	0,121	-0,358	-0,223	-0,025	-0,118	-0,097	-0,129
Київська	0,027	0,037	0,334	0,342	0,044	0,286	0,476	0,221
Кіровоградська	0,107	-0,045	0,016	0,086	-0,005	-0,102	0,019	0,011
Луганська	0,018	-0,013	-0,132	-0,023	0,002	-0,048	-0,023	-0,031
Львівська	0,023	0,245	-0,188	0,007	0,047	-0,054	0,067	0,021
Миколаївська	0,211	-0,015	0,089	0,112	-0,044	-0,186	0,089	0,037
Одеська	0,161	0,152	0,203	0,388	0,349	0,426	0,535	0,316
Полтавська	0,080	0,034	-0,029	0,141	0,020	-0,005	-0,055	0,027
Рівненська	-0,093	-0,180	-0,081	-0,174	-0,097	-0,083	-0,164	-0,125
Сумська	-0,123	-0,169	-0,240	-0,135	-0,052	0,015	-0,186	-0,127
Тернопільська	-0,162	-0,096	-0,241	-0,205	-0,129	-0,115	-0,270	-0,174
Харківська	0,094	0,209	0,177	-0,004	-0,025	0,270	0,158	0,126
Херсонська	-0,056	0,020	-0,067	0,035	-0,012	-0,044	-0,051	-0,025
Хмельницька	-0,119	-0,148	0,010	0,014	-0,192	-0,011	-0,191	-0,091
Черкаська	-0,158	-0,166	-0,191	0,055	-0,073	-0,104	-0,049	-0,098
Чернівецька	-0,303	-0,056	-0,046	-0,080	-0,119	-0,229	-0,136	-0,138
Чернігівська	-0,126	-0,191	-0,196	-0,208	-0,125	-0,034	-0,203	-0,155
Україна	**0,513**	**0,412**	**0,522**	**0,572**	**0,501**	**0,544**	**0,637**	**0,529**

У таблиці 6 зведені результати розрахунків віддалення поточної точки траєкторій соціогеосистем на кожний розрахунковий момент часу від початку координат (L0). Цей показник відображає в узагальненому вигляді переміщення соціогеосистеми відносно стартової позиції і характеризує кумулятивну ефективність її руху на кожний розрахунковий момент часу. В ідеальному випадку, коли соціогеосистема розвивається поступально і стабільно, відстань L0 повинна з часом зростати. Абсолютне значення L0 характеризує також інтенсивність руху соціогеосистеми у багатовимірному просторі.

Таблиця 6

Віддалення поточної точки траєкторії соціогеосистем від початку координат (L0)

Область	Віддалення від початку координат (L0)							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	2,781	2,547	2,492	2,668	2,533	2,702	2,710	2,633
Вінницька	2,780	2,814	2,899	3,029	3,121	3,194	3,315	3,022
Волинська	2,385	2,443	2,472	2,520	2,605	2,666	2,866	2,565
Дніпропетровська.	2,820	3,013	3,277	3,279	3,402	3,776	4,016	3,369
Донецька	3,249	3,403	3,460	3,175	3,512	3,814	3,877	3,499
Житомирська	2,529	2,593	2,658	2,749	2,957	3,052	3,195	2,819
Закарпатська	2,390	2,381	2,423	2,510	2,556	2,489	2,744	2,499

Запорізька	2,419	2,424	2,494	2,501	2,653	2,989	3,135	2,659
І-Франківська	2,317	2,378	2,507	2,539	2,614	2,545	2,719	2,517
Київська	2,961	3,011	3,234	3,303	3,591	3,842	4,045	3,427
Кіровоградська	2,350	2,513	2,515	2,468	2,578	2,643	2,678	2,535
Луганська	2,151	2,352	2,458	2,389	2,636	2,812	3,029	2,547
Львівська	2,868	2,818	3,081	3,087	3,205	3,333	3,529	3,131
Миколаївська	2,005	2,266	2,427	2,305	2,497	2,525	2,669	2,385
Одеська	2,765	2,851	2,956	2,939	3,266	3,284	3,334	3,056
Полтавська	2,511	2,609	2,688	2,609	2,897	3,026	3,330	2,810
Рівненська	2,310	2,333	2,367	2,492	2,612	2,604	2,850	2,510
Сумська	2,188	2,286	2,353	2,355	2,441	2,367	2,582	2,367
Тернопільська	2,362	2,367	2,403	2,428	2,396	2,486	2,589	2,433
Харківська	2,511	2,799	2,945	2,930	3,159	3,347	3,540	3,033
Херсонська	2,441	2,510	2,446	2,368	2,564	2,643	2,820	2,542
Хмельницька	2,598	2,710	2,723	2,756	2,834	2,831	2,809	2,752
Черкаська	2,530	2,601	2,600	2,569	2,721	2,842	3,041	2,701
Чернівецька	2,327	2,335	2,271	2,391	2,393	2,420	2,511	2,378
Чернігівська	2,387	2,487	2,517	2,616	2,689	2,646	2,879	2,603
Україна	**2,743**	**2,502**	**3,066**	**2,909**	**3,575**	**4,078**	**4,719**	**3,370**

З даних таблиці 6 видно, що стабільний поступальний рух з постійним віддаленням від початку координат демонструють Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Івано – Франківська, Київська та Чернігівська області. За абсолютним значенням L0 лідерами є Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Львівська, Одеська та Харківська області. Для України у цілому поступальний рух порушується двома відносно невеликими локальними мінімумами у 2002 та 2004 рр.

Таблиця 7 містить результати розрахунку відхилень показника L0 від середнього по Україні, які диференціюють регіони за інтенсивністю віддалення від початку координат.

Таблиця 7

Відхилення відстані від початку координат L0 від середнього

Область	Відхилення L0 від середнього по Україні							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	0,264	-0,047	-0,174	-0,011	-0,284	-0,213	-0,363	-0,118
Вінницька	0,263	0,220	0,232	0,350	0,304	0,279	0,242	0,270
Волинська	-0,133	-0,151	-0,194	-0,159	-0,213	-0,249	-0,206	-0,186
Дніпропетровська.	0,303	0,419	0,610	0,600	0,584	0,861	0,943	0,617
Донецька	0,732	0,810	0,794	0,496	0,695	0,899	0,804	0,747
Житомирська	0,011	-0,001	-0,009	0,070	0,140	0,137	0,122	0,067
Закарпатська	-0,128	-0,213	-0,244	-0,170	-0,261	-0,427	-0,329	-0,253
Запорізька	-0,099	-0,170	-0,173	-0,178	-0,165	0,074	0,063	-0,092
І-Франківська	-0,200	-0,216	-0,159	-0,140	-0,204	-0,370	-0,354	-0,235
Київська	0,443	0,417	0,568	0,624	0,774	0,927	0,973	0,675
Кіровоградська	-0,168	-0,081	-0,152	-0,211	-0,240	-0,272	-0,395	-0,217
Луганська	-0,367	-0,241	-0,209	-0,290	-0,181	-0,103	-0,043	-0,205
Львівська	0,350	0,224	0,414	0,408	0,387	0,418	0,457	0,380
Миколаївська	-0,513	-0,328	-0,240	-0,374	-0,320	-0,390	-0,403	-0,367
Одеська	0,248	0,257	0,289	0,260	0,449	0,369	0,261	0,305
Полтавська	-0,006	0,016	0,022	-0,070	0,080	0,111	0,258	0,059
Рівненська	-0,208	-0,261	-0,299	-0,187	-0,205	-0,311	-0,223	-0,242
Сумська	-0,329	-0,308	-0,314	-0,324	-0,376	-0,548	-0,490	-0,384
Тернопільська	-0,155	-0,227	-0,264	-0,251	-0,421	-0,429	-0,483	-0,319
Харківська	-0,006	0,205	0,278	0,251	0,341	0,432	0,468	0,281
Херсонська	-0,076	-0,084	-0,221	-0,311	-0,253	-0,272	-0,252	-0,210
Хмельницька	0,081	0,117	0,056	0,077	0,017	-0,084	-0,263	0,000
Черкаська	0,013	0,007	-0,066	-0,110	-0,096	-0,073	-0,031	-0,051
Чернівецька	-0,190	-0,258	-0,396	-0,288	-0,425	-0,496	-0,561	-0,373
Чернігівська	-0,131	-0,107	-0,150	-0,064	-0,128	-0,270	-0,194	-0,149
Україна	**2,518**	**2,594**	**2,667**	**2,679**	**2,817**	**2,915**	**3,073**	**2,752**

З аналізу таблиці 7 випливає, що найбільш інтенсивно віддаляються від початку координат Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Львівська, Одеська області. Ці ж регіони та Харківська області є лідерами за абсолютними позитивними значеннями відхилень L0 від середнього. Стабільно найменші відхилення (відставання від лідерів) демонструють Волинська, Закарпатська, Івано – Франківська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька та Чернігівська області. Звертає на себе увагу тенденція випереджаючого зростання відхилення L0 від середнього для України, що свідчить про зростаючу різницю у розвитку регіонів.

У таблиці 8 наведені результати розрахунку наближення поточних точок траєкторій соціогеосистем до точки максимального розвитку (L1). У випадку успішного поступального розвитку соціогеосистем цей показник з часом повинен зменшуватись.

Таблиця 8

Наближення поточної точки траєкторії соціогеосистем до точки максимального росту (L1)

Область	Наближення до точки максимального росту (L1)							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	5,096	5,106	5,081	4,994	4,996	4,841	4,744	4,980
Вінницька	5,069	4,932	4,846	4,758	4,620	4,488	4,306	4,717
Волинська	5,601	5,462	5,390	5,325	5,191	5,129	4,992	5,299
Дніпропетровська.	4,791	4,577	4,260	4,261	4,098	3,813	3,618	4,202
Донецька	4,718	4,462	4,317	4,599	4,316	4,012	3,929	4,336
Житомирська	5,370	5,301	5,176	5,137	4,924	4,856	4,750	5,073
Закарпатська	5,520	5,456	5,432	5,312	5,218	5,156	5,030	5,303
Запорізька	5,234	5,092	4,985	4,974	4,740	4,613	4,549	4,884
І-Франківська	5,588	5,503	5,361	5,308	5,165	5,150	4,968	5,292
Київська	4,692	4,579	4,369	4,352	3,976	3,790	3,644	4,200
Кіровоградська	5,600	5,463	5,410	5,388	5,258	5,211	5,181	5,359
Луганська	5,363	5,213	5,062	5,040	4,839	4,625	4,553	4,956
Львівська	4,821	4,775	4,557	4,484	4,293	4,160	4,036	4,447
Миколаївська	5,753	5,560	5,492	5,482	5,294	5,182	5,069	5,405
Одеська	4,976	4,831	4,636	4,642	4,349	4,297	4,168	4,557
Полтавська	5,133	5,005	4,965	4,906	4,725	4,517	4,324	4,796
Рівненська	5,648	5,550	5,439	5,299	5,116	5,111	4,937	5,300
Сумська	5,512	5,379	5,309	5,265	5,183	5,186	5,077	5,273
Тернопільська	5,678	5,625	5,558	5,522	5,474	5,380	5,252	5,498
Харківська	4,883	4,618	4,460	4,392	4,217	4,042	3,912	4,361
Херсонська	5,556	5,472	5,449	5,451	5,245	5,095	5,052	5,331
Хмельницька	5,298	5,200	5,133	5,134	4,938	4,897	4,823	5,060
Черкаська	5,245	5,201	5,153	5,104	4,950	4,804	4,611	5,010
Чернівецька	5,763	5,707	5,697	5,587	5,498	5,447	5,353	5,579
Чернігівська	5,508	5,382	5,309	5,292	5,161	5,107	5,001	5,251
Україна	**5,749**	**5,204**	**4,663**	**4,775**	**4,056**	**3,353**	**3,096**	**4,414**

Як видно з таблиці 8, на кінець досліджуваного періоду найближче до точки максимального розвитку підійшли Дніпропетровська, Донецька, Київська, Харківська області. Найбільш віддаленими від неї виявилися Закарпатська, Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька та Чернігівська області. За середнім показником лідерами є АР Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська та Харківська області. Для України в цілому характерне поступальне наближення до точки максимального розвитку за виключенням 2004 року, коли траєкторія розвитку національної соціогеосистеми відхилилася від цієї тенденції.

В таблиці 9 показані відхилення наближення поточної точки траєкторій розвитку соціогеосистем від середнього для України, які характеризують ефективність розвитку регіонів в узагальненому вигляді. Мінімальні значення цього показника свідчать про вищу ефективність розвитку регіональної соціогеосистеми.

З таблиці 9 видно, що регіони за величиною і знаком відхилень L1 від середнього досить чітко поділяються на дві групи. Першу групу складають області, які мають стабільно негативні відхилення і відповідно більше про-

сунулися у розвитку. Це Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Харківська області. До них наближається Луганська область. Друга група регіонів із стабільно великими позитивними відхиленнями і меншим прогресом у розвитку утворена Волинською, Житомирською, Закарпатською, Івано – Франківською, Кіровоградською, Миколаївською, Рівненською, Сумською, Тернопільською, Херсонською, Хмельницькою Чернівецькою та Чернігівською областями. Сумісний аналіз даних таблиць 6 – 9 дозволяє оцінити відмінності регіонального розвитку і з'ясувати основні причини дисбалансу.

Таблиця 9

Відхилення наближення то точки максимального розвитку від середнього

Область	Відхилення наближення (L1) від середнього по Україні							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	-0,200	-0,073	0,007	-0,047	0,125	0,084	0,109	0,001
Вінницька	-0,228	-0,246	-0,227	-0,282	-0,252	-0,268	-0,330	-0,262
Волинська	0,305	0,284	0,316	0,285	0,320	0,373	0,357	0,320
Дніпропетровська.	-0,506	-0,601	-0,814	-0,780	-0,774	-0,944	-1,017	-0,776
Донецька	-0,579	-0,716	-0,757	-0,441	-0,556	-0,744	-0,706	-0,643
Житомирська	0,073	0,123	0,103	0,097	0,053	0,100	0,115	0,095
Закарпатська	0,223	0,278	0,358	0,272	0,347	0,400	0,395	0,325
Запорізька	-0,062	-0,086	-0,089	-0,066	-0,132	-0,144	-0,086	-0,095
І-Франківська	0,292	0,325	0,287	0,268	0,293	0,393	0,333	0,313
Київська	-0,605	-0,599	-0,705	-0,688	-0,895	-0,966	-0,992	-0,779
Кіровоградська	0,304	0,285	0,337	0,348	0,387	0,454	0,546	0,380
Луганська	0,066	0,035	-0,012	0,000	-0,032	-0,131	-0,083	-0,022
Львівська	-0,476	-0,403	-0,516	-0,557	-0,578	-0,597	-0,599	-0,532
Миколаївська	0,457	0,382	0,418	0,442	0,423	0,426	0,434	0,426
Одеська	-0,321	-0,347	-0,437	-0,398	-0,522	-0,459	-0,467	-0,422
Полтавська	-0,163	-0,173	-0,109	-0,134	-0,146	-0,239	-0,311	-0,182
Рівненська	0,351	0,372	0,365	0,259	0,245	0,355	0,302	0,321
Сумська	0,215	0,201	0,235	0,225	0,312	0,429	0,442	0,294
Тернопільська	0,381	0,447	0,484	0,481	0,603	0,624	0,617	0,520
Харківська	-0,414	-0,560	-0,613	-0,649	-0,654	-0,714	-0,723	-0,618
Херсонська	0,260	0,294	0,375	0,410	0,374	0,339	0,417	0,353
Хмельницька	0,002	0,022	0,059	0,093	0,066	0,140	0,188	0,081
Черкаська	-0,052	0,023	0,080	0,063	0,079	0,048	-0,024	0,031
Чернівецька	0,466	0,529	0,623	0,547	0,627	0,690	0,717	0,600
Чернігівська	0,211	0,204	0,235	0,252	0,289	0,351	0,366	0,273
Україна	**5,297**	**5,178**	**5,074**	**5,040**	**4,871**	**4,756**	**4,635**	**4,979**

Таблиця 10 містить аналітичні дані на кожний розрахунковий момент часу про різницю між віддаленням поточної точки траєкторій від початку координат та її наближенням до точки максимального розвитку (L1 – L0). Цей показник досить чітко розділяє регіони за рівнем просунутості у розвитку – з його зменшенням зростає ступінь розвинутості регіональної соціогеосистеми.

За даними таблиці 10 можна визначити групу регіонів, які найбільше просунулися у розвитку – Дніпропетровська, Донецька і Київська області. До них наближаються Вінницька, Львівська, Одеська, Полтавська і Харківська області. Характерно, що у 2007 р. тільки траєкторії Дніпропетровської і Київської областей перейшли середину відстані від початку координат до точки максимального розвитку (мають від'ємні показники). До них впритул наблизилася Донецька область і з невеликим відставанням – Львівська та Харківська області. Показники траєкторії вказаних регіонів добре корелюють з показниками траєкторії розвитку України у цілому. Дуже невиразною динамікою за показником, що аналізується, характеризуються траєкторії Закарпатської, Івано – Франківської, Кіровоградської, Миколаївської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської областей.

В таблиці 11 показані співвідношення віддалення поточної точки траєкторій соціогеосистем від початку координат і наближення до точки максимального розвитку. Цей аналітичний показник, як і попередній, характеризує регіони за ступенем просунутості у розвитку

вищі значення свідчать про більш ефективний розвиток.

Таблиця 10

Різниця відстаней від початку координат і точки максимального розвитку

Область	Різниця (L1 – L0)							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	2,315	2,558	2,589	2,326	2,463	2,139	2,035	2,346
Вінницька	2,288	2,118	1,948	1,729	1,499	1,294	0,991	1,695
Волинська	3,217	3,019	2,917	2,805	2,586	2,463	2,125	2,733
Дніпропетровська.	1,970	1,564	0,983	0,982	0,696	0,036	-0,397	0,834
Донецька	1,468	1,059	0,857	1,424	0,803	0,198	0,052	0,837
Житомирська	2,841	2,708	2,518	2,388	1,967	1,804	1,556	2,255
Закарпатська	3,130	3,075	3,009	2,803	2,662	2,668	2,286	2,805
Запорізька	2,816	2,668	2,491	2,473	2,087	1,623	1,414	2,225
І-Франківська	3,271	3,125	2,854	2,770	2,551	2,605	2,250	2,775
Київська	1,731	1,568	1,134	1,049	0,385	-0,052	-0,402	0,773
Кіровоградська	3,251	2,950	2,895	2,919	2,680	2,567	2,503	2,824
Луганська	3,212	2,860	2,604	2,651	2,203	1,814	1,523	2,410
Львівська	1,953	1,957	1,477	1,397	1,089	0,826	0,507	1,315
Миколаївська	3,748	3,294	3,065	3,177	2,797	2,658	2,400	3,020
Одеська	2,210	1,981	1,681	1,703	1,083	1,014	0,835	1,501
Полтавська	2,622	2,396	2,276	2,297	1,828	1,491	0,994	1,986
Рівненська	3,338	3,217	3,071	2,807	2,504	2,506	2,087	2,790
Сумська	3,323	3,094	2,956	2,910	2,742	2,819	2,495	2,905
Тернопільська	3,316	3,259	3,155	3,093	3,078	2,895	2,662	3,065
Харківська	2,372	1,819	1,516	1,462	1,059	0,695	0,372	1,328
Херсонська	3,115	2,962	3,003	3,083	2,681	2,453	2,231	2,790
Хмельницька	2,700	2,490	2,410	2,378	2,104	2,066	2,014	2,309
Черкаська	2,715	2,600	2,553	2,534	2,229	1,962	1,570	2,309
Чернівецька	3,435	3,371	3,427	3,196	3,105	3,027	2,841	3,200
Чернігівська	3,121	2,895	2,792	2,676	2,471	2,462	2,122	2,649
Україна	**3,006**	**2,703**	**1,597**	**1,866**	**0,481**	**-0,725**	**-1,623**	**1,043**

Таблиця 11

Співвідношення відстаней від початку координат і точки максимального розвитку

Область	Співвідношення L0/L1							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	середн.
АР Крим	0,546	0,499	0,491	0,534	0,507	0,558	0,571	0,529
Вінницька	0,549	0,571	0,598	0,637	0,676	0,712	0,770	0,644
Волинська	0,426	0,447	0,459	0,473	0,502	0,520	0,574	0,486
Дніпропетровська.	0,589	0,658	0,769	0,770	0,830	0,991	1,110	0,817
Донецька	0,689	0,763	0,802	0,690	0,814	0,951	0,987	0,814
Житомирська	0,471	0,489	0,514	0,535	0,601	0,629	0,673	0,559
Закарпатська	0,433	0,436	0,446	0,472	0,490	0,483	0,546	0,472
Запорізька	0,462	0,476	0,500	0,503	0,560	0,648	0,689	0,548
І-Франківська	0,415	0,432	0,468	0,478	0,506	0,494	0,547	0,477
Київська	0,631	0,658	0,740	0,759	0,903	1,014	1,110	0,831
Кіровоградська	0,420	0,460	0,465	0,458	0,490	0,507	0,517	0,474
Луганська	0,401	0,451	0,486	0,474	0,545	0,608	0,665	0,519
Львівська	0,595	0,590	0,676	0,689	0,746	0,801	0,874	0,710
Миколаївська	0,349	0,408	0,442	0,421	0,472	0,487	0,527	0,443
Одеська	0,556	0,590	0,638	0,633	0,751	0,764	0,800	0,676
Полтавська	0,489	0,521	0,542	0,532	0,613	0,670	0,770	0,591
Рівненська	0,409	0,420	0,435	0,470	0,511	0,510	0,577	0,476
Сумська	0,397	0,425	0,443	0,447	0,471	0,456	0,509	0,450
Тернопільська	0,416	0,421	0,432	0,440	0,438	0,462	0,493	0,443
Харківська	0,514	0,606	0,660	0,667	0,749	0,828	0,905	0,704
Херсонська	0,439	0,459	0,449	0,434	0,489	0,519	0,558	0,478
Хмельницька	0,490	0,521	0,530	0,537	0,574	0,578	0,583	0,545

Черкаська	0,482	0,500	0,505	0,503	0,550	0,592	0,660	0,542
Чернівецька	0,404	0,409	0,399	0,428	0,435	0,444	0,469	0,427
Чернігівська	0,433	0,462	0,474	0,494	0,521	0,518	0,576	0,497
Україна	**0,477**	**0,481**	**0,658**	**0,609**	**0,882**	**1,216**	**1,524**	**0,835**

Аналіз даних таблиці 11 підтверджує всі висновки, отримані раніше. Це доводить, що лінійні показники траєкторій розвитку соціогеосистем надають дуже різноманітну і корисну інформацію для більш детального дослідження особливостей регіонального розвитку.

Середні значення лінійних показників траєкторій соціогеосистем зведені у таблиці 12.

Таблиця 12

Середні за період 2000 – 2007 рр. лінійні характеристики траєкторій розвитку соціогеосистем

Область	Пройдений шлях		Відстань від 0		Відстань до 1		Співвідношення	
	шлях	відхил.	**L0**	відхил.	**L1**	відхил.	**L1-L0**	**L0/L1**
АР Крим	0.596	0.068	2.633	-0.118	4.979	0.001	2.346	0.530
Вінницька	0.518	-0.016	3.021	0.270	4.716	-0.262	1.695	0.644
Волинська	0.356	-0.171	2.565	-0.186	5.298	0.320	2.733	0.486
Дніпропетровська.	0.779	0.250	3.368	0.617	4.202	-0.776	0.833	0.816
Донецька	0.844	0.315	3.498	0.747	4.336	-0.643	0.837	0.813
Житомирська	0.406	-0.122	2.818	0.067	5.073	0.095	2.254	0.558
Закарпатська	0.387	-0.141	2.498	-0.252	5.303	0.325	2.804	0.472
Запорізька	0.674	0.145	2.659	-0.092	4.883	-0.095	2.224	0.548
І-Франківська	0.399	-0.128	2.516	-0.234	5.291	0.313	2.775	0.477
Київська	0.749	0.220	3.426	0.675	4.200	-0.778	0.773	0.831
Кіровоградська	0.539	0.011	2.534	-0.217	5.358	0.380	2.823	0.474
Луганська	0.497	-0.031	2.546	-0.205	4.956	-0.022	2.409	0.518
Львівська	0.549	0.021	3.131	0.380	4.446	-0.532	1.315	0.710
Миколаївська	0.565	0.036	2.384	-0.367	5.404	0.426	3.019	0.443
Одеська	0.845	0.316	3.056	0.305	4.557	-0.422	1.500	0.675
Полтавська	0.555	0.026	2.810	0.058	4.796	-0.182	1.986	0.591
Рівненська	0.404	-0.124	2.509	-0.242	5.299	0.321	2.790	0.476
Сумська	0.401	-0.126	2.367	-0.384	5.272	0.294	2.905	0.450
Тернопільська	0.354	-0.173	2.433	-0.319	5.498	0.519	3.065	0.443
Харківська	0.654	0.125	3.032	0.281	4.360	-0.618	1.327	0.704
Херсонська	0.503	-0.024	2.541	-0.210	5.331	0.353	2.789	0.478
Хмельницька	0.437	-0.090	2.751	0.000	5.060	0.081	2.308	0.545
Черкаська	0.430	-0.098	2.700	-0.051	5.009	0.031	2.309	0.542
Чернівецька	0.390	-0.138	2.378	-0.373	5.578	0.600	3.200	0.427
Чернігівська	0.373	-0.154	2.602	-0.149	5.251	0.272	2.648	0.497
Україна в цілому	**1.921**	**-**	**3.370**	**-**	**4.413**	**-**	**1.043**	**0.835**

Висновки. Основні результати демонстраційного моделювання траєкторій розвитку складових суспільно – географічного процесу, які наведено у даній статті, дозволяють зробити висновок про доцільність застосування у суспільно – географічних дослідженнях пропонованого методу. Параметри напрямку і лінійні характеристики траєкторій соціогеосистем у нормованому багатовимірному просторі дають можливість виявити і описати у часі та просторі відмінності у розвитку соціогеосистем, що досліджуються. Зокрема, отримувана у процесі моделювання інформація корисна для постановки спеціальних досліджень виявлених локальних особливостей регіонального розвитку. З іншого боку, пропонована методика дозволяє проводити порівняльний аналіз будь – яких соціогеосистем чи складових суспільно – географічного процесу, що є важливим для організації чи оптимізації суспільно - географічного моніторингу, проектування і управління розвитком соціогеосистем. Поєднуючи отримувану інформацію з результатами інформаційного аналізу соціогеосистем, зокрема, змінами їхніх інформаційних показників у часі і просторі, можна отримати детальний опис особливостей соціогеосистем – своєрідний «портрет» у динаміці.

Список використаних джерел

1. *Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально – географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Х.: Факт, 2003.*
2. *Нємець Л.М., Олійник Я.Б., Нємець К.А. Просторова організація соціально – географічних процесів в Україні. - Київ – Харків: РВВ ХНУ, 2003.*
3. *Нємець Л.М., Нємець К.А. До методики соціально – географічного дослідження регіонального розвитку України//Суспільно – географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Тези доп. III Всеукраїнської наук. – практ. конф. (Київ, 20 – 21 квітня 2004 р.), - Київ, Обрії, 2004, с. 30 – 32.*
4. *Нємець К.А., Нємець О.К. Методика інформаційного аналізу соціально – економічного розвитку регіонів// Матеріали міжнародної науково – практичної конференції «Регіон – 2008: стратегія оптимального розвитку», Харків, ХНУ, 2008, с. 242–246.*
5. *Нємець К.А., Нємець Л.М., Нємець О.К. Дослідження просторової взаємодії суспільно - географічних об'єктів// Часопис соціально - економічної географії. – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – вип. 6(1). – с. 20 – 31.*
6. *Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії. – К., 2000. – 204 с.*
7. *Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996.*
8. *Пістун М.Д., Олійник Я.Б. Проблема регіонального розвитку України: суспільно-географічний аспект //Географічна наука і освіта в Україні. Тез. доп. П Міжнар. наук.-практ. конференції. - К., 2003.*
9. *Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. - Киев – Одесса: Высшая школа, 1988.*
10. *Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посіб. – Одеса: Астропринт, 2001.*
11. *Топчієв О.Г. Суспільно – географічні дослідження: методологія, методи, методики. Навч. посіб. – Одеса: Астропринт, 2005.*
12. *Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Підручник – Одеса: Астропринт, 2009.*
13. *Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навч. видання. – Львів: Світ, 1994.*
14. *Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. - Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001.*
15. *Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003.*

© Нємець К., 2009

Наукові повідомлення

УДК 911.373:352.07(477.53)

Михайло Джаман, Олександр Федій

УПРАВЛІННЯ РОЗСЕЛЕНСЬКИМ ПРОЦЕСОМ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Розкриті особливості управління в системах сільського розселення Полтавської області. Проведений аналіз дозволив виявити проблеми управління та визначити шляхи вдосконалення організації території. Доведено, що адміністративний статус сільських поселень позитивно впливає на їх розвиток. В селах з управлінськими структурами зосереджені основні виробничі фонди, об'єкти соціальної інфраструктури, трудоресурсний потенціал.

Ключові слова: сільська місцевість, сільське розселення, управління розселенням.

Михаил Джаман, Александр Федий. УПРАВЛЕНИЕ РАССЕЛЕНЧЕСКИМ ПРОЦЕССОМ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ)*. Раскрыты особенности управления в системах сельского расселения Полтавской области. Проведенный анализ позволил выявить проблемы управления и определить пути усовершенствования организации территории. Доказано, что административный статус сельских поселений положительно влияет на их развитие. В сёлах с управленческими структурами сосредоточены основные производственные фонды, объекты социальной инфраструктуры, трудоресурсный потенциал.*

Ключевые слова: сельская местность, сельское расселение, управление расселением.

Mikhail Dzhaman, Alexander Fediy. PROCESS CONTROL OF INHABITANCE AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF RURAL LOCALITY (ON THE EXAMPLE OF THE POLTAVA REGION)*. There were found features of management in the systems of the rural settling of the Poltava region. The conducted analysis allowed to found management problems and define the ways of perfection of organization of the territory. It is proved that the administrative status of rural settlements positively affects their development. In villages with administrative structures general production funds, objects of social infrastructure, working resources potential, are concentrated.*

Keywords: agricultural territories, rural settling, management by settling.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В сучасних умовах розвитку держави набувають проблеми вдосконалення територіальної організації населення, що в свою чергу вимагає управління і регулювання процесами розселення на всіх територіальних рівнях. Під управлінням розселення слід розуміти сукупність заходів, спрямованих на формування систем розселення, а його метою — є створення сприятливих умов для проживання, праці, відпочинку населення [4, с. 171]. Проблемність вибору об'єкта і суб'єкта управління розселенням населення пов'язані із широким спектром територіальних спільностей, невідповідністю систем розселення інституціональним структурам управління, багатогранністю сфер життєдіяльності населення та процесів у поселеннях, їх системах і територіально-просторових структурах тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системи розселення є обов'язковим об'єктом територіального управління. Проблеми управління розселенським процесом розглянуті у роботах М.В. Гладія, М.Д. Лесечка [2], А.І. Доценка [4], Д.Ф. Крісанова [6], Г.С. Фтомова [9]. Управління, як основний елемент територіальної організації території, схарактеризоване у роботах, які висвітлюють проблеми розвитку регіонів [3; 8].

Метою даної статті є виявлення особливостей управління в системах сільського розселення Полтавської області та визначення шляхів удосконалення організації території.

Виклад основного матеріалу. Законодавчою основою розселення населення, розвитку сільських поселень є Конституція України [5], низка нормативно-правових документів держави, виконання яких здійснюється через органи виконавчої влади на місцях. Управління розселенням населення може бути здійснене безпосередньо через регулювання економічної, соціальної, екологічної, політичної діяльності людей і реалізоване через функціонування органів місцевого самоврядування. Реальний вплив на процеси в поселенських структурах може відбуватися лише в чотирьох системах розселення: державній, обласній, районній та місцевій.

Загальнодержавна система є основою в ієрархії управління елементами розселення, зокрема, сільського. Загальнодержавна система розселення є самостійним об'єктом управління. На сьогоднішній день її розвиток відображається лише у галузевих планах, а державні документи, плани економічного та соціального розвитку із системою показників відсутні. У зв'язку із цим, обласна та районна системи розселення є основною ланкою каркасу державної системи управління. Вони мають достатньо розвинену

суб'єктивну базу у вигляді обласних та районних державних адміністрацій.

Мережа сільських поселень в межах області та району є найпоширенішими об'єктами управління. Обласні та районні ради як органи місцевого самоврядування представляють спільні інтереси територіальних громад сіл. До складу обласних державних адміністрацій входять структурні підрозділи управління, які займаються регулюванням певних сторін життєдіяльності населення: економіки і власності, зовнішньоекономічних зв'язків, торгівлі і побутового обслуговування, фінансової сфери, міграції та віросповідання, житлово-комунального господарства, соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я. Районні державні адміністрації мають лише окремі аналогічні структурні підрозділи управління. Маючи адміністративний ресурс, обласні та районні органи повинні управляти розселенням на своїй території наперед всього шляхом планомірного формування виробничої і невиробничої сфери, при яких максимально задовольняються потреби населення, покращуються та вирівнюються соціально-економічні умови проживання у всіх сільських поселеннях.

На кожному рівні адміністративно-територіальної структури функції управління по-різному поділені між місцевими органами управління та вищими організаціями. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування у сільській місцевості, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села. Такі елементи структури територіальної спільноти являють собою групу населення, його життєве середовище. Територіальна громада села має самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції [5] і Закону України "Про місцеве самоврядування" [7]. У селах місцеве самоврядування представлене сільським головою та депутатами сільських рад. Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду та створювати єдині органи місцевого самоврядування. Виконавчі органи сільських рад наділені великою кількістю повноважень у сфері соціального, економічного, культурного розвитку, прийнятті рішень щодо будівництва та благоустрою поселень, використання земель, наповнення місцевого бюджету тощо. Незважаючи на передбачені Конституцією та законами України права місцевих громад на самоврядування та відповідні повноваження, на практиці місцеві ради не достатньо виконують покладені на них функції, а їх реалізація перекладається на місцеві державні адміністрації. Існуючі методи регулювання та управління земельними ресурсами, які склалися за часів командної економіки і виключно державної власності на землю, значною мірою збереглися і донині, вони не відповідають сучасним вимогам економіки, гальмують її розвиток, не задовольняють потреби громадян. Низька ефективність діяльності органів місцевого самоврядування в Україні значною мірою обумовлена низьким рівнем бюджетного фінансування. В усіх поселеннях, позбавлених адміністративного статусу, місцеве самоврядування має лише формальний характер.

Проблема управління територіями та населеними пунктами в Україні пов'язана із недосконалим адміністративно-територіальним устроєм. Для Полтавщини, як і для України в цілому, характерна висока ступінь централізації влади по лінії уряд-область-район-сільрада та позбавлення представницьких органів на місцях можливості проводити ефективну політику в інтересах людини, тобто надавати громадянам доступні якісні послуги. Існуюча схема адміністративного устрою України являє собою складну неупорядковану чотириступеневу ієрархічну структуру: сільські ради можуть належати як до третього, так і до четвертого рівня ієрархії. Заплутана система управління (взаємовідносини між самоврядними органами та місцевими державними адміністраціями, представлення їх різними політичними силами тощо) є перешкодою для втілення в життя прогресивних перетворень. Вона має багато протиріч у проведенні ефективних соціально-економічних перетворень, вносить дисбаланс у фінансову сферу та не забезпечує ефективними державними послугами громадян України.

В Полтавській області різноманіття адміністративно-територіальних одиниць третього та четвертого рівнів ускладнюють управління по горизонталі. В багатьох районах сільські поселення підпорядковані міським або селищним радам. В Кременчуцькому районі Дмитрівська сільрада, до складу якої входять 7 сіл з населенням 2 483 осіб, підпорядкована раді міста обласного значення — Комсомольську. Всього в області 98 сіл з чисельністю населення 16 715 осіб входять до міських чи селищних рад. Кількісна диференціація такої ієрархії дуже велика: смт В. Багачці та м. Глобине територіально належать 9 та 7 сіл з населенням 1 631 і 1 695 осіб відповідно, а смт Чорнухам — одне село з населенням 7 осіб (табл. 1).

Села, які підпорядковані міським або селищним радам, особливо містам обласного значення, великим населеним пунктам, мають кращі фінансові та матеріальні умови для розвитку. Так, розмежування основних податків між державним і місцевими бюджетами в Бюджетному

кодексі України відбувається не на користь сільських та селищних рад. Їм залишається лише 25% податку з доходів фізичних осіб, в той час як в районних бюджетах — 50%, в бюджетах міст обласного підпорядкування — 75%, в обласних бюджетах — 25%. В сільських та селищних бюджетах не передбачено надходжень частки доходів від додатково мобілізованих коштів, при цьому обласні бюджети мають розпоряджатися 12,5%, а міські та районні бюджети — 37% [8, с. 269-271].

Таблиця 1

Підпорядкування сіл Полтавської області міським та селищним радам

Адміністративні райони	Адміністративні центри	Кількість підпорядкованих сіл, одиниць	Чисельність населення, осіб	
			Всього	у тому числі сільського
1	*2*	*3*	*4*	*5*
Полтавська область		98	233 449	16 715
Великобагачанський	смт В.Багачка	9	7 515	1 631
Гадяцький	—	—	—	—
Глобинський	м. Глобине смт Градизьк	7 4	13 141 7 780	1 695 342
Гребінківський	—	—	—	—
Диканський	Смт Диканька	3	8 385	197
Зіньківський	м. Зінків смт Опішня	5 6	10 929 6 113	801 363
Карлівський	м. Карлівка	2	17 545	559
Кобеляцький	—	—	—	—
Козельщинський	смт Козельщина смт Н.Галещина	5 2	4 553 3 183	487 740
Котелевський	смт Котельва	3	12 725	273
Кременчуцький	м. Комсомольськ	Дмитрівська сільська рада ……. 7	54 293	2 483
Лохвицький	м. Лохвиця м. Червонозаводське	1 1	12 451 8 786	421 31
Лубенський	—	—	—	—
Машівський	—	—	—	—
Миргородський	смт Комишня смт Ромодан	4 3	2 739 3 589	277 531
Новосанжарський	—	—	—	—
Оржицький	смт Оржиця	1	3 969	339
Пирятинський	м. Пирятин	6	17 591	1 042
Полтавський	—	—	—	—
Решетилівськiй	смт Решетилівка	9	10 812	1 388
Семенівський	смт Семенівка	1	7 247	350
Хорольський	—	—	—	—
Чорнухинський	смт Чорнухи	1	2 782	7
Чутівський	смт Чутове смт Артемівка	6 4	7 393 4 233	1 184 787
Шишацький	смт Шишаки	8	5 695	787

Показники таблиці розраховані за даними Обласного управління статистики в Полтавській області за 2007 рік

Згідно сучасному адміністративно-територіальному устрою в чотирьохступеневій системі управління, сільські поселення за адміністративним статусом належать до двох груп — центри сільрад та рядові поселення, які фактично позбавлені місцевого самоврядування

і підпорядковані у територіальному управлінні найближчій сільраді. В Полтавській області не має сільських поселень, які виконують функції центрів адміністративних районів. На 1.01.2009 року місцеве самоврядування сільських поселень області здійснювалося в 467 сільрадах, що охоплює 25,6% сільських поселень (в Україні 35,8%). Чисельність сільрад в Полтавській області зростала у зв'язку із реформуванням територіального управління в Україні: 1978 рік — 374, 1987 рік — 380, 1989 рік — 407, 2009 рік — 467 сільських рад [1]. Приріст кількості сільрад до рівня 1990 року склав 14,0%, що є об'єктивним процесом, спрямованим на покращення управлінського процесу в сільській місцевості.

Середня кількість сільських поселень на одну сільраду (близько 4) свідчить про достатню ступінь забезпечення управління, але фактичний показник коливається від 1 до 11. Вищий за середній показник по області мають Великобагачанський, Диканський, Зіньківський, Козельщинський, Котелевський, Лохвицький, Миргородський, Полтавський, Решетилівський, Хорольський, Шишацький райони. Сільради в області сильно різняться як за кількістю сіл, так і за чисельністю населення. Найбільшою є Ковалівська в Полтавському районі, до якої входять 11 сільських поселень з 5 040 населення, а найменшими — Худоліївська в Семенівському районі з 391 особою, Вербеницька Лохвицького району з 394 особами.

У сільських радах, які представляють територіальні громади, що нараховують до 500 жителів, виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу (крім розпорядження земельними й природними ресурсами) здійснює сільський голова одноосібно. З одного боку, позитивним в даній ситуації є економія фінансових ресурсів, з іншого — є загроза узурпації влади та помилковості прийнятих рішень. Лише за сім років на Полтавщині кількість сільських рад з населенням до 500 осіб та до 1 000 осіб зросли у 2,5 та 1,1 рази відповідно. Сільські ради з населенням до 2 000 осіб, до 3 000 осіб та понад 3 000 осіб зменшилися. Розподіл сіл та населення на Полтавщині є нераціональним і, враховуючи тенденції зменшення сільських поселень та їх чисельності населення, потребує сучасного перерозподілу адміністративних центрів на низовому рівні. Оптимальною чисельністю населення сільської територіальної громади має буди від 1 000 до 2 000 осіб. У зв'язку із вище вказаним, 23 сільські ради з чисельністю населення до 500 осіб необхідно розподілити, об'єднати чи приєднати до інших управлінських структур, в залежності від реальної взаємодії рядових поселень із центральним. Інші сільські ради кількісно не повинні бути змінені, але якісна складова (економічна, соціальна інфраструктура) має бути переорієнтована для покращення та зміцнення управління на місцях.

Територія адміністративного обслуговування поширюється в середньому на площу 100 км^2, значить серед основних показників функціонування місцевого самоврядування сільських поселень є віддаленість від центру сільради. Віддаленість сільських поселень від регіональних та сільських рад є несприятливою обставиною для їх функціонування. Велика відстань сіл до домінуючих центрів ускладнює населенню отримання послуг. Особливо невигідне положення мають поселення віддалені понад 10 км, яких в області 170 (9,3%). З одного боку це ускладнює управління, з іншого — дає підстави переорієнтовувати свої зв'язки таким поселенням на фактично ближчі центри. 205 (11,2%) поселень віддалені від сільради до 3 км, 417 (22,8%) — до 5 км, 540 (29,5%) — до 10 км. Всього на Полтавщині 1 332 сільських населених пунктів, що знаходяться на певній відстані до сільрад, з 17 900 подібних в Україні. За цими даними область займає перше місце в державі. Крім того, в 16 селах відсутнє пряме сполучення поселення з сільрадою. Тому, для отримання певних послуг населенню потрібно долати відстані через інші населені пункти. Географічно вони розташовані в зоні тяжіння інших сільрад, а населення таких сіл здійснює поїздки до найближчих центрів. Деякі сільські ради видовжені, некомпактні та займають значну площу, що теж призводить до формальних відносин у сфері місцевого самоврядування.

Більшість сільрад є центрами місцевих систем розселення, тобто для них характерні зв'язки не лише по лінії адміністративного управління. Як показали дослідження, адміністративний статус сільського поселення позитивно впливає на життєдіяльність населення. Темпи зменшення населення таких сіл у декілька разів менші, ніж у прилеглих селах, так як вони мають навчальні, медичні заклади, об'єкти культури тощо. Найбільша кількість таких сіл в Полтавському, Лубенському, Кобеляцькому районах. За останні роки негативні сторони недосконалості управління вирівнялися за рахунок достатнього транспортного забезпечення та поширення мобільного зв'язку. Так, за останні роки відновлено або відкрито близько 1 000 напрямів від Полтави, Кременчука, Лубен, Миргорода та інших міст області до сіл.

Висновки. В даний час в Полтавській області в багатьох сільських радах склалася нераціональна управлінська структура, яка потребує

вдосконалення та упорядкування поселень у відповідності до адміністративних центрів. В межах області, району, сільської ради необхідна розробка таких методів управління розвитком розселенням, яка формувала б умови для комплексного використання виробничих, трудових, культурно-побутових ресурсів села. Одним з головних шляхів вдосконалення управління процесами розселення є оптимізація системи обслуговування. Зусилля місцевих органів влади повинні бути спрямовані на створення сприятливих умов для мешканців в межах місцевих систем сільського розселення. Вони повинні приймати активну участь в організації проектів по задоволенню сільських жителів всіма видами необхідних потреб — роботі, відпочинку, побуті. Населені пункти не повинні відчувати жодних обмежень у наданні державної допомоги для підтримання їх соціально-економічного розвитку. Для успішного здійснення державної політики управління розвитком розселення доцільно створити в межах обласних державних адміністрацій підрозділи, які б відповідали за розселенські процеси та розвиток населених пунктів, зокрема сільських. Повноваженнями цього підрозділу повинні бути аналіз демографічної ситуації на селі та якісних показників життя населення, вивчення міграції жителів та ринку праці. Широке коло питань економічного, соціального, демографічного характеру мають бути не просто вивченні, але й висвітлені на сесіях рад всіх рівнів з подальшим їх вирішенням.

Список використаних джерел

1. *Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1942–2002 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [упоряд. В.Н. Жук, З.М. Суховська]. — Полтава : Полтавський літератор, 2002. — .— Ч. 2. — 2002 — 367 с.*
2. *Гладій М.В. Сільське розселення в умовах трансформації форм власності / М.В. Гладій, М.Д. Лесечко. — Львів, 1998. — 205 с.*
3. *Данилишин Б.М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів : методологія і практика / Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. — Черкаси: УДТУ, 2006.—315 с.*
4. *Доценко А.І. Регіональне розселення : проблеми та перспективи / Анатолій Іванович Доценко. — К. : Наукова думка, 1994. — 195 с.*
5. *Конституція України. — Київ, 1996. — 25 с.*
6. *Крисанов Д.Ф. Сельское расселение : социально-экономический аспект / Дмитрий Федосеевич Крисанов. — К. : Наукова думка, 1988. — 143 с.*
7. *Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України. — Суми : ФОП Соколик Б.В., 2009. — 68 с.*
8. *Управління розвитком регіону : Навчальний посібник / [Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С.Ю.]. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 328 с.*
9. *Фтомов Г.С. Расселение: вопросы теории и развития (на примере Украинской ССР) / Георгий Сергеевич Фтомов. — К. : Наукова думка, 1985. — 264 с.*

© Джаман М., Федій О., 2009

УДК 911.3

Павел Черномаз

ЕВРОРЕГИОН «СЛОБОЖАНЩИНА» И ПЕРСПЕКТИВЫ УКРАИНСКО-РОССИЙСКОГО ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Рассмотрено состояние украинско-российского трансграничного сотрудничества, а также выработаны рекомендации относительно стратегических направлений его развития на примере еврорегиона «Слобожанщина» с использованием метода SWOT-анализа.

Ключевые слова: еврорегион «Слобожанщина», трансграничное сотрудничество, украинско-российские отношения.

Павло Черномаз. ЄВРОРЕГІОН «СЛОБОЖАНЩИНА» І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА. *Розглянуто стан українсько-російського транскордонного співробітництва, а також вироблені рекомендації щодо стратегічних напрямків його розвитку на прикладі еврорегіону «Слобожанщина» з використанням методу SWOT-аналізу.*

Ключові слова: єврорегіон «Слобожанщина», транскордонне співробітництво, українсько-російські відносини.

Pavel Chernomaz. EUROREGION «SLOBOZHANSCHINA» AND PROSPECTS OF UKRAINIAN-RUSSIAN CROSS-BORDER COOPERATION. *A state of Ukrainian-Russian cross-border cooperation, as well as make recommendations on the strategic direction of its development by the example of the Euroregion «Slobozhanschina» using the method of SWOT-analysis.*

Keywords: Euroregion «Slobozhanschina», cross-border cooperation, Ukrainian-Russian relations.

Актуальность. Особое место в процессах регионализации занимает трансграничное сотрудничество как форма межгосударственной интеграции с помощью интенсификации связей

пограничных регионов, способствующая свободному перемещению товаров, услуг, капиталов и людей. Наибольшее распространение такое сотрудничество приобрело в Европе в виде еврорегионов – трансграничных регионов, охватывающих сопредельные приграничные территории государств, которые отличаются определенным экономическим, социокультурным, этническим единством. Сегодня это одна из наиболее распространенных форм развития трансграничного сотрудничества в ЕС. Первый еврорегион Euregio был образован в 1958 г. на немецко-нидерландском пограничье с центром в немецком городе Гронау. На данное время в Европе существует порядка 200 региональных трансграничных образований. Создан Европейский фонд регионального развития, из которого финансируются программы поддержки еврорегионов.

После распада СССР возникла необходимость организации и дальнейшей активизации трансграничного сотрудничества сопредельных регионов бывших союзных республик, а ныне независимых государств. В результате как феномен возник объект исследования данной работы – украинско-российское трансграничное сотрудничество, первенство в котором принадлежит Харьковской и Белгородской областям, образовавшим еврорегион «Слобожанщина».

Анализ предыдущих исследований. Общие вопросы теории и методологии трансграничного сотрудничества рассматривали в своих работах украинские ученые П. Беленький, В. Дергачев, М. Долишний, Е. Матвеев, Н. Микула, В. Пила, О. Чмир, Т. Терещенко, О. Урбан, российские ученые Л. Вардомский, В. Колосов и др.

Вопросы украинско-российского трансграничного сотрудничества исследовались в публикациях А. Голикова, П. Черномаза [1-3; 5; 15-21], А. Кирюхина, В. Колосова [6-8], Е. Рябинина [13; 14]. В них освещены общие тенденции сотрудничества приграничных регионов Украины и России, а также предложена новая форма трансграничного сотрудничества – еврорегион «Слобожанщина».

Цель работы. В данной работе рассмотрено состояние украинско-российского трансграничного сотрудничества в контексте реализации проектов еврорегиона «Слобожанщина», а также выработаны и предложены рекомендации относительно стратегических направлений его развития на основе метода SWOT-анализа.

Изложение основного материала. Площадь административных территорий, прилегающих к российско-украинской границе, составляет 487,5 тыс. кв. км, в том числе со стороны Украины – 166,5 тыс. кв. км. (34,2%), со стороны России – 321 тыс. кв. км (65,8%) (см. табл. 1)..

Таблица 1

Показатели территории и населения приграничных регионов России и Украины

Территория	Площадь, тыс. кв. км	Постоянное население, тыс. чел. (на 01.01.2009 г.)	Доля городского населения, %	Плотность населения, чел. на кв. км
Белгородская обл.	27,1	1525,1	66,4	56,3
Брянская обл.	34,9	1299,7	68,3	37,2
Воронежская обл.	52,4	2270,0	62,8	43,3
Курская обл.	29,8	1155,4	63,1	38,8
Краснодарский край	76,0	5141,8	52,6	67,7
Ростовская обл.	100,8	4241,8	66,8	42,1
Российское пограничье	**321,0**	**15633,8**	**61,4**	**48,7**
АР Крым	26,2	2336,6	67,5	89,2
Донецкая обл.	26,5	4487,6	90,3	169,3
Луганская обл.	26,7	2327,2	86,4	87,2
Сумская обл.	23,8	1181,8	66,1	49,7
Харьковская обл.	31,4	2766,8	79,2	88,1
Черниговская обл.	31,9	1112,8	60,4	34,9
Украинское пограничье	**166,5**	**14212,8**	**79,4**	**85,4**
Общая территория	**487,5**	**29846,6**	**69,9**	**61,2**

Составлена по материалам [22; 23]

Территория пограничных регионов России существенным образом больше, чем близлежащих украинских, но по численности населения они сравнимы: с украинской стороны в пограничных областях проживает 14,4 млн. человек, с российской – 15,7 млн. При этом украинские пограничные области более урбанизированы: доля городского населения составляет 79,4% (украинская сторона) и 61,4% (российская сторона). Соответственно, и плотность населения на украинском пограничье в 1,75 раза выше, чем в российском (85,4 против 48,7 чел. на кв. км). Исключение составляют Черниговская и Брянская области, плотность населения которых почти одинакова (34,9 и 37,2 чел. на кв. км).

Российско-украинское пограничье простирается от бассейна р. Днепр на северо-западе до бассейна р. Дон на юго-востоке. По рельефу территория является неоднородной и состоит из плоских равнин на северо-западе, медленно переходящих в холмы и возвышенности на юго-востоке.

В нынешнем виде (с незначительными последующими коррективами) граница между Россией и Украиной была закреплена Договором о границах с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой, утвержденным 10 марта 1919 года Рабоче-крестьянским правительством Украины. Она имела характер внутренней административной границы между советскими республиками РСФСР и УССР. После провозглашения независимости Украины 24 августа 1991 года административная граница между советскими республиками УССР и РСФСР стала государственной границей.

Характер трансграничного сотрудничества в значительной мере определяется разрывом в структуре экономики. Хотя уровень развития приграничных регионов обеих стран неодинаков, что видно при сопоставлении уровней ВРП (табл. 2, 3), можно сказать, что территория Украины повернута к России своими наиболее развитыми регионами.

Таблица 2

Валовой региональный продукт (ВРП) приграничных регионов Украины

Страна, регион	ВРП в 2007 г.		
	млн. грн.	% от общего по стране	на душу населения, грн.
Украина	**720 731**	**100,0**	**15 496**
АР Крым	25 790	3,6	11 009
Донецкая обл.	92 093	12,8	20 197
Луганская обл.	32 280	4,5	13 628
Сумская обл.	12 341	1,7	10 249
Харьковская обл.	43 868	6,1	15 645
Черниговская обл.	11 532	1,6	10 081
Украинское пограничье	**217 904**	**30,2**	**13 468**

Составлена по материалам [23].

Таблица 3

Валовой региональный продукт (ВРП) приграничных регионов России

Страна, регион	ВРП в 2007 г.		
	млн. руб.	% от общего по стране	на душу населения, руб.
Российская Федерация	**28 254 787,5**	**100,00**	**198 816,5**
Белгородская обл.	241 687,7	0,9	159 384,9
Брянская обл.	106 144,3	0,4	80 839,0
Воронежская обл.	228 666,4	0,8	99 963,0
Курская обл.	132 106,6	0,5	113 240,5
Краснодарский край	655 298,3	2,3	128 202,3
Ростовская обл.	453 061,3	1,6	106 222,8
Российское пограничье	**1 816 964,6**	**6,4**	**114 642,1**

Составлена по материалам [22].

В системе показателей социально-экономического развития региона уровень душевого ВРП является основным показателем. И здесь следует отметить, что уровень душевого ВРП украинских приграничных регионов близок к среднему по стране (около 13,5 тыс. грн., или 87% от украинского), в то время как в российском пограничье уровень душевого ВРП (114,6 тыс. руб.) составляет лишь около 58% от среднего по стране и даже в самом развитом регионе – Белгородской области – не достигает среднероссийского показателя. В Украине наиболее развитым приграничным регионом является Донецкая область, где душевой ВРП на одну треть превышает среднеукраинский показатель.

Кроме того, области украинского пограничья вырабатывают почти терть суммарного украинского ВРП, в то время как российские приграничные регионы – лишь 6,4% суммарного ВРП России.

В то же время, если показатель среднедушевого ВРП российского пограничья привести по официальному курсу НБУ (1,98 грн. за 10 руб. в 2007 г.) к единому валютному эквиваленту и сравнить со среднедушевым ВРП украинского пограничья, то окажется, что приграничные регионы России вырабатывают ВРП на душу населения примерно в 1,7 раза больше, чем приграничные регионы Украины.

Однако по объемам промышленного производства многие украинские пограничные регионы, относящиеся к наиболее развитым в своей стране (в частности, Донецкая, Харьковская и Луганская области), превосходят российские. Так, только вместе взятые Донецкая и Луганская области производят пятую часть промышленной продукции Украины, занимая лишь 8,8% ее территории.

Среди российских приграничных регионов наиболее промышленно развитыми являются Ростовская область (в 2007 г. на ее долю приходилось все производство магистральных электровозов в России, 71,7% – зерноуборочных комбайнов, 61,1% – добычи антрацита, 29,9 – отопительных котлов, 24,2 – растительных масел, 20,0 – тракторных культиваторов, 8,1 – стальных труб), Краснодарский край (в 2007 г. на долю края приходилось 34,7% производства сахара-песка в стране, 36,9 – вин виноградных, 22,5 – масел растительных, 24,2 – круп) и Белгородская область (в 2007 г. на ее долю приходилось 35,1% добычи железной руды в стране, 10,4 – производства асбестоцементных листов (шифера), 12,0 – сахара-песка, 9,2 – цемента) [11].

Что касается наиболее развитых отраслей промышленности, то по обе стороны границы их состав примерно одинаков – это черная металлургия (наиболее развита в Донецкой и Луганской областях Украины, Белгородской и Курской областях России), угольная промышленность (Донецкая и Луганская области Украины, Ростовская область России – Западный и Восточный Донбасс), нефтегазовая промышленность (Черниговская, Сумская, Харьковская и Луганская области Украины, Краснодарский край России), машиностроение (преимущественно тяжелое и сельскохозяйственное), электроэнергетика, химическая и пищевая промышленность (в том числе в южной части – виноделие и рыбная промышленность) [10; 12].

Если российские регионы уступают украинским по роли в промышленности своей страны, то по производству сельскохозяйственной продукции некоторые российские пограничные регионы занимают в России ведущее место. Так, на Краснодарский край в 2007 г. приходилось около 10% валового сбора зерна России, а на Ростовскую область – 5% [22].

В приграничных областях Российской Федерации производится пятая часть сельскохозяйственной продукции всей страны (при том, что их территория составляет лишь около 2% общероссийской). На украинские же приграничные области, занимающие 27,5% территории Украины, приходится около четверти сельскохозяйственного производства страны, причем наибольшим его объемом отличается Харьковская область.

В отраслевом составе сельского хозяйства по обе стороны границы доминируют производство зерновых (на севере – ржи, на юге – пшеницы и кукурузы), сахарной свеклы, подсолнечника, эфиромасличных культур, молочно- мясное животноводство, на севере – картофелеводство, а в южной части – садоводство, виноградарство и рыболовство [10; 12].

Следует отметить, что в прибрежных районах Крыма и Краснодарского края развито рекреационное обслуживание.

Российско-украинское пограничье имеет хорошо развитую транспортную сеть. На границе действуют 52 постоянных международных грузопассажирских пункта пропуска, из которых 37 автомобильных, 13 железнодорожных, один речной (Ростов) и один паромный (Кубань – Крым).

В 1997 году учеными-регионалистами Харьковского государственного университета была впервые высказана и обоснована идея создания первого украинско-российского еврорегиона «Слобожанщина» [1-3].

Создание еврорегиона «Слобожанщина» стало одним из важных пунктов Региональной комплексной программы социально-экономического развития Харьковской области до 2010 г., утвержденной 20 августа 1999 г. решением сессии Харьковского областного совета [9].

В результате первыми активность в трансграничном сотрудничестве проявили именно администрации Харьковской и Белгородской областей. Еще 22 марта 2002 г. они обратились к президентам Украины и России с просьбой дать соответствующие поручения правительствам относительно активизации двусторонних консультаций между Министерствами иностранных дел обеих стран, целью которых явилось бы подписание Соглашения об упрощении таможенного и пограничного режимов для обеспечения первоочередных потребностей жителей пограничных районов Харьковской и Белгородской областей.

Чуть позднее, после подготовительной работы, проведенной исполкомом Совета руководителей пограничных областей Беларуси, России и Украины, 7 ноября 2003 года были подписаны формальные учредительные документы о создании украинско-российского еврорегиона «Слобожанщина». В 2004 году еврорегион «Слобожанщина» был принят в Ассоциацию европейских приграничных регионов в качестве наблюдателя, а в 2007 году стал ее членом.

Кроме того, в 2003 году в Гомеле было образовано белорусско-российско-украинское трансграничное объединение – еврорегион «Днепр» в составе Брянской, Гомельской и Черниговской областей, а 24 апреля 2007 года в Курске подписано соглашение о создании еще одного украинско-российского еврорегиона «Ярославна» в пределах Сумской и Курской областей.

Существует по крайней мере пять первоочередных задач, которые требуют совместного решения региональными властями сопредельных регионов Украины и России, в том числе Харьковской и Белгородской областей.

Первая задача связана с активизацией трансграничной кооперации и торговли. Хотя торговые связи Харьковщины и Белгородчины внутри СНГ почти полностью сосредоточены на России и Украине, наблюдается высокая зависимость объемов взаимной торговли от барьерных функций границы. Инновационная модель еврорегиона предусматривает увеличение прозрачности границы (на базе европейской концепции «умных границ») для легальных товарных потоков и поддержку экспортеров высокотехнологичной продукции (прежде всего машиностроения), в том числе путем создания приграничного выставочного комплекса «Экспоцентр "Слобожанщина"».

Вторая задача – улучшение транспортной инфраструктуры еврорегиона. Открытие международного автомобильного пункта пропуска Гоптивка -Нехотеевка в июне 2002 года не решило вопрос ликвидации "пробок" и задержек автотранспорта. Выходом из ситуации является создание обходных транспортных маршрутов в дополнение к магистральному. Перспективным совместным проектом является строительство аэропорта на границе Белгородской и Харьковской областей.

Третьей задача вытекает из отсутствия согласованной экологической политики, в том числе в части трансграничного переноса загрязнений и совместной ликвидации чрезвычайных экологических ситуаций. Прежде всего это качается основного водного ресурса региона – Северского Донца, а также его притоков. Реализация этого проекта в рамках еврорегиона позволит внедрить единые европейские стандарты охраны окружающей среды.

Четвертая задача четко проявилась в последние годы на рынке труда. Традиционно тесные связи промышленности, науки и образования, разорванные после развала СССР, частично восстановились, но уже на другой основе и не в прежнем объеме. Возникший разрыв в оплате труда и уровне социальной защиты (в пользу Белгородской области) определяет сегодня односторонний поток трудовой миграции в сторону России. Создание общего цивилизованного рынка труда позволит не только предотвратить развитие интеллектуальной асимметрии пограничья, но и значительно усилить человеческий потенциал еврорегиона.

Пятая задача – создание региональной маркетинговой информационной системы еврорегиона «Слобожанщина» с целью привлечения инвестиций в проекты путем применения маркетинговых инструментов для повышения известности и улучшения имиджа его территории, ориентации региональной политики на реальные потребности рынков и возможности их предоставления еврорегионом. Кстати, актуальность этой задачи значительно возрастает в условиях кризиса.

Важную роль в решении перечисленных задач может сыграть трансграничное сотрудни-

чество на базе еврорегиона «Слобожанщина». В развитии трансграничного сотрудничества в рамках еврорегиона "Слобожанщина" можно выделить следующие этапы:

1) изучение существующего состояния связей между Харьковской и Белгородской областями, в ходе которого исследуются пограничные территории, институциональные структуры обеих областей, определяются имеющиеся проблемы трансграничного сотрудничества и еще не реализованные его преимущества;

2) установление стратегии развития еврорегиона, что предусматривает определение стратегических направлений сотрудничества, которые являются важными для обеих сторон, а также конкретных территорий для общей деятельности. Этот этап требует функционирования рабочих групп по отдельным вопросам;

3) разработка и обеспечение реализации программ трансграничного развития, для чего нужно сформировать институциональную структуру еврорегиона, которая может представлять собой как имеющиеся административные институты с объединенными проектами, так и специальные трансграничные институты;

4) мониторинг и оценка программ трансграничного сотрудничества, которые осуществляются формальными органами еврорегиона.

Использование сильных сторон для реализации возможностей	**Использование сильных сторон для преодоления угроз**
1.Установление кооперационных отношений будет содействовать развитию промышленного сектора, а также развитию среднего и малого бизнеса на территории украинско-российского пограничья. 2. Значительным вкладом в развитие науки и образования обеих стран является обмен опытом в сфере образования и содействие повышению уровня квалификации специалистов учебных заведений и научных учреждений. 3. Возможность более свободного посещения соседних государств положительно скажется на развитии социально-культурных отношений.	1. Развитие кооперационных связей будет содействовать созданию зоны свободной торговли Украины и России. 2. Открытие выставочного комплекса «Экспоцентр «Слобожанщина» будет способствовать упрощению таможенных барьеров. 3. Развитие социально-культурных связей будет противодействовать национальным и шовинистским настроениям. 4. Сотрудничество в решении экологических проблем в рамках еврорегиона «Слобожанщина» будет препятствовать деградации природной среды и способствовать ликвидации последствий экологических бедствий.
Возможности для преодоления слабых сторон	**Угрозы проявления слабых сторон**
1. Привлечение инвестиций под проекты еврорегиона приведет к оживлению зон депрессии и активизации регионообразующих производств. 2. Создание дополнительных транспортных маршрутов наряду с реконструкцией магистральных улучшит транспортную доступность. 3. Модель еврорегиона предусматривает увеличение прозрачности границы для легальных товарных потоков. 4. Внедрение единых европейских стандартов охраны окружающей среды. 5. Содействие налаживанию экономических, образовательно-научных и культурных отношений между государствами. 6. Создание общего цивилизованного рынка труда позволит предотвратить развитие интеллектуальной асимметрии пограничья.	1. Политическая конфронтация в связи со вступлением Украины в НАТО может привести к пересмотру прежде подписанных договоренностей межгосударственного и трансграничного сотрудничества. 2. Отказ от формирования зоны свободной торговли снизит конкурентоспособность украинской продукции на рынке России. 3. Негативные последствия вступления в ВТО могут привести к закрытию предприятий и разрыву установленных кооперационных связей. 4. Бесконтрольное увеличение мигрантов может усилить криминогенность украинско-российского пограничья. 5. Несогласованность на рынке труда и в условиях социальной защиты будет усиливать миграционный поток в строну России.

Рис. 1. Матрица SWOT-анализа украинско-российского трансграничного сотрудничества в рамках еврорегиона «Слобожанщина»

Матрица SWOT-анализа (рис. 1) систематизирует информацию, четко представляя существующие преимущества и недостатки, позволяя избегнуть соответствующих им опасностей и максимально эффективно использовать имеющиеся в распоряжении ресурсы, пользуясь предоставляемыми возможностями, что дает основу для выбора оптимального пути развития еврорегиона [21].

Выводы. *Проведенный SWOT-анализ показал – Украина должна поддерживать баланс интересов в треугольнике отношений "Россия-Украина-ЕС", объединяя процессы интеграции со странами ЕС и формирования ЕЭП (единого экономического пространства России, Украины, Беларуси и Казахстана), что олицетворяет собой на региональном уровне еврорегион «Слобожанщина».*

Для активизации и повышения эффективности украинско-российского трансграничного сотрудничества в рамках еврорегиона «Слобожанщина» нужно обеспечить прежде всего привлечение для реализации проектов достаточных финансовых ресурсов, которые могут поступить из трех основных источников: 1) инвестиции заинтересованных в сотрудничестве организаций; 2) целевое бюджетное финансирование государств-участников проектов; 3) грантовая поддержка ЕС (в частности, из Европейского фонда регионального развития). Поэтому назрела необходимость создания Института региональных исследований и трансграничного сотрудничества (возможно, на базе уже существующих учреждений, например, Харьковского и Белгородского университетов), задача которого должна заключаться в научно-исследовательском сопровождении (разработка и обоснование проектов, оформление документов для получения финансирования) и мониторинге реализации проектов в рамках еврорегиона «Слобожанщина».

Список использованных источников

1. *Голиков А., Черномаз П. Еврорегион "Слобожанщина" как форма трансграничного сотрудничества сопредельных областей Украины и России // Регион: Проблемы и перспективы. – 1997. – № 4. – С. 52-54.*
2. *Голиков А.П., Черномаз П.А. Еврорегион "Слобожанщина" как отражение исторической общности сопредельных областей Украины и России // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура": Наукові доповіді та повідомлення. – Київ-Харків: Рідний край, 1997. – Ч. 2. – С. 307-309.*
3. *Голиков А.П., Черномаз П.А. Еврорегион "Слобожанщина" и трансграничное сотрудничество Украины и России // Трансграничные проблемы стран СНГ / Отв. ред. В.М. Котляков. – М.: Опус, 2003. – С. 208-210.*
4. *Кирюхин А. Территориальная структура еврорегиона «Слобожанщина» // Бизнес Информ. – 2000. – №6. – С.48-50.*
5. *Кирюхин А., Черномаз П., Корсунова Н. Еврорегион "Слобожанщина" как модель устойчивого развития приграничных территорий // Бизнес Информ. – 2002. – № 3-4. – С. 62-63.*
6. *Колосов В. Укреплять, но и сотрудничать // Европа-Центр: Междунар. общественно-политический журнал. – 2005. – № 1. – С. 29-31.*
7. *Колосов В.А., Кирюхин А.М. Приграничное сотрудничество в российско-украинских отношениях // Полития. – №1(19) – 2001. – С. 141-165.*
8. *Прозрачные границы: Безопасность и трансграничное сотрудничество в зоне новых пограничных территорий России / А.Ю. Быков, Л.Б. Вардомский, С.В. Голунов, А.М. Кирюхин, В.А. Колосов. – М.; Волгоград, 2002. - 573 с.*
9. *Регіональна комплексна програма соціально-економічного розвитку Харківської області до 2010 року. – Х.: Око, 1999. – 152 с.*
10. *Региональная экономика: Учеб. пособие / Под ред. М.В. Степанова. – М.: ИНФРА-М, Изд-во Рос. экон. акад., 2002. – 463 с.*
11. *Регионы России. Основные характеристики субъектов Российской Федерации. 2008: Стат. сб. / Росстат. – М., 2008. – 668 с.*
12. *Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития / Под ред. А.П. Голикова. – Х.: ХГУ, 1994. – 304 с.*
13. *Рябінін Є. Перспективи транскордонного співробітництва регіонів України і Росії // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С.159-164.*
14. *Рябінін Є.В. Транскордонне співробітництво в системі процесів регіональної інтеграції України: політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. — К., 2007. — 19 с.*
15. *Черномаз П.О. Концепція регіонального маркетингу: визначення і використання // Регіон: стратегія і пріоритети. – 2001. – Т. 1.– № 1. – С. 34-41.*
16. *Черномаз П.А. Маркетинговая география как подспорье в изучении приграничного сотрудничества // Приграничное сотрудничество. – 2002. – № 3. – июнь. – С. 4.*

17. Черномаз П.А. Еврорегион "Слобожанщина" – перспективы трансграничного сотрудничества Харьковской области // Вестник торгово-промышленной палаты: Совместный выпуск Харьковской и Белгородской торгово-промышленных палат. – 2002. – № 11. – С. 15-16.
18. Черномаз П.О. Транскордонне співробітництво Харківської області: чи має перспективу єврорегіон "Слобожанщина"? // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. – Х.: Видавництво ХарРІ УАДУ "Магістр", 2002. – № 2. – Ч. ІІ. – С. 193-197.
19. Черномаз П. Феномен Слобожанщины // Европа-Центр: Междунар. общественно-политический журнал. – 2005. – № 1. – С. 32-33.
20. Черномаз П.А. Определение центра территории еврорегиона «Слобожанщина» с учетом расселения населения и транспортной инфраструктуры // Регіон: стратегія і пріоритети. – 2006. – № 4. – С. 59-63.
21. Черномаз П.А. SWOT-анализ украинско-российского трансграничного сотрудничества в рамках еврорегиона «Слобожанщина» // Європейська та євроатлантична інтеграція і транскордонне співробітництво: Тези доп. V Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 15-16 трав. 2008 р.: У 2-х т. – Луцьк: РВВ "Вежа", Волин. націон. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 2. – С. 73-75.
22. http://www.gks.ru Федеральная служба государственной статистики РФ.
23. http://www.ukrstat.gov.ua Государственный комитет статистики Украины.

© Черномаз П., 2009

УДК 911.3

Костянтин Мезенцев, Світлана Мархонос

РОЗВИТОК ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАЦЕРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ

Охарактеризовано сучасні особливості та регіональні відмінності у розвитку готельного господарства України. Проведено групування регіонів України за показниками розвитку готельного господарства як чинника формування праце ресурсного потенціалу туристичної сфери.

Ключові слова: туристична сфера, готельне господарство, працересурсний потенціал, групування, кластерний аналіз

Константин Мезенцев, Светлана Мархонос. РАЗВИТИЕ ГОСТИНИЧНОГО ХОЗЯЙСТВА В РЕГИОНАХ УКРАИНЫ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ТУРИСТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ. *Охарактеризованы современные особенности и региональные отличия в развитии гостиничного хозяйства Украины. Проведено группировку регионов Украины по показателям развития гостиничного хозяйства как фактора формирования трудоресурсного потенциала туристической сферы.*

Ключевые слова: туристическая сфера, гостиничное хозяйство, трудоресурсный потенциал, группировка, кластерный анализ

Kostyantyn Mezentsev, Svitlana Marhonos. DEVELOPMENT OF THE HOTEL ECONOMY IN UKRAINIAN REGIONS AS FACTOR OF FORMATION OF THE LABOR FORCES POTENTIAL IN THE TOURIST SPHERE. *The present situation and regional diversity in hotel economy development in Ukraine are characterized. The grouping of Ukrainian regions by indicators of hotel economy development as factor of formation of the labor forces potential in tourist sphere is realized.*

Keywords: tourist sphere, hotel economy, labor forces potential, grouping, cluster analysis.

Постановка проблеми. Суспільно-географічне дослідження працересурсного потенціалу як обов'язкову складову передбачає оцінку чинників його формування та використання. При цьому головний акцент робиться не на аналіз внутрішнього змісту кожного фактора, а на вивчення регіональної диференціації їх прояву в країні. Головною метою оцінкового етапу даного дослідження, відповідно, є типізація регіонів за рівнем забезпеченості туристичними ресурсами, туристичною інфраструктурою та особливостями соціально-економічного середовища формування працересурсного потенціалу туристичної сфери України.

Важливим показником розвитку туристичної сфери у регіонах та у країні в цілому є забезпеченість закладами туристичної інфраструктури – готелями, санаторно-курортними закладами, дитячими оздоровчими таборами, ресторанами, закладами культури тощо.

Географічні аспекти розвитку туристичної сфери та готельного господарства висвітлюються у численних працях українських вчених О. Бейдика, О. Любіцевої, І. Смірнова, М. Мальської, В. Кіптенко, О. Короля, О. Малиновської, М. Рутинського, В. Стафійчука та ін. Водночас менш дослідженими залишаються питання територіальної організації працересурсного потенціалу туристичної сфери, суттєвим фактором формування та використання якого є готельне господарство. Отже, **метою** даної статті є спроба дати оцінку сучасного стану та регіональних особливостей розвитку готельного господарства України, провести групування регіонів у кон-

тексті впливу готельного господарства на формування працересурсного потенціалу туристичної сфери.

Виклад основного матеріалу. В Україні готельне господарство розвивається не досить швидкими темпами, хоча абсолютні значення обсягів інвестицій в основний капітал на розвиток готельного господарства у розрізі регіонів щороку зростають. Якщо у 2003 році витрати на капітальне будівництво (нове будівництво, реконструкцію готелів, їх технічне переоснащення та розширення) було виділено 416223 тис. грн., у 2005 році – 750536 тис. грн., то у 2007 році – 1232364 тис. грн., що майже втричі більше ніж у 2003 році.

Прямі іноземні інвестиції у розвиток готелів та інших місць для тимчасового проживання відповідно становили у 2003 році – 5471815,7 тис. дол. США, у 2005 році – 9046969,3 тис. дол. США, у 2007 році – 21607282 тис. дол. США, що на 395% більше у порівнянні з 2003 роком та на 239% більше у порівнянні з 2005 роком. Найбільші інвестиції у розвиток готельного господарства України надійшли з Швейцарії, Кіпру, Російської Федерації, США, Латвії та інших країн. Це свідчить про те, що Україна є достатньо привабливою країною для іноземних інвесторів, але цих коштів недостатньо для належного забезпечення розбудови готельного господарства як за регіонами, так і в країні в цілому.

Також важливим показником розвитку готельного господарства є введення в експлуатацію готелів (рис. 1.). У порівнянні з 2003 роком кількість введених в експлуатацію щороку місць у готелях в Україні в цілому збільшилось на 364% (на 2978 місць). В основному цей показник збільшився за рахунок АР Крим, Закарпатської, Львівської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Чернівецької областей та міста Києва.

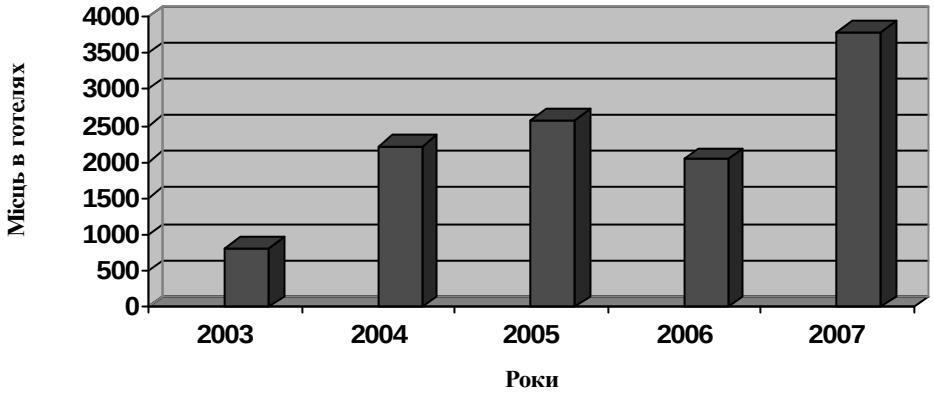

Рис. 1. Динаміка щорічного введення в експлуатацію готелів в Україні (розраховано за даними Державного комітету статистики України)

В Україні у 2007 році кількість готелів збільшилась на 16% порівняно з 2003 роком і становить 1420 готелів. У Австрії, наприклад, такий показник становить 20730 готелів та подібних до них закладів (у порівнянні з 2003 роком кількість готелів зменшилась приблизно на 1%), у Румунії – 7152 (у порівнянні з 2003 роком кількість зросла на 100%), у Норвегії – 1112 готелів та інших місць для тимчасового проживання (у порівнянні з 2003 роком зменшилась на 0,4%).

У більшості регіонів України порівняно з 2003 роком у 2007 році кількість готелів зросла, але також є регіони, в яких кількість готелів залишилась сталою або зменшилась. Майже втричі порівняно з 2003 роком збільшилась у 2007 році кількість готелів у Миколаївській та Луганській областях. Це, насамперед, пов'язано з тим, що інвестиції у основний капітал на розвиток готелів та інших місць для тимчасового проживання у цих регіонах відповідно збільшились на 368% та 1223%. Прямі іноземні інвестиції у розвиток готелів та інших місць для тимчасового проживання у Миколаївській області у 2007 році до 2003 року відповідно збільшились на 145,7 тис. дол. США (150%). Інвестиційну привабливість цих регіонів можна пояснити тим, що у цих регіонах зростають темпи розвитку рекреаційного та ділового туризму.

В Україні негативна тенденція щодо зменшення кількості готелів та інших місць для проживання спостерігається у таких областях як Кіровоградська, Вінницька, Київська, Сумська та Донецька. Це пояснюється тим, що ці регіони є менш привабливими для туристів, а, відповідно, і для інвесторів, а у Закарпатській, Полтавській, Харківській, Івано-Франківській областях

– вищим рівнем насиченості та розвитком інших форм розміщення туристів (табл. 1).

Відповідно до збільшення кількості готелів зросла і одноразова їх місткість за регіонами (табл. 2). У цілому в Україні вона зросла на 29,3% у 2007 році порівняно з 2003 роком. Найбільше цей показник зріс у Миколаївській та Луганській областях (відповідно до збільшення кількості готелів). Негативні тенденції спостерігаються у таких областях, як Запорізька, Кіровоградська, Полтавська, Вінницька, Київська, Харківська, що пояснюється тенденцією до зменшення кількості готелів у цих регіонах. Також зменшення кількості місць в готелях можна пояснити й збільшенням житлової площі номерів відповідно до вимог світових стандартів (табл. 2).

Таблиця 1

Готельний фонд України за регіонами

Регіони	Кількість готелів, од.					
	2003	2004	2005	2006	2007	2007 у % до 2003
Миколаївська	37	31	30	27	84	227,0
Луганська	39	38	56	79	83	212,8
Чернівецька	17	15	12	17	27	158,8
Черкаська	34	31	36	33	53	155,9
Львівська	85	82	100	110	128	150,6
Київ	93	96	109	117	123	132,3
Чернігівська	52	51	51	50	62	119,2
Закарпатська	38	42	38	39	45	118,4
Житомирська	36	36	31	34	42	116,7
Одеська	73	74	79	76	80	109,6
Рівненська	21	22	22	22	23	109,5
Тернопільська	34	33	29	29	37	108,8
АРК	87	83	88	92	93	106,9
Дніпропетровська	106	107	106	106	107	100,9
Волинська	28	25	26	27	28	100,0
Херсонська	38	37	34	32	38	100,0
Хмельницька	27	25	22	22	27	100,0
Донецька	71	73	69	70	70	98,6
Івано-Франківська	35	28	33	37	34	97,1
Сумська	41	41	44	42	39	95,1
Харківська	52	48	51	48	48	92,3
Київська	38	39	39	38	35	92,1
Вінницька	25	25	25	24	23	92,0
Полтавська	48	49	45	45	43	89,6
Кіровоградська	18	20	17	18	16	88,9
Запорізька	45	41	40	35	32	71,1

Примітка. Побудовано за даними Державного комітету статистики України

Таблиця 2

Динаміка одноразової місткості готелів та інших місць для тимчасового проживання протягом 2003-2007 років (місць)

Регіони	Роки					
	2003	2004	2005	2006	2007	2007 у % до 2003
Миколаївська	1731	1471	1486	1405	11235	649,0
Луганська	1718	1457	1398	2665	4678	272,3
Чернівецька	2273	2475	2186	2121	4590	201,9
Черкаська	1897	2156	2095	2143	3486	183,8

Продовження табл. 1

Львівська	2654	2596	3807	4553	4722	177,9
Київ	2041	2112	1752	1864	3627	177,7
Чернігівська	2132	2018	2139	1921	3690	173,1
Закарпатська	6685	6751	8701	9438	9780	146,3
Житомирська	3352	3251	3082	3061	4298	128,2
Одеська	3007	3147	3152	3496	3801	126,4
Рівненська	2315	2075	2092	2444	2899	125,2
Тернопільська	13519	14801	14757	15589	16377	121,1
АРК	2122	2120	2054	1955	2446	115,3
Дніпропетровська	2402	2603	2571	2686	2632	109,6
Волинська	5424	5628	5457	5718	5805	107,0
Херсонська	7019	6565	6619	6611	7425	105,8
Хмельницька	1679	1636	1352	1388	1750	104,2
Донецька	2590	2541	2519	2503	2675	103,3
Івано-Франківська	10629	11534	11658	11194	10924	102,8
Сумська	14926	13586	14015	14854	15307	102,6
Харківська	1147	1130	1066	1152	1134	98,9
Київська	2108	1984	1961	1948	2075	98,4
Вінницька	2398	2454	2447	2391	2233	93,1
Полтавська	3721	3620	3467	3463	3360	90,3
Кіровоградська	1764	1469	1519	1596	1553	88,0
Запорізька	3310	2813	2696	2510	2427	73,3

Примітка. Складено за даними Державного комітету статистики України

У 2007 році у середньому готелі мали 44 номери, що на 5,8% більше у порівнянні з 2003 роком. Відповідно, збільшилась і кількість місць у готелях на 10,9% у 2007 році у порівнянні з 2003 роком. Важливим показником відповідності номерів до нормативних вимог є розмір середньої житлової площі у розрахунку на 1 номер та на одне місце. Так, у 2007 році житлова площа номерів у розрахунку на 1 готель зросла на 12,9% у порівнянні з 2003 роком.

Підприємства готельного господарства України з тимчасового проживання відповідно до функціональної структури поділяються на готелі, мотелі, готельно-офісні центри, кемпінги, молодіжні турбази та гірські притулки, гуртожитки для приїжджих та інші місця для короткотермінового проживання. В Україні готелі складають 57,7%, мотелі 1,3%, готельно-офісні центри 0,4%, кемпінги 0,6%, молодіжні турбази та гірські притулки 3%, інші місця для короткотермінового проживання 37,5% від загальної кількості підприємств готельного господарства України.

Збільшення кількості готелів обумовило зміни у їх номерному фонді (табл. 3).

Таблиця 3

Номерний фонд готелів України

Показники	Роки					2007 у % до 2003
	2003	2004	2005	2006	2007	
Кількість готелів, од.	1218	1192	1232	1269	1420	116,6
Кількість номерів, од	50412	50414	51686	53645	62165	123,3
Номерів на 1 готель, од	41	42	42	42	44	105,8
Житлова площа, тис.м¹	998	1012	1072	1120	1314	131,7
У розрахунку на 1 готель, тис. м	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	112,9
Кількість місць, од.	104563	103953	106048	110669	135199	129,3
Місць у розрахунку на 1 готель, од	85,8	87,2	86,1	87,2	95,2	110,9

Примітка. Складено та розраховано за даними Державного комітету статистики України

Проаналізувавши стан готельного господарства України, можна згрупувати регіони країни за рангами показників розвитку готельного господарства як істотного чинника формування працересурсного потенціалу туристичної сфери. Для цього було використано три різних

методики – з використанням методу рангів, бальної оцінки та кластерного аналізу. В результаті групування регіонів із застосування процедури ранжування виділено 5 груп, яким притаманні певні особливості (табл.4).

Так, до першої групи належать регіони: АР Крим, Львівська, Дніпропетровська, Миколаївська області та місто Київ. До другої групи входять: Одеська, Луганська, Чернігівська, Донецька, Закарпатська та Херсонська область. До третьої групи віднесено: Черкаську, Тернопільську, Житомирську, Харківську, Київську, Полтавську, Чернівецьку, Сумську та Івано-Франківську області. До четвертої групи належать такі області, як Запорізька. Рівненська, Волинська та Хмельницька. До п'ятої групи належать наступні регіони: Вінницька та Кіровоградська області.

Таблиця 4

Групування регіонів України за рангами показників розвитку готельного господарства

Регіони	Рангова оцінка				
	Загальна кількість готелів, 2007	Середньорічна кількість готелів у 2003-2007 рр.	Одноразова місткість готелів, 2007	Кількість місць у розрахунку на 1000 жителів, 2007	Сума рангів
АРК	4	4	2	2	12
Львівська	1	3	5	7	16
Дніпропетровська	3	2	4	8	17
Миколаївська	5	11	3	1	20
Київ	18	1	1	3	23
Одеська	7	5	6	9	27
Луганська	6	7	8	18	39
Чернігівська	9	8	15	10	42
Донецька	8	6	7	23	44
Закарпатська	12	13	12	11	48
Херсонська	16	18	10	5	49
Черкаська	10	16	13	12	51
Тернопільська	17	20	11	6	54
Житомирська	14	17	14	13	58
Харківська	11	9	16	24	60
Київська	2	15	22	22	61
Полтавська	13	10	19	19	61
Чернівецька	23	26	9	4	62
Сумська	15	12	20	16	63
Ів.-Франківська	19	19	17	15	70
Запорізька	20	14	21	20	75
Рівненська	25	24	18	14	81
Волинська	21	21	23	17	82
Хмельницька	22	22	24	21	89
Вінницька	24	23	25	26	98
Кіровоградська	26	25	26	25	102

Примітка. Розраховано та складено за даними Державного комітету статистики України

Результати групування регіонів України з використанням процедури бальної оцінки представлено у табл. 5.

За результатами бальної оцінки показників розвитку готельного господарства регіонів України виділено 5 груп. До першої групи належать: місто Київ, АР Крим, Миколаївська та Дніпропетровська області. До другої групи належать: Одеська, Донецька, Луганська області До третьої групи відносяться: Чернівецька, Чернігівська, Тернопільська, Херсонська, Житомирська, Закарпатська, Черкаська, Полтавська, Харківська області. До четвертої групи належать: Івано-Франківська, Сумська, Волинська, Запорізька, Київська, Рівненська, Хмельницька області. До п'ятої групи включено: Вінницька та Кіровоградська області.

З метою підвищення достовірності результатів групування регіонів України за показниками розвитку готельного господарства було застосовано кластерний аналіз (рис. 2), за результатами якого уточнено склад груп.

Отже, за результатами групування регіонів України за показниками розвитку готельного господарства з використанням методів рангів, бальної оцінки та кластерного аналізу можна виділити **чотири основних типи регіонів**:

- з найвищим рівнем розвитку готельного господарства: АР Крим, м. Київ, Львівська, Дніпропетровська та Миколаївська області. Ці регіони мали найвищі ранги, оскільки тут спостерігалось досить швидке зростання кількості готелів, а відповідно й інших показників, таких, як одноразова місткість готелів та кількість місць у готелях у розрахунку на 1000 жителів регіону. Ці регіони забезпечені різними видами туристичних ресурсів та мають значний туристичний потенціал, що й зумовлює потреби у будівництві нових та реконструкції діючих готелів;

Таблиця 5

Групування регіонів України за результатами бальної оцінки показників розвитку готельного господарства

Регіони	Бальна оцінка				
	Загальна кількість готелів, 2007	Середньорічна кількість готелів у 2003-2007 рр.	Одноразова місткість готелів, 2007	Кількість місць у розрахунку на 1000 жителів, 2007	Сума балів
Київ	8	6	14	6	34
АРК	6	5	13	7	31
Львівська	8	6	9	4	27
Миколаївська	5	2	10	10	27
Дніпропетровська	7	6	10	3	26
Одеська	5	4	7	3	19
Донецька	4	4	5	1	14
Луганська	5	3	4	2	14
Чернівецька	2	1	4	6	13
Чернігівська	4	3	3	3	13
Тернопільська	2	2	4	4	12
Херсонська	2	2	4	4	12
Житомирська	3	2	3	3	11
Закарпатська	3	2	3	3	11
Черкаська	3	2	3	3	11
Полтавська	3	3	2	2	10
Харківська	3	3	3	1	10
Ів.-Франківська	2	2	3	2	9
Сумська	2	2	2	2	8
Волинська	2	1	2	2	7
Запорізька	2	2	2	1	7
Київська	2	2	2	1	7
Рівненська	1	1	2	2	6
Хмельницька	2	1	2	1	6
Вінницька	1	1	1	1	4
Кіровоградська	1	1	1	1	4

Примітка. Розраховано та складено авторами за даними Державного комітету статистики України

- з рівнем вище середнього: Одеська, Донецька, Луганська області. У цих регіонах спостерігається помірне зростання кількості готелів, хоча у Херсонській зосереджено рекреаційно-оздоровчі ресурси, що приваблюють не тільки українських туристів, але й іноземних з метою відпочинку на морському узбережжі. Луганська та Донецька області в основному спеціалізуються на діловому туризмі;

- із середнім рівнем розвитку: Харківська, Сумська, Полтавська, Івано-Франківська, Київська, Закарпатська, Чернівецька, Черкаська, Чернігівська, Херсонська, Житомирська, Тернопільська, Запорізька. До цієї групи належать регіони, що менш привабливі, як для туристів, так і для інвесторів, оскільки в цих регіонах або зосереджено не значну частку туристичних ре-

сурсів, або розвиваються альтернативні форми розміщення туристів (приватні садиби та інше);

- з низьким рівнем розвитку: Волинська, Рівненська, Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська. У цих регіонах туризм розвинений слабо через низьку забезпеченість регіонів туристично-рекреаційними ресурсами, що, в свою чергу, зумовлює непривабливість цих регіонів як для туристів, так і для інвесторів.

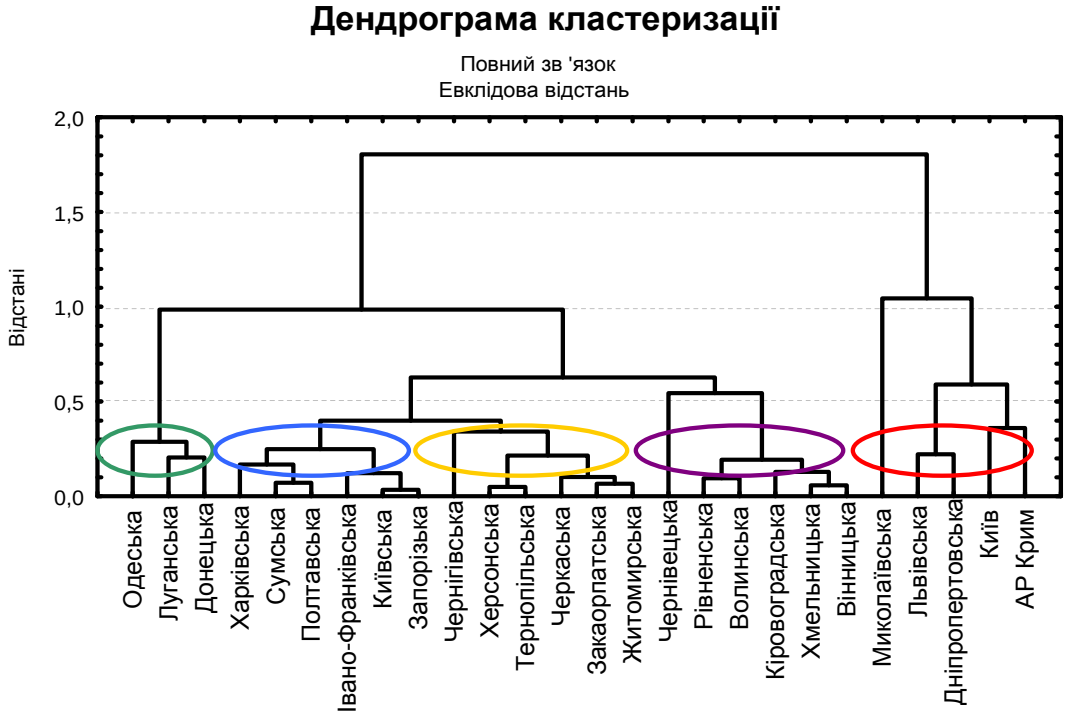

Рис. 2. Результати групування регіонів України за показниками розвитку готельного господарства з використанням кластерного аналізу (побудовано за результатом власних розрахунків)

Висновки та перспективи. Розвиток готельного господарства є вагомим чинником формування працересурсного потенціалу туристичної сфери. Він характеризується значною міжрегіональною диференціацією і подекуди не відповідає туристичному потенціалу території. У результаті використання методів рангів, бальної оцінки та кластерного аналізу виділено чотири основних типи регіонів, для кожного з яких у подальшому можна розробляти відповідні стратегії формування та ефективного використання працересурсного потенціалу туристичної сфери.

© Мезенцев К., Мархонос С., 2009

УДК 911.3:33(477.52) ***Олеся Корнус***

СУЧАСНИЙ СТАН ТОРГІВЕЛЬНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано сучасний стан торгівельного обслуговування населення. Визначено групи адміністративних районів за рівнем розвитку торгівельного обслуговування. Подано пріоритетні напрями розвитку.

Ключові слова: територіальна організація, групи адміністративних районів за рівнем розвитку торгівельного обслуговування, пріоритетні напрями розвитку.

Олеся Корнус. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТОРГОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ. *В статье проанализировано современное состояние торгового обслуживания населения. Определены группы административных районов по уровню развития торгового обслуживания. Поданы приоритетные направленим развития торгового обслуживания.*

Ключевые слова: территориальная организация, группы административных районов по уровню развития торгового обслуживания, приоритетные направлення развития.

Olesya Kornus. THE MODERN STATE OF POINT-OF-SALE OF THE SERVICE OF POPULATION OF THE SUMY REGION. *The article is analysed the modern state of point-of-sale of the service of population. Certainly group of administrative districts on the level of development of point-of-sale of the service. Priority directions of development of point-of-sale of the service are given.*

Keywords: territorial organization, group of administrative districts on the level of development of point-of-sale of the service, priority directions of development.

Постановка проблеми. В умовах забезпечення сталого розвитку населених пунктів особливої актуальності набуває проблема проведення досліджень у сфері торгівельного обслуговування. Торгівля товарами народного споживання, продуктами харчування пов'язана із повсякденним життям людей і необхідністю в задоволенні їхніх потреб у товарах, торгових послугах. У торгівлі виявляються інтереси суспільства, інтереси кожної сім'ї, конкретної людини. Торгівля об'єднує кожну людину з процесом задоволення потреб і сприяє реальному здійсненню розподілу матеріальних благ. Об'єктом дослідження виступає територіальна організація торгівельного обслуговування, на яку впливають природні, соціальні, економічні та демографічні умови районів. Важливе значення має дослідження товарних ресурсів, товарообороту, мережі торгівельних закладів, їх відмінності у містах та сільській місцевості. Торгівельне обслуговування є підсистемою системи обслуговування населення, тому важливого значення при його дослідження має групування адміністративних районів за рівнем розвитку торгівельного обслуговування населення, адже високий рівень торгівельного обслуговування забезпечує сталий соціально-економічний розвиток регіону.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання торгівельного обслуговування знайшли своє відображення в працях багатьох вчених: О.І. Алексеєва, А.П. Голікова, М.І. Білецького, В.О. Джамана, В.І. Дорошенка, Л.П. Запорожан, С.І. Іщука, Л.М. Литвинової, О.О. Любіцевої, М.П. Мальської, Л.А. Меркушевої, Г.Н. Рогожина, І.В. Сороки, О.Г. Топчієва, С.А. Юрченко та ін.

Мета статті – проаналізувати рівень розвитку торгівельного обслуговування населення у Сумській області, визначити групи районів регіону за рівнем розвитку торгівельного обслуговування та розробити пріоритетні напрями його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Мережа роздрібної торгівлі Сумської області постійно скорочується. Станом на 01.01.2009 р. становила 1669 одиниць і у порівнянні з 2000 р. вона зменшилась майже удвічі, а у порівнянні з 2007 р. на 4,7%. За 2008 р. відбулося скорочення закладів торгівлі, у тому числі магазинів на 5,7%, ринків - 3,4%, кіосків - 1% (рис. 1).

Із загальної кількості магазинів 57% - продовольчі, майже всі вони здійснюють торгівлю універсальним асортиментом товарів. Значну роль у задоволенні щоденних потреб населення відіграють супермаркети, яких на 1 січня 2009 р. налічувалось 22 одиниці. Більше половини непродовольчих магазинів припадало на аптеки та аптечні пункти, їх кількість за рік зменшилася на 3% та становила 322 одиниці. Такі порівняно низькі показники обумовлюються багатьма причинами, зокрема, об'єктивними, такими як недостатньо розвинуті сучасні форми цивілізованої інфраструктури регіонального споживчого ринку, насамперед у сільській місцевості, наявність на ринку значної частини товарів контрабандного походження, фальсифікованої та неякісної продукції та ін.

Найбільша кількість об'єктів роздрібної торгівлі зосереджена у міських поселеннях - 1224 торгівельні заклади (67,8%), у порівнянні з 2005 р. кількість об'єктів міської торгівельної мережі зменшилась на 6 одиниць або 0,5% (2005 р. – 1230 об'єктів). У сільській місцевості також

спостерігається зменшення кількості об'єктів роздрібної торгівлі за останній рік. Так, у порівнянні з 2005 р., кількість сільських торгівельних закладів зменшилась на 20 об'єктів або 3,3% (у 2005 р. – 601, у 2006 р. – 581). Негативно впливає на такий стан стійка тенденція до скорочення мережі роздрібної торгівлі системи споживчої кооперації. Тільки у 2005 р. вона скоротилася на 137 одиниць. Забезпеченість населення об'єктами роздрібної торгівлі в області становить 15 на 10 тис. осіб.

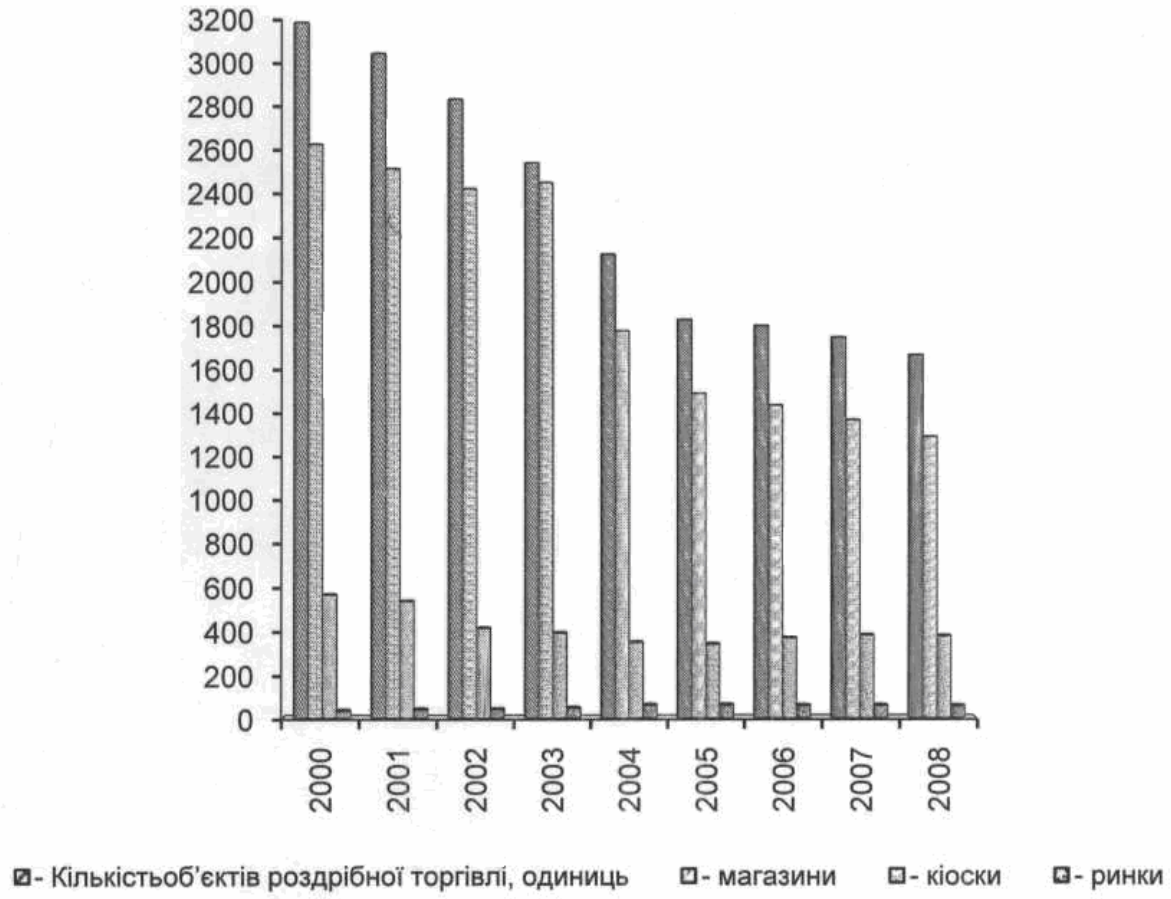

Рис. 1. Динаміка розвитку торгівельного обслуговування у Сумській області протягом 2000-2009 рр.

Торгівля на ринках залишається важливим для населення джерелом придбання цілого ряду найнеобхідніших товарів. За рахунок організованих ринків у 2005 р. формувалося 32,5% загального обсягу продажу споживчих товарів. Товарооборот власної торговельної мережі ринків за вказаний період склав 13,3 млн. грн., що на 3,7 млн. грн. більше, ніж у 2004 р.

На території області станом на 01.01.2009 р. нараховується 57 ринків, у т.ч. 6 продовольчих, 14 непродовольчих та 37 змішані. Серед них тільки один ринок критий з 1433 торговими місцями. Кількість торгових місць - 22097. Загальна площа ринків становить 332322 м^2. На балансі ринків у 2008 р. знаходилось 47 павільйонів, 5045 кіосків, 5672 лотки (палатки). При цьому за рік відбулося збільшення кількості павільйонів на 6,8% і кіосків - на 7,2%, натомість спостерігалося зменшення кількості лотків (палаток), критих та відкритих столів на 9,2%, 1,9% відповідно. Контроль за якістю продукції на ринках здійснюють 27 лабораторій ветсанекспертизи.

Протягом 1995-2005 рр. спостерігалося збільшення кількості ринків. Так, у 1995 р. їх кількість була 32, а у 2005 р. - 61. Однак, у порівнянні з 2005 р. кількість ринків у 2008 р. скоротилася до 57. Це пов'язано, перш за все, з відкриттям нових крупних магазинів, де представлений увесь ринковий асортимент промислових товарів та переходом продавців з ринків до таких магазинів. Ця тенденція, очевидно, буде прослідковуватись і надалі. Найбільша кількість ринків зосереджена у м. Суми (16) та м. Конотопі (9). Серед адміністративних районів (без урахування міст обласного підпорядкування) виділяється Ямпільський район (3 ринки). За спеціалізацією переважають змішані ринки. На території області існують райони, у яких ринки знаходяться лише у районному центрі: Глухівський, Конотопський, Лебединський, Охтирський, Роменський, Сумський та Шосткинський.

Товарооборот роздрібної торгівлі відображає один із аспектів рівня життя населення - купівельну спроможність. Диференціація товарообороту на 1000 осіб пояснюється, перш за все, функціональною роллю поселень, особливим економіко-географічним положенням окремих міст, у т.ч. транспортним, густотою наявного населення. Загальнообласний показник обсягу роздрібного товарообороту в області у 2009 р. становив 3102,55 грн. на 1000 населення. Найвищий показник товарообороту зафіксований у Сумському районі - 6800,21 грн. на 1000 осіб. Дещо нижчі показники мають такі райони як: Шосткинський (2338,96) та Роменський (2119,93). Найменший обсяг роздрібного товарообороту мають Великописарівський (509,79) та Середино-Будський (578,28) райони.

У міських поселеннях роздрібний товарооборот підприємств більший, ніж у сільській місцевості, що пояснюється тим, що на даний показник суттєво впливають неоднакові доходи населення в різних районах та містах, зокрема різниця в доходах міського і сільського населення, нерівномірний розподіл торгової мережі, неоднакове споживання продовольчих та інших товарів. Так, у селах, наприклад, реалізується значно менше продуктів харчування у зв'язку з наявністю підсобних присадибних господарств, але підвищений попит на окремі товари культурно-побутового призначення. З іншого боку, значна частина покупок, особливо високої вартості, здійснюється сільськими жителями у міських закладах торгівлі. За період з 2000-2008 рр. роздрібний товарооборот зріс більш ніж удвічі (рис. 2).

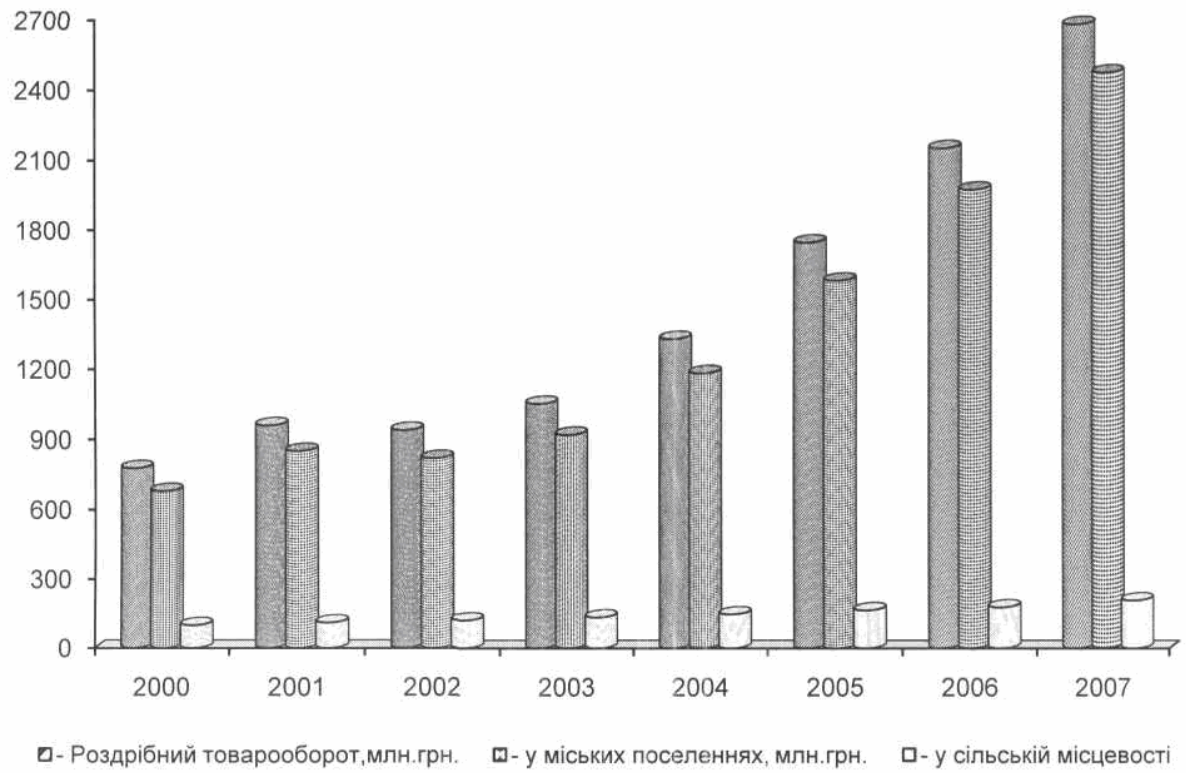

Рис. 2. Динаміка роздрібного товарообороту протягом 2000-2008 рр.

Товарна структура роздрібного товарообороту представлена продовольчими та непродовольчими товарами. Структуру продовольчих товарів складають м'ясо і птиця, ковбасні, кондитерські вироби, хліб та хлібобулочна продукція, цукор, молоко і молочна продукція. У 2009 р. у порівнянні з 2000 р. на 36,8% знизилася частка продовольчих товарів у структурі товарообороту, частка непродовольчих товарів відповідно зросла (рис. 3). У структурі непродовольчих товарів найбільша питома вага товарів культурно-побутового і господарського призначення (меблі, одяг і білизна, трикотаж, взуття, тканини, легкові автомобілі). За досліджувані роки дещо збільшився відсоток продажі непродовольчих товарів.

До початку 1990-х рр. система надання послуг роздрібної торгівлі існувала, в основному, лише у вигляді споживчої кооперації. З появою приватних підприємців виникла конкуренція у цій сфері. Районна споживча кооперація із своєю мережею магазинів не перестала функціонувати, але в умовах конкуренції вимушена перебудовувати роботу. Система райпо, що спочатку поступалася багато у чому приватникам (відносно цін, асортименту), у даний час вирів-

нюється, встановлюючи у боротьбі за покупця доступні ціни, забезпечуючи відносно широкий асортимент товарів.

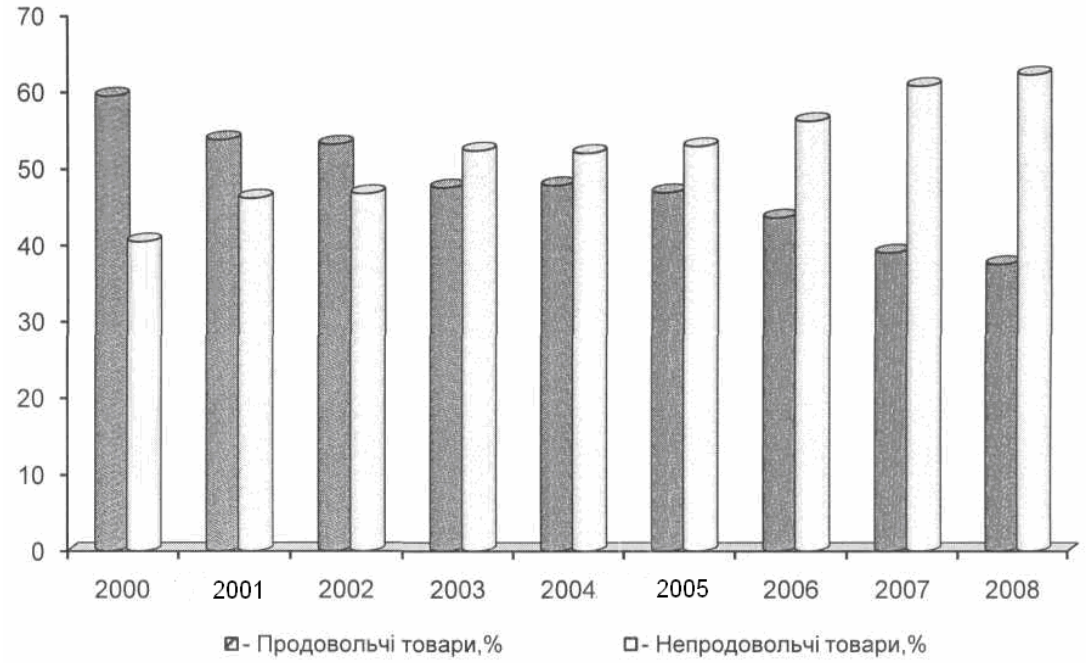

Рис. 3. Товарна структура (%) роздрібного товарообороту підприємств у Сумській області за 2000-2009 рр.

З радянських часів в основному збереглося концентричне, ступінчасте розміщення підприємств торгівлі в районах. Магазини з продажу товарів повсякденного попиту в невеликих сільських населених пунктах складають перший ступінь торгівельного обслуговування. Другий ступінь утворюють універмаги, продовольчі і промтоварні магазини з продажу товарів періодичного і повсякденного попиту. Вони обслуговують товарами періодичного попиту населення не одного села, а цілої групи сільських поселень. Третій ступінь складають торгові центри, універсальні і спеціалізовані магазини в районних центрах та інших порівняно крупних населених пунктах, що обслуговують населення всього району або значної його частини товарами в найбільш широкому асортименті. Таке розміщення торгових підприємств дозволяє зосередити торгівлю товарами складного асортименту в універсальних і спеціалізованих магазинах і одночасно наблизити до сільських жителів продаж товарів повсякденного попиту.

Для встановлення геопросторових відмінностей у торгівельному обслуговуванні населення було проранжовано адміністративні райони Сумської області за рейтинговою оцінкою, яка враховувала коефіцієнт забезпечення населення об'єктами роздрібної торгівлі, у тому числі магазинами, кіосками, ринками та обсяг роздрібного товарообороту підприємств на 1000 осіб (тис. грн.). За сумою рейтингів було виділено 3 групи районів за рівнем розвитку торгівельного обслуговування. *1 група* – райони з високим рівнем розвитку торгівельного обслуговування: Сумський, Краснопільський, Роменський. *2 група* – райони з середнім рівнем розвитку торгівельного обслуговування: Глухівський, Охтирський, Лебединський, Путивльський, Шосткинський, Кролевецький, Великописарівський, Буринський та Липоводолинський. *3 група* – райони з низьким рівнем розвитку: Конотопський, Недригайлівський, Тростянецький, Білопільський, Ямпільський та Середино-Будський (рис. 4).

На рівень торгівельного обслуговування впливає також наявність закладів обслуговування, особливо у сільській місцевості. Так, за даними суцільного обстеження сільських населених пунктів Сумської області [6] на території регіону 621 село (42,5% від усіх сіл області) не має торгівельних закладів. З них 91,8% - це села з чисельністю жителів менше 50 осіб, 54,6% - села з чисельністю 50-99 осіб, 26,1% - 100-199 жителів. Серед середніх за чисельністю жителів (200-299 осіб) 3,6% сіл не мають торгівельних закладів, 1,8 % - села з чисельністю 300-499 осіб. Всі крупні села забезпечені торгівельними закладами.

Для встановлення районних відмінностей у забезпеченні закладами торгівлі було розраховано індекс територіальної концентрації закладів торгівлі, що дало можливість проранжувати

райони області за цим показником. Дослідження концентрації об'єктів роздрібної торгівлі у розрізі адміністративних районів показало найвищі їх показники у Сумському районі (індекс територіальної концентрації становить 4,19). Охтирський, Краснопільський, Шосткинський та Роменський райони також мають досить високу територіальну концентрацію мережі торгівельних закладів. Найменша кількість закладів торгівлі зосереджена у Середино-Будському (0,14), Ямпільському (0,27), Липоводолинському (0,31) та Великописарівському (0,33) районах. На території Сумського (3,34) та Конотопського (2,60) районів зосереджена найбільша кількість ринків.

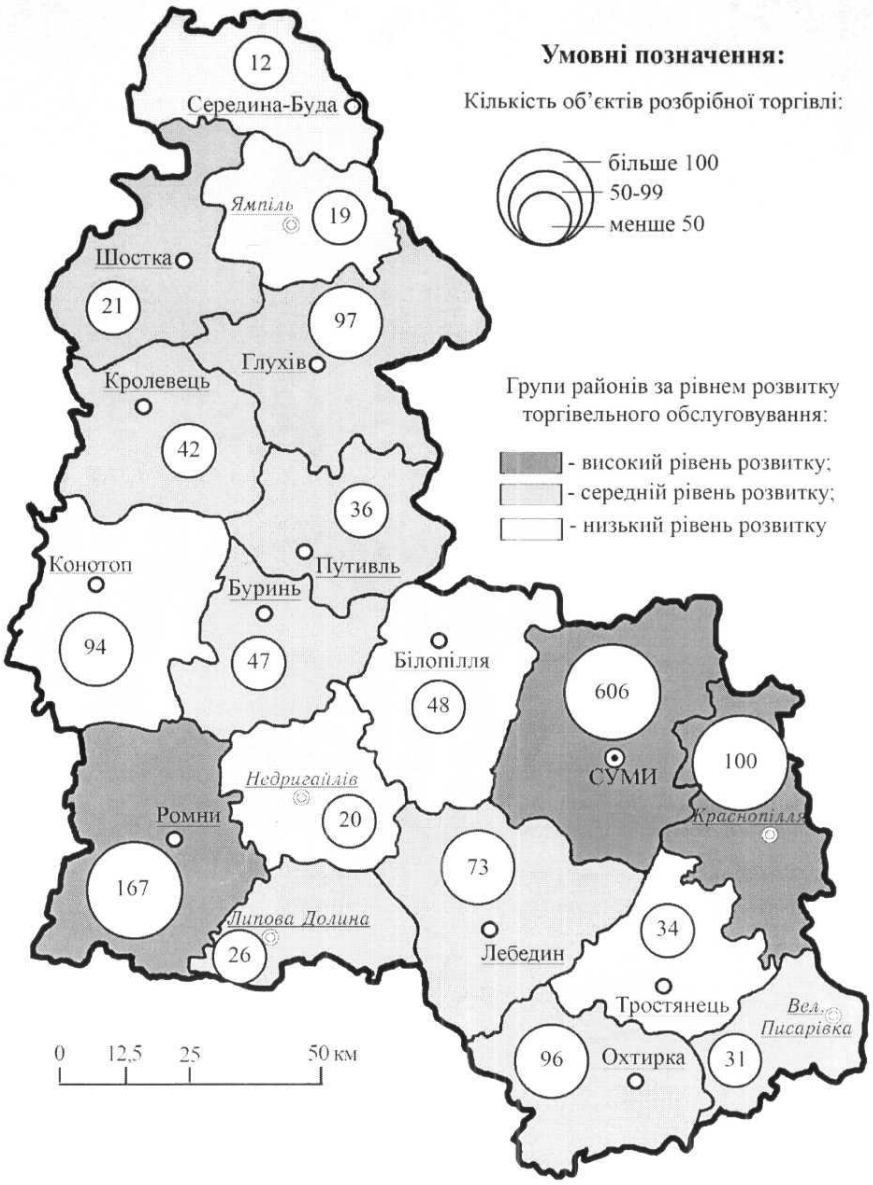

Рис. 4. Рівень розвитку торгівельного обслуговування Сумської області

При дослідженні торгівельного обслуговування актуальним є проведення соціологічного обстеження населення регіону, що дає можливість проаналізувати сучасний стан торгівельного обслуговування та отримати суб'єктивну оцінку. Метою опитування населення було встановлення якості торгівельного обслуговування. Респондентами були 200 осіб з усіх районів області - учителі, студенти, безробітні, працівники виробничої сфери. На питання анкети відповіло 78,4% жінок та 21,6% чоловіків. Вік респондентів від 17 до 60 років. Відповіді, отримані у результаті анкетування дали можливість реально оцінити сучасний стан торгівельного та порівняти рівень обслуговування у міських поселеннях та у сільській місцевості. У результаті опитування були отримані такі дані: 55,4% респондентів задоволені рівнем обслуговування у магазинах; 20,0% - частково задоволені; 24,6% опитаних незадоволені рівнем обслуговування у магазинах. Основними причинами незадоволення респонденти називають:

невихованість та грубість продавців та охорони; санітарні умови деяких магазинів та якість продуктів. З діаграм (рис. 5), що показують стан торгівельного обслуговування, помітно, що у сільській місцевості значно менший відсоток незадоволених, а також частково задоволених рівнем обслуговування у магазинах, також серед сільських жителів більший відсоток задоволених торгівельним обслуговуванням, ніж серед міського населення.

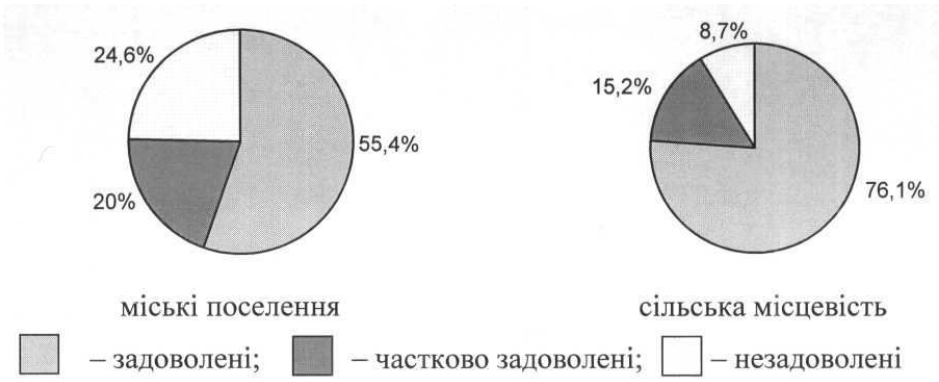

Рис. 5. Оцінка рівня торгівельного обслуговування населення

Висновок. Таким чином, проаналізувавши сучасний стан торгівельного обслуговування населення Сумської області було встановлено, що протягом 2000-2009 рр. відбулося скорочення кількості закладів торгівлі, хоча у той же час обсяг роздрібного товарообороту значно зріс. У товарній структурі роздрібного товарообороту переважають непродовольчі товари. Дослідження показало, що на території регіону переважають райони з середнім рівнем розвитку торгівельного обслуговування (9 районів області), лише 3 райони мають високий рівень розвитку, за рахунок достатньо розвиненої торгівельної мережі, високим товарооборотом роздрібної торгівлі. Позитивним моментом є забезпеченість усіх великих сіл Сумської області торгівельними закладами, що свідчить про достатній розвиток торгівельного обслуговування у сільській місцевості.

Головними проблемами торгівельного обслуговування області є відсутність Законів України «Про внутрішню торгівлю» та недостатній рівень правової урегульованості у цій галузі; низький рівень купівельної спроможності населення, особливо сільського; недостатньо розвинуті сучасні форми цивілізованої інфраструктури регіонального споживчого ринку, насамперед у сільській місцевості; значна кількість продукції тіньового походження, фальсифікованої та неякісної продукції; надмірна насиченість регіонального ринку імпортною продукцією та товарами з інших регіонів України, невелика частка продукції місцевих виробників; недосконалість системи контролю за якістю і безпекою продукції, яка б гарантувала споживачам придбання товарів належної якості.

Тому, перспективні напрями удосконалення торгівельного обслуговування населення полягають в адміністративному стимулюванні підприємницької активності та потенційних інвесторів; розширенні асортименту та якості продовольчих та непродовольчих товарів, що реалізуються через мережу підприємств і закладів торгівлі та ринки (особливо для торгівельних закладів сільської місцевості); ліквідації «стихійних» ринків і неорганізованої виїзної та виносної торгівлі у невстановлених місцях (обласний центр, районні центри); розвитку віртуальних магазинів на основі Інтернет-технологій, дисконтних магазинів, посилкової торгівлі (за каталогами, на замовлення); проведенні постійних загальнообласних, міських і районних виставок-ярмарків продовольчих і непродовольчих товарів із залученням місцевих виробників (зокрема сільськогосподарських підприємств та фермерів); створенні системи спеціалізованих оптово-роздрібних товарних ринків (з продажу м'яса, риби, овочів і фруктів, квітів тощо) та універсальних, які розміщуватимуться у районах області поблизу транспортних вузлів.

Список використаних джерел

1. *Корнус О.Г. Сфера обслуговування населення Сумської області: суспільно-географічні аспекти: [монографія] / Корнус О.Г., Нємець К.А., Нємець Л.М., Корнус А.О. – Харків – Суми. – 2009. – 228 с.*
2. *Наявність ринків в області у 2008 році: експрес-випуск № 08/1-10-1316: [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Сумській області, 2009. — Режим доступу: http://www.sumystat.sumy.ua/povid_0309.html.*

3. *Наявність торгової мережі підприємств станом на 1 січня 2009 року: експрес-випуск № 08/1-06-1158: [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Сумській області, 2009. – Режим доступу: http://www.sumystat.sumy.ua/povid_0109.html.*
4. *Обсяг роздрібного товарообороту підприємств по містах та районах за 2008 рік: експрес-випуск № 08/1-06-1375: [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Сумській області, 2009. — Режим доступу: http://www.sumystat.sumy.ua/povid_01409.html.*
5. *Роздрібна торгівля області за 2008 рік : прес-випуск № 08/1-10-204: [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Сумській області, 2009. — Режим доступу: http://www.sumystat.sumy.ua/povid_0309.html.*
6. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Сумської області (за матеріалами одноразового суцільного обстеження сільських населених пунктів станом на 1 листопада 2006 р.): [статистичний збірник]. — Суми : Сумське обласне управління статистики, 2006. — 64 с.*
7. *Статистичний щорічник Сумської області за 2006 рік / [за ред. Л.І. Олехнович]. – Суми: Сумське обласне управління статистики, 2007. – 668 с.*

© Корнус О., 2009

УДК 338.486:330.357

Михайло Джаман, Тетяна Павленко

ПОКАЗНИКИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано показники розвитку туристичної галузі України. Показники туристичного потоку (кількості туроднів обслуговування та кількості іноземних туристів) та показники розвитку матеріальної бази туристичної галузі (місткості готелів і кількості підприємств ресторанного господарства) проаналізовані в динаміці та в регіональному розрізі. На основі отриманих даних побудована карта динаміки розвитку галузі туризму України.

Ключові слова: туризм, показники, динаміка розвитку.

Михаил Джаман, Татьяна Павленко. ПОКАЗАТЕЛИ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ УКРАИНЫ. *Показатели туристического потока (количества туродней обслуживания и количества иностранных туристов) и показатели развития материальной базы отрасли туризма (емкости отелей и количества предприятий ресторанного хозяйства) проанализированы в динамике и в региональном разрезе. На основе полученных данных построена карта развития туристической отрасли Украины.*

Ключевые слова: туризм, показатели, динамика развития.

Myhaylo Dzhaman, Tetyana Pavlenko. SHOWINGS OF TOURISM IN UKRAINE. *The paper analyzes the showings of tourism development in Ukraine. Dynamics of tourist flows and showings of tourism resource base are analyzed. The map is developed as a result of research.*

Keywords: tourism, showings, dynamics of development.

Постановка проблеми. В рамках структурної перебудови економіки для України важливим є розвиток виробництва товарів народного споживання і розвиток сфери послуг. Значний позитивний ефект для економічного і соціального розвитку може давати туристична галузь. Її системоутворюючий вплив проявляється у стимулюванні місцевого виробництва, будівництва, розвитку суміжних галузей сфери послуг, у пожвавленні економічного життя регіонів. Найбільш важливою особливістю туристичної індустрії є те, що вона може спиратися виключно на вітчизняне виробництво (сувенірна продукція, продукція легкої та харчової промисловості, вітчизняного сільського господарства тощо), таким чином сприяючи занятості населення не лише у власне туристичній індустрії, а й у галузях, від яких вона залежить. В умовах, коли Україна фактично стала залежною від імпорту товарів народного споживання та експорту продукції металургії і хімічної промисловості, економічна безпека країни опинилася під серйозною загрозою. В умовах економічної кризи проблема залежності від імпорту споживчих товарів та експорту української сировини постала надзвичайно гостро. За допомогою розвитку туристичної індустрії можна посилити економічну безпеку країни.

Мета і завдання. Метою дослідження є виявлення тенденцій розвитку туристичної індустрії в територіальному аспекті. Для досягнення мети ми ставили наступні завдання: дослідження показників туристичного потоку та показників потужності матеріально-технічної бази туризму в динаміці та в регіональному розрізі, виявлення територій з найвищими та найнижчими темпами розвитку матеріально-технічної бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Темі туризму (розвитку туристичної індустрії) присвячено велику кількість наукових публікацій, зокрема українських авторів Кифяка В.Ф., Крачила М.П., Любіцевої О.О., Олійника Я.Б., Школи І.М., російських авторів Алекса-

ндрової А.Ф., Гаврильчака Г.І., Балабанова І.Т., багатьох зарубіжних авторів, зокрема Марка Хємптона, Майкла Холла, Димитріоса Бухаліса тощо.

Виклад основного матеріалу. Для аналізу туризму як галузі, виявлення динаміки, проблем і перспектив туризму використовуються певні економічні показники. За Балабановим І.Т. та Балабановим А.І., система показників розвитку туризму включає показники [1]:

- об'єму туристичного потоку;
- матеріально-технічної бази;
- фінансово-економічної діяльності туристичної фірми;
- розвитку міжнародного туризму.

До показників, що характеризують об'єм туристичного потоку, відносяться: загальна кількість туристів, в тому числі організованих та самодіяльних; кількість туроднів (кількість ночівель); середня тривалість перебування туристів в регіоні.

До показників, що визначають потужність матеріально-технічної бази туризму в регіоні, відносяться: ліжковий фонд будинків відпочинку, пансіонатів, туристичних баз, готелів, санаторіїв тощо, а також число ліжок (місць), що надаються місцевими жителями, число місць в торгових залах підприємств харчування для туристів і т.д.

Показники фінансово-економічної діяльності туристичних фірм містять: виручку від реалізації послуг туризму, показники використання робочої сили (продуктивність праці, рівень видатків на оплату праці та ін.), показники використання виробничих фондів (фондовіддача, обертання оборотних засобів та ін.), собівартість послуг туризму, прибуток, рентабельність, показники фінансового стану туристичних фірм тощо.

Окремо виділяються показники, що характеризують стан і розвиток міжнародного туризму. До них відносяться: кількість туристів, що відвідали зарубіжні країни; сумарні грошові витрати, здійснені туристами за час поїздок.

Для здійснення завдань і досягнення мети дослідження ми скористалися статистичними даними Державного комітету статистики України, які раз на два роки друкуються у збірнику "Туризм в Україні"[2]. Варто зазначити, що особливості збору статистичних даних вносять свої поправки в можливості досліджень галузі. На наш погляд, дослідити, що саме відбувається в галузі, особливо в місцевості, далекій від обласних центрів, майже неможливо. Розвиток туризму в районних центрах та сільській місцевості відбувається в основному завдяки діяльності суб'єктів підприємницької діяльності фізичних осіб. Ці підприємці не звітуються в органи статистики ані про кількість ліжок, ані про кількість туристів чи туроднів. Виходить, що в районі, віддаленому від обласних центрів, в якому відсутні великі туристичні підприємства (юридичні особи), взагалі відсутня будь-яка туристична інфраструктура, хоча насправді вздовж трас є міні-готелі, приватні садиби. Таким чином наразі немає можливості встановити, наскільки потужною є матеріальна база галузі, скільки насправді послуг надається у віддалених районах, як і наскільки швидко змінюється територіальна структура галузі. Крім того це означає, що дослідити, що відбувається в досить крупному регіоні, такому як наприклад Харківщина чи Полтавщина, в територіальному аспекті неможливо, оскільки фактично дані про область, що містяться у збірнику, відображують тільки дані про досить крупні підприємства.

Ми вважаємо, що показники туристичного потоку треба сприймати критично. Це пов'язано з методикою отримання статистичних даних про іноземних мандрівників. Їх облік ведеться на підставі методичних рекомендацій Всесвітньої туристичної організації, яка запропонувала вважати туристом практично будь-якого громадянина, котрий покинув межі рідного населеного пункту. Такий підхід має право на життя, але на пострадянському просторі він не завжди дає коректні результати. Так, на думку С. Захаріна [3], "кількість туристів — показник, не придатний для оцінювання розвитку індустрії подорожей. Він не лише має імовірнісний характер, а й не має єдиної (у масштабах нашої держави) методології визначення. Для оцінки стану туристичного ринку потрібно використовувати старі перевірені показники — кількість людино-діб, проведених у готелях; кількість туроднів; кількість іноземних туристів, обслужених туристичними підприємствами тощо".

Скориставшись даними Державного комітету статистики, ми проаналізували деякі показники об'єму туристичного потоку в регіональному розрізі.

Зокрема, було проаналізовано показник кількості туроднів обслуговування в динаміці за регіонами (за базовий рік було прийнято 2000 р., показники темпів росту розраховані для кожного року від 2003 р. до 2007 р.; З 2000 року в Україні спостерігалось економічне зростання, тобто можна виключити вплив значних економічних потрясінь). Згідно з отриманими результатами авторами було проведено групування областей в чотири групи (таблиця 1).

Як бачимо, у групу з негативними показниками темпів росту кількості туроднів потрапили області, що входять до складу туристич-

них регіонів (Львівська, Закарпатська, Київська, Одеська області). А найбільш позитивні зрушення відбуваються у цьому плані в областях, які традиційно не вважаються найпривабливішими для відпочинку. Зробивши розрахунки темпів росту кількості іноземних туристів, обслуговуваних суб'єктами туристичної діяльності, отримали наступні результати: найкращу динаміку в цьому плані демонструють Полтавська, Чернігівська, Рівненська та Чернівецька області; негативну динаміку мають Одеська, Львівська, Волинська, Тернопільська, Хмельницька, Кіровоградська, Запорізька, Сумська, Донецька області. Виходить, що в багатьох областях позитивні показники динаміки туроднів пов'язані з внутрішніми споживачами. І в майже половині регіонів відбувається зменшення кількості іноземних туристів.

Таблиця 1

Групування областей України за характером зміни показника темпів росту кількості туроднів обслуговування за період з 2000 до 2007 року

№	Назва групи областей	Характеристика зміни показника темпів росту	Області, що входять до даної групи
1	з негативною динамікою	Показник темпів росту зменшується щороку	Вінницька, Закарпатська, Київська, Львівська, Одеська
2	із незмінними позитивними показниками	Показник темпів росту залишається незмінно позитивним щороку	Кіровоградська, Миколаївська, Тернопільська
3	із незначною позитивною динамікою	Показник темпів росту повільно зростає щороку	АРК, Волинська, Донецька, Запорізька, Полтавська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька
4	зі значною позитивною динамікою	Показник темпів росту швидко зростає щороку	Дніпропетровська, Житомирська, Івано-Франківська, Луганська, Рівненська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернігівська

Також було проаналізовано місткість готелів та інших місць для тимчасового проживання в динаміці за регіонами. В цілому в Україні цей показник повільно зростає (від 102906 у 2000 році до 135199 місць у 2007 році). Зростання зафіксовано також у АРК, Дніпропетровській області, Закарпатській, Кіровогадській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій та Чернігівській областях. Від'ємні показники зростання демонструють Вінницька область, Волинська, Донецька, Запорізька, Київська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська. Тобто на більшості території України місткість готелів та інших місць для тимчасового проживання не збільшувалася. Більше того, коефіцієнт використання місткості готелів дорівнює приблизно 0,30. Тобто наявна база туризму використовується тільки на 30%. В окремих областях навіть 17 – 20%. Фактично та матеріальна база, яка уже є, не використовується. Ми вбачаємо причини такої ситуації в наступному:

- застарілість матеріальної бази, невідповідність сучасним вимогам споживачів туристичних послуг, як наслідок - абсолютна неконкурентноздатність. Потенційні споживачі туристичного продукту часто надають перевагу виїзду за кордон (де за приблизно таку ж вартість надаються послуги значно вищої якості);

- неадекватна цінова політика підприємств, що надають послуги по тимчасовому розміщенню туристів. Для порівняння наведемо дані по деяких європейських країнах щодо вартості двомісного номеру в чотиризірковому готелі:

Варшава: Hyatt Regency Warsaw – 142$, Holiday Inn Warsaw – 93$, Polonia Palace Hotel - 107$;

Прага: Courtyard by Marriott Prague Flora – 130$, Crowne Plaza Prague – 120$, Golden Tulip Prague Terminus – 83$, Crowne Plaza Prague Castle – 142$;

Париж: Radisson Sas Hotel Cdg Airport – 122$, Novotel Paris Tour Eiffel Hotel – 203$, Le Meridien Montparnasse – 230$.

В зареєстрованих на порталі готелях Києва Radisson Sas Hotel Kiev (4*) – 569$, President Hotel (4*) – 164$, Hotel Premier Palace Kyiv City (260$), а решта зареєстрованих готелів не має категорії, визначити хоча би приблизно рівень послуг, що в них надаються, дуже проблематично.

- відсутність грамотної маркетингової стратегії таких підприємств. Вже давно звичним явищем є розміщення сторінок підприємств в мережі Інтернет. Якість послуг досягла такого рівня, коли людина, не виходячи з дому, за декілька хвилин може знайти будь-яке місто, що її цікавить, перелік усіх готелів цього міста і

отримати інформацію щодо наявності вільних номерів, їх вартості, фото номеру, перелік меблів і техніки, які є в даному номері. І все це не тільки мовою країни, в якій розташований готель, а і англійською та німецькою мовами. Вартість реклами в Інтернет – найнижча у порівнянні з іншими видами реклами. Але навіть за таких умов українські підприємства не користуються нею. Наприклад, існують Інтернет - портали, за допомогою яких можна забронювати номер у готелі будь-якого міста Європи: www.booking.com (жодного українського готелю на цьому порталі немає), http://reservations.beststay.com (зареєстровано 15 готелів, з яких 9 у Києві, 4 в Одесі, 1 у Львові та 1 у Харкові). Для порівняння: на останньому Інтернет – порталі зареєстровано близько трьох десятків міст і містечок Польщі, 16 готелів лише міста Кракова.

В результаті такого "Інтернет - дослідження" можна зробити висновок про фактичну білу пляму на туристичній карті Європи в тому місці, де мала би бути Україна. Відсутність інформації про країну, її інфраструктуру, готелі, дороги та лікувально-оздоровчі заклади унеможливлює розвиток туристичної галузі. Виділення значних коштів на просування бренду України в Європейському Союзі (відео-ролики з рекламою країни та її туристичних регіонів, виготовлення і розповсюдження іншої рекламної продукції), як це було зроблено в кінці 2007 року, може просто не дати результатів. Україна вийшла на зовнішній інформаційний ринок з рекламною кампанією свого туристичного потенціалу (кампанія "Україна запрошує!"). Проте із ланцюжка, який поєднує потенційного туриста та підприємство, що надає ці послуги, випадає проміжна ланка - наявність конкретної інформації про можливості розміщення туриста в країні.

Аналіз матеріальної бази туризму був би неповним без аналізу мережі ресторанного господарства підприємств. В результаті обчислення темпів росту показника кількості підприємств ресторанного господарства авторами отримано наступні результати: динаміка в цілому по Україні відносно 2000 року негативна. В абсолютній більшості областей темпи падіння показника збільшуються щороку: найшвидшими темпами це відбувається у Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській областях. Позитивну динаміку демонструють тільки Сумська, Вінницька, Тернопільська області та Автономна Республіка Крим. Причому разом із кількістю підприємств зменшується і кількість місць у мережі ресторанного господарства. Це означає, що не відбувається укрупнення підприємств, злиття, а просто триває їх зникнення. Фактично сектор громадського харчування не розвивається. Напередодні значних міжнародних спортивних змагань така ситуація є загрозливою.

На основі результатів, що описуються вище, ми побудували карту динаміки показників розвитку туристичної галузі України (рис. 1).

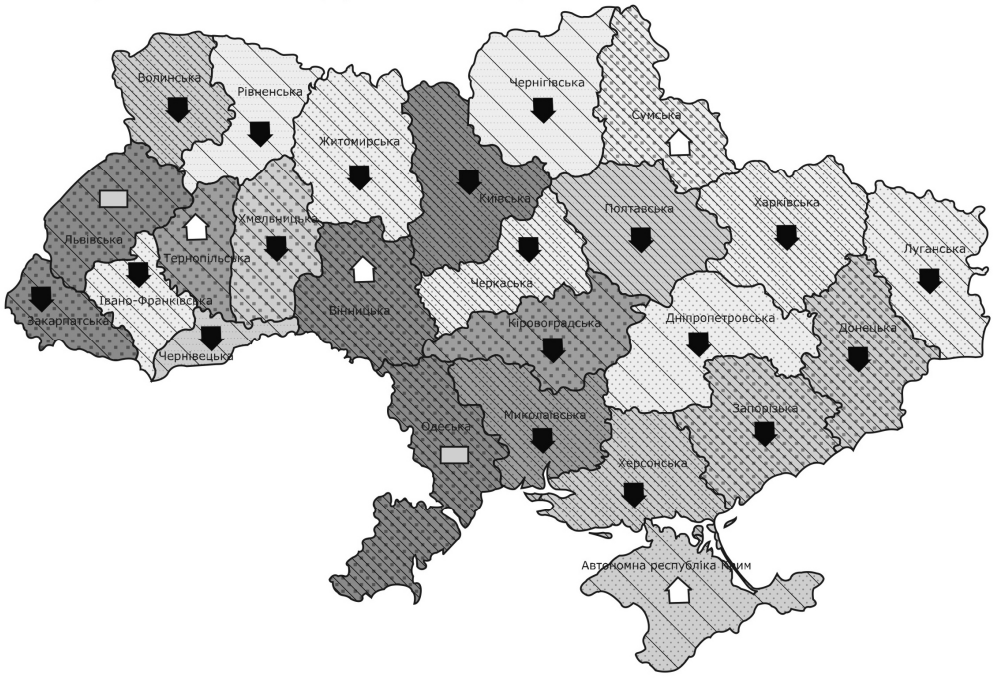

Рис. 1. Карта динаміки показників розвитку туристичної галузі України

Карта динаміки показників* розвитку туристичної галузі України

Показники туристичного потоку

Кількість туроднів обслуговування

Значна позитивна динаміка (показник темпів росту швидко зростає щороку)

Незначна озитивна динаміка (показник темпів росту повільно зростає щороку)

Незмінні позитивні показники темпів росту

Негативна динаміка (темпи росту зменшуються щороку)

Кількість іноземних туристів

Позитивна динаміка (показник темпів росту зростає щороку)

Незмінні показники темпів росту

Негативна динаміка (показник темпів росту зменшується щороку)

Показники потужності матеріальної бази туризму

Місткість готелів

Позитивна динаміка (показник темпів росту зростає щороку)

Незмінні показники темпів росту

Негативна динаміка (показник темпів росту зменшується щороку)

Кількість підприємств ресторанного господарства

Показник темпів росту швидко падає щороку

Показник темпів року повільно падає щороку

Показник темпів росту незначно зростає

*Показники динаміки – темпи росту, розраховані базисним способом для 2003, 2004, 2005, 2006, 2007 років, за базис було взято 2000 рік.

Побудована карта дозволяє оцінити в цілому розвиток туристичної галузі в областях в динаміці, сумістити всі розглянуті показники і виявити загальні тенденції. Так, позитивна в цілому ситуація в 2000-2007 роках спостерігалася лише в Чернігівській та Рівненській областях (за виключенням показника кількості підприємств ресторанного господарства). В більшості областей динаміка деяких показників розвитку туристичної галузі негативна, деяких -

позитивна. Регіонів, які б демонстрували стабільне зростання усіх показників туристичного потоку та потужності матеріальної бази, немає.

Ми вважаємо, що підхід до зрушення ситуації має бути комплексним. Поодинокі рішення щодо подолання тієї чи іншої проблеми не можуть дати бажаний ефект. Тільки комплексний підхід до підтвердження якості послуг по розміщенню, категоризації закладів тимчасового розміщення туристів, інформаційної політики (саме цілісної політики, а не окремої інформаційної кампанії), економічних важелів стимулювання підприємництва в цій галузі може давати необхідний ефект. Наголошуємо також на перспективності туризму в Україні, оскільки природних та культурно-історичних ресурсів в кожному регіоні для цього достатньо. Наразі стримує розвиток галузі відсутність чіткої спрямованої комплексної цілісної політики в цьому напрямку.

Список використаних джерел

1. *Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 176 с.*
2. *Туризм в Україні. Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2008. – 176 с.*
3. *Захарін С. Туманні лабіринти райдужних звітів // Дзеркало тижня. Міжнародний суспільно-політичний щотижневик. – 2008. – № 42 (721).*
4. *Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теоретичні основи туризмології: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 316 с.*

© Джаман М., Павленко Т., 2009

УДК 911.3:33 (477.52)

Олеся Корнус, Анатолій Корнус

ОСОБЛИВОСТІ РИНКУ ПРАЦІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРОТЯГОМ 2000-2008 РОКІВ

У статті розглянуто сучасний стан ринку праці Сумської області. Визначено типи адміністративних районів за особливостями ринку праці. Запропоновано заходи для поліпшення ситуації щодо зайнятості населення.

Ключові слова: трудові ресурси, ринок праці, зайнятість населення.

Олеся Корнус, Анатолий Корнус. ОСОБЕННОСТИ РЫНКА ТРУДА СУМСКОЙ ОБЛАСТИ В ТЕЧЕНИЕ 2000-2008 ГОДОВ. *В статье рассмотрено современное состояние рынка труда Сумской области. Определенно типы административных районов по особенностям рынка труда. Предложены мероприятия для улучшения занятости населения.*

Ключевые слова: трудовые ресурсы, рынок труда, занятость населения.

Olesya Kornus, Anatoliy Kornus. FEATURES OF MARKET OF LABOUR OF THE SUMY REGION A FLOW 2000-2008. *The article is considered condition a modern market of labour of the Sumy region. Certainly types of administrative districts on the features of market of labour. Measures are offered for the improvement of situation in relation to employment of population.*

Keywords: labour resources, of market of labour, employment of population.

Актуальність теми. Проблеми зайнятості населення завжди актуальні, адже вона є важливим фактором розвитку соціально-економічної системи, а також необхідною умовою життєдіяльності людини. Саме зайнятість дає можливість людині реалізовувати свої матеріальні і духовні потреби через дохід, який вона отримує за свою працю, а від її рівня залежить добробут людей. Світова економічна криза вплинула на всі сфери життєдіяльності українського суспільства, у тому числі й на ринок праці, особливо на зайнятість населення. На сьогодні різко зріс рівень безробіття, зменшились соціальні гарантії держави, що негативно впливає на життя окремої людини та трудових ресурсів і суспільства в цілому. Тому, важливим питанням є дослідження регіональних проблем трудових ресурсів, у т.ч. і тих змін, що трапилися внаслідок економічної кризи.

Аналіз наукових публікацій. Дослідженню ринку праці присвячено багато наукових праць. Значний внесок у дослідження зробили такі вітчизняні учені: С. Бандур [1; 8], Д. Богиня, Л. Богуш, А. Венгер, О. Волкова [2], А. Голіков, Б. Данилишин, В. Джаман, Л. Дейнеко, М. Долішній, С. Іщук [4], Т. Заяць, С. Злупко, А. Колот, В. Куценко, Е. Лібанова [5], В. Петюх, І. Петрова, О. Хомра, Л. Чернюк, М. Чумаченко, Л. Шевченко та інші. Серед зарубіжних вчених проблемам дослідження трудового потенціалу, ринку праці і зайнятості населення присвячені праці Б. Бреєва, Б. Генкіна, Р. Колосової, Л. Костіна, А. Никифорової, В. Павленкова, Л. Рибаковського, Г. Слезінгера та ін. Також, слід відзначити праці зарубіжних вчених, які започаткували теоретичні засади формування і розвитку ринкової економіки, теорію людського капіталу і державної соціальної політики: Г. Беккера, Дж. Гелбрейта, К. Келлі, Д. Лілен, А. Маршалла, Д. Рікардо, А. Сміта, І. Фішера, Й. Шумпетера та ін.

Формулювання мети і завдань дослі-

дження. Метою статті є аналіз сучасного стану ринку праці Сумської області, зокрема таких його показників як рівень зайнятості та безробіття населення.

Виклад основного матеріалу. Значна частина показників Сучасна суспільно-демографічна ситуація, що склалася у Сумській області, свідчить про скорочення чисельності економічно активного населення, що пов'язано з накладанням економічних негараздів останнього періоду на існуючу уже тривалий час демографічну кризу, для якої характерні низький коефіцієнт народжуваності та від'ємне сальдо природного приросту, старіння населення, зростанням масштабів соціально-небезпечних хвороб тощо.

Станом на 01.01.2009 р. економічно активне населення становило 587,4 тис. осіб, або 64,2% до всього населення відповідного віку. Незважаючи на те, що кількість економічно активного населення поступово скорочується – за період 2000-2009 рр. воно зменшилася на 16,1 тис. осіб, рівень економічної активності зріс на 1,6%. Кількість зайнятих осіб за вказаний період зросла на 6,1%. Чисельність зайнятого населення становила 543,7 тис. осіб, з них 515,3 тис. осіб – населення у працездатному віці та 38,9 тис. осіб старше працездатного віку (кожний сьомий працівник знаходиться у пенсійному віці). У 2008 р. 54% трудового потенціалу мали повну, базову або неповну вищу освіту, серед них 1,1 тис. осіб мали наукову ступінь. Майже кожний четвертий працівник – молода людина у віці до 35 років. Частка зайнятого населення становила 59,4% до чисельності населення області. Із загальної кількість працюючих частка чоловіків становила 45%, жінок – 55% (рис. 1).

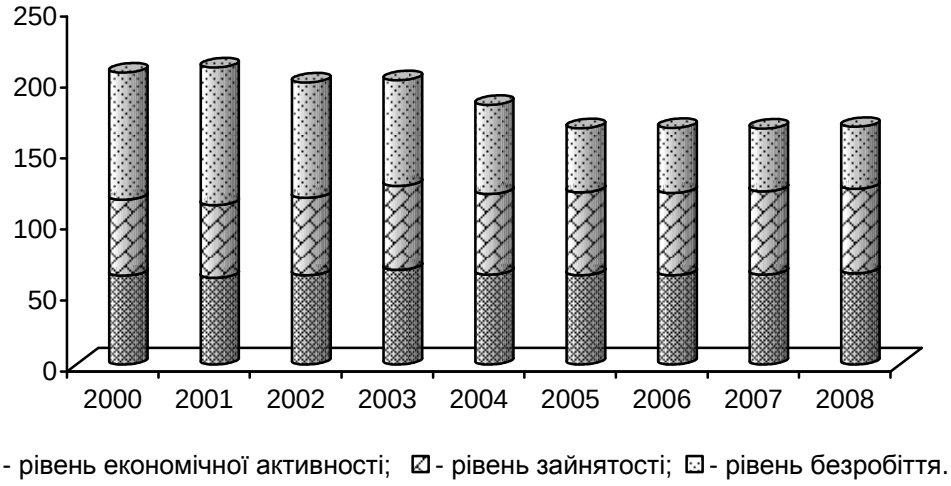

Рис. 1. Рівень економічної активності, зайнятості та безробіття населення у Сумській області протягом 2000-2008 рр. (за методологією МОП)

Протягом 2008 р. кількість зареєстрованих у Сумській області безробітних зросла на чверть. Найбільше зростання спостерігалося у містах Сумах і Конотопі. За даними управління статистики на 1 грудня 2008 р. на обліку в центрах зайнятості нараховувалося 25 тис. осіб. Більше половини – жінки, майже третина – молоді люди віком до 35-ти років. Кількість вільних робочих місць і вакантних посад протягом листопада 2008 р. зменшилося майже на чверть і на кінець місяця складала дві тисячі.

За структурою зайнятого населення, переважає кількість зайнятих осіб у галузі торгівлі, послугах з ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльності готелів та ресторанів, на другому місці за кількістю зайнятих осіб знаходиться промисловість (табл. 1).

Кількість незайнятих громадян, які скористалися послугами державної служби зайнятості у 2008 р. становила 86,4 тис. осіб, з них було працевлаштовано 37,1 тис. осіб, рівень працевлаштування становив 43%. На обліку у службі зайнятості перебувало 30,9 тис. осіб, у той час як потреби в робочій силі становили 1,3 тис. осіб, тобто на 1 вакантне робоче місце нараховувалося більше 20 претендентів. За причинами незайнятості 39,9% безробітного населення складали вивільнені з економічних причин, 31,2% – звільнені за власним бажанням. На третьому місці знаходилися особи, які не були працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів – 15,8%.

У розрізі галузевої структури економіки найбільше осіб було звільнено з підприємств сільського та лісового господарства – 29,7%, на

другому місці промисловість – 26,9%, трете місце посідала освіта – 12%.

Таблиця 1

Структура зайнятого населення Сумської області за видами господарської діяльності

Види діяльності	Кількість населення *(тис. осіб)*	Всього зайнятого населення *(%)*
Сільське господарство	96,8	17,8
Промисловість	105,6	19,5
Будівництво	25,5	4,7
Сфера фінансової діяльності	7,1	1,3
Державне управління	27,6	5,1
Операції з нерухомим майном	20,7	3,8
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів	121,6	22,4
Транспорт та зв'язок	35,4	6,5
Освіта	43,7	8,0
Охорона здоров'я	34,6	6,4
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у галузі культури та спорту	24,5	4,5

У розрізі адміністративних районів найбільша кількість звільнених працівників зафіксована у Сумському – 34,9%, Глухівському – 9,0% та Охтирському районах – 6,6%. Найменша кількість звільнених у Краснопільському – 0,2%, Путивльському – 1,0%, Ямпільському – 1,9%, Великописарівському районах – 2,2%.

Кількість безробітних осіб в регіоні станом на 01.01.2009 р. складала 43,7 тис., або 7,4% до економічно активного населення та у порівнянні з 2000 р. знизилась вдвічі. За рівнем зареєстрованого безробіття Сумська область на початок 2009 р. посідала 14 місце серед регіонів України. Незважаючи на зменшення рівня безробіття, ситуація на ринку праці в області залишається досить напруженою. У деяких районах ринок праці знаходиться у критичному стані, ознаками якого є повільна ротація безробітних, обмежена пропозиція робочих місць, тривалий період безробіття громадян. У розрізі адміністративних районів (без урахування міст обласного підпорядкування) найвищий рівень зареєстрованого безробіття спостерігається у Великописарівському – 9,50%, Липоводолинському – 7,61% та Недригайлівському районах – 6,67%. Серед міст обласного підпорядкування найвищий рівень зареєстрованого безробіття спостерігається у м. Лебедин – 4,08%, м. Шостка – 2,81% та м. Глухів – 2,50%, найменший у м. Суми – 1,26%. Найнижчий рівень зареєстрованого безробіття має Середино-Будський – 2,09%, Сумський – 2,44% та Краснопільський – 5,67% райони та м. Суми (1,26%).

Про посилення районної диференціації на ринку праці свідчать коливання кількості безробітних на 1000 наявного населення від 9,6 у Сумському районі до 50,9 у Великописарівському. Навантаження незайнятого населення на одне вакантне місце на 1.01.2009 р. становило 25 осіб. У галузевому аспекті найбільше навантаження на одне вакантне місце спостерігається у галузі сільського та лісового господарства і риборозведення – 54 осіб на одне місце, на другому місці працівники промисловості (технічні службовці) – 24 особи, третє місце займає сфера обслуговування та торгівлі – 20 осіб. У розрізі адміністративних районів найбільше навантаження на одне вільне вакантне місце у Липоводолинському районі, де на одну посаду претендує 159 осіб, у той час як у Конотопському (6 осіб), Охтирському (8), Середино-Будському (9) районах спостерігається найменше навантаження. Слід зазначити, що потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць у Липоводолинському районі становить лише 6 місць, у той час як у Конотопському районі – 355, Охтирському – 144.

За узагальненим індексом стану трудових ресурсів (враховувалися коефіцієнт безробіття, навантаження на 1 вільне робоче місце, частка економічно активного населення) спостерігається міжрайонна диференціація на ринку праці у Сумській області (табл. 2).

Аналіз порайонних відмінностей дозволив виділити 3 групи адміністративних районів за особливостями ринку праці на їх територіях (рис. 2).

До *I групи* віднесено райони з високими показниками ринку праці: Сумський, Конотопський, Охтирський, Шосткинський, Середино-Будський та Кролевецький райони. Ця група районів характеризується низьким рівнем безробіття, високою часткою економічно активного населення та найменшим навантаженням на 1

вільне вакантне місце.

Таблиця 2

Основні показники ринку праці у Сумській області у 2008 р.

Адміністративні райони	Навантаження на одне вільне місце, осіб	Частка економічно активного населення, %	Коефіцієнт безробіття, %
Білопільський	20	55,5	20,14
Буринський	36	51,4	32,23
Великописарівський	28	51,2	50,93
Глухівський	19	59,9	21,77
Конотопський	6	61,5	16,13
Краснопільський	23	55,8	31,89
Кролевецький	12	56,3	17,02
Лебединський	37	55,8	29,35
Липоводолинський	159	56,2	43,14
Недригайлівський	22	53,3	36,35
Охтирський	8	60,0	14,72
Путивльський	19	59,1	19,90
Роменський	14	57,4	17,35
Середино-Будський	9	57,4	12,18
Сумський	5	65,2	9,59
Тростянецький	12	56,2	24,87
Шосткинський	12	62,0	20,52
Ямпільський	13	56,6	20,26

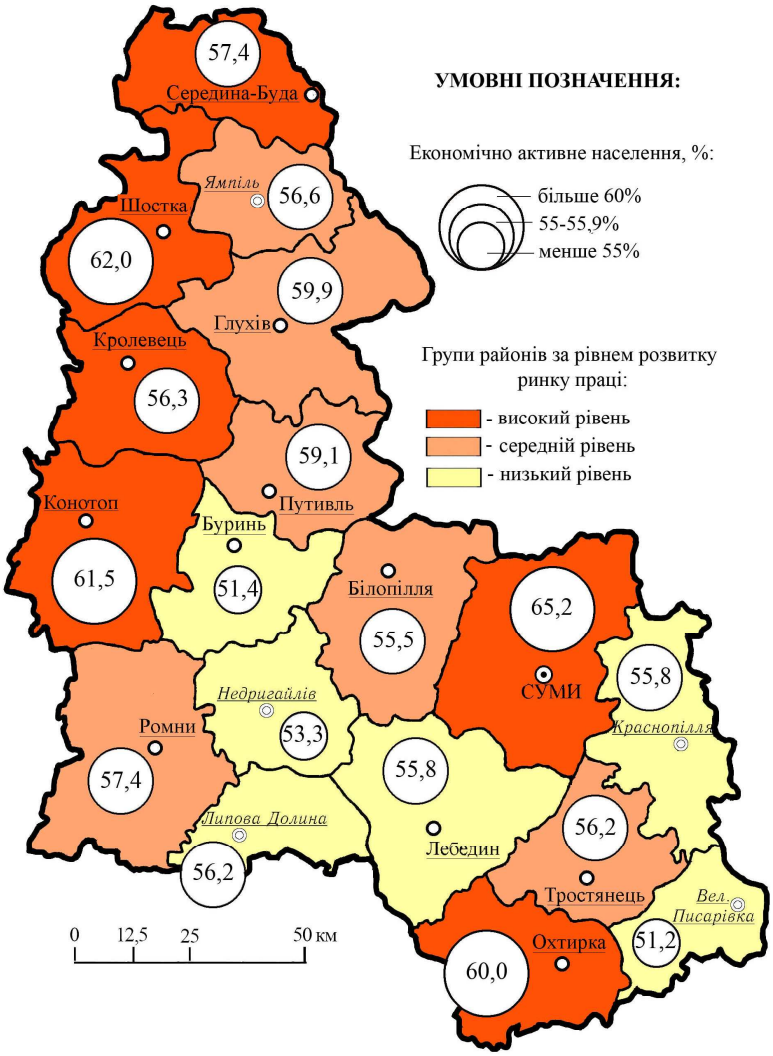

Рис. 2. Ринок праці у Сумській області

II група – райони з середнім рівнем розвитку ринку праці: Роменський, Путивльський, Глухівський, Ямпільський, Тростянецький та Білопільський. Варто зауважити, що до цієї групи належать райони, у яких деякі показники не середні, а досить низькі. Наприклад, Роменський район потрапив до групи через великий показник навантаження безробітного населення на 1 вільне вакантне робоче місце.

III група включає райони з низькими значеннями показників рівня розвитку ринку праці: Краснопільський, Недригайлівський, Лебединський, Липоводолинський, Буринський та Великописарівський райони. У групі спостерігаються високі коефіцієнти безробіття, найвищі показники навантаження на одне вільне місце. У Великописарівському та Буринському районах найменша частка економічно активного населення у його віковій структурі.

Висновки. Проведене дослідження дало можливість встановити регіональні диспропорції на ринку праці Сумської області та запропонувати ряд заходів для покращення ситуації. Незважаючи на існування негативних економічних тенденцій, для покращення ситуації на ринку праці в області доцільно сприяти збереженню існуючих і створенню нових робочих місць в усіх сферах економічної діяльності, особливо у сільському господарстві; забезпечити підвищення рівня зайнятості населення шляхом створення нових робочих місць; організувати навчання та перенавчання безробітних громадян за професіями, які сприяють самозайнятості; для підвищення якості надання послуг роботодавцям та незайнятому населенню організувати і провести низку заходів типу «День кар'єри», «Ярмарок вакансій»; забезпечити першочергову професійну підготовку та наступне працевлаштування незайнятої молоді, якій надається перше робоче місце; для молоді, починаючи з середнього шкільного віку, організовувати зустрічі з метою ознайомлення їх із професіями, які користуються сталим попитом на ринку праці.

Список використаних джерел

1. *Бандур С.І. Соціальні пріоритети ринку праці : методологія, практика, шляхи забезпечення / С.І. Бандур. – К. : РВПС України НАН України, 2001. – 260 с.*
2. *Волкова О.В. Ринок праці: навчальний посібник / О.В. Волкова. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 624 с.*
3. *Економічна активність населення у 2008 р. : експрес-випуск № 68 : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики в Україні, 2009. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua*
4. *Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил : теорія, методи, практика / С.І. Іщук. – К. : Видавництво Європейського інституту, 2006. – 216 с.*
5. *Лібанова Е.М. Ринок праці (соціально-демографічні аспекти) / Е. М. Лібанова. – К. : ДЦЗ, 1996. – 132 с.*
6. *Основні показники ринку праці : [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Сумській області, 2009. – Режим доступу : http://www.sumystat.sumy.ua*
7. *Склад працівників області у 2008 році : експрес-випуск № 08/1-06-1375 : [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Сумській області, 2009. – Режим доступу : http://www.sumystat.sumy.ua/povid_0309.html*
8. *Соціальний розвиток України : сучасні трансформації та перспективи / [Бандур С.І., Заяць Т.А., Куценко В.І. та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 760 с.*
9. *Статистичний щорічник Сумської області за 2007 рік / [за ред. Л.І. Олехнович]. – Суми: Сумське обласне управління статистики, 2008. – 687 с.*

© Корнус О., Корнус А., 2009

УДК 911.3.(09)(777) *Людмила Кушнір, Сергій Шевчук*

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ

Стаття присвячена історико-географічним особливостям еволюції господарського розвитку території Полтавщини від найдавніших часів до середини XX століття. Узагальнено та поглиблено історико-географічні аспекти вивчення комплексного розвитку господарства Полтавського регіону.

Ключові слова: Полтавщина, господарський комплекс, комплексний розвиток, територіальна організація, фактори комплексного розвитку господарства.

Людмила Кушнир, Сергей Шевчук. ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОГО КОМПЛЕКСА ПОЛТАВСКОГО РЕГИОНА. *Статья посвящена историко-географическим особенностям эволюции хозяйственного развития территории Полтавщины от древнего времени до средины XX века. Обобщено и углублено историко-географические аспекты изучение комплексного развития хозяйства на территории Полтавского региона.*

Ключевые слова: Полтавщина, хозяйственный комплекс, комплексное развитие, территориальная организация, факторы комплексного развития хозяйства.

Ludmila Kushnir, Sergiy Shevchuk. HISTORICAL GEOGRAPHY ASPECTS OF FORMATION OF POLTAVA REGIONAL ECONOMIC COMPLEX. *The peculiarities of Poltava regional economic complex formation are considered. The main chronological stages of territorial development are defined.*

Keywords: Poltava regional, economic complex, complex development, spatial organization, factors of economy complex development.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розбудови господарської системи України та визначення перспектив її подальшого розвитку особливого значення набуває пізнання соціально-економічного досвіду попередніх часів. Досить актуальною ця проблема постає в розрізі окремих регіонів України, зокрема Полтавщини як осередку формування української нації її економіки, культури та побуту [13]. Господарська система кожного регіону формувалася протягом тривалого часу в процесі взаємодії природи та суспільства. Застосування історичного методу в аналізі розвитку господарства Полтавського регіону дозволить ліквідувати вихолощеність територіально-економічного аналізу сьогодення увівши його у русло загального історичного господарського процесу в регіональних вимірах.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Окремі елементи історико-географічних студій Полтавського регіону представлені у працях Л. Булави, Б. Года, В. Жук, О. Єрмака, Б. Кузняка, Л. Кушнір, С. Шевчука, М. Якименка, однак вони стосуються переважно окремих етапів розвитку господарства регіону. Потреба комплексного ретроспективного географічного аналізу еволюції господарства на Полтавщині зумовила необхідність даного дослідження з метою пізнання сучасних особливостей функціонування господарського комплексу Полтавського регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початку заселення території Полтавщини людиною розвивалися традиційні форми господарської діяльності. Приблизно 8 – 7 тис. років починається розвиток скотарства, а дещо пізніше виникає землеробство. Серед основних форм господарської діяльності населення Полтавщини протягом тривалого часу були орне землеробство, присадибне скотарство, виплавка металів, а також численні промисли, зокрема бортництво.

Починаючи з XII ст. полтавські землі потрапляють у залежність від монголо-татарської держави, що зумовило їх перетворення на «дике поле». Територія південної Полтавщини стала регіоном сезонних мисливських «уходів». Основу господарського життя Полтавщини у XIV – XV ст. складали землеробство та традиційні промисли: рибальство, бортництво, мисливство. На початку XVII ст. Полтавщина була виокремлена польським урядом в окрему промислову провінцію – «селітрову державу», яка спеціалізувалася на селітроварінні [9]. Друга половина XVII ст. для Полтавщини стала часом інтенсивної народної колонізації, яка набула масового характеру ще в роки визвольної війни. Загальний приріст населення й розширення внутрішнього та зовнішнього ринку сприяли розвиткові сільського господарства, що знайшло свій прояв, передусім у розширенні посівних площ та у зростанні площ вирощування зернових культур. Швидкими темпами у цей час також зростають обсяги вирощування жита у зв'язку з розвитком ґуральництва. В цей час Полтавщина продовжувала бути центром селітроварного виробництва. Наприкінці XVII ст. великі селітряні «заводи» мали Кочубеї (поблизу Диканьки). Поширеною галуззю господарства на Полтавщині у XVII ст. було винокуріння. Винниці (ґуральні) існували майже в кожному місті і селі. Населення Полтавщини займалося переважно хліборобством та скотарством. Землю обробляли плугом, ралом та бороною [8]. Землеробство стало головною

галуззю господарства краю. Серед основних землеробських культур були жито, пшениця, овес, гречка, ячмінь. У складі городніх культур у другій половині XVIII ст. з'являються картопля та кукурудза. Серед галузей тваринництва поступово виділялося скотарство та вівчарство. Допоміжною галуззю господарства традиційно залишалося бджільництво. Пасіки належали місцевій старшині, монастирям, міщанам та селянам.

Значного розвитку протягом першої половини XVIII ст. досягли промисли, особливо селітроваріння, ґуральництво та млинарство. Протягом XVIII ст. найпоширенішою формою господарства краю був млин. Розвиток промисловості в Україні у XVIII ст. вступив у стадію мануфактурного виробництва. Перша казенна мануфактура на Полтавщині почала діяти у 1789 р. Продукція зернового господарства Полтавщини перероблялась місцевими підприємствами (станом на 1804 р. на території губернії працювало 8329 млини) [6], а також експортувалася на внутрішній ринок. На середину XIX ст. поміщицькі господарства давали близько 90 % товарного хліба Полтавщини.

Під впливом поступового промислового розвитку на Полтавщині у другій третині XIX ст. починається виробництво технічних культур. Провідне місце серед них належало цукровому буряку, на який у 1843 р. вже припадало 5,2 % виробництва в межах Російської імперії. З метою підвищення прибутків поміщики розширювали також посівні площі під коноплями та тютюном. У Миргородському повіті почали вирощувати соняшник. Великого промислового значення набуло й селянське садівництво. Свіжі й сухі фрукти вивозили з Полтавщини в центральні губернії Росії, на Донщину та Поволжя.

Зростання попиту на коней, худобу і продукти скотарства на внутрішньому і зовнішньому ринках стимулювало розвиток поміщицького тваринництва, у тому числі конярства. Якщо в 1804 р. в межах Полтавської губернії було близько 60 кінних заводів, то на середину XIX ст. їх кількість перевищувала 400. Втягувалося у товарні відносини й селянське тваринництво. Насамперед це стосувалося вівчарства. Великої популярності здобули решетилівські смушки.

Найрозвиненішою галуззю промисловості в поміщицькому господарстві було ґуральництво, за розвитком якого Полтавщина посідала провідне місце серед інших губерній. Поволі розвивалися ремесла. На початку XIX ст. в містечках Полтавщини працювало близько 3 тис. ремісників. Основними галузями ремісничого виробництва були швейне ремесло, столярство, мідництво тощо. У Полтаві існували ремісничі цехи: кравецький, ковальський, кушнірський, бондарський, гончарський, ткацький та ін. Дані статистичних описів свідчать, що в Полтаві у цей час працювали також свічкові та цегельні заводи. Окрім того подібні підприємства існували в найбільших повітових містах – Кременчуці, Лубнах, Миргороді, Ромнах, Кобеляках та Прилуках. Підприємства по виробництву кахлів, канатів та мила розташовувались у Кременчуці. Загалом на початку XIX ст. на території Полтавщини функціонувало близько 40 промислових підприємств. Найбільшими серед них були підприємства по виробництву селітри, сукна, шкіри та цегли. Протягом першої третини XIX ст. виникають перші невеликі цукрові заводи, перший з яких був відкритий в 1828 р. у селі Бодаква (Лохвицький повіт). Значна частина селянства окрім традиційного землеробства займалася різними ремеслами: в Зінківському і Гадяцькому повітах поширеним було чинбарство та чоботарство, у Кременчуцькому – срібна справа, каретне, скляне та ковальське ремесла, у Полтавському – бондарство, у Миргородському – виробництво коліс та гончарство, у Решетилівському – обробка смушок і ткацтво. Головними ремеслами Лубенського повіту були шевство, хлібопечення та переробка лікарських рослин. Водночас виникають і нові промисли, наприклад, із збільшенням попиту на мішки, у зв'язку з розвитком хлібної торгівлі, окремі села на Полтавщині почали займатися виробництвом ряднини на продаж. Велику роль для селян, у цей час відігравало чумацтво.

Перша половина XIX ст. позначилася інтенсивним розвитком торгівлі. Великого значення в житті місцевого населення в цей період отримують ярмарки. В середньому за рік на Полтавщині відбувалося близько 400 ярмарків. Найбільш відомими серед них були Іллінський (в Ромнах, а з 1852 р. переведений до Полтави), Лубенський, Миргородський, Сорочинський та інші.

Станом на 1860 р. на Полтавщині нараховувалось 7320 поміщиків [10]. Найбільшими землевласниками Полтавської губернії були герцоги Мекленбург-Стрілицькі, поміщики Кочубеї, Галагани, Капністи, Милорадовичі, Скоропадські, Родзянки, Магденки, Трепки та інші. Більше половини землевласників Полтавщини були малопомісними. Після проведення селянської реформи 1861 р. та у зв'язку з розвитком цукрової промисловості значно розширилися цукробурякові плантації Полтавщини. Землеробство регіону, поміщицьке і селянське, набуло суто зернової спеціалізації. Станом на 1881 р. площа під зерновими культурами складала 92 %. Серед зернових культур провідне місце на-

лежало житу (33 %) та ярій пшениці (21 %). Причини зернової спеціалізації селянських господарств Полтавщини вбачаються у швидких темпах природного приросту сільського населення, у збільшенні потреби в хлібі, а також у зростанні попиту на зерно на внутрішньому і зовнішньому ринках. Окрім того Полтавщина окреслюється як провідний регіон виробництва тютюну нижчого ґатунку, за розміром посівів і продукції якого регіон займав перше місце в країні (17 % всієї площі під тютюновими плантаціями та 15 % валового збору тютюну).

В пореформений період тваринництво Полтавщини зазнає істотних змін, у зв'язку із скороченням кормової бази за період 1870 – 1900 рр. у селянських господарствах Полтавщини зменшується кількість худоби (переважно волів та овець). Одночасно зростає поголів'я коней, яке на середину 1880-х рр. вже складало 219 тис. Значні зміни відбулися і у вівчарстві, у зв'язку з появою на зовнішньому ринку дешевої австралійської вовни, кількість їх поголів'я скоротилася в межах губернії на 67 – 71 %. В цілому ж за сільськогосподарським переписом 1910 р. в Полтавській губернії було близько 500 тис. голів коней, 930 тис. великої рогатої худоби, близько 1 млн. овець та понад 500 тис. свиней [10] .

Після реформи капіталістичні відносини також проникають і в промисловість. З 1862 по 1896 рр. вартість випуску промислових виробів у губернії зросла у 6 разів. Станом на 1900 р. на Полтавщині функціонувало близько 1 тис. підприємств, на яких працювало біля 10 тис. працівників. Більшість із них належало до харчової промисловості. Особливо високими темпами розвивалася цукрова галузь – губернія виробляла близько 6 млн. пудів цукру. У 1913 р. в межах сучасної області було вже понад 4 тис. підприємств, на яких працювало близько 25 тис. працівників. Здебільшого це були невеликі підприємства по переробці сільськогосподарської сировини та виробництва продуктів харчування: олійниці, водяні млини, вітряки, крупорушки, винокурні, пивоварні тощо. Ще більше було різних майстерень, виробництв по обробці продуктів тваринництва, кількість яких перевищувала 3 тис. Великих підприємств в межах губернії не було. Цукрові заводи теж були невеликі (у 1890 р. їх було 2, а у 1917р. – 7). Значне місце серед підприємств харчової промисловості належало також спиртовому виробництву, яке забезпечували 63 ґуральні [12]. В цілому на харчову промисловість припадало 85% всієї промислової продукції, яка вироблялася на території губернії. Це була найбільш розвинена галузь господарства Полтавщини. Другу групу складали цегельні і черепичні підприємства, що задовольняли потреби населення в будівельних матеріалах. Тут також переважали дрібні виробництва з примітивною технікою. На машинобудування і металообробку припадало менше 2 % промислової продукції. В цій галузі працювало 47 підприємств, на кожне з яких в середньому припадало 14 працівників [11]. Серед підприємств легкої промисловості також не було великих підприємств. Шкіра, взуття, одяг, полотно виготовлялись кустарним способом. Так у 1913 р. на дрібну промисловість припадало 97 % виробництва швейних виробів і 94 % взуття. Серед інших промислів отримали розвиток виробництво полотна, керамічних виробів, обробка деревини, роговий і мішковий промисел, килимарство, сіткоплетіння тощо. Загалом на промисловість у 1913 р. припадала лише четверта частина загальної валової продукції губернії. Полтавська губернія належала до типово аграрних регіонів. Значну роль у економічному розвитку Полтавської губернії на переломі XIX – XX ст. відіграв розвиток транспортного сполучення, зокрема будівництво залізниць. Ще у 1869 р. Кременчук було сполучено з Одесою, а у 1870 р. Кременчук через Полтаву було сполучено залізницею з Харковом. У першій половині 1890-х рр. було прокладено залізницю з Полтави до Києва, а на початку XX ст. до Лозової. Велику роль у розвитку торгових відносин традиційно продовжували відігравати ярмарки. Станом на 1905 р. в губернії їх нараховувалось 1143 (а у 1911 р. – 1292) та відбувалися у 407 населених пунктах краю [8].

З початком Першої світової війни обсяги промислового виробництва на Полтавщині значно скоротилися, економічна криза охопила майже всі галузі господарства. В край тяжкому стані перебував господарський комплекс Полтавщини і в роки Української держави, а з окупацією території краю більшовиками становище в господарстві ще більше погіршилося. Станом на 1920 р. промислове виробництво Полтавської губернії давало лише 13,8 % [4] довоєнних обсягів, посівні площі скоротилися на понад 300 тис. десятин землі, а валовий збір зерна скоротився вдвоє, тоді як виробництво технічних культур майже не відбувалося. Значно зменшилося і поголів'я худоби. У 1923 р. в губернії налічувалося 502 колективних сільськогосподарських підприємства та 643984 індивідуальних селянських господарств [5]. Діяло також близько 18 тис. різних підприємств, проте з них більше половини складали млини-вітряки.

За роки індустріалізації та перших п'ятирічок на Полтавщині було збудовано ряд великих підприємств, в регіоні сформувалися

нові галузі господарства, виникли нові промислові центри. З нових підприємств найбільшими були підприємства машинобудівної (виробництво верстатів, устаткування для підприємств харчової і легкої промисловості, транспорту), харчової (м'ясокомбінати, макаронні і кондитерські фабрики), легкої (бавовнопрядильні комбінати, суконні фабрики, шкіряні, взуттєві) та інших галузей промисловості. В роки першої п'ятирічки було збудовано найбільші в СРСР Лохвицький, Веселоподільський цукрові заводи, Полтавський м'ясокомбінат.

У 1930 р. в області вже було усуспільнено 70 % землі. На кінець 1930-х рр. на Полтавщині налічувалось 2485 колективних сільськогосподарських підприємств, 39 радянських господарств та 78 машинно-тракторних станцій [8]. Політика більшовиків щодо села призвела на Полтавщині не лише до значних господарських втрат, але й до людських жертв в результаті ініційованого владою геноциду проти українських селян. Колективізація сільського господарства змінила структуру посівних площ і вже на 1940 р. зменшилася питома вага посівів зернових, зросла частка посівів кукурудзи, гречки та озимого ячменю. Також постійно зростало виробництво технічних культур, зокрема цукрових буряків, соняшнику тощо.

Станом на 1940 р. в області нараховувалось 138 підприємств лише загальносоюзного та республіканського підпорядкування, а також 368,5 тис. сільськогосподарських господарств, об'єднаних у 2107 колективних господарств. Перше місце в промисловості області належало харчовій галузі, яка забезпечувала 45 % всієї промислової продукції області, друге – машинобудівній і металообробній – 23 %, третє – текстильній 13 %. Посівна площа сільськогосподарських артілей становила 96,6 % всієї орної землі. Колективні господарства обслуговували 6,5 тис. тракторів, 1,8 тис. комбайнів, більше 2 тис. вантажних автомобілів. Було створено 1501 молочнотоварне, 1487 вівчарських, 2487 свинарських та 2457 птахівничих підприємств. Під орними землями на Полтавщині у цей час було зайнято близько 2 млн. га, що становило 67 % усіх земельних угідь. У 1940 р. урожай зернових в цілому по області досяг 17,1 ц з кожного гектара. По врожайності Полтавщина займала перше місце серед областей УРСР (середня врожайність складала не більше 12 ц) [3].

Протягом 1930 – 50-х років відбувається структурна перебудова господарства Полтавщини, змінюється географія його розміщення. Значної ролі отримують машинобудування, металообробка, електроенергетика, промисловість будівельних матеріалів. На кінець 1950-х рр. в області вже було близько 450 великих промислових підприємств республіканського і союзного значення. Проте, ще жодна з галузей промисловості Полтавської області на той час не була настільки розвиненою, щоб її можна було визначити галуззю спеціалізації господарства, хоча вже тоді окреслилася перспектива на машинобудівній та харчовій промисловості.

У 1950 – 1960-х рр. формуються основні центри електроенергетики (Полтава, Кременчук, Лохвиця). В цілому на Полтавщині діяло 700 електростанцій. Більшість теплових електростанцій працювало на привізному вугіллі та торфу місцевого видобутку. В цей час було створено нові галузі промисловості регіону – нафтову та газову. У 1956 р. було прокладено перші газопроводи Радченкове – Полтава (довжиною 68 км) та Радченкове – Миргород (20 км), що дозволило газифікувати найбільші промислові центри області. На кінець 1960-х рр. були газифіковані також Кременчук, Лубни, Кобеляки та Карлівка. Серед сільських поселень першими почали газифікацію сіл Великобагачанського району. Підприємства машинобудівної галузі будувалися переважно у містах. Значним центром машинобудування стає Кременчук, де виробляли машини для шляхового будівництва, автомобілі та сільськогосподарські машини. У Крюкові працював вагонобудівний завод, а в Полтаві – турбомеханічний, паровозоремонтний, моторемонтний, а також заводи, що випускали устаткування для м'ясо-молочної промисловості. Новий центр машинобудування формується також в Лубнах, де почали працювати підприємства по виробництву бетономішалок, кранів, відцентрових насосів, а також великий верстатобудівний завод «Комунар». В ряді міст області працювали металообробні підприємства. У зв'язку з активним промисловим та цивільним будівництвом на Полтавщині у 1960-х рр. значних темпів розвитку набуває промисловість будівельних матеріалів з основними центрами в Полтаві, Лубнах, Диканці, Опішні, Карлівці, Нехворощі, Кременчуці, Хоролі та ін. На довізній сировині працювала також деревообробна промисловість Полтавської області. Деревообробні підприємства працювали в Кременчуці, Миргороді, Пирятині, Лохвиці, Нових Санжарах. Меблеві фабрики були в Полтаві, Лубнах та Пирятині. Полтавщина стає значним центром легкої промисловості УРСР, особливо щодо виробництва трикотажних виробів, бавовняної пряжі, а також шкіри і взуття. Станом на 1959 р. [3] в області працювало 76 підприємств легкої промисловості, які розміщувалися переважно в містах. Основним центром легкої промисловості області стає Полтава, де працювали

бавовнянопрядильний комбінат, трикотажна, взуттєва фабрики і шкіряний завод. Суконні фабрики працювали в Кременчуку і Лубнах, швейні – в Полтаві і Лубнах, повстяні – в Лубнах та Лохвиці. З галузей харчової промисловості в цей час найбільш розвиненими стають цукрова, м'ясна, борошномельно-круп'яна, масловарна, спиртова, олійна, кондитерська та ін. У 1955 р. збудовано Кобеляцький цукрово-рафінадний завод. Окрім великих цукрових заводів у Лохвиці, Веселому Подолі та Кобеляках, працювали також Глобинський, Артемівський, Оріхівський, Карлівський, Ланнівський, Жовтневий та Яресківський цукрові заводи. Серед усіх галузей харчової промисловості області перше місце за валовим випуском продукції займала борошномельно-круп'яна промисловість з центрами Полтава, Кременчук, Пирятин та Миргород. На кінець 1950-х рр. сформувалися й найбільші центри м'ясної промисловості Полтавської області, де вона була досить розвинена порівняно з іншими регіонами УРСР, що забезпечувалося потужною тваринницькою базою. Найбільші підприємства цієї галузі функціонували в Полтаві, Кременчуку, Лубнах, Гадячі та Миргороді. На цей час припадає і формування маслоробної промисловості Полтавщини, в першу чергу за рахунок будівництва Кобеляцького та Ланнівського молочно-консервних заводів. Третє місце в УРСР займала Полтавщина за виробництвом олії, продукція якої досягла в 1957 р. 30,7 тис. т. В області також розвивалася спиртова промисловість, горілчано-спиртова, пивоварна та безалкогольних напоїв. Одним із найбільших був Лохвицький спиртоварний завод. Макаронно-кондитерські фабрики функціонували в Полтаві і Кременчуці, тютюново-махоркові – в Кременчуці і Лубнах. Підприємства хлібопекарської промисловості були розміщені в усіх районах області. Найбільшими хлібзаводами області були Полтавський, Кременчуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Лохвицький, Карлівський. Поряд з великими підприємствами та галузями промислового виробництва Полтавщини зберігались й кустарно-промислові виробництва, що працювали на місцевій сировині і задовольняли потреби місцевого населення. Розміщені вони переважно у сільській місцевості, але досить нерівномірно і скупчені в центральних та північних районах, тоді як на південному сході їх було значно менше. Серед основних галузей місцевої промисловості переважали килимарство, художня вишивка, гончарство тощо.

На початку 1960-х рр. область остаточно перетворюється з типово аграрної в аграрно-індустріальну, а згодом відбуваються галузеві трансформації в господарському комплексі Полтавщини, які забезпечили перехід області до групи індустріально- аграрних регіонів УРСР. Протягом 1960 – 70-х рр. почали працювати ряд нових підприємств області, серед них Кременчуцькі автомобільний, сажовий та нафтопереробний заводи, Полтавські заводи штучних алмазів та алмазного інструменту, газорозрядних ламп, хімічного устаткування, «Електромотор», Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат у Комсомольську, Лохвицький та Лубенський заводи засобів автоматизації [7]. Таким чином сформувалися галузі спеціалізації господарства Полтавщини – машинобудування, залізорудна, нафтодобувна та нафтопереробна, а також харчова та легка галузі промисловості. Проте в області сформувалися територіальні диспропорції у розміщенні окремих галузей промисловості зокрема та господарства в цілому [2]. Так не враховуючи суспільно-географічні та економічні закономірності й фактори територіальної організації суспільства і розміщення продуктивних сил на Полтавщині виокремилася група індустріальних центрів (Кременчук, Полтава, Лубни) та розвинених південно-західних, центральних і північно-західних районів області, тоді як північно-східні, східні та південно-східні райони області залишалися переважно аграрними.

Традиційно протягом другої половини XX ст. основою сільськогосподарського виробництва Полтавської області було зернове господарство. У посівних площах області протягом 1950 – 1980-х рр. на зернові культури припадало майже дві третини. В області нараховувалось близько 550 колективних та 36 радянських господарств. Регіонами спеціалізації технічних культур стали північно-західні та центральні райони області. Промислове виробництво лікарських рослин було характерне для Лубенського, Оржицького та Чорнухинського районів. Активно в цей час розвивається і садівництво, яке набуло свого поширення майже в усіх сільськогосподарських підприємствах. Полтавська область також мала досить велику тваринницьку базу в межах УРСР.

На другу половину XX ст. припадає формування сучасної системи транспортного сполучення Полтавщини. Станом на 1959 р. протяжність залізниць області складала 1467 км, більшість з яких проходила у центральних та північно-західних районах області. Найбільше значення отримали залізниці Лозова – Полтава – Ромодан – Київ, Бахмач – Ромодан – Кременчук – Одеса, Харків – Полтава – Кременчук. Значна частка в перевезенні вантажів припадала на річковий транспорт (Дніпро, окремі ділянки

Псла, Сули, Ворскли та Удаю). Серед головних автомагістралей області стають Київ – Полтава – Харків, Полтава – Гадяч, Полтава – Кременчук та Кременчук – Хорол [1]. Починаючи з 1980-х рр. господарство Полтавщини позначилося зниженням темпів промислового та сільськогосподарського виробництва.

Висновок. Еволюція господарства Полтавщини зумовила її сучасну належність до областей України з середнім рівнем розвитку промислового виробництва. Більшість галузей промисловості області – нові, що сформувалися в 1950 – 60-х роках: нафто- і газовидобувна, залізорудна, чорна металургія, нафтопереробна, автомобільна, верстатобудівна, електротехнічна, виробництво технологічного устаткування для хімічної, харчової і легкої промисловості. Рівнинний рельєф та сприятливі агрокліматичні умови створюють відповідні передумови для розвитку сільського господарства. У сільськогосподарському виробництві області сформувалася рослинницька спеціалізація, провідними галузями є виробництво зернових культур, цукрового буряка, соняшника. Тваринництво Полтавської області сформувалось під впливом сприятливих природних та економічних умов для розвитку кормової бази, потреб населення в продукції тваринництва, територіального поділу праці та посилення міжрайонної функції області у виробництві тваринницької продукції. Основними галузями тваринництва Полтавської області є скотарство, свинарство, птахівництво. На сьогодні на території Полтавщини функціонують всі (за винятком морського) види транспорту.

На основі історико-географічного дослідження та пізнання закономірностей формування господарського комплексу Полтавського регіону та дослідження історико-географічних особливостей заселення краю, найближчим часом має бути здійснене комплексне суспільно-географічне дослідження територіальної галузевої структури господарства регіону.

Список використаних джерел

1. *Булава Л.М. Географія своєї області. Полтавщина. – Полтава: Оріяна, 2004. – 27 с.*
2. *Кушнір Л.М. Питання комплексного розвитку господарства Полтавської області. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук. – К.: ЦМО, 1998. – 18 с.*
3. *Лапоногов О.М., Качанов О.Д. Полтавська область. К.: Радянська школа, 1959. – 101 с.*
4. *Лісовська К.К., Ніколаєв В.Ф. Полтавщина: посібник до вивчення Полтавської губернії. – Полтава: Вид. друге, 1919. – 163 с.*
5. *Николаев В., Самбикин М., Стопневич Б. Материалы по районированию Полтавщины. – Полтава, 1923. – 347 с.*
6. *Павловский И.Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии. – Полтава, 1905. – 239 с.*
7. *Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. – Полтава: Обласне управління по пресі, 1993. – 304 с.*
8. *Полтавщина: Енцикл. довідник. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 1024 с.*
9. *Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.*
10. *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882 – 1889 годах. Вып. 1. – Полтава, 1900. – 279 с.*
11. *Статистика Украины. Сер. 1. Демография. Том 1. Вып. 2. Население Полтавской губернии. – Х., 1922.*
12. *Статистика Украины. Сер. 2. Сельскохозяйственная. Том 2. Вып. 2. Итоги сельскохозяйственной переписи 1920 года. / Полтавская губерния. – Х., 1922.*
13. *Шевчук С.М. Розвиток суспільно-географічної думки у Полтавському науковому центрі на початку XX століття / Шевчук С.М. // Географія та екологія Полтави. Збірник наукових праць. – Полтава: Верстка, 2008. – С.62 – 69.*

© Кушнір Л., Шевчук С., 2009

УДК 911.3:911.6:504.3

Ірина Литовченко

СУСПІЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНА ТИПІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Запропонована методика типізації територіальних одиниць на основі багатовимірного аналізу індексу антропотехногенного навантаження. Типізація адміністративних районів Полтавської області дає можливість визначити центри та межі суспільно-екологічних районів.

Ключові слова: типізація, антропотехногенне навантаження, суспільно-екологічний район, суспільно-екологічне районування.

Ирина Литовченко. ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ТИПИЗАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫХ РАЙОНОВ ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ. *Предложена методика типизации территориальных единиц на основе многомерного анализа интегрального индекса антропотехногенной нагрузки. Типизация административных районов Полтавской области дает возможность определить центры и границы общественно-экологических районов.*

Ключевые слова: типизация, антропотехногенная нагрузка, общественно-экологический район, общественно-экологическое районирование.

Iryna Lytovchenko. PUBLIC-ECOLOGICAL TYPIFICATION Of ADMINISTRATIVE DISTRICTS Of POLTAVA REGION. *Typification of administrative districts of Poltava region by the level of man-caused loading – regions with low level of man-caused loading, with lower then average level of man-caused loading, higher then average level of man-caused loading, high level of man-caused loading is carried out. Methodic of social and ecological division into districts of region, on the basis of which social and ecological division into districts of Poltava region is carried out, is created and used.*

Keywords: typification, anthropotecnogenic load, social and ecological region, social and ecological division into districts.

Постановка проблеми. Питання типізації територіальних одиниць залишається однією з актуальних проблем географії. Через посиленням антропогенного навантаження на територіальні природні системи, різко зростає роль територіального управління природокористуванням, що розглядається в контексті сукупної діяльності з управлінням комплексним розвитком території, як природної, господарської, соціальної, демографічної, національної (етнічної), адміністративної цілісності. Тому виявлення територіальних природних (екологічних) та суспільних відмінностей в межах адміністративних областей створюють умови для ефективного управління регіональним розвитком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям для проведення суспільно-екологічної типізації адміністративних районів Полтавської області з подальшим виділенням суспільно-екологічних районів є наукові праці вітчизняних та іноземних учених, присвячені розробці теоретико-методологічних і методичних основ економічного, економіко-географічного, соціально-економічного, суспільно-географічного, природно-господарського, геоекологічного районування окремих територій, викладені у працях багатьох учених, зокрема: В.А. Барановського, М.Д. Гродзинського, І.М. Дудника, Ф.Д. Заставного, А.Г. Ісаченка, О.М. Маринича, К.В. Мезенцева, Н.І. Мезенцевої, М.Д. Пістуна, В.К. Слюсаренка, О.І. Шаблія, П. Г. Шищенка [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10].

Постановка завдання. В якості одного з головних аспектів моделювання територіальної диференціації природних та суспільних процесів виступає типізація територіальних одиниць. Тому досить актуальним як у теоретичному, так і практично-прикладному аспектах є завдання дослідити взаємодію природи і суспільства на рівні обласного регіону та виявити територіальні відмінності і подібності в об’єктах дослідження. Такий регіональний підхід має обґрунтувати оптимальні пропорції між рівнем суспільного розвитку і природним потенціалом Полтавської області.

Виклад основного матеріалу. Типізація – групування об’єктів за якісними ознаками. Найбільш загальними ознаками для суспільно-екологічної типізації адміністративних районів Полтавської області є природно-географічне положення, структура та спеціалізація господарства, рівні антропотехногенних навантажень (АТН). Тому на основі цих ознак адміністративні райони області нами об’єднані у групи підрайонів за природними ознаками – лісостепові, степові; за характером структури та спеціалізації господарства – в типові сільськогосподарські, агропромислові, промислові і транспортні; за рівнем антропотехногенного навантаження – в підрайони з низьким, нижчим за середній, вищим за середній та високим рівнем антропотехногенного навантаження.

Для виділення груп адміністративних районів, найбільш близьких у багатовимірному просторі, доцільно використати таксономічний метод типізації, який передбачає розрахунок таксономічних відстаней і побудову графа Вроцлавський дендрит.

Порядок розрахунків таксономічних відстаней відбувається в наступній послідовності.

По-перше, необхідно нормалізувати значення індексів антропотехногенного навантаження – густоти населення і населених пунктів, захворюваності населення на злоякісні новоутворення, розораності ґрунтів, забруднення повітря, поверхневих і підземних вод, стану природних об'єктів – в кожному адміністративному районі за допомогою формули (1), що дасть можливість одержати матрицю стандартизованих показників:

$$\hat{x}_{ij} = \frac{x_{ij} - \overline{x}_{ij}}{\sigma_j} \qquad (1)$$

де $\hat{x}_{il}$ – нормоване значення вихідного показника; x_{ij} – вихідний показник; $\overline{x}_{ij}$ – середнє арифметичне вихідних показників; σ_j – середнє квадратичне відхилення.

По-друге, обчислити таксономічні відстані між кожною парою адміністративних районів у восьмивимірному просторі показників антропотехногенного навантаження, використовуючи формулу (2). В результаті одержуємо квадратну симетричну матрицю.

$$d_{ik}^2 = \left[\sum_{j=1}^{n} (\hat{x}_{ij} - \hat{x}_{kj})^2 \right]^{\frac{1}{2}}, \qquad (2)$$

де d_{ik}^2 – евклідова відстань, $\hat{x}_{ij}, \hat{x}_{kj}$ – нормовані значення матриці стандартизованих показників, при i = 1, 2, 3,……m; k = 1, 2, 3,…..m.

Для побудови графа Вроцлавський дендрит необхідно у кожному стовпчику матриці таксономічних відстаней знайти найменший елемент. За допомогою множин найменших елементів будується граф (рис. 1), вершинами якого є адміністративні райони. Довжина ребер графа пропорційна найкоротшим таксономічним відстаням між об'єктами. Сукупність вершин графа, таксономічні відстані між якими менше 1, 2, 3, утворюють класифікаційні групи адміністративних районів, що відповідають рівням антропотехногенного навантаження. Так, до 1 групи увійшли райони, в яких значення індексу антропотехногенного навантаження низьке або нижче за середнє. В 2 групі райони з індексом вищим за середнє, а в 3 групі індекс має високе значення.

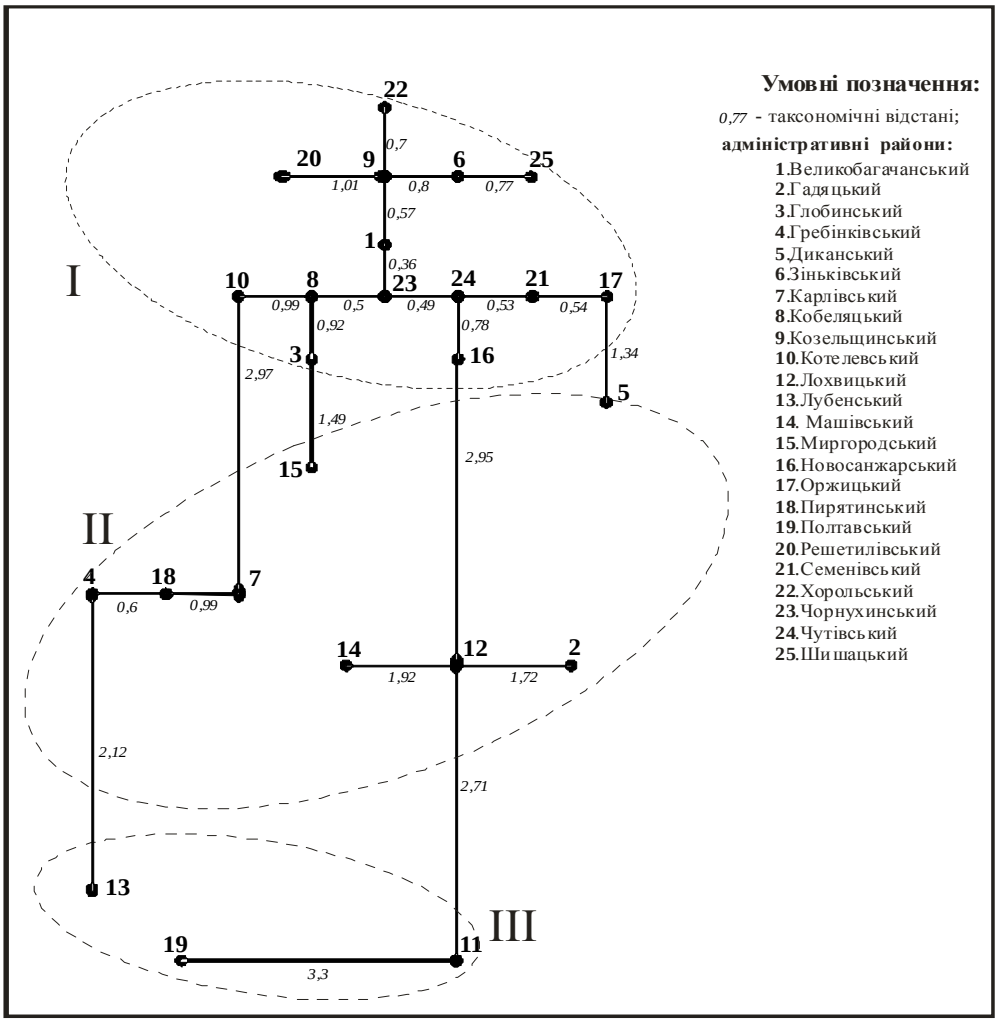

Рис. 1. Вроцлавський дендрит

Таким чином, на основі вище вказаних ознак і за результатами групування, 25 адміністративних районів області відносяться до 9 типів районів: 1 тип – лісостеповий промисловий із високим рівнем АТН (Кременчуцький, Лубенський, Полтавський); 2 тип – лісостеповий промисловий із рівнем АТН вищим за середнє (Диканський, Лохвицький, Миргородський); 3 тип – лісостеповий промисловий із рівнем АТН нижчим за середнє (Гадяцький); 4 тип – лісостеповий сільськогосподарський із рівнем АТН нижчим за середнє (Великобагачанський, Зіньківський, Козельщинський, Котелевський, Оржицький, Решетилівський, Хорольський, Чутівський, Шишацький); 5 тип – лісостеповий сільськогосподарський із низьким рівнем АТН (Глобинський, Семенівський, Чорнухинський); 6 тип – лісостеповий транспортний із рівнем АТН вищим за середнє (Гребінківський, Пирятинський); 7 – степовий агропромисловий із рівнем АТН вищим за середнє (Карлівський, Машівський); 8 тип – степовий сільськогосподарський з рівнем АТН нижчим за середнє (Новосанжарський); 9 тип – степовий сільськогосподарський з низьким рівнем АТН (Кобеляцький).

Адміністративні райони, що входять до одного типу мають багато спільного в складі й функціонуванні природної складової, спеціалізації і концентрації суспільного виробництва, розселенні населення і рівнях антропотехногенних навантажень на природну підсистему. Тому наведені суспільно-екологічні типи адміністративних районів Полтавської області дають змогу виробляти рекомендації щодо їх розвитку, використання і відновлення природних ресурсів, відновлення здоров'я населення.

Для розмежування районів необхідно провести порівняльний аналіз значень таксономічних відстаней між кожною парою адміністративних районів 3 групи. Так, наприклад, Семенівський район за таксономічними відстанями ближче до Оржицького району, ніж до Великобагачанського, а останній ближче до Хорольського, ніж до Шишацького. Виключенням є лише Кобеляцький район, який таксономічно наближений до Козельщинського, але за фізико-географічними ознаками належить до Степової зони.

Таким чином, дотримуючись головних принципів і критеріїв районування, враховуючи суспільно-екологічні типи низових адміністративних районів, можемо визначити наступні суспільно-екологічні райони і підрайони Полтавської області (рис.2).

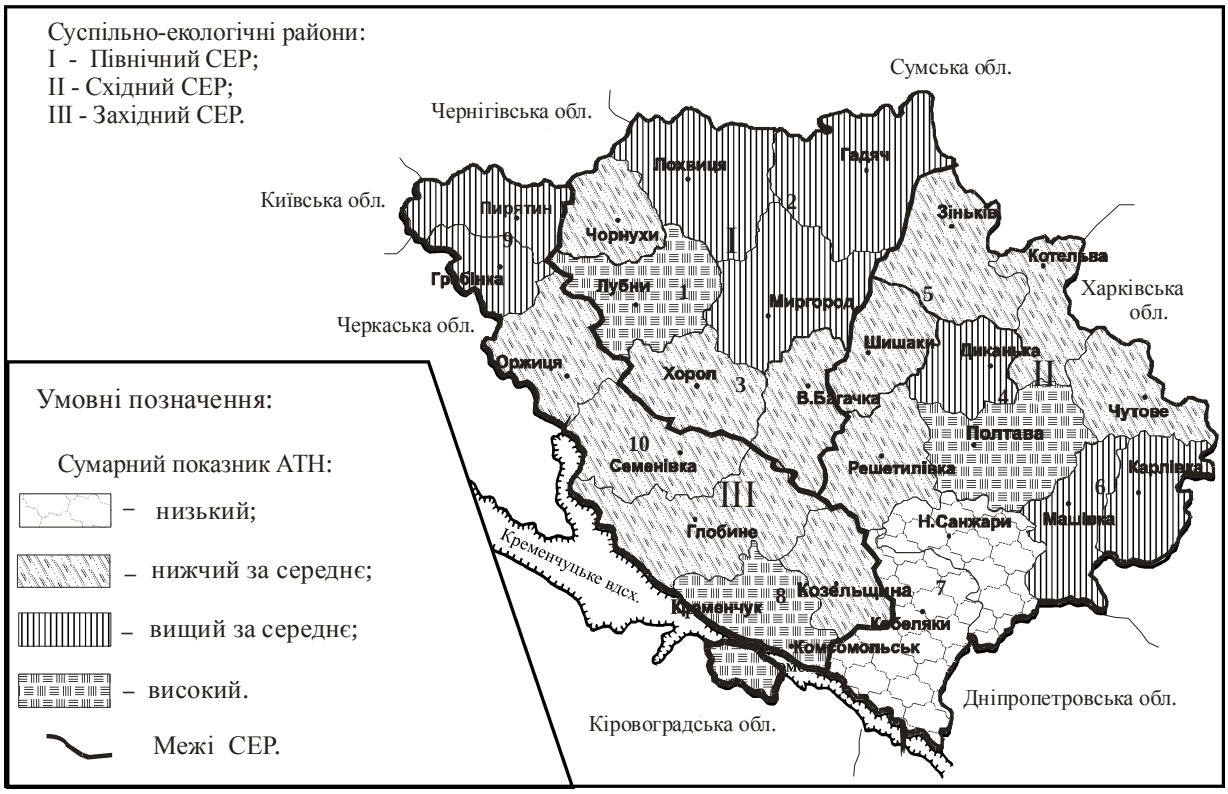

Рис. 2. Суспільно-екологічне районування Полтавської області

Північний суспільно-екологічний район – *1) Північний лісостеповий промисловий підрайон з високим рівнем АТН* – Лубенський район; 2) *Північний лісостеповий промисловий підрайон з АТН вищим за середнє* – Гадяцький, Лохвицький і Миргородський райони; 3) *Північний лісостеповий сільськогосподарський підрайон з АТН нижчим за середнє* – Великобагачанський, Хорольський Чорнухинський райони; ***Східний суспільно-екологічний район –*** *4) Східний лісостеповий промисловий підрайон з АТН високим і вищим за середнє* – Полтавський і Диканський райони; *5) Східний лісостеповий сільськогосподарський підрайон з АТН нижчим за середнє* – Зіньківський, Котелевський Решетилівський, Чутівський, Шишацький райони; *6) Східний степовий агропромисловий підрайон з АТН вищим за середнє* – Карлівський, Машівський райони; *7) Східний степовий сільськогосподарський підрайон з низьким АТН* – Кобеляцький, Новосанжарський райони; ***Західний суспільно-екологічний район –*** *8) Західний лісостеповий промисловий підрайон з високим АТН* – Кременчуцький район; *9) Західний лісостеповий транспортний підрайон з АТН вищим за середнє* – Гребінківський, Пирятинський райони; *10) Західний лісостеповий сільськогосподарський підрайон з АТН нижчим за середнє* – Глобинський, Козельщинський, Оржицький, Семенівський райони. Центрами суспільно-екологічних районів є Полтава, Кременчук і Лубни.

Отже, процес суспільно-екологічного районування відображає процедуру поділу території на частини, а утворені райони розглядаються, як прояв диференціації та інтеграції природних процесів і явищ, господарської діяльності, демографічних процесів, можливостей природи протистояти антропотехногенним навантаженням. У процесі районування розкривається територіальна структура району, що формується під впливом диференціації факторів районоутворення, головні серед яких – природні, демографічні, господарські, рівень антропотехногенних навантажень.

В таблиці 1 наведені суспільно-екологічні райони, їх адміністративний склад, рівень і джерела антропотехногенного навантаження та головні суспільно-екологічні проблеми, що мають місце в суспільно-екологічних підрайонах. Назви суспільно-екологічних районів відображають їх розміщення по території області, а суспільно-екологічних підрайонів – спеціалізацію господарства та рівень антропотехногенного навантаження. Центральні підрайони суспільно-екологічних районів характеризуються високим рівнем АТН, що проявляється у надмірному антропогенному (високий рівень густоти населення і населених пунктів) і техногенному (високі рівні розораності території, викидів у навколишнє середовище) навантаженні, і як наслідок – високий рівень антропотехногенної перетвореності ландшафтів. Від центру до периферії рівень антропотехногенного навантаження зменшується.

Таблиця 1

Суспільно-екологічні райони Полтавської області

Назва району	**Назва підрайону Адміністративний склад**	**Рівень АТН**	**Джерела АТН**	**Головні суспільно-екологічні проблеми**
Північний	*1. Північний лісостеповий промисловий* Лубенський	Високий	Промислове виробництво, транспорт, сільське господарство	Висока скупченість населення, промислове і транспортне забруднення повітря, ерозія і деградація ґрунтів, заміна природних ландшафтів на антропотехногенні, висока захворюваність на злоякісні новоутворення
	2. Північний лісостеповий промисловий Гадяцький Миргородський Лохвицький	Вищий і нижчий за середнє	Нафтогазова промисловість, транспорт, сільське господарство	Висока скупченість населення, промислове і транспортне забруднення повітря, ерозія і деградація ґрунтів, заміна природних ландшафтів на антропотехногенні, висока захворюваність на злоякісні новоутворення
	3. Північний лісостеповий сільськогоспо-дарський Великобагачанський Хорольський Чорнухинський	Нижчий за середнє, низький	Населені пункти Сільське господарство	Втрата земель під забудову, заміна природних ландшафтів на антропотехногенні, ерозія і деградація ґрунтів

Продовження табл. 1

Східний	*4. Східний лісостеповий промисловий* Полтавський Диканський	Високий, вищий за середнє	Населені пункти, нафтогазова промисловість, транспорт, сільське господарство	Висока скупченість населення, втрата земель під забудову, промислове і транспортне забруднення повітря, ерозія і деградація ґрунтів, заміна природних ландшафтів на антропотехногенні
	5. Східний лісостеповий сільсько-господарський Зіньківський Котелевський Решетилівський Чутівський Шишацький	Нижчий за середнє	Населені пункти, Транспорт, Сільське господарство	Втрата земель під забудову, ерозія і деградація ґрунтів, заміна природних ландшафтів на антропотехногенні
	6. Східний степовий агропромисловий Карлівський Машівський	Вищий за середнє	Нафтогазова промисловість, транспорт, комунальне господарство, сільське господарство	Втрата земель під забудову, промислове забруднення повітря, забруднення ґрунтів комунальними стоками і побутовими відходами, ерозія і деградація ґрунтів, заміна природних ландшафтів на антропотехногенні
	7. Східний степовий сільсько-господарський Кобеляцький Новосанжарський	Нижчий за середнє, низький	Сільське господарство	Заміна природних ландшафтів на антропотехногенні, ерозія і деградація ґрунтів
Західний	*8. Західний лісостеповий промисловий* Кременчуцький	Високий	Промислове виробництво, транспорт, комунальне господарство	Висока скупченість населення, промислове і транспортне забруднення повітря
	9. Західний лісостеповий транспортний Гребінківський Пирятинський	Вищий за середнє	Населені пункти, транспорт, сільське господарство	Забруднення ґрунтів комунальними стоками і побутовими відходами, втрата земель під забудову, транспортне забруднення повітря, ерозія і деградація ґрунтів
	10. Західний лісостеповий сільсько-господарський Глобинський Козельщинський Оржицький Семенівський	Нижчий за середнє, низький	Населені пункти, транспорт, сільське господарство	Заміна природних ландшафтів на антропотехногенні, втрата земель під забудову, ерозія і деградація ґрунтів

Висновок. Таким чином, процес типізації територіальних об'єктів тісно пов'язаний з їх районуванням. Проведена типізація адміністративних районів Полтавської області з використанням методу багатовимірного аналізу з подальшим визначенням меж суспільно-екологічних районів і підрайонів відображають реальну ситуацію про стан компонентів природного середовища, демографічні процеси, територіальну організацію господарства, рівень використання природних ресурсів та зміни в природній підсистемі.

Список використаних джерел

1. *Барановський В. А. Екологічна географія і екологічна картографія / В. А. Барановський. – К. : Фітоцентр, 2001. – 252 с.*
2. *Гродзинський М. Д. Основи ландшафтної екології: [підручник] / М. Д. Гродзинський. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.*
3. *Дудник І. М. Природокористування: еколого-економічні основи / І. М. Дудник. – Полтава: Астрея, 1994. – 246 с.*
4. *Заставний Ф. Д. Географія України: навч. посіб. для студентів географ. та економ. фак. вузів / Ф. Д Завставний. – У 2-х кн. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.*
5. *Исаченко А. Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование: [учеб.] / А. Г. Исаченко. – М.: Высшая школа, 1991 – 366 с.*

6. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О. М. Петренко [та ін.] // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 16–20.
7. Мезенцева Н. І. Суспільно-географічне районування України: навч. посіб. / Н. І. Мезенцева, К. В. Мезенцев. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2000. – 228 с.
8. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: навч. посіб. для вузів / М. Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1994. – 156 с.
9. Слюсаренко В. К. Эколого-экономическое районирование / В. К. Слюсаренко. – К. : Наукова думка, 1990. – 108 с.
10. Шаблій О.І. Математичні методи в економічній географії. – Львів: Вид-во при Львів. Держ. Ун-ті вид. об'єдн. «Вища школа», 1984. – 140 с.

© Литовченко І., 2009

УДК 911.3:314.18:331.5

Михайло Логвин

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ГЕОДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ СВІТУ

В статті розглядаються чинники, що впливають на сучасні геодемографічні процеси. Акцентовано увагу на ролі духовності та традицій у відтворенні населення. Наголошується на кореляції моральних засад і демографічних процесів у суспільстві. Підкреслюється важливість традиційних сімейних і шлюбних відносин і загрозливість для демографічного майбутнього соціальних хвороб. Розкривається роль грамотності населення і, зокрема, жінок у демографічних процесах. Констатується, що демографічна поведінка населення є своєрідним індикатором дотримання і збереження духовних традицій країни, народу, етносу.

Ключові слова: демографічна поведінка, демографічні процеси, духовність, моральні принципи, традиції, віра, сумарний коефіцієнт народжуваності.

Михаил Логвин. ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ГЕОДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ МИРА. *В статье рассматриваются факторы, которые влияют на современные геодемографические процессы. Акцентировано внимание на роли духовности и традиций в воспроизводстве населения. Подчёркивается корреляция моральных устоев и демографических процессов в обществе. Отмечается важность традиционных семейных и брачных отношений и угрозу для демографического будущего социальных болезней. Раскрывается роль грамотности населения, и, в частности, женщин в демопроцессах. Констатируется, что демографическое поведение является своеобразным индикатором придерживания и сохранения духовных традиций страны, народа, этноса.*

Ключевые слова: демографическое поведение, демографические процессы, духовность, моральные принципы, традиции, вера суммарный коэффициент рождаемости.

Mykhailo Logvyn. THE FEATURES OF MODERN GEODEMOGRAPHIC CONDUCT OF POPULATION OF THE WORLD. *Factors which influence on modern geodemografical processes are examined in the article. Attention is accented on the role of spirituality and traditions in the recreation of population. Marked on correlation of moral principles and demographic processes in society. Importance of traditional domestic and marriage relations and threat is underlined for the demographic future of social illnesses. The role of literacy of population and, in particular, women opens up in demographic processes. Established, that a demographic conduct of population is the original indicator of observance and saving of spiritual traditions of country, people, nations.*

Keywords: demographic conduct, demographic processes, spirituality, moral principles, traditions, faith, total fertility rate.

Вступ. Постановка проблеми. Практично для більшості і регіонів країн світу, в тому числі України, характерна складна демографічна ситуація. Головною причиною цих явищ вважають соціально-економічні та політичні чинники. Однак, на наш погляд, вирішальний вплив на перебіг цих процесів мають духовні та морально-етичні чинники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі особливості сучасних демографічних прцесів на світовому та регіональному рівнях висвітлені у працях українських, російських і зарубіжних учених М.В. Багрова, В.О.Барановського, А. Берестова, П.Бьюкенена, Т.В. Грачової, І.М. Дудника, О.С.Панаріна, В.В. Радченка, В.С. Стешенко, О.Г. Топчієва, Л.Т.Шевчук і багатьох інших. Однак, ми хочемо наголосити на значенні суто духовних та морально-етичних чинників (релігії, традиції, звичаї, совість, моральні принципи) і вплив на них глобальних процесів.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою дослідження даної роботи є вияв впливу та взаємозв'язок духовних та морально-етичних чинників і геодемографічної поведінки населення у світі, і чи позначається пропаганда геддоністичного способу життя на демографічних процесах.

Виклад основного матеріалу. Висока духовність будь-якого народу є основою для фізичного і психічного здоров'я як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Нині духовність знаходиться в критичному стані, що є наслідком відриву населення від джерела духо-

вності, а прояв духовної кризи відмічається у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Показником добробуту суспільства є зростання чисельності населення і середня тривалість життя окремого індивіда. Темпи зменшення населення України найвищі у світі, як наслідок, ця тенденція має негативний вплив і на національну безпеку в цілому. Однак, на наш погляд, некоректно говорити, що головною причиною зменшення чисельності населення, показників народжуваності є суто соціально-економічна сфера: в багатьох сім'ях заможних "нових українців" дітей або немає взагалі, або є одна дитина. Значить істинну причину демографічної поведінки населення не завжди треба шукати в матеріальному добробуті.

На процес народжуваності впливає не стільки економічне становище сім'ї, скільки власне її наявність. А стан сімейно-шлюбних відносин завжди залежав від духовності суспільства і був показником його морально-етичних якостей. Кількість розлучень в Україні зростає, значна частка дітей залишається без одного із батьків, понад 20% народжень дітей є позашлюбними, причому значно збільшилася частка позашлюбних дітей у дівчаток-підлітків. В таких сім'ях часто панує бездуховна атмосфера, що сприяє дефектам виховання і девіаціям розвитку особистості дитини.

Загрозливим чинником для демографічного майбутнього України є аборти (як добровільне переривання вагітності). Вони часто є причиною розвитку в жінки безплідності чи народження неповноцінного потомства. Аборти підривають фертильну функцію жінки, погіршують її власне здоров'я, і, безумовно, відчутно впливають на здоров'я нації, є причиною духовного і фізичного її виродження (дегенерації). Дослідження лікарів показали, що при закінченні школи практично здоровими залишаються тільки 10-14% юнаків і дівчат, до 40% випускників шкіл мають різні обмеження у виборі професії за станом здоров'я [3, с. 14].

Іншими важливими чинниками, що впливають на здоров'я і нервово-психічний розвиток потомства, є алкоголізм, наркоманія, паління, особливо жінок. Останнім часом, лікарі з групи вроджених захворювань і пороків розвитку немовляти виділили так званий синдром "алкогольного плоду", що характеризується важким ураженням мозку. Таким чином, пияцтво батьків позначається на здоров'ї і духовно-психічному розвитку дитини. Проф. Свєшніков відзначає, що "майже неприкритий соціальний параліч простежується у безсиллі суспільства (навіть християнського) протистояти безбожним і нелюдським ідеологіям…" [5, с. 109]. Криза духовності призвела до скорочення природного приросту населення, фізичного і психічного виродження, яке проходить паралельно з падінням християнської моральності і розвитком сучасної ідеології задоволення – гедонізму, який формує спосіб життя сучасної молодої людини.

Коли говорять про захворюваність населення, то, в першу чергу, мають на увазі соматичні (тілесні) хвороби. І свідомо ігнорують душевні (пов'язані зі зміною стану психіки людини) та духовні (страждає дух людини). Побічним підтвердженням вищесказаного слугують статистичні висновки англійського спеціаліста міжособистісних відносин та психології релігії Майкла Аргайла. Його аргументи не беззаперечні, але дають достатній привід для прискіпливого наукового аналізу. Він стверджує, що невіруючі люди хворіють більше віруючих, як мінімум через три причини: по-перше, віруючі ведуть більш здоровий спосіб життя (впорядковане статеве життя, виключають надмірність у їжі, утримуються від шкідливих звичок). По-друге, релігія сприяє зняттю внутрішньої напруги, депресії, підтримує морально, умиротворяє, нормалізуючи артеріальний тиск. По-третє, соціальна підтримка Церкви пом'якшує руйнівні для здоров'я дії стресів [4, с. 31]. І в той же час невід'ємною ознакою сучасного суспільства є зловживання транквілізаторами і антидепресантами. Можна безпомилково стверджувати, що 1/3 європейців регулярно вживає ці наркотики [1, с. 138]. Звичка до матеріального комфорту породила моральний комфорт. Людина відчула себе захищеною, а при настанні незначного порушення цієї безпеки виникає почуття неспокою та страху. Вживання транквілізаторів і антидепресантів розцінюється як оманлива безпека і як спроба відмови від адаптації до стресових ситуацій.

Істотним чинником впливу на зниження народжуваності у світі є підвищення рівня грамотності населення. За період з 1980 по 2000 р. рівень грамотності громадян у віці 15 і більше років серед дорослого населення, зріс з 40 до 67% у Руанді, з 33 до 64% – у Нігерії, з 27 до 47% – у Кот д'Івуарі, з 40 до 63% – в Алжирі, з 77 до 85% – у Південній Африці, з 80 до 93 % – у Зімбабве, з 85 до 92% – у Колумбії. В Індії він збільшився з 41 до 56%, у Пакистані – з 28 до 43%, в Індонезії – з 69 до 87%, на Філіппінах – з 89 до 95%, у Шрі Ланці – з 85 до 92%, у Таджикистані – з 94 до 99%, в Ірані – з 54% до 77%, у Малі – з 14% до 40%, у Нігері – з 8 до 16%. У Китаї рівень грамотності у 1988 р. складав 66%, зараз – 85%. А коли населення, точніше жінки, уміють читати і писати, розпочинається конт-

роль народжуваності.

На конференції Світового форуму 1995 року була схвалена програма регулювання чисельності населення світу, проведена Всесвітнім банком ООН разом з урядом США. Головна мета – забезпечити різке зниження народжуваності в країнах, що не відносяться до західної цивілізації.

У 1981 році світовий сумарний коефіцієнт народжуваності складав 3,7 дитини на одну жінку, і сприяв швидкому зростанню населення планети. У 2001 році світовий сумарний коефіцієнт народжуваності знизився до 2,8, зараз він близький до 2,1, це забезпечує лише просте відтворення. Фактично майбутнє перестало бути невизначеним, можливо до 2030 року, чисельність населення стабілізується, світ досягне рівноваги.

Якщо аналізувати сумарні коефіцієнти народжуваності окремих країн, можна спостерігати стирання арифметичної різниці між розвинутими країнами та "третім світом". У табл. 1 наводяться дані про народжуваність у 1981 і 2001 роках у групі найбільш населених чи найбільш значимих країн світу, у більшості яких сумарний коефіцієнт народжуваності коливається від 2 до 3 дітей на одну жінку.

В окремих слаборозвинених країнах сумарні коефіцієнти народжуваності аналогічні показнику західних країн. Китай і Таїланд із показником 1,8 розташовуються між Францією і Великобританією (відповідно 1,9 і 1,7), а Іран має той же коефіцієнт (2,1 – у 2002 р. і 2,6 – у 2001 р.), що і США.

Демографічний перехід завершився ще не повсюди, так зокрема, в Болівії, сумарний коефіцієнт народжуваності – 4,2 дитини на жінку. Високі сумарні коефіцієнти народжуваності зберігаються у частині мусульманського світу й в Африці. Але навіть в Африці, за винятком таких маргінальних країн, як Нігер і Сомалі, чітко спостерігається початок процесу зниження народжуваності. Аналіз сумарних коефіцієнтів народжуваності показує, що мусульманський світ як демографічна цілісність не існує: відмінність у показниках досягає максимальних величин: від 2 дітей в Азербайджані до 7,5 – у Нігері.

Таблиця 1

Сумарні коефіцієнти народжуваності в окремих країнах*

Країна	1981	2001	Країна	1981	2001	Країна	1981	2001
Азербайджан	3,1	2,0	США	1,8	2,1	Лівія	7,4	3,9
Алжир	7,3	3,1	**Україна**	**1,9**	**1,1**	Афганістан	6,9	6,0
Аргентина	2,9	2,6	Південна Африка	5,1	2,9	Кот д'Івуар	6,7	5,2
Бангладеш	6,3	3,3	Китай	2,3	1,8	Оман	7,2	6,1
Бахрейн	7,4	2,8	Росія	2,0	1,2	Палестина	6,9	5,9
Болівія	6,8	4,2	Замбія	6,9	6,1	Ліберія	6.7	6,6
Бразилія	4,4	2,4	Кенія	8,1	4,4	Венесуела	4,9	2,9
Єгипет	5,3	3,5	Південна Корея	3,2	1,5	Ємен	7,0	7,2
Індія	5,3	3,2	Таїланд	3,7	1,8	Ефіопія	6,7	5,9
Індонезія	4,1	2,7	Румунія	2,5	1,3	Сенегал	6,5	5,7
Іран	5,3	2,6	Східна Німеччина	1,9		Саудівська Аравія	7,2	5,7
Йорданії	4,3	3,6	В'єтнам	5,8	2,3	Нігер	7,1	7,5
Киргизстан	4,1	2,4	Франція	1,9	1,9	Кувейт	7,0	4,2
Ліван	4,7	2,5	Італія	1,7	1,3	Ірак	7,0	5,3
Малайзія	4,4	3,2	Японія	1,8	1,3	Мавританія	6,9	6,0
Марокко	6,9	3,4	Тайвань	2,7	1,7	Малі	6,7	7,0
Мексика	4,8	2,8	Руанда	6.9	5,8	Сьєрра-Леоне	6,4	6,3
ОАЕ	7,2	3,5	Північна Корея	4,5	2,3	Сомалі	6,1	7,3
Перу	5,3	2,9	Зімбабве	6,6	4,0	Колумбія	3,9	2,6
Таджикистан	5,6	2,4	Німеччина	1.3	1,3	Судан	6,6	4,9
Танзанія	6,5	5,6	Великобританія	1,9	1,7	Сирія	7,2	4,1
Туніс	5,0	2,3	Іспанія	2,5	1,2	Пакистан	6,3	5,6
Туреччина	4,3	2,5	Канада	1,8	1,4	Катар	7,2	3,9
Туркменістан	4,8	2,2	Польща	2,3	1,4	Нігерія	6,9	5,8
Узбекистан	4,8	2,7	Філіппіни	5,0	3,5	Заїр	6,1	7,0
Шрі Ланка	3,4	2.1						

* Складено за: Тодд Э. После империи. Pax Americana – начало конца. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.

Деякі мусульманські неарабські країни (Туреччина – 2,5 у 2001 р., Ірак – 2,1 у 2002 р.) майже завершили демографічний перехідний період. Ще віддаленіші від арабського світу Індонезія і Малайзія, які ісламізовані значно пізніше, наближаються до завершення переходу, демонструючи коефіцієнти 2,7 і 3,2, відповідно (у Малайзії значна китайська етнічна меншина). В окремих мусульманських країнах контроль над народжуваністю робить лише перші кроки, а сумарний коефіцієнт народжуваності залишається високим: 5-5,3 – в Іраці, 5,6 – у Пакистані, 5,7 – у Саудівській Аравії, 5,8 – у Нігерії (при значній частині християн). Високий показник у Палестині є своєрідною аномалією, що пов'язано з нестабільністю в регіоні. Аналогічна ситуація характерна для ізраїльських євреїв, що є відхиленням від ситуації серед західного населення з високим рівнем освіченості. Деталізація виявляє справжній культурний розкол серед єврейського населення. У його «світської» частини й у «помірковано релігійних» середній сумарний коефіцієнт народжуваності досягає 2,4, тоді як серед «релігійних ортодоксів» і «ультраортодоксів» – 5 (у власне ультраортодоксів – 7).

Залишається група мусульманських країн, де демографічний перехід ще по-справжньому не починався і де сумарний коефіцієнт народжуваності дорівнює чи перевищує 6 дітей на одну жінку: 6 – в Афганістані і Мавританії, 7 – у Малі, 7,3 – у Сомалі, 7,5 – у Нігері. Однак ріст грамотності в цих країнах гарантує, що і їм не удасться уникнути загальної долі людства: контролю за народжуваністю. Грамотність серед чоловіків усюди, за винятком Антильських островів, росте швидше, ніж серед жінок. І політична дестабілізація – результат діяльності чоловіків – передує, як правило, поширенню контролю за народжуваністю, що залежить, головним чином, від жінок. Гіпотеза ж про кореляцію між падінням народжуваності і політичною модернізацією викликає у політологів-недемографів, як і в демографів-неполітологів, певну недовіру [6, с.46].

Аналізуючи дані про приріст населення, можна відмітити, що зміна в настроях європейців відбулась у середині 1960-х років – західні жінки стали відмовлятись від материнства, шляхом контрацепції та абортів. Причини цієї зміни досі не вияснені [2, с. 45]. Хоч, на наш погляд, глибинна сутність проблеми лежить у падінні духовних традицій населення європейських країн, поширенні гедоністських тенденцій, формування нової моралі "життя для себе". Коли християнство на Заході стало втрачати позиції – західна людина стала відмовлятись від продовження роду. Чим більше люди віддані вірі, чи християнству, чи мусульманству, чи іудейству, тим вище у конкретного народу рівень народжуваності. Якщо загине християнство, разом з ним загине вся культура, для відтворення якої потрібно буде багато часу. А кореляція між вірою і великою сім'єю абсолютна [2, с. 247]. Голландський соціолог Дірк ван де Каа виділяє чотири стадії цього процесу трансформації: 1) перехід від сімейного життя до співмешкання; 2) перехід від дитини як глави сім'ї до верховенства батьків; 3) перехід від контрацепції після народження первістка до повної контрацепції на задоволення батьків; 4) перехід від єдиної форми сім'ї до плюрастичної системи. Внутрішні заборони – почуття гріха, недотримання заповідей – вже не були такими непорушеними. На додаток, для жінок відкрились нові соціальні можливості і функції. Виникає своєрідне протиріччя: чим багатшою стає країна, тим менше в ній дітей і тим швидше народ почне вимирати. Суспільства, що створюються з метою забезпечити своїм членам максимум задоволення, свободи і щастя, одночасно готують людям похорони [2, с. 56].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, небезпечним є "винахід" таких прав людини, які узаконюють поведінку, що засуджується традиційною мораллю і всіма історичними релігіями. Тому варто констатувати, що демографічна поведінка населення є своєрідним індикатором дотримання і збереження духовних традицій країни, народу, етносу.

Список використаних джерел

1. *Броуэр Л. Фармацевтическая и продовольственная мафия / Пер. с франц. – К.: Издательский дом «Княгиня Ольга», 2002. – 280 с.*
2. *Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада. Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ; СПб.: Terra fantastica, 2003. – 444 с.*
3. *Иеромонах Анатолий (Берестов). Возвращение в жизнь. Духовные основы наркомании. Наркомания и право. – М.: Издательство Душепопечительского Православного Центра св. прав. Иоанна Кронштадтского, 2004. – 304 с.*
4. *Зорин К.В. Встань и ходи: Шаги к выздоровлению. – 2-е издание. – М.: Русскій Хронографъ[1991], 2003. – 352 с.*

5. Свешников В. Очерки христианской этики. Учебн. пособие. Изд-е 2-е, исправленное и дополненное. – М.: Паломникъ, 2001. – 622 с.
6. Тодд Э. После империи. Pax Americana – начало конца. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.
7. Эпперсон Р. Невидимая рука. Введение во взгляд на историю как на Заговор. – СПб: СЗ Ф ИНЭС, 1999. – 450 с.

© Логвин М., 2009

УДК 911.3

Наталія Мезенцева, Світлана Батиченко

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАХВОРЮВАНОСТІ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Проаналізовано регіональну диференціацію окремих видів захворюваності населення України. Здійснено групування регіонів за показниками захворюваності населення.

Ключові слова: захворюваність, географія захворюваності, регіональна диференціація, групування регіонів.

Наталия Мезенцева, Светлана Батыченко. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ. *Проанализирована региональная дифференциация отдельных видов заболеваемости населения Украины. Проведено группировку регионов по показателям заболеваемости населения.*

Ключевые слова: заболеваемость, география заболеваемости, региональная дифференциация, группировка регионов.

Nataliya Mezentseva, Svitlana Batychenko. HUMAN-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE POPULATION MORBIDITY IN UKRAINIAN REGIONS. *The regional differentiation of certain kinds of morbidity of Ukrainian population is analyzed. The grouping of regions by indicators of population morbidity is realized.*

Keywords: morbidity, geography of morbidity, regional differentiation, grouping of regions.

Постановка проблеми. Медико-географічні дослідження в Україні є важливою складовою суспільної географії, геоекології та картографії. Особливо вони активізувались після аварії на Чорнобильській АЕС. Адже згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1979 року здоров'я населення визначено єдиним критерієм доцільності та ефективності усіх без винятку сфер діяльності людини.

Вивченням суспільно-географічних теоретико-методологічних основ та регіональних аспектів функціонування і розвитку сфери охорони здоров'я в Україні займалися О. Шаблій, В.Шевченко, Л.Шевчук, Л.Романів, І.Мартусенко, А.Баркова та інші вчені. Основний акцент в таких дослідженнях зроблено на вивчення медичної географії, як науки, що сформувалася на межі медицини та географії і вивчає вплив природних умов та соціально-економічних факторів на здоров'я населення, розміщення інфраструктури медичного обслуговування, регіональні відміни забезпеченості медичної сфери кадрами, медико-географічні системи різного ієрархічного рівня. Однак, ***періодично постає питання вивчення власне географії різних видів захворюваності населення***, як складової медичної географії, що вивчає територіальну диференціацію захворюваності населення та причини, які її зумовлюють. В Україні в зв'язку із демографічною кризою та негативним за ґенезою процесом старіння нації такі дослідження є пріоритетними для державного і регіонального рівнів управління соціальною сферою. Тому ***метою даного дослідження*** є суспільно-географічний аналіз окремих видів захворювань в Україні, групування регіонів за показниками захворюваності населення з використанням різних методів дослідження.

Виклад основного матеріалу. На захворюваність населення України впливають якість навколишнього середовища (забруднення навколишнього середовища виробничими об'єктами, транспортом, забруднення водного басейну, грунтів тощо), соціально-економічні чинники (безробіття, рівень доходів та пов'язані з ним можливість отримання своєчасної якісної медичної допомоги і раціональне за структурою харчування тощо), спосіб життя (бідність, психосоціальний стан, фізична активність, професійна діяльність, куріння, алкоголь, наркотики), забезпеченість населення медичною інфраструктурою та кадрами.

Аналіз питомого впливу окремої групи факторів доводить, що визначальну роль у формуванні здоров'я населення відіграє якість життя, як складова таких категорій:

– рівень життя (рівень матеріального забезпечення);

– стиль життя (психологічні, індивідуальні особливості поведінки);

– устрій життя (національні, соціокультурні, побутові звичаї);

– стан навколишнього середовища.

В цілому стан здоров'я населення України у 2008 році характеризувався такими негативними показниками:

- смертність населення України удвічі перевищувала показники країн Євросоюзу;
- смертність населення України у працездатному віці у 2-4 рази перевищувала показники країн Євросоюзу. Основними причинами смертності є хвороби органів системи кровообігу, новоутворення, хвороби органів травлення та дихання;
- смертність чоловіків у віці 25-44 роки у 4 рази перевищувала смертність жінок такого ж віку;
- для України характерне стрімке поширення соціальних хвороб (туберкульозу, ВІЛ/СНІДу);
- заробітна плата працівників медичної сфери в Україні удвічі нижча, ніж середня заробітна плата в галузях промисловості.

Стан здоров'я населення України характеризується значним поширенням хвороб органів дихання. Понад 40 % хворих мають хвороби органів дихання. На другому місці серед хвороб населення знаходяться хвороби системи кровообігу (8% хворих). Третє місце у структурі захворюваності населення займають травми та отруєння. 4% у структурі захворюваності населення України становлять інфекційні та паразитарні хвороби, 2% хвороби нервової системи. З 1995 по 2006 роки на 39 % збільшилася кількість уперше зареєстрованих випадків захворювання населення на новоутворення. У структурі захворюваності населення новоутворення складають 1%. Порівняно з 1995 роком більше як у 2 рази збільшилася кількість населення з хворобами ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин.

В структурі смертності населення це співвідношення інше. Найбільшу частку серед основних причин смертності займають хвороби системи кровообігу. Смертність від хвороб системи кровообігу в Україні займає перше місце і у 2 – 4 рази вища, ніж у країнах Євросоюзу. При цьому в Україні вмирають від цих захворювань не тільки частіше, але й раніше. Смертність населення з причин хвороб системи кровообігу в 5 разів більша, ніж смертність від новоутворень.

У структурі смертності за віковими групами у період з 1995 по 2006 роки в Україні спостерігаються суттєві зміни. За цей період в 1,5 рази зменшилася кількість померлих віком до 24 років. В 1,7 разів збільшилася кількість осіб, які помирають у віці від 25 до 44 років. На 1,4 збільшилася кількість померлих у віці 45 – 64 роки та на 1,1 - віком 65 – 70 років і старшому віці.

Щодо регіонального аналізу, то найбільша кількість померлих спостерігається в Чернігівській області, де показник смертності перевищує середньоукраїнський у 1,3 рази. Найбільша кількість населення померла від хвороб системи кровообігу в Чернігівській області, а найменша – в м. Києві. Високий коефіцієнт померлих від хвороб системи кровообігу також в Житомирській, Київській, Вінницькій та Черкаській, областях, а найменший – в Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях.

Що стосується смертності від нещасних випадків, то ареал її поширення спостерігається у регіонах розміщення підприємств чорної та кольорової металургії, хімічної промисловості. До таких належать Донецька, Кіровоградська, та Дніпропетровська області.

До регіонів з найбільшими показниками смертності з причини хвороб органів травлення відносяться Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Миколаївська та Одеська області.

Смертність від хвороб органів дихання у Волинській області в 5,2 разів більша ніж в Херсонській. Крім того, найбільша кількість померлих від хвороб органів дихання спостерігається в Черкаській, Тернопільській, Чернігівській, Хмельницькій, Луганській та Сумській областях.

Проявом екологічної біди є зростання дитячої смертності. У дітей почастішали захворювання органів дихання, а кількість хвороб системи кровообігу в населених пунктах з високим ступенем забруднення навколишнього середовища за останні 10 років зросла у 2-8 разів. Основними причинами дитячої смертності є інфекційні і паразитарні хвороби, хвороби нервової системи і органів чуття, органів дихання, органів травлення, вроджених аномалій, нещасних випадків, отруєнь і травм. У період з 1990 по 2006 роки у динаміці коефіцієнта дитячої смертності спостерігалося його зменшення в 1,3 разів. У 2006 році коефіцієнт дитячої смертності в міських поселеннях становив 9,3, а в сільських – 10,6. Коефіцієнт дитячої смертності в Кіровоградській, Чернівецькій, Луганській, Хмельницькій, Житомирській, Донецькій, Івано-Франківській, Дніпропетровській областях перевищував середньоукраїнський показник у 1,4 – 1,1 рази. В той же час в Полтавській, Волинській, Харківській, Львівській та Сумській областях коефіцієнт дитячої смертності у 1,6 – 1,3 рази менший від середнього по Україні

В Україні серед соціальних хвороб найбільшу небезпеку становлять: наркоманія, алкоголізм, тютюнопаління.

За даними МОЗ України станом на 2006 рік кількість наркозалежних, що перебували на

диспансерному наркологічному обліку, становила 84325 осіб (179,03 на 100 тис. населення, 117,73 з яких – чоловіки, 61,3 – жінки). Ще 32663 особи (69,35 на 100 тис. населення) перебували на профілактичному наркологічному обліку. Таким чином, в Україні на наркологічному обліку в цілому знаходилися 116988 осіб з наркотичними проблемами (248,4 осіб на 100 тис. населення). Найбільша кількість наркозалежних зареєстрована у Дніпропетровській (387,1 на тис. населення), Одеській (314 на 100 тис. населення), Донецькій (218,1 на 100 тис. населення) областях та в м. Києві (346,5 на 100 тис. населення). Най поширенішим вживання наркотиків є південно-східних регіонах.

В Україні немає жодного міста або регіону, вільного від наркотиків. З початку 90-х років число наркозалежних щорічно збільшується на 10-12%, в тому числі на дорослих приходиться тільки 27%, тоді як на підлітків – 60%, а на дітей у віці від 11 до 14 років – 13%. Середній вік наркоспоживача в Україні щороку знижується.

Наркоманія безпосередньо пов'язана з проблемою СНІДу. 73% ВІЛ-інфікованих в Україні є споживачами ін'єкційних наркотиків. Згідно з офіційною статистикою, в нашій країні 3,5 тисяч хворих на СНІД. За неофіційними даними експертів Міністерства охорони здоров'я, число ВІЛ-інфікованих складає 436 тисяч чоловік (майже 1% населення країни), причому 70% з них – молодь. Основними причинами, які призвели до того, що Україна надійно посіла лідируюче місце за рівнем захворюваності на ВІЛ/СНІД є стрімке зростання кількості споживачів ін’єкційних наркотиків, зростання рівня захворюваності на венеричні хвороби, активна міграція населення, що призводить до зростання проституції, наркоманії та інших вад суспільства. Поширення ВІЛ серед споживачів наркотиків розпочалося з південних регіонів України, далі цей процес поширився на східні області, а згодом і на інші регіони України. Найвищі рівні поширеності ВІЛ-інфекції спостерігаються в Дніпропетровській, Одеській, Донецькій та Миколаївській областях, АР Крим. В цих регіонах також зареєстровані найвищі рівні захворюваності на ВІЛ-інфекцію.

За ознакою поширеності алкоголізму лідирують Чернігівська і Хмельницька області. Найменший прояв цього негативного явища спостерігається в Миколаївській області і в місті Києві.

Серед усіх інфекційних хвороб, що реєструються в Україні, найбільший вплив на стан здоров’я населення мають грип та гострі інфекції верхніх дихальних шляхів, вірусні гепатити, гострі кишкові захворювання, туберкульоз, ВІЛ/СНІД, паразитози.

Протягом останніх 15 років захворюваність на туберкульоз в Україні зросла більше ніж вдвічі, з 32 осіб на 100 тис. населення у 1990 році до 83,4 осіб на 100 тис. населення у 2006 році (порівняно з 31 особою на 100 тис. населення у Європі). Рівень смертності також зріс – з 8,1 на 100 тис. населення у 1990 році до 22,3 на 100 тис. населення у 2006 році. Найбільш вражениими захворюваністю на туберкульоз є центральні, південні та східні регіони України. Найвищі показники захворюваності на всі форми туберкульозу та смертності від цієї хвороби відзначалися у південно-східних регіонах України: Херсонській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Донецькій, Одеській та Дніпропетровській областях. Вкрай небезпечною тенденцією є розповсюдження туберкульозу на раніше благополучній території України. Зокрема, приріст захворюваності спостерігається у Кіровоградській, Хмельницькій та Волинській областях. У 2006 році вперше за роки епідемії в Україні захворюваність на туберкульоз зменшилася.

Проведено групування регіонів України за показниками захворюваності населення (коефіцієнти загальної захворюваності населення, захворюваності населення на рак, захворюваності населення на туберкульоз, захворюваності населення на ВІЛ/СНІД) з допомогою індексного методу. Виділено такі В результаті аналізу, виділено такі групи регіонів:

– група із найнижчими в Україні показниками захворюваності населення: Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська та Чернівецька області;

– група із гіршими за середні в державі показниками захворюваності населення: Волинська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Полтавська, Харківська, Сумська області та м. Київ;

– група з критичними показники захворюваності населення: Вінницька, Чернігівська, Запорізька, Київська, Черкаська Кіровоградська та Луганська області;

– група з катастрофічними показники захворюваності населення: АР Крим, Херсонська, Одеська, Дніпропетровська, Миколаївська та Донецька області.

Просторовий розподіл виділених груп регіонів проілюстровано на рис.1.

Рис. 1. Групування регіонів України за рівнем захворюваності населення індексним методом

Рис. 2. Групування регіонів України за рівнем захворюваності населення методом рангів

Проведено групування регіонів України за показниками захворюваності населення з допомогою методу ранжування. Для аналізу взято такі ж показники, як і для групування індексним методом. В результаті аналізу, виділено такі групи регіонів:

– I група - показники захворюваності населення нижчі середніх значень в Україні - Сумська, Закарпатська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Рівненська та Волинська області;

– II група - показники захворюваності населення вищі за середні їх значення в державі - Полтавська, Харківська, Львівська, Хмельницька, Житомирська області та м. Київ;

– III група з критичними показники захворюваності населення - Чернігівська, Запорізька, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Луганська області;

IV група з катастрофічними показники захворюваності населення - Миколаївська, Черкаська, Одеська, Херсонська, Донецька області та АР Крим.

Просторовий розподіл виділених груп регіонів проілюсторовано на рис.2.

Висновки. Нестабільність економічного розвитку України зумовлює певні труднощі щодо реалізації державної та регіональної соціальної політики, зокрема у сфері охорони здоров'я. Це привело до формування негативних тенденцій стосовно показників здоров'я населення України. Медико-географічна ситуація в Україні є досить неоднозначною і ареально диференційованою. При погіршенні якості навколишнього середовища, соціально-економічних умов життя, рівня медичного обслуговування та фінансування медичних установ регіональна диференціація медико-географічної ситуації буде поглиблюватись.

© Мезенцева Н., Батиченко С., 2009

УДК 911.3

Валентина Смаль

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА РОЗМІЩЕННЯ ЗНАННЄЄМНИХ ПОСЛУГ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Сучасна сфера послуг – це потужний сектор господарства з розгалуженою і складною структурою. На особливу увагу заслуговує дослідження знаннєємних послуг, які слугують джерелом генерації та каналом передавання знань, двигуном розвитку постіндустріальної економіки. У статті розглянуто тенденції розвитку та розміщення знаннєємних послуг у країнах Європейського Союзу, визначено особливості притаманні для „старих" та „нових" членів організації.

Ключові слова: знаннєємні послуги, Європейський Союз, постіндустріальне суспільство.

Валентина Смаль. ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И РАЗМЕЩЕНИЯ ЗНАНИЕЕМКИХ УСЛУГ В СТРАНАХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА. *Современная сфера услуг – мощный сектор хозяйства с разветвленной и сложной структурой. Особого внимания заслуживает исследование знаниеемких услуг, служащих источником генерации и каналом распространения знаний, движущей силой развития постиндустриальной экономики. В статье рассмотрены тенденции развития и размещения знаниеемких услуг в странах Европейского Союза, определены особенности присущие „старым" и „новым" членам организации.*

Ключевые слова: знаниеемкие услуги, Европейский Союз, постиндустриальное общество.

Valentyna Smal .THE MAIN TRENDS OF KNOWLEDGE-INTENSIVE SERVICES DEVELOPMENT AND LOCATION. *The contemporary services sector is a powerful economy sector with complicated structure. The research of knowledge-intensive services, which are a source of new knowledge creation and a way of sharing information and knowledge in postindustrial economy, require special consideration. The paper examines the main trends of knowledge-intensive services development and location in „new" and „old" members of European Union.*

Keywords: knowledge-intensive services, European Union, postindustrial society

Вступ. Постановка проблеми. Сучасний третинний сектор – потужна сфера економіки, що включає розлогий набір видів діяльності з різними характеристиками та рівнем використання знань і технологій. З одного боку – індивідуальні послуги, як, наприклад, перукарська справа, які, зазвичай, організовані на дрібномасштабних засадах і використовують стандартні технології, з іншого боку – фінансове посередництво, страхова справа, операції, пов'язані з нерухомістю, де переважають великі фірми з інтенсивним використанням передових інформаційних технологій. Сфера послуг включає як найбільш наукоємні технологічно інтенсивні сектори сучасного господарства (банківська справа, науково-дослідні та дослідницько-конструкторські роботи (НДДКР), так і найбільш прості, приміром, прибирання. Безперечно, провідна роль у динамічному розвитку сектору послуг належить першій із вказаних груп, яка генерує, передає та використовує знання в значному обсязі. Так звані „знаннємні послуги" (як синоніми далі вживаються також поняття „послуги з інтенсивним використанням знань" та „знаннєві послуги") – важливий фактор розвитку господарства у цілому та невід'ємна частина економіки, що базується на знаннях. Вивчення тенденцій розвитку та розміщення сектору послуг з інтенсивним використанням знань є справою новою, але, безсумнівно, актуальною.

Ця стаття присвячена вивченню особливостей розвитку та розміщення знаннєємних секторів сфери послуг у країнах Європейського Союзу (ЄС). Для аналізу використана статистична інформаційна база ЄС ЄВРОСТАТ (EUROSTAT)[1].

[1] http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home

Аналіз досліджень та публікацій. Американський вчений Даніель Белл (Daniel Bell), перу якого належить цілий ряд праць, присвячених теорії постіндустріального суспільства, визначає останнє як „суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя" [2, с. 102]. Це судження було висловлено Беллом у 1967 р. З того часу сфера послуг перетворилась у масштабний сектор економіки, який працює з матеріальними об'єктами (ремонт, складування, транспортування), з людьми та іншими живими організмами (якщо мова йде про ветеринарні послуги), з даними, символами, інформацією (збір, обробка, зберігання, передавання). Потрібні для робочої сили навички коливаються від мінімальних (прибирання) до найвищої кваліфікації, необхідної для наукових досліджень.

Деякі види послуг схожі за певними параметрами, скажімо, за технологічною інтенсивністю на промислове виробництво. Однак, набір певних рис характеризує більшість галузей сфери послуг і відрізняє їх від промисловості. Зокрема, промисловість переробляє сировинні матеріали для виробництва товарів, в той час як сервіс більше пов'язаний з трансформацією стану товарів, людей, інформації. Продукція сфери послуг невидима, що унеможливлює або утруднює її складування, транспортування, експортування. Сервіс, як правило, інтерактивний і передбачає контакти між поставниками та споживачами у створенні, виробництві, передаванні, споживанні та інших стадіях діяльності з надання послуг. Проте контрасти в межах сектору послуг значні настільки ж, як відмінності між ним та промисловістю.

Така різноманітність ринку послуг значно ускладнює спроби їх класифікації і неминуче супроводжує будь-яку генералізацію численними винятками, а часом і складнощами розмежування (наприклад, електронна видавнича справа класифікується як послуги, а традиційна поліграфічна справа – як промисловість). Міжнародна стандартна галузева класифікація (International Standard Industrial Classification), яка, зокрема використовується статистичною службою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), виділяє чотири категорії послуг, кожна з яких включає широкий набір різноманітних видів діяльності[2]:

- торгівля, ресторани та готелі;
- транспорт, складування, комунікації;
- фінанси, страхування, операції з нерухомістю та бізнес-послуги;
- соціальні, громадські та персональні послуги.

Поширеним підходом при розробці класифікацій є поділ всіх послуг на дві основні групи – споживчі та виробничі (consumer and producer services). Перші з них пов'язані з обслуговуванням індивідуальних споживачів і охоплюють велику кількість найбільш різноманітних часом абсолютно відмінних видів економічної діяльності. Вісімдесят відсотків всього обсягу надання споживчих послуг націлене на кінцеве споживання. Лише 10% таких послуг спрямовано для задоволення проміжного попиту [8, с. 303]. Традиційний погляд на послуги у нашому суспільстві формується саме споживчими послугами. Недивно, що сфера послуг часто асоціюється перш за все з послугами споживчого характеру, і в основі багатьох визначень лежить думка про надання їх населенню: „Сфера послуг – сукупність галузей, підгалузей і видів діяльності, функціональне призначення яких у системі суспільного виробництва виражається у створенні і реалізації послуг і духовних благ для населення"[1, с. 5].

Виробничі послуги переважно надаються підприємствам, установам, організаціям, а не окремим особам, які є безпосередніми споживачами. Ці послуги часто розглядаються як такі, що забезпечують проміжні виробничі затрати у процесі виробництва [7, с. 640]. Структура попиту для виробничих послуг подібна до промисловості. Наприклад, у країнах ОЕСР приблизно половина транспортних послуг і послуг комунікації використовуються як проміжний вклад, тоді як частка послуг у кінцевому попиті відносно низька – 20%. Фінанси, страхування, послуги з нерухомості також характеризуються високою часткою проміжних продуктів [8, с. 303].

Німецький дослідник Ролф Стейн (Rolf Stein) у групі виробничих послуг, зокрема, виділяє такі підгрупи та види діяльності:

- *фінансові* послуги (діяльність банківських установ та інших кредитних інституцій, операції з нерухомістю, страхування, пенсійне забезпечення);
- *ділові* послуги: діяльність у сфері інформатизації (консультування щодо типу та конфігурації комп'ютерних технічних засобів та використання програмного забезпечення, обробка даних, робота з базами даних, розроблення програмного забезпечення та консультування в цій сфері та інше); діяльність у сферах права, бухгалтерського обліку, інжинірингу; надання

[2] http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=STAN08BIS&lang=en

послуг підприємцям; дослідження та розробки; наймання та підбір персоналу тощо.

Споживчі послуги об'єднуються автором у три групи:

- *служба соціального забезпечення* (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист);
- *побутові послуги* (ресторанне та готельне господарство, ремонт, послуги туризму, рекреаційної діяльності, культурні заходи, індивідуальні послуги тощо;
- *розподільчі послуги* (роздрібна та гуртова торгівля, торгівельне посередництво)[6].

Згадані класифікації не враховують рівня інтенсивності використання знань та складності залучених технологій. Така класифікація розроблена статистичною службою Європейського Союзу Євростат. Відповідно до неї всі послуги, виділені у Класифікаторі видів економічної діяльності ЄС (NACE, Rev. 1.1), об'єднані у дві групи (табл. 1). При цьому враховується рівень кваліфікації працівників, складність обладнання, витрати на дослідження та розробки.

Таблиця 1

Класифікація видів послуг у залежності від рівня інтенсивності використання знань

Види послуг у залежності від рівня інтенсивності використання знань	**Коди та назви видів діяльності відповідно до Класифікатора видів економічної діяльності ЄС (NACE, Rev. 1.1)**
Послуги з інтенсивним використанням знань (Knowledge-intensive Service (KIS))	**61** Водний транспорт; **62** Авіаційний транспорт; **64**. Діяльність пошти та зв'язку; **65-67** Фінансове посередництво; **70-74** Операції з нерухомим майном; Оренда; Діяльність у сфері інформатизації; НДДКР; Діяльність у сферах права, бухгалтерського обліку, інжинірингу; надання послуг підприємцям; **80** Освіта; **85** Охорона здоров'я та соціальна робота; **92** Рекреаційна, культурна та спортивна діяльність
З них – високотехнологічні послуги (high-tech KIS)	**64** Діяльність пошти та зв'язку; **72** Діяльність у сфері інформатизації; **73** НДДКР
Послуги з менш інтенсивним використанням знань (Less Knowledge-intensive Service (LKIS))	**50-52** Торгівля автомобілями та мотоциклами, їх технічне обслуговування та ремонт; **55** Готелі та ресторани; **60** Наземний та трубопровідний транспорт; **63** Додаткові транспортні послуги та допоміжні операції; Послуги з організації подорожувань; **75** Державне управління; Діяльність у сфері оборони та у сфері охорони громадського порядку та безпеки; **90** Санітарні послуги, прибирання сміття і знищення відходів та подібні види діяльності; **91** Діяльність громадських організацій; **93** Інші види послуг; **95-97** Діяльність домашніх господарств; **99** Діяльність екстериторіальних організацій

Для першої групи послуг характерним є інтенсивне використання знань, тому в структурі зайнятості переважають висококваліфіковані освічені спеціалісти різних галузей. Незалежно від професійної спеціалізації, знаннєві послуги активно використовують інформаційні технології. Дані послуги можуть самі слугувати джерелами інформації та знань (лекції, консультування) або використовувати знання для надання проміжних послуг для виробничих процесів своїх клієнтів (наприклад, комунікативні або комп'ютерні послуги).

Виклад основного матеріалу. Тенденція до зростання значення сфери послуг у світовій економіці явно позначилась у 1970-х роках. До кінця XX століття цей економічний сектор посів чільне місце в господарстві розвинених країн і продовжує посилювати свої позиції. Наприклад, у так званих „старих членах" Європейського Союзу на сектор послуг припадає від 65 до 80% зайнятості населення. Таке ж домінування спостерігається і в структурі валового внутрішнього продукту. Найбільші показники зайнятості у секторі послуг демонструють Нідерланди, Франція та Бельгія з показниками 79,5, 78 та 77,8% відповідно.

Більш як 75% зайнятості сфері послуг характерно також для Люксембургу, Великої Британії, Данії, Кіпру. Менші показники характерні для „нових членів" ЄС (рис. 1).

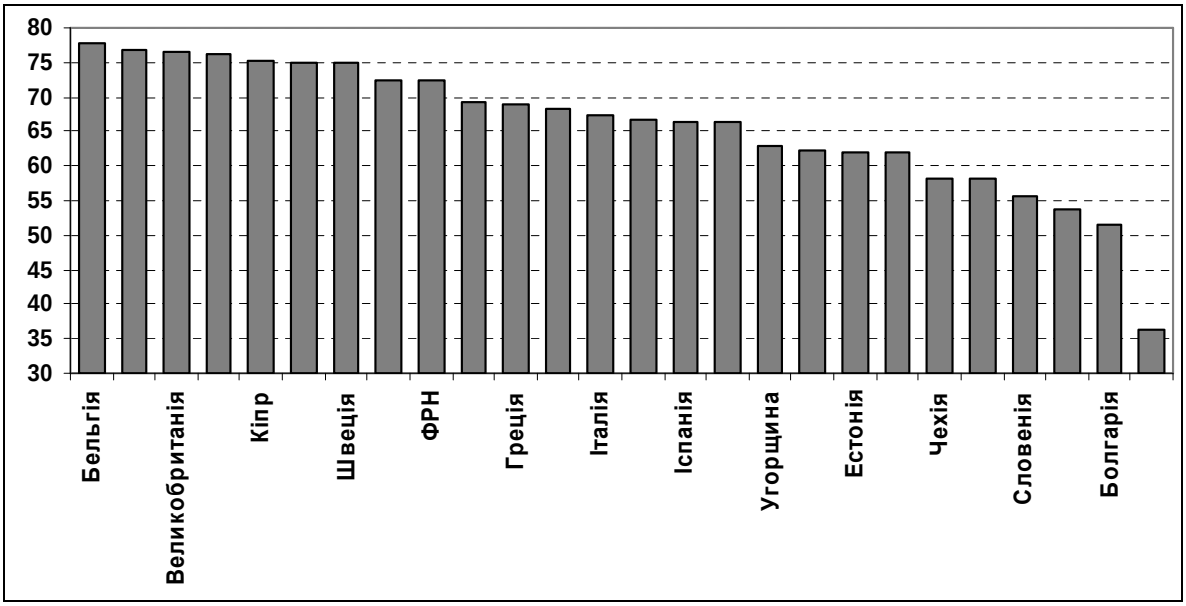

Рис. 1. Частка зайнятих у сфері послуг в окремих країнах ЄС

Зі зростанням значимості знань та перетворенням їх поряд з працею і капіталом у самостійний фактор виробництва роль знаннєємного та високотехнологічного сервісу стала надзвичайно важливою для формування національної конкурентоздатності та збільшення продуктивності. Посилення сфери послуг загалом в значній мірі пояснюється зростанням саме знаннєвих послуг. Такі послуги як охорона здоров'я та освіта зазнали збільшення попиту через зростання прибутків, зміни стилю життя, постаріння населення.

Важливого значення набули вище згадувані ділові послуги, що фактично стали складовою частиною виробничого процесу. Більшість підприємств та організацій використовують їх у щоденних діях, залучаючи зовнішні джерела приватних або державних установ чи забезпечуючи за рахунок внутрішніх ресурсів.

Станом на 2006 р. у сфері послуг ЄС працювало 151297 тисяч осіб або 68,7% всіх зайнятих в економіці. Половина з них були задіяні у знаннєємних галузях, а інша половина – у секторі послуг з менш інтенсивним використанням знань.

Знаннєємний сервіс найбільш представлений у Швеції, Данії, Люксембурзі, Великобританії, Нідерландах, Фінляндії та позасоюзними Норвегії, Швейцарії та Ісландії. Понад 40% всіх зайнятих у господарстві цих країн працюють у секторі послуг з інтенсивним використанням знань. Середній показник для Євросоюзу складає 32,9%. Десять відсотків всіх працюючих у цій сфері забезпечували надання високотехнологічних послуг, до яких згідно з класифікацією Євростату належать дослідження і розробки, послуги у сфері інформатизації, поштові і телекомунікаційні послуги (табл. 1).

Усі країни ЄС можна розділити на чотири групи за часткою зайнятих у знаннєвих послугах (рис. 2). До першої групи, що включає країни з найменшими показниками, ввійшли „найновіші" члени ЄС – Румунія та Болгарія. Водночас для цих країн характерні значні щорічні темпи зростання робочих місць у відповідних галузях. Зокрема у Румунії – 8,4% щорічно.

Друга група об'єднує решту постсоціалістичних держав та країни Південної Європи – Грецію, Португалію, Іспанію. Для них характерні середні показники зайнятості (22-30%) та для більшості – помірні темпи їх зростання (0,1-2,7%). Динамічніше, ніж в інших країнах групи розвивається в останні роки сектор знаннєємних послуг у Латвії, Литві, Португалії та Іспанії.

До третьої групи віднесені Бельгія, Франція, Ірландія, Данія, Мальта й Італія, де від 30 до 40% працюючих забезпечують надання послуг з інтенсивним використанням знань. За винятком Італії, для країн притаманні помірні темпи зростання зайнятості, а в Бельгії спостерігається невеликий спад (0,5%).

У четвертій групі, яка складається переважно з країн Північної Європи і характеризується найвищими показниками працюючих у секторі знаннєємних послуг, спостерігаються протилежні тенденції у динаміці зміни їх чисельності: з одного боку зменшення у Данії та

Нідерландах, з іншого – значне зростання у Фінляндії та Норвегії.

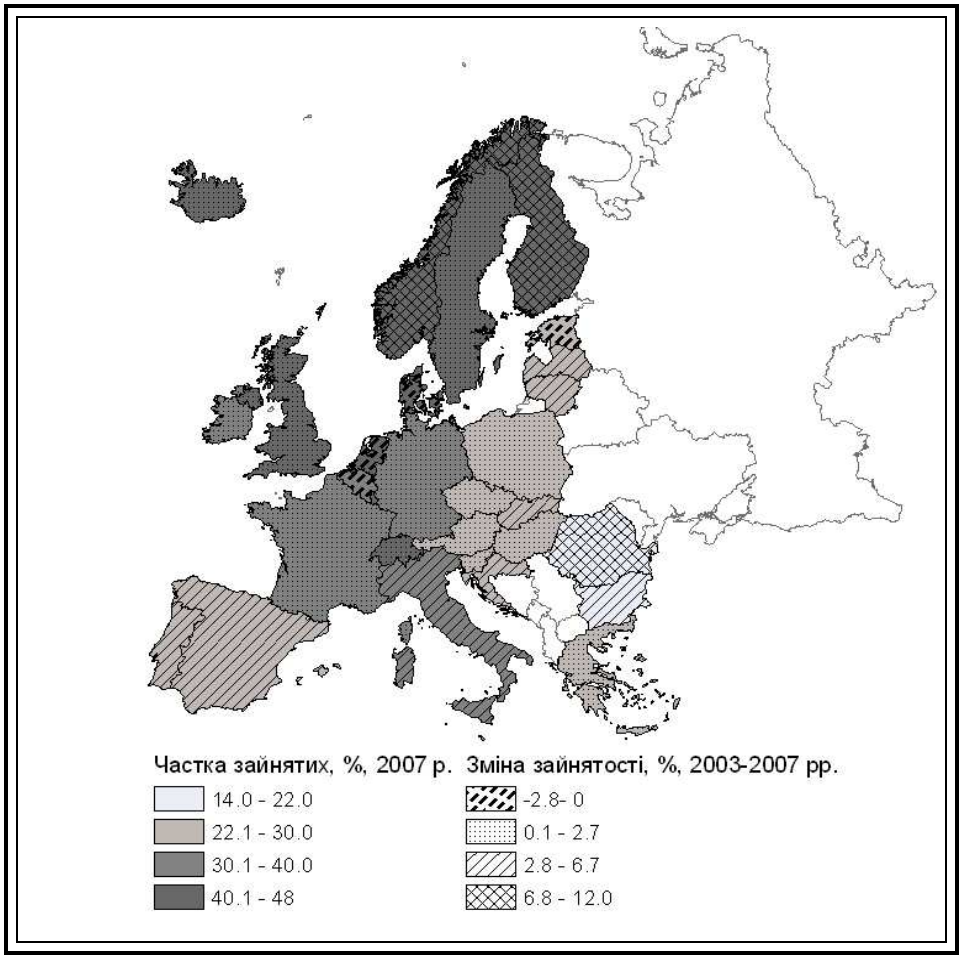

Рис. 2. Частка зайнятих у знаннєємних послугах країн ЄС, % від загальної кількості працюючих у господарстві

Скорочення зайнятості часто відбувається через аутсорсінг, який здійснюється не лише в межах держави, а і поза нею, у країнах з дешевшою працею. Нові інформаційні технології роблять це можливим і з їх розвитком офшорне розміщення буде ще активнішим. Аутсорсінг став звичним явищем, наприклад, для телефонних центрів обслуговування, які не потребують високої кваліфікації праці, але очевидною є тенденція переміщення послуг з високим рівнем використання знань, приміром, програмування, деяких видів консультування тощо. Вартість передачі інформації на великі віддалі суттєво зменшилась і можливості нових технологій забезпечують необхідну взаємодію та координацію. Вигоди аутсорсінгу відчули на собі Чехія, Ірландія, Угорщина та деякі країни поза ЄС, зокрема, Індія, які виявили високу конкурентноздатність у бізнес-середовищі [9, с. 11].

Разом з тим найбільш кваліфіковані та високоплачувані послуги залишаються прерогативою високорозвинених країн, а в межах країн – столичних регіонів. Найбільшою часткою зайнятих у знаннєємних послугах на загальноєвропейському тлі виділяються райони Центрального Лондону (60%), Стокгольму (55%), Осло (50%), Брюсселю (49%), Парижу (Іль-де-Франс) (47%), Берліна (47%).

Розвиток знаннєвих послуг – визначальна риса економіки, що базується на знаннях. Продукцією таких послуг є спеціалізовані експертні знання, здатність до досліджень та розробок, знання про шляхи і методи вирішення проблем. Установи, що надають знаннєємні послуги, можуть бути первинним джерелом знань та інформації чи каналом їх передачі, служити джерелом проміжних витрат у виробничий процес інших фірм, бути здатними не лише використовувати новітні технології, а і їх створювати (наприклад, програмне забезпечення). У будь-якому разі саме знаннєємні послуги є двигуном не лише сфери послуг, а й економіки в цілому. І тому, як вважають англійські дослідники Пітер Даніельсон та Джон Брайсон (Peter W. Daniels, John R.

Bryson), важливим завданням урядових структур є здійснення структурних перетворень та реформ, які б допомагали долати бар'єри до інновацій та технічних змін у сфері послуг, заохочували створення більш динамічного і конкурентного бізнес-середовища, стимулювали підприємства, що надають послуги підвищувати продуктивність, пропонувати нові послуги і створювати нові робочі місця [3].

Висновки. Сфера послуг у постіндустріальній економіці охоплює велику кількість видів діяльності і перетворилась у масштабний господарський сектор з розгалуженою і складною структурою. Серед існуючих класифікацій видів послуг заслуговує на особливу увагу поділ на групи в залежності від рівня інтенсивності використання знань. Знаннєємні послуги стали невід'ємною частиною постіндустріального суспільства, фактором зростання продуктивності виробництва та конкурентноздатності, важливим джерелом генерації та каналом поширення знань.

Близько 69% всіх зайнятих у господарстві ЄС працюють у сфері послуг. Половина з них задіяна у знаннєємних галузях. Показник зайнятості у цих галузях (% від загальної кількості працюючих у господарстві) коливається від 47% у Швеції до 14,4% у Румунії при середньому значенню по ЄС 33%. Найбільші темпи зростання зайнятості у розглядуваних секторах характерні для „нових членів" ЄС, що пояснюється намаганням надолужити існуючий розрив зі „старими членами".

Деяке скорочення зайнятості у знаннєємних послугах окремих розвинених країн можна пояснити аутсорсингом, який став звичною практикою не лише у промисловості, а і в сервіс-секторі. Хоч все ж найбільш кваліфіковані послуги продовжують залишатись спеціалізацією розвинених країн та концентруватись у центральних столичних регіонах.

Подальшого вивчення вимагають тенденції розвитку та розміщення окремих галузей сфери послуг з інтенсивним використанням знань, зокрема ділових послуг, їх взаємодії з іншими секторами господарства, та впливу на зростання їх продуктивності.

Список використаних джерел

1. *Рутгайзер В.М., Корягина Т.И., Гарбузова Т.И. и др.. Сфера услуг. Новая концепция развития. – М., 1990. – 158 с.*
2. *Bell D. Notes on the Post-Industrial Society. // The Public Interest. – 1967. – №7. – P. 102-118.*
3. *Daniels P., Bryson J. Manufacturing Services and Servicing Manufacturing: Knowledge-based Cities and Changing Forms of Production // Urban Studies. – 2002. – Vol. 39, № 5–6. – P. 977–991.*
4. *Services: The New Economy / T. M. Stanback, P. J. Bearse, T. J. Noyelle. and KarasekR. A. – Totowa, NJ: Allanheld, Osmun, 1981 – 156 p.*
5. *Stanback T. M. Understanding the Service Economy. – Baltimore, MD and London: Johns Hopkins University Press, 1979 – 122 p.*
6. *Stein R. Producer Services, Transaction Activities, and Cities: Rethinking Occupational Categories in Economic Geography //European Planning Studies. – 2002. – Vol. 10, №.6. – P. 723-743*
7. *The dictionary of human geography / edited by R.J. Johnston ... [et al.]; David M. Smith, consultant editor. – Oxford, UK ; Malden, Mass. : Blackwell Publishers, 2000. – 958 p.*
8. *Wölf A. Productivity Growth in the Services Industries: Patterns, Issues and the Role of Measurement // Services industries and the knowledge-based economy. – Calgary : University of Calgary Pres. – 2006. – P. 277-321*
9. *Wölfl A. The Service Economy in OECD Countries // Enhancing the Performance of the Services Sector. – Paris, France: OECD. – 2005. – P. 27-61.*

© Смаль В., 2009

УДК 911.3:37(477) ***Анатолій Байназаров***

ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ: ДИНАМІКА РІВНЯ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ В РЕГІОНАХ КРАЇНИ

Висвітлені результати аналізу динаміки охоплення населення України освітою, а також її вікові та гендерні відмінності в період, за який здійснювались останні п'ять переписів населення (1959 – 2001 рр.). Виділені основні риси трансформаційних процесів в економіці та їх зв'язок з якістю і рівнем освіти населення. Представлені результати аналізу змін в територіальній організації сфери освіти в регіонах держави за останнє десятиліття (1998 – 2008 рр.).

Ключові слова: освіта, освітній комплекс, освітній потенціал території, рівень освіти населення, територіальна структура освітнього комплексу.

Анатолий Байназаров. ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС УКРАИНЫ: ДИНАМИКА УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В РЕГИОНАХ СТРАНЫ. *Освещены результаты анализа динамики охвата населения Украины образованием, а также его возрастных и гендерных различий в период, за который производились последние пять переписей населения (1959 - 2001 гг.). Выделены основные черты трансформационных процессов в экономике и их связь с качеством и уровнем образования населения. Представлены результаты анализа изменений в территориальной организации сферы образовании в регионах государства за последнее десятилетие (1998-2008 гг.).*

Ключевые слова: образование, образовательный комплекс, образовательный потенциал территории, уровень образования населения, территориальная структура образовательного комплекса.

Anatolii Bainazarov. EDUCATIONAL COMPLEX OF UKRAINE: DYNAMICS OF THE EDUCATIONAL LEVEL OF THE POPULATION IN COUNTRY REGIONS. *Results of the analysis of dynamics coverage the population of Ukraine by formation, and also its age and gender distinctions during the period for which last five population censuses (1959 - 2001) were made are shined. The basic lines transformation processes in economy and their communication with quality and a population educational level are allocated. Results of the analysis of changes in the territorial organisation of sphere formation in state regions for last decade (1998-2008) are presented.*

Keywords: formation, an educational complex, educational potential of territory, a population educational level, territorial structure of an educational complex.

Актуальність. В умовах глибоких суспільних перетворень в Україні освіта є важливим чинником людського розвитку і економічного зростання. Соціальна переорієнтація державної політики визначена одним із головних завдань Державної стратегії економічного і соціального розвитку України до 2015 року. В національній аналітичній доповіді для ООН "Цілі розвитку тисячоліття: Україна" зниження якості освіти визнано актуальною проблемою у сфері людського розвитку. Пріоритетною ціллю розвитку країни повинно стати забезпечення якісної освіти впродовж життя [8]. У зв'язку з цим виникає потреба в ефективній соціальній політиці, спрямованій на підвищення рівня і якості освіти всіх громадян та спроможній пом'якшити територіальну нерівність у наданні освітніх послуг населенню і забезпеченні держави кваліфікованими кадрами. Концептуальні основи змін в освіті викладені у Національній доктрині розвитку освіти [3]. Передбачено збереження і приведення мережі навчальних закладів у відповідність до потреб населення і держави; досягнення збалансованості мережі навчальних закладів у сільській місцевості; упорядкування мережі вищих навчальних закладів з урахуванням темпів соціально-економічного розвитку та потреб держави у конкурентоспроможних фахівцях. В Законі України "Про затвердження загальнодержавної програми розвитку малих міст" одним з першочергових заходів із забезпечення розвитку міст визначено удосконалення системи професійної підготовки кадрів.

Таким чином, в Україні удосконалення територіальної організації освітньої сфери є нагальною потребою і відповідно до неї прийнята система законодавчих актів щодо вирішення проблем у галузі освіти.

Вихідні передумови. Рівень освіти населення у значній мірі взаємопов'язаний з територіальною організацією освітнього комплексу, дослідження якого ґрунтуються на принципах теорії суспільної географії та постулатах територіальної організації послуг, що розкриті в роботах М. А. Абрамова, М. І. Білецького, І. О. Горленко, І. М. Дудника, Н. П. Лебідь, С. А. Лісовського, О. О. Любіцевої, Т. Ю. Мельниченко, М. Д. Пістуна, М. І. Фащевського, О. Г. Топчієва, В. М. Юрківського та ін. Певний науковий інтерес представляють результати наукових розробок у сфері освіти П. А. Вірченка, А. П. Катровського, В. В. Покшишевського, В. В. Стецького, Е. Л. Файбусовича, Р. Кебули, Л. Хільберта, Д. Коча, Д. Хатчисона, О. У. Хомри, А. І. Доценка, В. І. Нудельмана, Є. І. Пітюренка, С. К. Саркісова та ін.

У науковій літературі накопичений значний досвід досліджень освітнього комплексу. Більшість суспільно-географічних досліджень здійснювалися у 80-90-х роках XX ст. Нині в умовах ринкових перетворень вони мають бути продовжені, оскільки виявлені на той час закономірності й механізми розвитку освітнього

комплексу не завжди відповідають реаліям сучасності.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Метою даної статті є висвітлення результатів аналізу динаміки охоплення населення України освітою у період, за який відбулися останні п'ять переписів населення (у 1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 р.р.); результатів вивчення динаміки вікових і гендерних відмінностей в освіті населення. Оскільки в останні роки в країні відбуваються трансформаційні процеси в економіці, доцільно також висвітлити результати аналізу змін в освіті у регіонах держави за останнє десятиліття (1998-2008 рр.).

Виклад основного матеріалу. Прийняття ефективних управлінських рішень у галузі освіти можливо на підставі науково обґрунтованого удосконалення взаємозв'язків між населенням, його розселенням і розміщенням навчальних закладів, наукових установ, обслуговуючих підприємств, виробництва та органів управління. Тому виникає потреба у суспільно-географічних дослідженнях, спрямованих не на характеристику окремих компонентів освітнього комплексу держави, а покликаних зробити інтегральну оцінку освітнього комплексу, як важливого чинника соціально-економічного розвитку України. До того ж важливою проблемою є пом'якшення територіальних диспропорцій у задоволенні потреб господарства у фахівцях різних спеціальностей, які на жаль на сьогодні ще залишаються невирішеними. Слід проводити всебічні дослідження окреслених проблем і одним з напрямків таких досліджень є просторово-часового аналізу динаміки охоплення населення України освітою. На його основі можна виділити певні тенденції.

В 1954 р. у колишньому Радянському Союзі був прийнятий Закон про запровадження обов'язкової загальної освіти. Відповідно до дії цього акту населенням отримало можливість здобути середню освіту. Завдяки цьому, за даними п'яти переписів населення з 1959 по 2001 рік, відбулося скорочення чисельності населення України у віці 10 років і старші, що мають тільки початкову або базову загальну освіту, та спостерігалося зростання чисельності населення, що мають повну загальну освіту. Якщо у 1959 р. (у розрахунку на 1000 населення) 299 осіб мали початкову загальну освіту, то у 2001 р. - 142 особи. Найбільші темпи скорочення осіб тільки з початковою загальною освітою спостерігались в останній міжпереписний період 1989-2001 рр. - кількість населення з початковою загальною освітою скоротилась на 61 особу [7]. З 1959 по 2001 р. кількість осіб з повною загальною освітою зросла від 64 до 349 осіб (у розрахунку на 1000 населення). З 1989 по 2001 рр, чисельність населення з цим видом освіти зросла від 285 до 349 осіб на 1000 населення [7]. Найвищі темпи зростання цього показника притаманні сільському населенню - від 29 осіб у 1959 р. до 350 осіб у 2001 р. У міських поселеннях значення цього показника зросло зі 105 до 398 осіб з відповідною освітою.

У період з 1959 по 1989 рр. відбувалося зростання кількості осіб, що мали неповну вищу освіту, - з 55 до 179 осіб (у розрахунку на 1000 населення). З 1989 р. спостерігається скорочення кількості осіб, що мають неповну вищу освіту. З 1989 по 2001 рр. кількість осіб з неповною вищою освітою зменшилась від 179 до 177 осіб. У міських поселеннях цей показник скоротився з 218 до 204 осіб, в сільських поселеннях відбулось зростання цього показника - з 101 до 119 осіб [7]. Цей процес пояснюється тим, що у період економічної кризи 90-х рр. у країні попит на професійно-технічну освіту знизився. Зниження такого попиту, відсутність нормативно-правової бази, яка б дозволила швидко зреагувати на мінливі умови сьогодення, призвели до зниження питомої ваги цього виду освіти.

На рівні повної вищої освіти відбулось зростання кількості осіб, що мають цей вид освіти. З 1959 по 2001 рр. (у розрахунку на 1000 населення) показник зріс з 21 до 189 осіб, що мають повну вищу освіту. Найвищі темпи зростання цього показника притаманні населенню, що мешкає у сільських поселеннях - кількість населення з повною вищою освітою зросла майже у дев'ять разів; в міських поселеннях - у п'ять разів [7]. Особливо стрімкими темпами почала збільшуватись чисельність населення з повною вищою освітою з 1989 по 2001 рр. - за цей період показник зріс з 95 до 189 осіб. Темпи зростання рівня повної вищої освіти серед жінок вищі ніж у чоловіків. Так, за період з 1959 по 2001 рр. кількість жінок, що мають повну вищу освіту, зросла у 7,11 рази, чоловіків - у 5,25 рази.

Залежно від типів населених пунктів ця тенденція має значні відмінності. У міських поселеннях значення показників для жінок і чоловіків майже однакові - кількість осіб з цим рівнем освіти серед жінок зросла у 4,93 рази, серед чоловіків - у 3,84 рази. В сільських поселеннях значення цих показників серед жінок і чоловіків різниться майже вдвічі - кількість жінок з повною вищою освітою зросла у 10,8 рази, кількість чоловіків - у 6,62 рази [7].

Слід зазначити, що в цілому в Україні спостерігається тенденція до зростання охоплення населення загальною середньою і вищою освітою. Це призводить до зростання рівня освіти

населення, що є одним з важливих показників людського розвитку, суттєвою умовою для формування якісно кращих умов розвитку суспільства. Станом на 2008 р. найбільша кількість осіб, що має повну загальну середню освіту, спостерігається у віці 20-24 років - 527 осіб на 1000 населення відповідного віку. Віком від 25 до 54 років кількість осіб з цим видом освіти залишається стабільною. У віці старше 54 років спостерігається зменшення кількості осіб з повною загальною середньою освітою.

Показник кількості населення, що має тільки базову середню освіту, має найвищі значення у населення віком 15-19 років (населення, яке навчається у школі або професійно-технічному закладі) та у населення старших поколінь віком від 60 до 70 років. Показник кількості осіб, що мають тільки початкову загальну освіту, найбільшого значення набуває в Україні у населення віком 70 років і старші.

Найбільше осіб, що мають повну вищу освіту, спостерігається у віці від 25-29 та 50-54 років. Протягом цього вікового періоду зазначений показник (у розрахунку на 1000 осіб відповідного віку) майже не змінюється. У віці 25-29 років він становить 184 особи, а у віці 50-54 років 189 осіб, що мають вищу повну освіту [7]. Після 50-54 років кількість осіб, що мають вищу освіту, зменшується.

Вікова динаміка населення з базовою вищою освітою практично дублює попередній показник. Найбільше населення, що мас цей вид освіти, у віці 25-29 років (15 осіб на 1000 населення), зменшення значення цього показника відбувається після 54 років [7]. Значних гендерних відмін за віком у рівні освіти населення України не виявлено. Серед жінок і чоловіків віком 20-24 років спостерігається найбільша кількість осіб, що має повну загальну середню освіту. Серед жінок у віці від 20-24 до 35-39 років відбувається зменшення кількості осіб з повною загальною освітою. У віці від 35-39 до 40-44 років збільшується кількість осіб з цим видом освіти. Після 44 років спостерігається спад кількості жінок з повною загальною освітою. Подібна динаміка рівня повної загальної освіти за віком притаманна і чоловікам, тому говорити про гендерні відмінності не доводиться. Суттєві гендерні відмінності спостерігаються, насамперед, на рівні повної вищої освіти. Серед жінок найбільше осіб з повною вищою освітою спостерігаються у віці 35-39 років; серед чоловіків - у віці 50-54 років.

У жінок збільшення кількості осіб, що мають повну вищу освіту, відбувається до 35 років. Після цього вікового періоду спостерігається зменшення кількості жінок з цим видом освіти. У чоловіків зростання кількості осіб з повною вищою освітою відбувається протягом статистичної більшої половини життя - до 50-54 років, в цей період наступає пік кількості осіб з повною вищою освітою (у розрахунку на 1000 населення відповідного віку). Гендерних розбіжностей у віковій структурі рівня освіти населення на таких рівнях як базова і неповна вища освіта також не виявлено.

Отже, у віковій структурі рівня освіти населення гендерні відміни спостерігаються на рівні повної загальної і повної вищої освіти, на інших рівнях освіти значних відмін не спостерігається.

Рівень освіти населення різних країн співставлено за чотирма офіційно визнаними у статистиці ООН показниками: коефіцієнтом грамотності населення, охопленням населення початковою освітою, охопленням середньою освітою та кількістю користувачів Інтернету (у розрахунку на 100 осіб).

За підрахунками представників ООН коефіцієнт грамотності (який розраховувався як відсоток осіб віком 15 років і старші, що вміють читати і писати, по відношенню до загальної кількості населення) в Україні сягає 100 %. Абсолютна грамотність притаманна населенню більшості країн СНД та Європи, за винятком Молдови (99 % грамотних), Болгарії (99 %), Румунії (98 %), Чеської Республіки (98 %) та Хорватії (98 %).

За показником охоплення населення початковою освітою (визначається як співвідношення кількості дітей, охоплених початковою освітою, до дітей відповідного віку) Україна відстає від країн-сусідів і має, разом з Хорватією, найнижчі серед них показники [5].

Гірша ситуація спостерігається за показником кількості користувачів Інтернету (у розрахунку на 100 осіб). Станом на 2002 р. в Україні лише одна особа зі ста мала вільний доступ до Інтернету. За останні роки цей показник подвоївся. За допомогою значень показника кількості користувачів Інтернету можна охарактеризувати можливості розвитку дистанційної освіти, яка визначена пріоритетним напрямком розвитку освіти у світі. Отже, за можливостями розвитку дистанційної освіти Україна відстає від більшості країн Центрально-Східної Європи, а на терені країн СНД знаходиться на одних щаблях з Грузією, Казахстаном, Молдовою та Узбекистаном. На нижчому рівні залишились країни, в яких офіційно зі ста осіб в середньому жоден не має доступу до Інтернету - Таджикистан і Туркменістан.

Користуючись лише вищезазначеними показниками досить складно надати цілісну хара-

ктеристику місця України в освітньому просторі Європи та світу. Дослідження у цьому напрямку ускладнено внаслідок відсутності своєчасної, всебічної інформації щодо освітніх процесів.

Висновки. Одними із важливих проблем сьогодення є удосконалення територіальної організації освітнього комплексу, підвищення рівня освіти населення в регіонах, раціоналізація структури регіональних освітніх комплексів в Україні.

Освітній комплекс слід розглядати як поєднання населення, що є споживачем і виробником освітніх послуг, мережі освітніх закладів, установ галузевої науки, спеціалізованих виробництв, закладів обслуговування та управління в сфері освіти, між якими існують стійки зв'язки. Головною метою його функціонування є ефективне задоволення потреб населення в освітніх послугах, забезпечення держави кваліфікованими кадрами та розвиток інтелектуального потенціалу України. В освітньому комплексі слід виділяти сім компонентів, між якими існують стійки зв'язки. Важливою складовою освітнього комплексу є населення, яке розглядається як споживач і виробник освітніх послуг, та його розселення. Компоненти дошкільних, середніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів - це сукупність відповідних закладів різних типів. Компонент галузевої науки утворюють наукові, науково-методичні, методичні, науково-дослідні установи та проектні інститути. До складу спеціалізованого виробництва входять підприємства й установи матеріально-технічного постачання: виробництво обладнання та учбових приладів, видавництва, друкарні та ін. Компонент обслуговування включає гуртожитки, шкільні та студентські їдальні, медичні заклади, бібліотеки тощо. Управління освітою охоплює систему державних, регіональних та місцевих органів управління.

Список використаних джерел

1. *Байназаров А.М. Роль картографічних творів у реформуванні регіональних ланок освітньої сфери // "Вісник Харківського університету", № 655 „Геологія-географія-екологія" Харків, 2005. – С. 107-112.*
2. *Закон України „Про загальну середню освіту" // Законодавство України про освіту. Збірник законів. – К.: Парламентське вид-во, 2002.*
3. *Національна доктрина розвитку освіти. Затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347 / 2002 // Освіта України № 33 від 23 квітня 2002 р. – С. 4-6.*
4. *Новиков Д.А. Модели и механизмы управления развитием региональных образовательных систем (концептуальные положения).-М.: ИПУ РАН, 2001.-83 с.*
5. *Основні показники діяльності вищих навчальних закладів ,України на початок 2003/04 навчального року: Статистичний бюлетень. - К.: Державний Комітет статистики України, 2002.- 84 с.*
6. *Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 №2628//Законодавство України про освіту. Офіційне видання.-К.: Парламентське видавництво, 2002.- с. 91-111.*
7. *Рівень освіти населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року/ За ред.. О.Г.Осауленка.- К.: Державний комітет статистики України , 2003.- 218 с.*
8. *Цілі розвитку тисячоліття: Україна.-К.: Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України, 2003. - 32 с.*

© Байназаров А., 2009

УДК 911.3

Людмила Нємець, Наталія Моштакова

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано поняття «культурна спадщина» та розглянуті класифікації об'єктів культурної спадщини за різними критеріями. Проведено комплексне дослідження культурної спадщини Луганської області. Визначено місце області в культурній спадщині України. Зроблені висновки про можливості використання культурної спадщини в господарській діяльності людини для підвищення культурного потенціалу регіону.

Ключові слова: культурна спадщина, об'єкти культурної спадщини, пам'ятки культурної спадщини (історії, археології, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, ландшафтні), Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Людмила Немец, Наталия Моштакова. КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ*. Сделан анализ понятия «культурное наследие» и рассмотрены классификации объектов культурного наследия по разным критериям. Проведено комплексное исследование культурного наследия Луганской области. Определено место области в культурном наследии Украины. Сделаны выводы о возможностях использования культурного наследия в хозяйственной деятельности человека для повышения культурного потенциала региона.*

Ключевые слова: культурное наследие, объекты культурного наследия, памятники культурного наследия (истории, археологии, архитектуры и градостроительства, монументального искусства, науки и техники, ландшафтные), Государственный реестр недвижимых памятников Украины.

Lyudmila Nemets, Natalia Moshtakova. CULTURAL LEGACY OF THE LUGANSK REGION. *Notion a «cultural legacy» and classifications of objects of cultural legacy on different criteria are analysed. Complex research of cultural legacy of the Lugansk region is conducted. The place of region in the cultural legacy of Ukraine is definite. Conclusions about possibilities of the use of cultural legacy in economic activity of population for the rise of cultural potential of region are done.*

Keywords: cultural legacy, objects of cultural legacy, monuments of cultural legacy (of history, of archaeology, of architecture and town-planning, of monumental art, of science and technique, of landscape), the State register of immovable monuments of Ukraine.

Актуальність дослідження. Останніми десятиріччями в країнах пострадянського простору спостерігається згасання інтересу громадян до своєї історії, культурної спадщини, культурних традицій. Це можна пояснити наступними причинами. По-перше, погіршенням економічної ситуації в пострадянських країнах, падінням платоспроможності людей, внаслідок чого населення не має можливості витрачати достатньо грошей на відвідування об'єктів культурної спадщини. По-друге, люди змушені витрачати більше часу на прибуткову або додаткову роботу (додаткові заробітки, підсобне господарство), домашнє господарство (зокрема через подорожчання побутових послуг), результатом чого стало скорочення вільного часу населення. В результаті зазначеного, значно зменшилася кількість екскурсій маршрутами до пам'яток історії і культури, збідніла їх тематика. Все це, а також скорочення фінансування державою реставраційних й охоронних заходів, призводить до поступової деградації культурного потенціалу країни, збідніння морально-духовних засад суспільства.

Одним з можливих способів відродження культурного потенціалу країни є туристичне освоєння об'єктів культурної спадщини, тобто розвиток культурного туризму [8].

Проблема взаємозалежності туризму та культурної спадщини в розвинених країнах світу почала розглядатися ще наприкінці XX століття, результатом чого стало проведення в 1999 р. в Норвегії під егідою Світового банку конференції «Сприяння розвитку туризму та культурна спадщина», міжнародної конференції «Культурна спадщина і туризм» у Кракові (Польща). В багатьох країнах розроблено програми розвитку культурного туризму як на національному, так і на місцевому рівнях. 29 квітня 2002 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 583 «Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки», головною метою якої було визначено створення конкурентноспроможного на міжнародному ринку національного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби населення країни; забезпечення на цій основі комплексного розвитку регіонів за умови збереження екологічної рівноваги та культурної спадщини [7].

Культурний туризм є найбільш дієвим засобом поширення і пропаганди історико-краєзнавчих знань, вивчення пам'яток минулого, підвищення загальноосвітнього і культурного рівня. Основним джерелом для реалізації цих функцій є багата історико-культурна спадщина України, яка на кінець 2007 року нараховувала близько 138 тис. нерухомих пам'яток (в т.ч. 65 тис. – археології, 51 тис. – історії, 5 тис. – монументального мистецтва, 17 тис. – архітектури та містобудування, 227 – садово-паркового мистецтва, 33 – ландшафтні, 23 – науки і техніки) [15]. Внаслідок цього нагальною потребою сучасного розвитку туристично-екскурсійної діяльності є продумана робота з відродження та адаптації пам'яток культурної спадщини для

використання в культурному туризмі. Головною передумовою для її проведення повинно стати комплексне дослідження сучасного стану об'єктів культурної спадщини України в цілому та її окремих регіонів зокрема, в т.ч. Луганської області.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженням об'єктів культурної спадщини окремих територій займається цілий ряд спеціалістів різних галузей науки (історики, археологи, архітектори, мистецтвознавці, наукові працівники музеїв, архівів і бібліотек, філологи, літературознавці, етнографи, фольклористи тощо). Але проблемі використання пам'яток історії та культури в туристичній сфері приділено недостатньо уваги, незважаючи на виділення в останні роки туристичного краєзнавства в окрему наукову дисципліну. Якщо в публікаціях мова заходить про пам'ятки як про туристичні об'єкти, то зміст зводиться або до пропозицій щодо впорядкування законодавства чи до вдосконалення системи користування пам'ятками, або, в переважній більшості випадків, лише до їх переліку. Комплексному вивченню проблеми використання нерухомих пам'яток історії та культури України в культурно-пізнавальному туризмі присвячена кандидатська дисертація Корнієнко В.В. «Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991-2007 рр.)» [7]. Цікавий аналіз здійснено і соціоекономіко-географом О.О. Бейдиком [1].

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні культурної спадщини Луганської області та її місця в культурному надбанні України.

Виклад основного матеріалу. Більшість науковців під **культурною спадщиною** розуміють віднесені до певного простору і часу типові та унікальні зразки всіх сторін матеріальної і духовної діяльності населення. Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», **культурна спадщина** – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Під останніми розуміють визначні місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. Автентичність означає, що об'єкти повинні значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі. Об'єкти культурної спадщини, занесені до державного реєстру нерухомих пам'яток України, називаються **пам'ятками культурної спадщини** [6, ст. 1].

Об'єкти культурної спадщини відзначаються великою різноманітністю. За типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

споруди (витвори) - твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) - топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

визначні місця - зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду [6, ст. 2]

За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

археологічні - рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

історичні - будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у т.ч. іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у т.ч. із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

об'єкти монументального мистецтва - твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

об'єкти архітектури та містобудування - окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей;

об'єкти садово-паркового мистецтва - поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

ландшафтні - природні території, які мають історичну цінність;

об'єкти науки і техніки - унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей [6, с. 2].

За ознакою рухомості об’єкти культурної спадщини поділяються на:

нерухомі - об'єкти культурної спадщини, які не можуть бути перенесені на інше місце без втрати їх цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження їх автентичності;

рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, - елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта [6, ст.1.];

рухомі – пам’ятки мистецтва, археологічні знахідки, мінералогічні, ботанічні та зоологічні колекції, документальні пам’ятки й інші речі, предмети і документи, які можна легко переміщувати. Вони переважно концентруються в музеях, бібліотеках і архівах [8].

Залежно від місця в світовій і вітчизняній культурі об’єкти культурної спадщини можуть мати світове, національне або місцеве значення.

Об’єкти культурної спадщини світового значення занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. До цього документу включають культурні пам’ятки, що відповідають принаймні одному з наступних критеріїв: складають унікальний ансамбль, який свого часу здійснив значний вплив на життєдіяльність країни; є свідченням зниклої цивілізації; ілюструють певний важливий період в історії держави; представляють унікальний приклад традиційного образу життя; пов'язані з ідеями або віруваннями, що мають всесвітнє значення тощо. На початок XXI століття Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО складався з 128 природних, 480 культурних и 22 природно-культурних об’єктів у 118 країнах світу (4 з них в Україні – Софійський собор з архітектурним ансамблем, Києво-Печерська Лавра у м. Києві, історичний центр м. Львова, а також 4 геодезичні пункти на території Хмельницької та Одеської областей, що є складовими транскордонної геодезичної номінації «Дуга Струве») [8].

Об’єкти культурної спадщини національного значення занесені до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, останній варіант якого був створений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [11]. Об’єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також одному з таких критеріїв: здійснили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов’язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей: репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю [12].

Об’єкти культурної спадщини місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону; безпосередньо пов’язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону; є творами відомих архітекторів або інших митців; є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи [12].

Культурна спадщина Луганської області є невід'ємною частиною культурного надбання України. Вона складається з 5180 об’єктів (рис. 1) [14]. За кількістю, насиченістю, різноманітністю культурної спадщини область відноситься до регіонів з низьким потенціалом (разом з Сумською, Запорізькою, Дніпропетровською, Херсонською, Миколаївською, Рівненською, Кіровоградською, Волинською областями) [16].

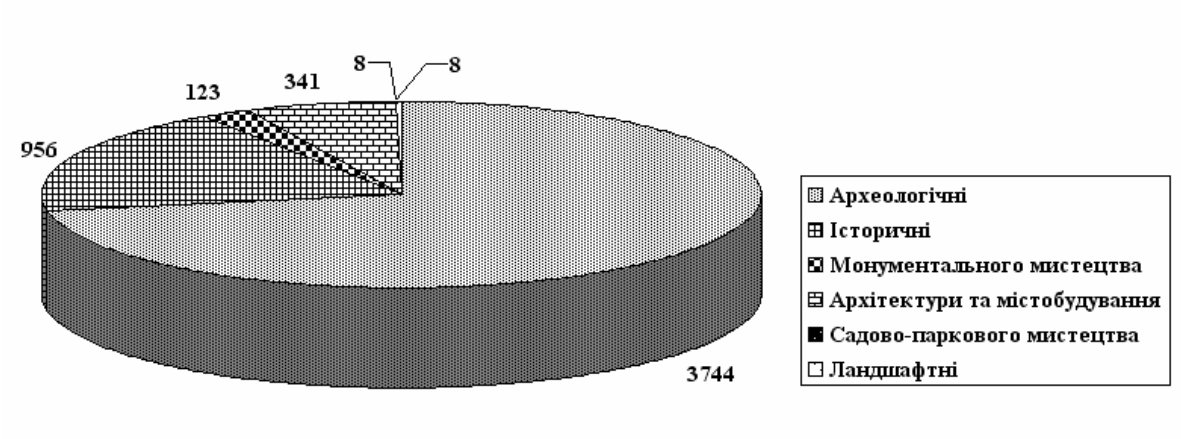

Рис. 1. Об'єкти культурної спадщини Луганської області [14]

Як правило, найбільший суспільний інтерес становлять пам'ятки архітектури та містобудування, а також створені на їх основі історико-культурні заповідники. Під останніми розуміються спеціально виокремлені терени, на яких містяться історичні комплекси, ансамблі, що становлять видатну наукову, історичну, мистецьку чи іншу культурну цінність і які охороняються державою та вилучаються з деяких видів господарського використання. В Україні створено 61 заповідник (14 з них національного значення), серед яких виділяють історико-архітектурні (10), архітектурно-історичні (2), історико-археологічні (4), історико-культурні (29), історико-меморіальні (3), історико-етнографічні (1), палацо-паркові (1), музеї-заповідники (6) тощо [3].

В Україні на державному обліку перебуває 16293 архітектурно-історичних пам'яток (в т.ч. 3541 національного значення), з них 341 – в Луганській області (в т.ч. 25 національного значення). Список історичних міст України включає 401 населений пункт (в Луганській області – 10), в яких історико-культурна спадщина збереглася в найбільш концентрованому вигляді [5]. Це міста Луганськ (1795 р.), Алчевськ (1895 р.), Зимогір'я (1753 р.), Краснодон (1906 р.), Лисичанськ (1710 р.), Сватове (1665 р), Старобільськ (1598-1600 рр.); селища міського типу Біловодськ (1686 р.), Новопсков (бл. 1643 р.), Слов'яносербськ (1753 р.) [13].

Велику кількість пам'яток історії і культури зібрано й виставлено для експонування в музеях. В Луганській області налічується 17 музеїв (з них 6 історичних, 8 краєзнавчих, 1 мистецький, 2 інших) [14], працівники яких проводять постійну роботу з об'єктами культурної спадщини (виявлення, дослідження, консервація, музеєфікація, реабілітація, ремонт, реставрація, пристосування об'єктів культурної спадщини до використання тощо) (табл. 1).

Таблиця 1

Пам'ятки архітектури та містобудування України і Луганської області [5, 14, 15]

Пам'ятки архітектури та містобудування	України, одиниць	Луганської області	
		одиниць	% від загальноукраїнського показника
Разом	16293	341	2,1
в т.ч. національного значення	3541	25	0,7
в т.ч. місцевого значення	13256	316	2,4
з них у списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	4	-	-
Історико-архітектурні та культурні заповідники і музеї	61	-	-
в т.ч. національного значення	14	-	
в т.ч. підпорядковані Держбуду	7	-	
в т.ч. підпорядковані Мінкультури	7	-	
в т.ч. підпорядковані обласним, міським держадміністраціям, іншим органам	46	-	
Історичні міста і селища	401	10	2,5
Музеї	458	17	3,7

В таблиці 2 наведений перелік пам'яток архітектури та містобудування Луганської області, які мають національне значення.

Серед об'єктів культурної спадщини Луганської області найбільшу питому вагу (72,3 %) мають археологічні пам'ятки. З 3744 пам'яток археології області статус національних мають 12 (табл. 3).

Таблиця 2

Пам'ятки архітектури і містобудування національного значення Луганської області [2]

№ з/п	Найменування пам'ятки	Датування	Місцезнаходження
1	Садибний будинок (мур.)	перша половина XIX ст.	м. Луганськ, вул. Даля, 7
2	Заміська садиба (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 24
3	Головний будинок (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 24
4	Флігель (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 24
5	Флігель (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 24
6	Службовий корпус (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 24
7	Будинок управителя (мур.)	кінець XVIII ст	м. Олександрівськ Червона пл., 2
8	Флігель (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 10
9	Флігель (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 12
10	Флігель (мур.)	1772 р..	м. Олександрівськ Червона пл., 16
11	Флігель (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., 22
12	Винні погреби (мур.)	1772 р.	м. Олександрівськ Червона пл., б/н
13	Комплекс споруд Деркульського кінного заводу (мур.):	1765-1767 рр.	Біловодський район с. Данилівка
14	Центральна тренерська стайня (мур.)	1765-1767 рр.	Біловодський район с. Данилівка
15	«Японський манеж» (дер.)	1897 р.	Біловодський район с. Данилівка
16	Контора (мур.)	1890 р.	Біловодський район с.Данилівка
17	Комплекс споруд Новолимарівського кінного заводу (мур.):	1818-1822 рр.	Біловодський район с. Новолимарівка
18	Центральна стайня (мур.)	1818-1822 рр.	Біловодський район с. Новолимарівка
19	Лазарет (мур.)	середина XIX ст.	Біловодський район с. Новолимарівка
20	Стайні молодняку (мур.)	середина XIX ст.	Біловодський район с. Новолимарівка
21	Будинок дирекції (мур.)	середина XIX ст.	Біловодський район с. Новолимарівка
22	Успенська церква (мур.)	1802 р.	Новопсковський район с. Осинове
23	Церква Михайло-Архангельська (мур.)	1787 р.	Перевальський район смт. Михайлівка, вул. Леніна, 117а
24	Садибний будинок (мур.)	друга половина XVIII ст.	Слов'яносербський район с. Весела Гора
25	Михайлівська церква (мур.)	1787 р.	Станично-Луганський район с. Старий Айдар

Таблиця 3

Пам’ятки археології національного значення Луганської області [3]

№ з/п	Найменування пам'ятки	Датування	Місцезнаходження
1	Кургани (2)	епоха міді - бронзи	Свердловська міськрада смт Ленінське
2	Кургани (2)	епоха міді - бронзи	Антрацитівський район смт Іванівка
3	Курганний могильник Могила Мечетна	епоха міді - бронзи	Антрацитівський район с-ще Тамара
4	Кургани (3)	епоха міді - бронзи	Антрацитівський район с. Червона Поляна
5	Кургани (2)	епоха міді - бронзи	Антрацитівський район с. Червона Поляна
6	Курган	епоха міді - бронзи	Білокуракинський район с. Луб'янка
7	Капітанівська агломерація селищ (9)	епоха бронзи, зрубна культура	Новоайдарський район с. Капітанове
8	Міднорудна копальня Червоне Озеро	епоха бронзи	Попаснянський район с. Новозванівка
9	Кургани (2)	епоха міді - бронзи	Свердловський район с. Верхньотузлове
10	Кургани (3)	епоха міді - бронзи	Свердловський район с. Карпове-Кріпенське
11	Стоянка, селище Рогалик	палеоліт, Київська Русь	Станично-Луганський район смт Петрівка
12	Поселення-фортеця Петрово-Донецьке	XVIII - початок XX століття	Станично-Луганський район с. Нижньотепле

Історичні пам’ятки пов’язані з визначними подіями в історії України в цілому та Луганської області зокрема. Це переважно братські могили та меморіальні комплекси часів Великої Вітчизняної війни; будинки, пов'язані з історичними подіями, що є пам'ятками архітектури. На території області розташовано 956 пам’яток історії, з них 7 мають національне значення (табл. 4).

Таблиця 4

Пам’ятки історії національного значення Луганської області [10]

№ з/п	Найменування пам'ятки	Датування	Місцезнаходження
1	Меморіальний комплекс «Борцям революції»	1936 рік	м. Луганськ пл. Борців революції
2	Будинок, у якому народився лексикограф і письменник В. Даль	початок XIX століття, 1801 рік	м. Луганськ вул. В. Даля, 12
3	Меморіальний комплекс «Міус-фронт»	1941-1943 роки, 1967 рік	м. Красний Луч, лівий берег р. Міус
4	Меморіальний комплекс на честь молодогвардійців	1954 рік	м. Краснодон площа імені Молодої гвардії
5	Меморіальний комплекс «Слава»	1941-1944 роки, перепоховання у 1982 році	м. Ровеньки, вул. Леніна, парк імені Молодої гвардії
6	Меморіальний комплекс «Україна – визволителям»	1972 рік	Міловський район смт Мілове пл. Чечерєва
7	Меморіальний комплекс письменника, педагога, мовознавця і громадського діяча Б.Д. Грінченка	1887-1894 роки, 1988 рік	Перевальський район, смт Михайлівка

До історичних пам'яток звичайно відносяться й місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей (воєнних діячів, народних героїв, діячів науки, літератури й мистецтва). Залежно від їх життєвих циклів ці місця можуть бути пов'язані з народженням, тимчасовим перебуванням, діяльністю, смертю, захороненням видатних людей. В Луганській області народилися В. Даль, С. Бубка, К. Ворошилов, І. Лук'яненко-Савич, Б. Грінченко, М. Руденко, І. Світличний, В. Сосюра, В. Федченко та ін. [16].

Таким чином, національне значення мають лише близько 0,85 % об'єктів культурної спадщини Луганської області (44 з 5180). Всі інші пам'ятки відносяться до місцевих. Серед них багато пам'яток історії (могила Невідомого солдата та пам'ятник Героям Радянського Союзу, братська могила луганських красногвардійців, братські могили радянським воїнам, пам'ятник робітникам верстатобудівного заводу, загиблим у роки Другої світової війни, братська могила учасників оборони Луганська, братська могила жертв фашизму, братська могила луганських робітників в м. Луганську тощо). Серед пам'яток монументального мистецтва місцевого значення можна назвати пам'ятники Т.Г. Шевченку, Б.Д. Грінченку, М.Ф. Гастелло, В.І. Далю, О.Я. Пархоменку, Г. Звейнеку, К.Є. Ворошилову, О.С. Пушкіну, а також пам'ятники ливарнику, ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС, студентам та викладачам Східноукраїнського національного університету загиблим у роки Другої світової війни, пам'ятник на честь 2000-ліття Різдва Христового тощо. Прикладами місцевих пам'яток архітектури та містобудування є будинок, де розміщувався штаб з організації Першого Луганського соціалістичного загону; садиба, де знаходились Луганський Раднарком, штаб П'ятої Української армії, перший осередок «Юний Спартак»; будинок, де розміщувались міський, пізніше уїзний комітети комсомолу (Луганськ); Церква Кирила і Мефодія (Марківський район) та ін. [4].

Висновки. Дослідження та використання історико-культурних ресурсів України в цілому та її культурної спадщини зокрема є недостатнім. Це пов'язано в першу чергу з відсутністю їх чіткого, належного рівня реклами, незадовільним станом інфраструктури і – що особливо турбує – поганою збереженістю пам'яток, обумовленою відсутністю фінансування та інституту меценатства, а також нерозробленістю методик залучення культурної спадщини до туристсько-рекреаційної сфери [16].

Існують різні форми залучення культурної спадщини в систему рекреаційно-туристського обслуговування, найбільш поширена – організація музеїв і розробка екскурсійно-історичних маршрутів [9].

Сьогодні потрібна повноцінна програма робіт з відродження національної спадщини, яка б складалася з системи заходів з виявлення, відновлення, вивчення, збереження і використання культурної спадщини. При цьому рішення даної проблеми повинно бути комплексним, адже практика свідчить, що ні виявлення пам'ятки, ні постановка її на облік та державну охорону, ні ведення реставраційних робіт самі по собі ще не можуть забезпечити її збереження як національної цінності. Без належного використання пам'ятки швидко приходять до запустіння і забуття.

Зараз, коли першочерговим завданням є стабілізація економіки, критерій ефективності використання території, її культурних ресурсів слід вважати провідним, бо це значно впливає на особливості духовного та морального здоров'я соціуму, без чого ніякі прогресивні економічні зміни неможливі. Від цінності пам'яток та їх територіальної концентрації залежать напрями їх використання, інтенсивність рекреаційних потоків, можливість залучення в культурно-економічну інфраструктуру території [8].

Все частіше вчені різних країн пропонують створювати на основі об'єктів культурної спадщини певної території місцеві науково-освітні ядра. Цей процес може здійснюватися за декількома напрямками. По-перше, розвиток наукових досліджень на основі виявлених об'єктів культурної спадщини (дослідження археології району, цікавих пам'яток архітектури та містобудування, збір фольклору тощо). Існуюча практика свідчить, що доходи, наприклад, від ліцензійного збору за проведення археологічних досліджень можуть значно перевищувати збір від дозволів на мисливство і рибальство. На базі культурної спадщини території можуть бути організовані спеціальні заняття або навіть курси для осіб, бажаючих ближче ознайомитися з вітчизняною історією, культурою, національною мовою, мистецтвом видатних діячів культури [8].

По-друге, це розвиток специфічних освітніх традицій регіону. Особливу увагу слід приділяти збереженню секретів майстерності народних промислів і виробництв, розвитку шкіл відродження традиційної майстерності (виготовлення виробів з дерева, обробка металу, гончарство, ткацтво, плетіння з лози, виготовлення ткацьких і в'язаних виробів, школа іконопису, національного вишивання, гра на народних му-

зичних інструментах, відродження давніх кулінарних рецептів тощо). Потребують створення спеціальні освітні програми, зокрема поглиблені екологічні курси, спеціалізовані історичні програми тощо. Таким чином не тільки створюються умови для залучення підростаючого покоління до культурної спадщини, розуміння ними національних цінностей, але й одночасно формуються потенційні кадри працівників для діяльності територій, що знаходяться під особливою охороною [8].

Експлуатація об'єктів культурної спадщини в будь-якій країні пов'язана з величезними витратами на утримання, реставраційні роботи, охорону, рекламу, розвиток інфраструктури. З тим, у якому стані перебувають об'єкти культурної спадщини, можна судити про рівень розвитку держави [9].

Список використаних джерел

1. *Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К., 2001. – 395 с.*
2. *Державний реєстр національного культурного надбання // Пам'ятки України: історія та культура / htpp://www.heritage.com.ua*
3. *Державний реєстр нерухомих пам'яток України / htpp://uk.wikipedia.org*
4. *Державний реєстр нерухомих пам'яток України (пам'ятки місцевого значення станом на 1 червня 2009 року) / htpp://mincult.kmu.gov.ua*
5. *Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки» від 20 квітня 2004 року № 1692- VI / htpp://zakon1.rada.gov.ua*
6. *Закон України «Про охорону об'єктів культурної спадщини» / htpp://zakon1.rada.gov.ua*
7. *Корнієнко В.В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991-2007 рр.): автореф. дис .на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 07.00.01 / Вячеслав Васильович Корнієнко. – 2008.*
8. *Кусков А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н. Рекреационная география: Учебное пособие DOC / Алексей Сергеевич Кусков, Валерия Леонидовна Голубева, Татьяна Николаевна Одинцова / htpp://www.twirpx.com*
9. *Мельник І.Г. Основи рекреаційної географії: Навчальний посібник. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2008. – 174 с.*
10. *Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Додаток до Постанови КМУ від 3 вересня 2009 року № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» / htpp://zakon1.rada.gov.ua*
11. *Постанова КМУ від 3 вересня 2009 року № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» / htpp://zakon1.rada.gov.ua*
12. *Постанова КМУ від 27 грудня 2001 року № 1760 «Про порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» / htpp://zakon1.rada.gov.ua*
13. *Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) // Пам'ятки України: історія та культура / htpp://www.heritage.com.ua*
14. *Статистичний щорічник Луганської області за 2008 рік. – Ч. І, ІІ. - Луганськ: Головне управління статистики в Луганській області, 2009.*
15. *Статистичний щорічник України за 2007 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2008. – 572 с.*
16. *Стафійчук В.І. Рекреалогія: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2006. – 264 с.*

© Нємець Л., Моштакова Н., 2009

УДК 528.9

Антон Гордєєв

КАРТИ-ПОРТОЛАНИ В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розкрито зміст основних етапів методичної схеми використання карт-портоланів у вирішенні конкретних історико-географічних проблем. Обгрунтовані необхідні передумови дослідження, запропоновані основні його принципи, вказана послідовність розв'язання завдання, що є передумовою формулювання одержаних таким чином висновків.

Ключові слова: карти-портолани, історико-географічні дослідження, функції карт, метод ретроспективного аналізу, метод часового зрізу.

Антон Гордеев. КАРТЫ-ПОРТОЛАНЫ В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ. *В статье раскрыто содержание основных этапов методической схемы использования карт-портоланов в решении конкретных историко-географических проблем. Обоснованы необходимые предпосылки исследования, предложены основные его принципы, указана последовательность решения задачи, что является предпосылкой формулировки полученных таким образом выводов.*

Ключевые слова: карты-портоланы, историко-географические исследования, функции карт, метод ретроспективного анализа, метод временного среза.

Anton Gordeev. PORTOLANS CARTS IN THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL RESEARCH. *In the article the contents of the main stages of the methodological design used a portolans carts in addressing specific historical and geographical problems. Reasonably necessary background research, proposed its basic principles, the sequence of solving the problem, which is a prerequisite for the formulation of conclusions obtained in this way.*

Keywords: portolans, historikal-geografical researches, functions of maps, method of retrospective analysis, method of temporal cut.

Вступ. Карта як унікальний інформаційний документ широко використовується при дослідженнях в сфері наук про Землю. Протягом тривалого часу методи та прийоми використання карт удосконалювались та розвивались, збільшувалась кількість методик, що обумовило появу в середині XX ст. нового наукового напряму в картографічній науці – картографічного методу дослідження.

Аналіз останніх досягнень та публікацій. Огляд розвитку та становлення відповідних прийомів та методів достатньо висвітлений провідними спеціалістами [1].

В запропонованій системі методів та прийомів певне місце належить методиці «вивчення різночасових карт», яка спрямована на визначення просторової локалізації явищ, які зображені на картах з метою вивчення їх динаміки. Інші аспекти досліджень, наприклад, історико-топонімічні аспекти не розглядаються [1, с.172-180]. Власне ідея застосування різночасових карт виявилася плідною для розробки загальної методичної схеми їх використання в практичних історико-географічних дослідженнях.

На роль карт в історико-географічних дослідженнях вперше звернув увагу ще у 1737 р. відомий російський історик і географ В.М. Татищев: „Гистория же всякая, хотя действа и времена от слов имеет нам ясны представить; но где, в каком положении или расстоянии что учинилось, какие природные препятствия к способности тем действам были, також где который народ прежде жил и ныне живет, как древние городы ныне именуются и куда перенесены, оное география и сочиненные ландкарты нам изъясняют: и тако гистория или деесказания и летопись без землеописания (географии) совершенного удовольствия к знанию нам подать не могут" (цит. за [5, с.3]).

Про можливості використання старовинних карт в історико-географічних дослідженнях зазначає у своїй фундаментальній праці А.В. Постніков. Перш за все він наголошує на так званому історико-джерелознавчому аналізі, суть якого зводиться до комплексного вивчення обставин створення карт, тобто вивчення карти як такої, як продукти певного часового зрізу [5, с.15]. Таке ж розуміння про роль старовинних карт в історико-географічних дослідженнях характерне для багатьох інших авторів (наприклад [6 та ін.]).

О.В. Постніков наголошує також на іншому, більш фундаментальному, аспекті історико-географічних досліджень, який стосується вивчення географічних особливостей певного часового зрізу з його соціальними, господарськими та технічними характеристиками; перегляд динаміки процесів, характерних для природних об'єктів упродовж історичного періоду; вивчення історії розвитку окремих галузей суспільних відносин, вказуючи, наприклад, що геологічні карти є цінним джерелом по історії розвитку гірничої справи, карти картографування річкової мережі є засобом вивчення судноплавства тощо [5, с.24-26]. Однак, власне методична схема реального дослідження відсутня.

Метою статті є представлення загальної методичної схеми історико-географічних досліджень з використанням карт-порталанів.

Виклад основного матеріалу. Вихідна посилка можливості використання старовинних карт в історико-географічних дослідженнях, як показав В.Є. Любченко, закладена в існуванні фундаментальної їх властивості, якою є феномен старіння, що, в свою чергу, означає часову невід-

повідність між змістом карт та реальною дійсністю, тобто можливістю відбиття минулого. При цьому феномен старіння є позитивним явищем, що дозволяє сприймати будь-яку карту джерелом інформації про той часовий зріз, в якому карта була створена. На такій теоретичній основі базується три напрями порівняльно-історичного аналізу за допомогою карт: встановлення факту існування певного об'єкту; дослідження динаміки його просторових характеристик; дослідження якісних та кількісних характеристик зображуваних на карті явищ [4, с.9-15].

Варто вказати на головні обставини та чинники звертання до карт як до історичних документів з метою отримати певну інформацію. Такими є:

- Модельні властивості карт, тобто здатність створювати цілісний образ ділянки земної поверхні на певний часовий зріз із можливістю визначати певні якісні та кількісні характеристики зображених об'єктів та явищ;
- Можливість отримання при співставленні різночасових карт мінімальних похибок (у порівнянні, наприклад, з описами), оскільки карти навіть у різні часи складались за приблизно однаковими методиками і різкого переходу, як правило, між їх типами стосовно цих методик не було;
- Значна різноманітність картографічних матеріалів на одну і ту ж територію (за масштабом, тематикою, часом створення, авторством і т.д.) що дає змогу, співставляючи такі карти, звести до мінімуму помилки щодо кількісних характеристик об'єктів, і, навпаки, достатньо повно проаналізувати їх якісні характеристики.

Вказані обставини, які абстрагуються у припущенні про можливість досягнення наукової мети за допомогою саме карт, обумовлюють впевненість у розв'язання існуючої проблеми (певного наукового завдання), яка поступово конкретизується і обумовлює, таким чином, необхідність формування трьох складових вихідних передумови до його вирішення.

Першою і головною вихідною передумовою є наявність якісного інформаційного ресурсу, який у контексті даного дослідження може складатися з двох різних видів документів, а саме, текстових та картографічних (карт-портоланів). Авторський досвід використання портоланів у вивченні Чорного моря, дає підстави розрізняти вказані документи також і за ознакою інформаційно-методичною: це карти як основний, суто інформаційний документ, модель певного регіону на певний історичний зріз з певною територіальною прив'язкою, а також текстові джерела, що виступають як методичний матеріал, який містить відомості про сутність тієї чи іншої карти, доповнюючи таким чином інформацію, отриману безпосередньо з карти і т.д. З таким же наголосом виділяє джерельну базу досліджень та власне інформаційну базу досліджень Кострица М.Ю. при дослідженні теоретико-методичних засад географічного краєзнавства України. [2, с.3]. Тому до джерельної бази дослідження відносяться текстові матеріали, які представляють праці провідних вчених з історії вивчення портоланів, їх особливості та суспільно-географічні передумови їх виникнення. Інформаційну базу складають власне карти-порталани.

Вказані два види джерел складають одну із загальних вихідних передумов будь-якого історико-географічного дослідження з використанням карт.

Варто звернути увагу на оцінку достовірності старовинних карт-порталанів як практичних джерел та у зв'язку з цим, оцінити максимально відповідну придатність до тієї чи іншої сфери їх використання, зокрема, яка достовірність картографічної інформації карт-портоланів стосовно інформації про морські та прибережні райони та суходільні території.

Морські карти (тобто, портолани) Чорного та Середземного морів, ближче за все відповідають морським картам нашого часу та картам світу, для яких ці старі морські карти слугували основою. Портолани на відміну від так званих монастирських карт ніколи не ілюстрували космографічні припущення деяких класичних авторів так же як і вчених ченців, або поширених географічних переказів. Вони були призначені тільки, для того, щоб слугувати вказівником шляху для моряків та торговців морськими шляхами

Відносно Чорного та Середземного морів, північної Африки, та західного узбережжя Європи, морські карти базуються на спостереженнях тисяч учасників рейсів, для яких достовірна карта була запорукою виживання. У такому сенсі морські карти досягли дивовижно точності та завершеності відносно інших картографічних праць тієї далекої епохи.

Однак, типові портолани охоплюють тільки берегові лінії та міста, що розташовані безпосередньо поблизу моря, або біля гирл судноходних річок. Тільки окремі портолани надають усередині континентів територіальні деталі, обширні легенди й т.д. Масовість таких зображень спостерігається на портоланах у більш пізніший період, тобто у XVI-XVII ст. Але цей факт не означає неможливість їх використання в історико-географічних дослідженнях стосовно об'єктів, які розміщені не в прибережній смузі.

Так один із відомих дослідників портоланів XIV- XV-ст. Т. Кемпбел вказує на їх спроможність використання і в історико-географічних дослідженнях, а саме використовувати зображені на картах прапори та інші атрибутивні геральдичні зображення як ідентифікаційні ознаки існування тих чи інших історичних подій. Так. наприклад, вимога англійським королем Едвардом III французького престолу у 1340 р. викликала зображення італійськими картографами поряд із позначенням Парижа французької геральдичної лілії разом із трьома левами; завоювання Арагоном Валенсії відбилось у зображенні герба Арагону біля позначення цього міста на каталонських картах і т.д. [7].

Про значимість карт як інформаційних джерел в історико-географічних дослідженнях свідчать їх важливі функції, як моделей дійсності. Це функції:

- Пошуково-фіксуюча, що передбачає можливість встановлення факту існування певного об'єкту, його якісних та кількісних характеристик в певний проміжок часу;
- Уточнююча, тобто така, що надає можливість доповнити будь-яке інше джерело (текст, малюнок тощо);
- Асоціативно-постановча пов'язана із генерацією думок стосовно можливості нових досліджень, окрім тих які передбачено здійснити. Так, наприклад, перегляд портоланів Чорного моря наштовхнув автора на думку про важливість порівняння зображеної на них берегової лінії із таким зображенням на сучасних картографічних матеріалах;
- Планувальна передбачає визначити логічний порядок вивчення певних об'єктів, виключаючи при цьому можливість їх пропущення.

Варто зауважити, що перелічені вище функції визначаються самою суттю карт, тобто їх властивостями і підсвідомо використовуються усіма дослідниками.

Наступною вихідною передумовою до використання (картографічних документів) карт-портоланів в історико-географічних дослідженнях є інформаційно-технологічні засоби досліджень, тобто матеріальні (механічні або віртуальні) системи, які надають можливість систематизувати зібраний матеріал (карти-порталани) за певними ознаками (або системами ознак), сформувати на цій основи певні їх групи та надати можливість роботи з ними. Такими можуть бути спеціальні каталоги або спеціалізовані бази даних на основі ГІС-технологій.

Важливою вихідною передумовою використання карт-портоланів в історико-географічних дослідженнях є методи дослідження. Головними із них є: ретроспективного аналізу, часового зрізу та історико-порівняльний.

Метод ретроспективного аналізу передбачає розгляд об'єкту (явища) в історичному русі з фіксацією його зміни, що може бути прослідковано, у даному випадку, за допомогою карт-порталанів, наприклад, стосовно еволюції топонімів, зміни берегової лінії тощо. У деяких випадках цей метод називають історико-генетичним, наприклад при ретроспективному дослідженні поселень Західної України [3, с.19].

Використання методу часового (історичного) зрізу виявляється дуже продуктивним для визначення природних та соціально-політичних умов певної історичної доби [3, с.23]. Важливе місце в його реалізації належить старовинним джерелам, а в контексті дослідження – картам-портоланам. У даному випадку карти є незамінним історичним документом, які:

- комплексно фіксують стан об'єктивної реальності на певний момент часу, включаючи якісні та кількісні характеристики об'єктів та явищ, а також взаємозв'язки між ними;
- є зразками продукції, які свідчать про стан науки та техніки, пануючий світогляд, тенденції соціально-політичних рухів тощо.

Важливим методом в історико-географічних дослідженнях є історико-порівняльний метод, який за формулюванням В.П.Круля «дає можливість розкривати сутність явищ і за подібністю, і за розбіжністю притаманних їм властивостей, а також здійснювати порівняння у просторі й часі, тобто по горизонталі і вертикалі» [3, с.19-20.].

Практичне застосування вказаних методів дослідження стосовно, тобто отримання конкретних знань, як показує робота з картами-порталанами, можливо на основі деяких практичних принципів (принцип чотирьох «і»), а саме:

- Інваріантності, який допускає, що кожний об'єкт дослідження упродовж історичного часу мав різні варіанти назв;
- Інформаційної достовірності. Цей принцип передбачає різний підхід при оцінці достовірності змісту карт, що залежить від їх цільового призначення, масштабу тощо. У контексті даного дослідження цей принцип варто використовувати у двох аспектах. Перший передбачає очевидність того факту, що достовірність портоланів набагато вища від сучасних їм карт світу (так званих монастирських), другий пов'язаний із твердженням того, що достовірність портоланів наба-

гато вища стосовно зображень прибережної частини суходолу, аніж внутрішніх його регіонів та відкритого моря;

- Історизму, який означає що картографічне зображення будь-якого об'єкта та подання будь-яких його характеристик відбувалося за нормами і правилами того часу;
- Ідентифікації помилок. Цей принцип є логічним продовженням попереднього і допускає відсутність помилок при написаннях назви, чи позначенні інших характеристик об'єктів, навіть у тому випадку, коли помилка виглядає очевидною. В такому випадку слід вважати, що видима некоректність викликана правилами та нормами тієї чи іншої картографічної школи.

Власне процес проведення історико-географічного дослідження відбувається у наступні етапи: групування джерел за критерієм інформативності; їх обробка та фіксація отриманих даних; тлумачення нової інформації; формулювання висновків.

Групування джерел. Як показує досвід роботи з картами-порталанами, можливий за двома критеріями. Групування за класифікаційними ознаками відбувається при виконанні дослідницьких завдань, які стосуються історії картографії, вивчення певного хронологічного періоду тощо. Це приналежність до картографічної школи, групування за конкретним авторством, територією та інші ознаки.

Другий критерій – повнота змісту стосовно досліджуваного по карті об'єкту. За таким критерієм джерела можуть бути (умовно): І-го порядку, тобто такі, що дають повну (необхідну, заплановану для здобуття) інформацію про об'єкт дослідження; ІІ-го порядку, в яких зафіксована лише часткова інформацію про даний об'єкт; ІІІ-го порядку, тобто такі, які представляють вибіркову (часткову інформацію), що, тим не менш є дуже цінним фактом, особливо при наявності такої розрізненої інформації на багатьох картах.

Обробка та фіксація отриманих даних відбувається за допомогою відомих правил та прийомів, із застосуванням таблиць, схем, графіків тощо.

Тлумачення нової інформації відбувається як відповідь на поставлену на початку дослідження завдання, що вирішує певну проблему, а формулювання висновків може сприйматися як отримання нових знань, зокрема. у вигляді нових положень, теорії тощо.

Висновки та перспективи подальших розробок. В статті обґрунтована загальна методична схема історико-географічних досліджень з використанням карт-порталанів як унікальних інформаційних документів. Представлена схема може бути деталізована стосовно конкретних розробок: дослідження зміни топонімів тих чи інших об'єктів, вивчення еволюції природних характеристик (зміни берегової лінії тощо) і т.д.

Список використаних джерел

1. *Берлянт А.М. Картографический метод исследования. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978.– 257 с.*
2. *Кострица М.Ю. Географічне краєзнавство України: Теоретико-методологічні засади, історія, практика. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.13 – історія географії. Київ, 2007.– 32 с.*
3. *Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія – Чернівці: Рута, 2004.–382 с.*
4. *Любченко В.Є. Карта у плині часу.– Вінниця: ДП «ДКФ», 2008.– 160 с.*
5. *Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт – М.: Наука. 1985.– 214 с*
6. *Хведченя С.Б. Методологические аспекты применения старинных карт в географических исследованиях // Методолгические проблемы современной географи: Сб. научн. тр.– К.: Наук. думка, 1993.– С.160-163.*
7. *Campbell T. Portolan charts from the late thirteen century to 1500 // The history of cartography/ Ed.by J.Harley and D.Woodward. – Chicago, 1987.– V.1– P. 449-461*

© Гордєєв А., 2009

УДК 331.5 – 0536 (477.54) *Юлія Заволока, Андрій Козловець, Ольга Яновська*

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ВІДРИВУ УКРАЇНИ З РОЗВИНЕНИМИ КРАЇНАМИ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розкриті особливості подолання науково-технічного відриву України з розвиненими країнами (на прикладі Харківської області). Автори проаналізували сучасний стан розвитку господарства Харківської області відносно технологічних укладів, виявили вплив на нього молодіжного ринку праці, що формується під впливом різноманітних факторів, а також розкрили і обґрунтували подальші шляхи подолання відриву України з розвиненими країнами в умовах демографічної кризи.

Ключові слова: молодіжний ринок праці, технологічні уклади, демографічна криза.

Юлия Заволока, Андрей Козловец, Ольга Яновская. ОСОБЕННОСТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО РАЗРЫВА УКРАИНЫ С РАЗВИТЫМИ СТРАНАМИ (НА ПРИМЕРЕ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ). *В статье раскрыты особенности преодоления научно-технического отрыва Украины с развитыми странами (на примере Харьковской области). Авторы проанализировали современное состояние развития хозяйства Харьковской области относительно технологических укладов, выяснили воздействие на него молодежного рынка труда, который формируется под воздействием разнообразных факторов, а также раскрыли и обосновали дальнейшие пути преодоления отрыва Украины с развитыми странами в условиях демографического кризиса.*

Ключевые слова: молодежный рынок труда, технологические уклады, демографический кризис.

Yuliya Zavoloka, Andriy Kozlovec, Olha Yanovska. THE FEATURES OF OVERCOMING OF THE DISTANCE BETWEEN UKRAINE AND DEVELOPED COUNTRIES IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS (ON THE EXAMPLE OF THE KHARKOV REGION). *In the article the features of overcoming of the distance between Ukraine and developed countries in scientific and technical progress (on the example of the Kharkov region) are exposed. The modern development status of economy of the Kharkov region in relation to the technological modes is analyzed; the features of influence on him of youth labour-market which is formed under act of various factors are certain. The further ways of overcoming of the distance between Ukraine and developed countries in the conditions of demographic crisis are exposed.*

Keywords: youth labour-market, technological modes, demographic crisis.

Актуальність теми дослідження. За часів економічної кризи господарство України значно відстало у рівні свого розвитку від розвинених країн. В той час як Україна рятувала своє господарство і намагалася підтримувати на плаву існуючі підприємства, розвинені країни у своєму науково-технічному розвитку пішли далеко вперед. За сучасних темпів розвитку світового господарства така ситуація може призвести до перетворення України з виробника високотехнологічної продукції на сировинний придаток розвинутих країн. Внаслідок демографічної кризи частка молоді, найбільш придатної до освоєння нових професій та видів діяльності, буде швидко зменшуватися, з огляду на це зростає значення вивчення саме молодіжного ринку праці з метою більш ефективної підготовки та використання молоді в господарстві країни та областей. Сучасний розвиток молодіжного ринку праці характеризується посиленням протиріч між попитом на робочу силу молоді та її пропозицією, ускладненням процесу залучення молоді до сфери продуктивної трудової діяльності, а також недосконалістю механізму його державного регулювання [3]. Актуальність вирішення, гострота та складність цих проблем обумовлюють потребу наукового обґрунтування нової методології і методики дослідження структурно-динамічних зрушень у межах молодіжного сегменту національного та регіонального ринку праці та визначення перспектив його розвитку. Нажаль на сьогоднішній день вирішенню даних проблем приділяється недостатня увага, особливо на рівні регіонів.

Аналіз попередніх досліджень. Вирішення проблеми подолання науково-технічного відриву менш розвинених країн з більш розвиненими досить гостро стоїть перед сучасною вітчизняною наукою. Дослідженням за даним напрямком займаються як економісти (А. Галчинський, С. Глазьєв, С. Єрохін), так і соціо-економіко географи (О. Топчієв, А. Вишневський) [1,2,3].

Метою нашого дослідження є пошук оптимальних шляхів подолання відриву України від розвинених країн в умовах демографічної кризи (на прикладі Харківської області).

Виклад основного матеріалу. Технологічний уклад (далі ТУ) – це сукупність технологій та виробництв одного рівня, які поєднуються в стійку цілісність, що самовідтворюється. Країна в ході історичного розвитку проходить різні технологічні уклади, причому кожен наступний ТУ наступає швидше, ніж попередній [2].

На сьогоднішній день світове суспільство пройшло розвиток п'яти ТУ, та деякі країни вступили в шостий.

Україна за рівнем економічного розвитку дуже відстає від передових країн Європи. Для подолання цього відриву у нашої держави є два шляхи. Згідно з першим потрібно поступово нарощувати об'єми ВВП України, поступово переходити на більш вищі ТУ, при цьому теж саме будуть робити і розвинені країни, а тому

подолання розриву затягнеться на багато років. Другий шлях полягає у переорієнтації економіки України на розвиток галузей, які належать до найвищих ТУ. Він передбачає стрибкоподібний перехід України з третього-четвертого укладу до шостого ТУ.

В ході проведення дослідження авторами були виділені чинники приналежності області, або країни до того чи іншого ТУ: іноземні інвестиції в галузі економіки, кількість спеціальностей, за якими готують спеціалістів ВНЗ I-II та III-IV рівнів акредитації, зайнятість молоді. Усі зазначені вище показники враховуються лише для виробничої сфери, адже рівень ТУ визначається саме за рахунок розвитку у країні передових галузей промисловості.

Отже першим з виділених нами чинників, що впливають на виявлення рівня ТУ, на якому знаходиться країна, є інвестиції. Причому у цьому відношенні краще брати до уваги саме іноземні інвестиції, які надходять у область чи країну, бо саме вони виявляють рівень інвестиційної привабливості тих чи інших галузей промисловості.

Співвідношення іноземних інвестицій в галузі економіки, кількості спеціальностей за якими готують спеціалістів ВНЗ I-II рівнів акредитації, кількості спеціальностей, за якими готують спеціалістів ВНЗ III-IV рівнів акредитації та зайнятості молоді по Харківській області для різних ТУ неоднакове.

Найбільше інвестицій вкладається у галузі третього ТУ (понад 80%), у кілька разів менше у галузі четвертого (близько 16%) та зовсім незначна кількість у галузі п'ятого та шостого ТУ. Харківській області необхідно поступово переорієнтовувати інвестиційні кошти з нижчих укладів у вищі. Це дасть їй змогу розвивати у себе галузі, які являються ядром найвищих ТУ [7].

Щодо частки спеціальностей, за якими готують спеціалістів ВНЗ I-II рівнів акредитації, то найвища вона для третього ТУ (понад 45%), дещо нижча для четвертого (майже 40%), низька для п'ятого (14%) та зовсім відсутня для шостого. Це означає, що в Харківській області переважаючими є наступні спеціальності: виробництво двигунів, електропостачання, електрообладнання, обробка металів, зварювальне виробництво, обслуговування і ремонт устаткування, швейна справа тощо, тобто знову ж таки або непрестижні, або низькооплачувані у розвинених країнах [7].

Щодо частки спеціальностей, за якими готують спеціалістів ВНЗ III-IV рівнів акредитації, то найвища вона для п'ятого укладу (близько 56%), для третього біля 20%, для четвертого трохи більше 15% і для шостого ТУ майже 10%. Безумовно позитивним є те, що майже за половиною спеціальностей готують спеціалістів галузей п'ятого ТУ. Проте, нажаль, відсутні дані про кількість студентів за цими спеціальностями та якість їх підготовки до майбутньої професії. Необхідно продовжувати переорієнтацію системи освіти на підвищення кількості та якості підготовки спеціалісті п'ятого та особливо шостого ТУ, а також створювати відповідні робочі місця.

У 2008 році найбільше молодих людей зайнятих у виробничій сфері було зайнято за галузями четвертого ТУ (80%), значно менше (14%) за галузями третього ТУ та найменше (6%) за галузями п'ятого ТУ. Щодо найвищого шостого ТУ, то у його галузях зайнята лише незначна частина молодих людей Харківської області (значно менше 1%). Таким чином ми бачимо, що готують молодих людей в основному за спеціальностями п'ятого укладу, а зайняті вони в основному в галузях четвертого ТУ. Частка спеціальностей, що належать до п'ятого ТУ значна, а спеціалістів при цьому готують мало, молоді люди, отримавши вищу освіту та престижну спеціальність, працевлаштовуються не за отриманими спеціальностями, а на спеціальності, що належать до нижчого ТУ, або знаходять собі роботу по спеціальності за кордом. Це досить негативне явище. Справа у тому, що на спеціальностях нижчих ТУ (третього, четвертого) можуть працювати як молодь, так і люди старшого віку, проте освоїти спеціальності вищих ТУ може лише молодь. На це впливає три основних груп факторів, таких як фізіологічні фактори, виробничий досвід та знання [4,5,7].

З наведеного вище можна зробити висновок, що Україна, як і Харківська область рухається першим шляхом подолання відриву з розвиненими країнами.

Для визначення забезпечення господарства області трудовими ресурсами в найближчі десятиліття ми проаналізували вікову структуру населення регіону. Особливу увагу ми звернули на вікові групи 0-24 роки, так як саме вини отримують та отримуватимуть освіту і повинні скласти основу трудових ресурсів, зайнятих у галузях найвищих ТУ. У зв’язку з внесенням змін до Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 23.03.2004 р., молоддю вважаються молоді громадяни віком від 14 до 35 років, починаючи з 2004 року.

Загальна чисельність наявного населення Харківської області постійно скорочується. При цьому особливо різко відбувається скорочення кількості дітей у віці 5 – 14 років, а також моло-

ді до 19 років. Кількість молоді віком від 20 до 35 років, навпаки, дещо зросла. Це можна пояснити зростанням народжуваності в області наприкінці 70-х – у 80-х роках минулого століття, що в свою чергу стало наслідком досягнення дітородного віку людей, народжених одразу після Великої Вітчизняної війни, коли народжуваність зростала. До того ж, беручи до уваги освітній, науковий, культурний, промисловий потенціал області, значна кількість молодих людей, з інших регіонів України, та іноді навіть світу, отримавши тут вищу освіту, залишаються в області, зокрема в обласному центрі, на постійне місце проживання та подальше працевлаштування. Як правило, це молоді люди у віці 25 – 35 років. Що ж стосується молоді до 19 років та дітей у віці 5 – 14 років, то вони були народжені віковою когортою 60 – 70-х років, коли народжуваність зменшилась. До того ж на демографічні процеси цього періоду деякою мірою вплинула криза 90-х років. Що ж стосується народжуваності за останні 5 років, то вона хоча й повільно, але починає зростати. Це пояснюється в першу чергу досягненням дітородного віку народжених у 80-ті роки та меншою мірою демографічною політикою уряду України [4,6,7].

Така демографічна ситуація в області призведе в майбутньому до значного скорочення молоді. При цьому знизиться кількість абітурієнтів, а значить Україна матиме з кожним роком все менше молодих трудових ресурсів. Тому в Україні необхідно запроваджувати професії, які належать до вищих ТУ. Вони потребують меншого фізичного навантаження та більшої інтелектуальної праці, а значить менше трудових ресурсів.

Таким чином необхідно відкривати спеціальності даних ТУ у ВНЗ різних рівнів акредитації та заохочувати абітурієнтів вступати саме на ці спеціальності.

З віком людина втрачає здатність швидко та ефективно освоювати нові види діяльності, що ж стосується звичної роботи, але втрата продуктивності праці компенсується виробничим досвідом та раціональними прийомами праці. Проте, у наш час, з постійним прогресом з кожним роком необхідно освоювати все більше нових професій. Слід зазначити, що знання та виробничий досвід не є тотожними поняттями. Ефективність виконання одного й того ж роду занять може призвести до появи навиків, але знань – не обов'язково. Процес набуття людиною нових знань на протязі життя відбувається нерівномірно. Так він, в основному, закінчується в 25-30 років з отриманням вищої освіти тощо. В подальшому ж він або проходить досить нерегулярно, або взагалі припиняється. З іншого боку знання, отримані на протязі навчання досить швидко застарівають (це пов'язане, як уже було зазначено вище з науковим та технічним прогресом, який, особливо в останні роки, набуває все більшого розвитку) [1].

Повертаючись до питань зайнятості молоді за різними ТУ неможливо не згадати про гендерні аспекти молодіжного ринку праці Харківської області. До речі останні нами запропоновано розглядати як у галузевому (по галузях господарства) так і в територіальному (по містах та районах області) аспектах.

Галузева структура економіки області в гендерному аспекті також залежить від рівня ТУ: чим вищий рівень останнього, тим більш плавною буде крива зайнятості по галузям економіки в гендерному аспекті, тобто тим меншою буде різниця у зайнятості чоловіків і жінок, а сама крива буде наближатися до прямої лінії. Проте при цьому необхідно враховувати не лише зайнятість молоді у виробничій сфері, як це робилося для розподілу зайнятості за ТУ, а й у невиробничій також, бо тут ми розглядаємо не лише кількісні показники зайнятості молоді, як у першому випадку, але і якісні. Проаналізувавши таку криву для Харківської області, ми бачимо, що вона являє собою дуже ламану лінію (зайнятість чоловіків коливається від 86,5% у рибальстві, рибництві до 12% у сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги). Таким чином ми ще раз переконуємося у необхідності переорієнтації зайнятості молоді області, а також системи освіти та іноземного інвестування.

В ході розвитку господарства та переходу до більш високих ТУ статева структура населення буде відігравати все меншу роль, але роль вікової структури зростатиме. Найбільш цінними будуть наймолодші групи трудових ресурсів, так як саме вони здатні швидко переорієнтовуватися на нові галузі та отримувати освіту за найновішими галузями. Більш старші групи трудових ресурсів ефективніше працюватимуть в галузях менш високих ТУ, реалізуючи там свій досвід.

Таким чином, проаналізувавши ситуацію, що склалася, ми бачимо, що Харківська область розвивається за першим шляхом подолання відриву з розвиненими країнами, тобто перехід із нижчих ТУ на вищі відбувається поступово. Високорозвинені країни при цьому теж ідуть вперед ще швидшими темпами, ніж Харківська область, а тому даний шлях розвитку не є ефективним. У Харківській області в майбутньому не вистачить молодих трудових ресурсів для такого шляху розвитку у зв'язку з більшою тру-

доємністю галузей нижчих ТУ. Тому доцільніше переорієнтувати господарство регіону на спеціальності, які належать до вищих ТУ, причому передумови для цього в області уже існують: у ВНЗ різних рівнів акредитації починають з'являтися спеціальності п'ятого та шостого ТУ. Проте ще недосконалими являються іноземне інвестування галузей вищих ТУ та структура зайнятості молоді за цими спеціальностями. Другий шлях розвитку дозволить Харківській області доволі швидко повернути свою роль високорозвинутого регіону і не продовжувати перетворюватись на територію з відсталим господарством, що може виконувати роль лише сировинного придатка.

Висновки. Україна як і Харківська область розвивається за першим шляхом подолання відриву з розвиненими країнами, що призведе у майбутньому до нераціонального використання трудових ресурсів, які надалі старішатимуть, внаслідок чого молодші їх вікові групи найбільш придатні для освоєння нових спеціальностей зменшуватимуться.

Для подолання відставання України від високорозвинених країн світу, автор пропонує йти іншим шляхом. Він включає в себе переорієнтацію системи освіти на введення в ВНЗ різних рівнів акредитації нових спеціальностей, раціональний розподіл молодіжного ринку праці області, вдосконалення системи перерозподілу іноземних інвестицій за галузями економіки, нівелювання різниці зайнятості молодих чоловіків та жінок за різними спеціальностями тощо.

Список використаних джерел

1. *Демографические тетради вып. II-III К. :, Институт экономики АН УССР 1970. – 240 с.*
2. *Основи технологій виробництва в галузях народного господарства: навч. посіб. / [Є.П. Желібо, Д.В. Анопко, В.М. Буслик та ін.]. – К.: Кондор, 2005. – 761 с.*
3. *Заволока Ю. Проблеми і перспективи використання трудового потенціалу Харківської області. / Ю. Заволока, І. Решетов // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – № 4 (1). С.66-70.*
4. *Населення Харківської області, 2008 // Статистичний збірник. – Х – 2009.*
5. *Праця Харківської області 2008 // Статистичний збірник. – Х – 2009.*
6. *Харківська область у 2002 р. // Статистичний щорічник. – Х. – 2003.*
7. *Харківська область у 2008 р. // Статистичний щорічник. – Х. – 2009.*

© Заволока Ю., Козловець А., Яновська О., 2009

УДК 911.3

Людмила Нємець, Ігор Кучер, Юрій Кандиба

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПОШИРЕННЯ НЕОКОЛОНІАЛІЗМУ В АФРИЦІ

У статті проведено аналіз одного з найцікавіших політичних явищ сучасності – поширення неоколоніалізму в Африці. Розглянуті та проаналізовані підходи досліджень неоколоніалізму як авторів з "чорного" континенту, так і авторів з колишніх метрополій. Особливу увагу приділено постколоніальній теорії. На основі методу систематизації запропоновано авторський варіант типології новітніх метрополій та новітніх колоній Африки.

Ключові слова: Африка, неоколоніалізм, постколоніалізм, колонія, Франкафрик, Франкофонія.

Людмила Немец, Игорь Кучер, Юрий Кандыба. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ НЕОКОЛОНИАЛИЗМА В АФРИКЕ. *В статье проведен анализ одного из самых интересных политических явлений современности – распространение неоколониализма в Африке. Рассмотрены и проанализированы подходы исследований неоколониализма как авторов из "черного" континента, так и авторов из бывших метрополий. Особое внимание уделено постколониальной теории. На основе метода систематизации предложен авторский вариант типологии новейших метрополий и новейших колоний Африки.*

Ключевые слова: Африка, неоколониализм, постколониализм, колония, Франкафрика, Франкофония.

Lyudmila Nemets, Igor Kucher, Yuriy Kandyba. GEOGRAPHICAL ASPECTS OF NEOCOLONIALISM IN AFRICA.

There is article analysis of one of the most interesting political events nowadays - the spreading of neocolonialism in Africa. It has been reviewed and analysed the research approaches to neoclassicism by the authors as from "black" continent and the authors from ex-metropolises. The special attention pays to postcolonial theory. On the base of systemization method it has been suggested the author's variant of typology of the newest metropolises and the newest Africa's colonies.

Keywords: Africa, neokolonializm, postkolonializm, colony, Françafrique, Francophonie.

Актуальність. В історії людства його минуле, теперішнє і майбутнє мають тісні зв'язки. Не слід забувати або ігнорувати історію, тим більше не давню, а нещодавню, наслідки якої ще не зовсім вичерпані. Темою даної статті є одне з найцікавіших політичних явищ – географічні аспекти поширення неоколоніалізму в Африці. В багатьох міжнародно-правових та політологічних довідниках, виданих в останній час відсутній сам термін "неоколоніалізм". Зважаючи на це, дана проблема є актуальною.

Аналіз попередніх досліджень. Неоколоніалізм вперше був використаний по відношенню до Африки одразу після початку процесу деколонізації. Одним з перших, хто використав термін "неоколоніалізм" в сучасному розумінні цього слова, був лідер Гани Кваме Нкрума (Kwame Nkrumah) – Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism (1965) [1; с.19-20, 69]

Неоколоніалістські теорії, буржуазні і реформістські теорії, що обґрунтовують необхідність збереження країн, що звільнилися від колоніального панування, в рамках світової капіталістичної системи, з'явилися після розпаду колоніальної системи імперіалізму і охоплюють сфери економіки, політики, соціальних відносин та ідеології країн, що розвиваються. Під гаслом так званої модернізації країн, що розвиваються, теорії проповідують капіталістичний шлях розвитку і західний зразок соціальних систем для цих країн. Вони були свого часу спрямовані проти соціалістичної орієнтації і сприяли формуванню нової соціальної опори імперіалізму. Поява неоколоністичних теорій визначається стратегічними цілями імперіалізму. За формою вони є конгломератом ідей, концепцій, теорій і доктрин, що містять апологетику імперіалістичної "деколонізації" і сучасної політики імперіалізму відносно країн, що розвиваються. Неоколоністичні теорії можна розділити на дві основні групи: перша включає спеціально розроблені для країн, що розвиваються, варіанти буржуазних і реформістських теорій загального характеру (теорії "трансформації капіталізму", гармонії інтересів, змішаної економіки та ін.); друга група — концепції і теорії, покликані безпосередньо захищати неоколоніалізм (теорії "взаємозалежності", "партнерства" і ін.).

Особливої уваги заслуговує постколоніалізм (також постколоніальна теорія) — це напрямок мислення в філософії, політології, історії та літературі, спрямований на осмислення наслідків колоніального правління.

Постколоніальна теорія розглядає культурні аспекти, які утворилися внаслідок європейської колонізації. Ера колонізації спричинила специфічне самовизначення як колонізаторів, так і колонізованих. Колонізатори створили власний імідж просвічених і правих. Серед американських авторів вживається термін "критична білість" (англ. critical whiteness). З іншого боку, у колонізованих розвивається колоніальна ментальність та згодом культурне низькопоклонство по відношенню до культури країни-завойовника, яка нав'язує колонізованому свою месіанську культуроносну функцію.

Кінцевою метою постколоніалізму є боротьба з залишковими наслідками впливу колоніалізму на культуру. Він не просто займається порятунком минулих світів, але і пізнає, як світ може вийти за межі цього періоду разом на засадах взаємоповаги.

Теорії постколоніалізму розвинені для країн, які перебували у залежності від європейських держав, особливо Великобританії, Франції та Іспанії.

Основою цієї течії багато критиків вважать книгу Едварда Саїда "Орієнталізм" (1978). До інших важливих теоретичних робіт належать праці Франца Фанона (Чорна шкіра, білі маски, 1952; Прокляті землі, 1961); Альберта Мемми (Колонізаторам и колонізованим, 1965); Едварда Саіда (Сходознавство, 1978); Емее-Фернаан-Давида Сезера (Роздуми про колоніалізм, 1950)

Пропонуємо географію основних представників постколоніальної теорії в Африці: у Південній Африці ці питання розробляли – Джон Максвелл Кудзее (John Maxwell Coetzee), Надін Гордімер (Nadine Gordimer), в Алжирі – Ассіа Джебар (Assia Djebar), Катеб Ясін (Kateb Yacine), у Кот-д'Івуарі – Ахмаду Курума (Ahmadou Kourouma), в Єгипті – Ануар Абдель Малек (Anouar Abdel Malek), в Нігерії – Чінуа Ачебе (Chinua Achebe), Воле Шоїнка (Wole Soyinka), в Сенегалі – Маріама Ба (Mariama Bâ).

Мета нашого дослідження – на основі методу систематизації запропонувати авторський варіант типології новітніх метрополій та новітніх колоній Африки.

Виклад основного матеріалу. Сучасна політична карта чорного континенту почала формуватися після року Африки (1960 р.). У попередній період більшість країн були колоніями. Боротьбу за стратегічно важливі території у цій частині світу вели в основному європейські країни.

Сучасні політичні проблеми Африки є наслідком її колоніального минулого. Державні кордони, які були встановлені в колоніальний період, породжують сьогодні прикордонні конфлікти, збройні сутички і війни.

В 1990 р. Намібія – остання велика колонія – отримала незалежність. Але це не означає, що в сучасній Африці всі незалежні країни є вільними. Колоніалізм не зник, він лише трансформувався в неоколоніалізм, під яким розуміється система нерівноправних (економічних і політичних) відносин, які нав'язуються колишніми метрополіями суверенним країнам Африки.

У минулому в Африці були поширені прямі територіальні загарбання: Франція – Західна та Центральна Африка, Мадагаскар; Великобританія – Єгипет, Судан, Кенія, Уганда, Танзанія та Південна Африка; Бельгія – Бельгійське

Конго (тепер Демократична Республіка Конго, Руанда, Бурунді); Німеччина – Східна Африка (тепер Танзанія, Бурунді), Камерун, Німецьке Того (тепер сх. частина Гани, Того) та Південно-Західна Африка (тепер Намібія); Іспанія – Іспанська Сахара, Іспанське Марокко, Ріо-Муні, Фернандо–По; Португалія – Португальська Західна Африка (тепер Ангола), Португальська Східна Африка (тепер Мозамбік), Португальська Гвінея (тепер Гвінея-Бісау), Острови Зеленого Мису, Сан-Томе і Прінсіпі; Італія – Лівія, Ерітрея, Італійське Сомалі. Зараз прямі військові вторгнення і широкомасштабні війни не так ефективні, як раніше, тому використовуються незначні спецоперації, або колонізація країн шляхом економічного закабалення і культурного поневолення під приводом глобалізації. Наявність військових підрозділів однієї країни на території іншої є одним із проявів неоколоніалізму.

З початку 1960-х років контингенти американських військ почали з'являтися в Африці. На території Лівії американські збройні сили знаходилися в 1950–1960-х роках, їх чисельність не перевищувала 5-6 тис. чоловік. В Ефіопії з 1957 по 1973 рік квартирували близько 1 тис. американських військовослужбовців. Крім того, американські військові служили в Єгипті та Марокко. Деякі з підрозділів збройних сил США брали участь у проведенні міжнародних миротворчих і гуманітарних операцій. Наразі ведуться переговори з країнами Північної Африки – в якості претендентів називаються Марокко, Туніс і Алжир та країни Західної Африки (Сенегал, Гана, Гвінея, Малі та Сьєрра-Леоне). США не лише військово підпорядковують африканські країни, а й економічно – через МВФ та інші міжнародні економічні організації. Всі ці чинники висувають США на місце першої новітньої метрополії в Африці.

Місце другої новітньої метрополії чітко закріпилося за країнами ЄС. Історично цей вплив був ще з початку колонізації європейськими державами "чорного континенту" (XV-XVI ст.). Після другої світової війни європейські країни почали втрачати вплив на Африканський континент, поступившись США і СРСР, але наразі втрачені позиції активно відновлюються. Країни ЄС здійснюють вплив на Африку не лише безпосередньо, маючи там територіальні володіння, як наприклад, іспанські і португальські території в північній Африці, французькі та британські острівні території біля узбережжя Африки. А також через угоди про асоціацію (Association Agreements) з Тунісом, Марокко, Єгиптом, Алжиром і країнами Тропічної Африки та значну кількість інших двосторонніх та багатосторонніх договорів, серед яких особливу увагу заслуговує Середземноморський союз (англ. Mediterranean Union; MU), укладений 13 липня 2008 в м. Парижі, який охоплює всі країни ЄС, країни Північної Африки та країни Леванту.

Особливо сильний вплив на країни Африки має Франція. Спеціальний термін Франкафрик (Françafrique) означає систему напівпрозорих взаємних фінансових зобов'язань, які існують між Францією та її колишніми колоніями. Показовим є той факт, що 15.01.2008 р. Жан-Марі Бокель (державний секретар у справах співпраці і Франкофонії) виступив за ліквідацію системи Франкафрика, і був через чотири дні звільнений, цього домагалися лідери африканських країн (особливо Габона) [2].

Сам термін Франкафрик (Françafrique) вперше був використаний Феліксом Уфуе-Буаньі (перший президент Кот-д'Івуара) в 1960р., у позитивному контексті і це означало зв'язок між Францією та колишніми колонія.

Франція має значний вплив через договір про захист з Кот-д'Івуаром, Республікою Дагомея (Бенін) і Нігерією від 24 квітня 1961р. У відповідності до цього договору африканські країни надають свою територію для розміщення військових баз Франції та можуть звертатися за військовою допомогою. Зміст другої оборонної угоди про "Сировину та стратегічні товари" дозволяє для потреб оборони, після задоволення власних потреб першочергово продавати сировину Франції. А коли вимагатимуть інтереси оборони, то обмежувати або забороняти експорт в інші країни.

В наш час Франція має п'ять військових баз в Дакарі, Нджамені, Джибуті, Абіджані, Лібревілі, Майотті та Реюньоні.

Франція, Великобританія, Іспанія та Португалія здійснюють також обмежений вплив через міжнародні організації співробітництва за мовною ознакою – Франкофонія (з 29.09.2006р. Україна є асоційованим членом), Британська Співдружність, Іспаномовні країни (Hispanophone), Співдружність португаломовних країн.

Нетрадиційною новітньою метрополією є Китай. У 2006 році об'єм двосторонньої торгівлі Африки з Китаєм виріс до 50 млрд. дол. [3] і за цим показником він є другим торговим партнером континенту після США. Про китайську колонізацію Африки також свідчить той факт, що в країнах регіону в серпні 2007 р. працювало і проживало 750 тис. китайських громадян [4]. Найбільше китайські компанії цікавить видобувна галузь, особливо видобуток нафти та дорогоцінні каміння.

Торгово-економічна взаємодія між Японією і Африкою бере свій початок у 30-х рр. XX століття, проте аж до 1970-х рр. японські інтереси на континенті були представлені слабо. Проте нафтова криза 1973 р. докорінно змінила японську стратегію енергобезпеки – компанії країни почали інвестувати африканський паливно-енергетичний сектор.

Найбільший японський нафтогазовий холдинг Inpex Holding, що утворився у 2006 р. після злиття Inpex Corp. і Teikoku Oil, працює в Єгипті, Алжирі, Лівії та Анголі. Компанія Nippon Oil володіє активами в Лівії. Також у Лівії працює JAPEX (Japan Petroleum Exploration Co.).

У перспективі портфель японських видобувних активів на континенті може бути диверсифікований на рахунок Східної Африки та регіону Гвінейської затоки. Крім того, Японія може зробити ставку на видобуток і переробку "прикордонних" ресурсів, що вимагають великих капіталовкладень і складних технологій.

Крім сировинних компаній, в Африці досить широко представлені інтереси найбільших японських промислових конгломератів. Корпорація Міцубісі має представництва в Алжирі, Єгипті, Кенії, Кот-д'Івуару, Лівії, Танзанії, Тунісі, Сенегалі, Ефіопії і ПАР. Дочірні компанії Міцубісі працюють в Ефіопії та Нігерії. У ПАР корпорація володіє 51% в Hernic Ferrochrome, на яку припадає 7% виробництва ферохрому у світі. У Мозамбіку Міцубісі належить 25% в алюмінієвому заводі MOZAL – одному з найбільших інвестпроектів у масштабі континенту за останній час, інвестиції в який досягли 2 млрд. дол. У Гвінеї корпорація беруть участь у реалізації проекту GAPCO (Guinea Aluminium Products Co.) орієнтовною вартістю 2,5млрд. дол. [5].

У 2008 р. торговельний оборот Японії з Африкою склав 34 млрд. дол., при цьому експорт зріс на 15% до 13,3 млрд. дол., імпорт на 40% до 20,7 млрд. дол. Частка японського експорту до Африки від загального обсягу в 2008 р. склала 1,72 %, імпорту – 2,75%. Про географічну неоднорідність участі країн Африки у міжнародному поділі праці свідчить те, що на одну країну – ПАР припадає майже 40% (13,5 млрд. дол.) японсько–африканської торгівлі [5].

Росія максимально мала вплив на африканські країни під час холодної війни. У той час її сприймали як захисника від колишніх метрополій та альтернативу Заходу. В січні 1889 р. була невдала спроба створити колонію в затоці Таджура (навпроти Джібуті) [6; с.128]. Наразі вплив Росії на Африку в порівнянні з іншими гравцями на цьому полі є незначним.

Новітні колонії в Африці неоднорідні, тому за ступенем поневолення та залежності можна виділити такі групи країн:

- власне колонії (іспанські та французькі території в Африці);
- окуповані території (Західна Сахара окупована Марокко, острів Європа – Францією);
- добровільні новітні колонії. Нерівноправно укладені договори з колишніми колоніями дозволяють перебувати військовим новітньої метрополії у країнах регіону та контролювати певною мірою зовнішні відносини неоколоній. (Прикладами таких неоколоній є Кот-д'Івуар, Нігерія, Бенін по відношенню до Франції);
- країни-банкрути. Через неефективну господарську діяльність країни регіону закономірно опиняються в економічній і політичній залежність від країн кредиторів (переважна більшість країн Тропічної Африки від країн Заходу);
- країни-нафтоекспортери. Ці країни використовують американський долар в якості валюти для продажу нафти і є сильно залежними від кон'юнктури світових цін на нафту, але в культурному плані є прихильниками традиційних цінностей. При цьому спостерігається закономірність: чим більший відсоток нафти у експорті країни, тим більша її прив'язка до економіки США

До кінця періоду апартеїду існували Бантустани (хоумленд) – території, де примусово мешкали чорношкірі під контролем уряду ПАР.

Висновки. Незважаючи на те, що неоколоніалізм є ганебним явищем у сучасному світі – це об'єктивний процес, де слабкіші країни підпорядковуються сильнішим. Він призводить до культурного і економічного закабалення народів Африки, знищення їхніх культурних надбань, що створювалися століттями, і заміною їх на західні, що є нетиповим для населення цього регіону. Цей процес має і позитивні риси: країни Північної Африки та ПАР мають структуру економіки, наближену до середньорозвинених країн, особливо це помітно при порівнянні з країнами, що протистоять світовому імперіалізму – Зімбабве, Судан та інші. Невідомо, скільки часу знадобилося б цим країнам, щоб самостійно досягти такого рівня розвитку і, можливо, для деяких країн Африки статус "новітньої" колонії є найкращий на даному етапі історичного розвитку.

Дослідження проблем неоколоніалізму є одним із перспективних напрямів суспільно-геогарфічних досліджень, актуальність якого зростає у зв'язку з поглибленням процесів глобалізації світового господарства.

Список використаних джерел

1. *Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism New York: International Publishers, 1966 (first published 1965). Pp. 304*
2. *http://www.lenta.ru/articles/2009/02/06/kouchner/*
3. *http://www.taipeitimes.com/News/editorials/archives/2006/11/01/2003334317*
4. *http://www.nytimes.com/2007/08/17/world/africa/17ihtmalawi.3.7159493.html?_r=1*
5. *http://www.opec.ru/news.aspx?id=221&ob_no=88935*
6. *Дахно І.І. Країни світу: Енциклопедичний довідник: – К.: МАПА 2004. – 608 с.*

УДК 911.3

Олексій Кірюхін, Ганна Кулєшова, Катерина Полякова

НОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ У ПОСТКРИЗОВИЙ ПЕРІОД

Проведено детальний аналіз зовнішньоторговельної діяльності прикордонних регіонів України, охарактеризовані сучасні тенденції розвитку експорту та імпорту товарів та послуг. На основі розрахунків показників інтенсивності експорту, імпорту та коефіцієнту збалансованості зовнішньої торгівлі проведено групування регіонів з метою виявлення територіальних відмінностей у зовнішній торгівлі. Запропоновано модель розвитку зовнішньоторговельної діяльності прикордонних регіонів з урахуванням потенціалу єврорегіонів.

Ключові слова: прикордонний регіон, зовнішньоекономічна діяльність, експорт, імпорт, сальдо зовнішньої торгівлі, збалансованість зовнішньої торгівлі, єврорегіони.

Алексей Кирюхин, Анна Кулешова, Екатерина Полякова. НОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРИГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ В ПОСТКРИЗИСНЫЙ ПЕРИОД. *Проведен детальный анализ внешнеэкономической деятельности приграничных регионов Украины, охарактеризованы современные тенденции развития экспорта и импорта товаров и услуг. Для выявления территориальных различий во внешней торговле проведено группирование регионов на основе расчетов показателей интенсивности экспорта, импорта и коэффициента сбалансированности внешней торговли. Предложена модель развития внешнеэкономической деятельности приграничных районов с использованием потенциала еврорегионов.*

Ключевые слова: Приграничный регион, внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, сальдо внешней торговли, сбалансированность внешней торговли, еврорегионы.

Alexei Kiryukhin, Ganna Kulieshova, Katerina Polyakova. NEW FOREIGN TRADE TOOLS FOR THE UKRAINIAN BORDER REGIONS IN POST CRISIS PERIOD. *The detailed analysis of foreign economic activities of Border Regions of Ukraine, describes the current trends of exports and imports of goods and services. To identify the territorial differences in the foreign trade carried out the grouping of regions on the basis of calculations of indicators of intensity of exports, imports and factor balance of foreign trade. A model of the development of foreign economic activities in border districts with the capacity of Euroregions.*

Keywords: Border Region, foreign trade, export, import, outstanding trade balance, balance of foreign trade, Euroregions.

Актуальність. Сьогодні в Україні спостерігається тенденція до більш активного залучення прикордонних регіонів у зовнішньоекономічну діяльність завдяки створеної в останні роки нормативно-правової бази та появі нових інституцій співробітництва [2]. Потреба в якісних інструментах сприяння експорту та захисту від імпорту, який не відповідає сучасному рівню завдань щодо модернізації економіки України визначає актуальність теми даного дослідження.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є виявлення особливостей зовнішньоекономічних зв'язків прикордонних регіонів України, їх впливу на соціально-економічний розвиток прикордонних територій та конкурентоспроможність країни в загальноєвропейському економічному просторі. *Об'єктом* дослідження є зовнішньоекономічна діяльність прикордонних регіонів України, а *предметом* – суспільно-географічні особливості зовнішньої торгівлі в умовах європейських інтеграційних процесів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Україна безпосередньо межує із сімома країнами світу, а 19 з 25 її областей є прикордонними: Луганська, Харківська, Сумська, Чернігівська, Київська, Житомирська, Рівненська, Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Вінницька, Одеська, Миколаївська, Херсонська, АР Крим, Запорізька. Донецька. З даних областей 4 є морськими прикордонними територіями, 2 області мають сухопутні та морські кордони, а 13 регіонів є сухопутними прикордонними територіями. Це є позитивним фактором для розвитку прикордонної зовнішньої торгівлі регіонів у складі загальної міжнародної діяльності країни. Прикордонні регіони мають ряд переваг щодо розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Особливістю таких регіонів є те, що їхня віддаленість від центральних ринків країни та близькість до ри-

нків сусідніх держав надає їм додаткові можливості у зовнішньоторговельних зв'язках.

Для повного аналізу участі прикордонних регіонів у зовнішній торгівлі товарами і послугами нами було обрано такі показники зовнішньоторговельної діяльності: зовнішньоторговельний оборот країни в цілому (ЗТО) та прикордонних регіонів, експорт товарів, імпорт товарів, експорт послуг, імпорт послуг, сальдо зовнішньої торгівлі, іноземні інвестиції в економіку регіонів.

В 2008 р. ЗТО товарів країни склав 152 490 млн. дол. США, у тому числі ЗТО товарів прикордонних областей становив 117 399,5 млн. дол. США, що складає 77% від загального ЗТО країни (рис. 1). Це свідчить про те, що на центральні регіони України припадає лише 23 % від зовнішньоторговельного обороту країни.

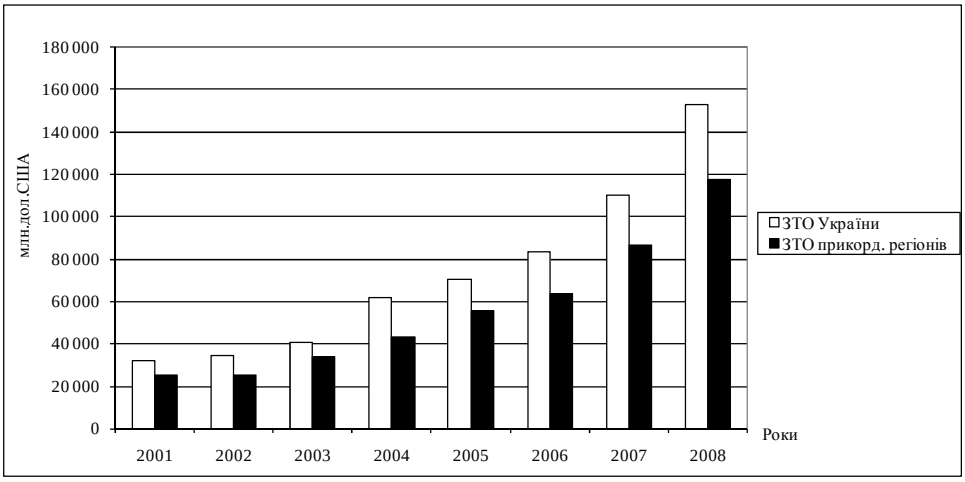

Рис.1. Динаміка зовнішньоторговельного обороту України та прикордонних регіонів за період 2001-2008 рр. (побудовано за даними [17])

Для детального дослідження динаміки як ЗТО країни, так і ЗТО прикордонних областей розглянуто 3 періоди – 2001-2003 рр., 2004-2006 рр., 2007-2008 рр. і проведено порівняльний аналіз.

У 2003 р. ЗТО країни склав 41 024 млн. дол. США, що на 21,9% більше ніж у 2001р. (32 040 млн. дол. США.) Частка прикордонних регіонів у ЗТО країни теж збільшилася, у 2003 р. ЗТО прикордонних регіонів склав 33 786,4 млн. дол. США , що на 24,7 % більше, ніж у 2001р. (25 442,8 млн. дол. США).

За період 2004-2006 прослідковується чітка динаміка збільшення показників ЗТО країни і прикордонних регіонів. У 2006 р. ЗТО України становив 83 402 млн. дол. США, що на 26 % більше, ніж у з 2004 р. (61 668 млн. дол. США). ЗТО прикордонних регіонів теж збільшився: у 2006 р. він становив 63 907,6млн. дол. США, що на 35,6 % більше, ніж у 2004 р.

ЗТО країни у 2008 р. становив 152 490 млн. дол. США, що на 27,9 % більше, ніж у 2007 (109 918 млн. дол. США)., ЗТО прикордонних областей у 2008 р. склав 117 399,5, що на 26,5% більше, ніж у 2007 р. (86 303 млн. дол. США). Загалом у 2008 р. у порівнянні з 2001 р. ЗТО країни збільшився на 73,1 %, а ЗТО прикордонних областей на 78,3%.

Проаналізувавши 3 періоди, можна зробити висновок, що ЗТО країни і ЗТО прикордонних областей збільшується. Це пов'язано з більш активним включенням країни у глобалізаційні процеси та активним залученням саме прикордонних регіонів у зовнішньоекономічну діяльність.

Аналізуючи зовнішньоекономічну діяльність прикордонних регіонів слід розглянути динаміку експорту, імпорту, сальдо зовнішньої торгівлі (СЗТ). Для порівняння нами було розглянуто 2 періоди 2000-2004 рр. та 2005-2008 рр.

У 2004 р. : 1) експорт прикордонних областей склав 24 230,6 млн. дол. США, що на 56,8 % більше ніж у 2000 р. (10 474,8 млн. дол. США); 2) імпорт прикордонних областей становив 18 844,5 млн. дол. США, що більше на 31,3 %, ніж у 2000 р (12 938,2); 3) СЗТ у 2004 р. становило 5 386,1 млн. дол. США і було позитивним, у 2000 р. СЗТ було – 2463,0 млн. дол. США. Це свідчить про те, що воно не тільки збільшилося на 54 %, але і стало позитивним, що говорить про якісну зміну структури експортно-імпортних операцій (рис. 2).

Отже, за період 2000-2004 рр. показник експорту збільшився на 56,8 %, а СЗТ набуло позитивного значення.

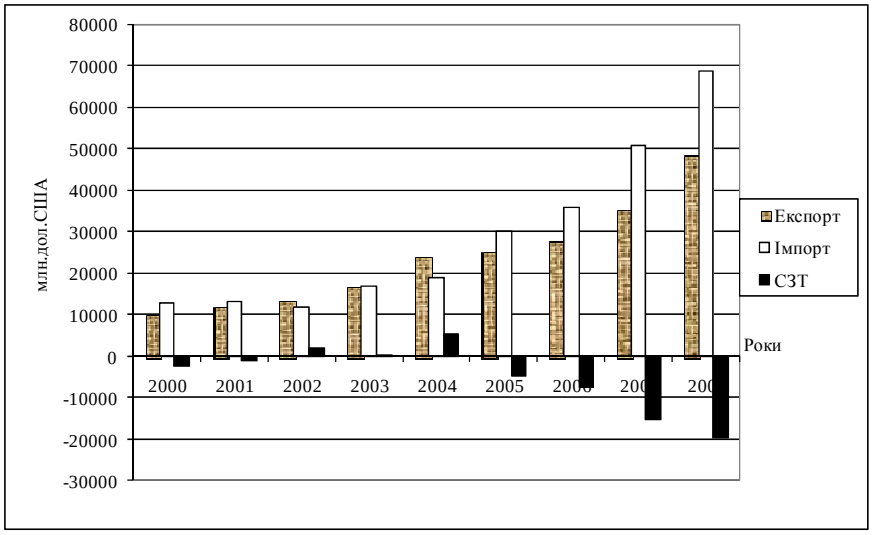

Рис. 2. Динаміка показників зовнішньої торгівлі прикордонних регіонів України за період 2000-2008 рр. (побудовано за даними [17])

За період 2005-2008рр. показники зовнішньоекономічної діяльності прикордонних регіонів зазнали змін, про що свідчать такі дані: 1) у 2008 р. експорт склав 48 759 млн. дол. США, що на 48 % більший ніж у 2005 р.(25 346,4); 2) у 2008 р. імпорт склав 68 640,5 млн. дол. США, що на 56,1 % більше, ніж у 2005р. (30 137,4 млн. дол. США); 3) СЗТ з 2005 по 2008 рр. є негативним, з кожним роком збільшується. У 2008 р. СЗТ склало – 19 881,5 млн. дол. США, у порівнянні з 2005 р. воно виросло на 75,9 %.

У 2005-2008рр. орієнтири зовнішньоекономічної діяльності прикордонних регіонів змінилися, що позначається на показниках експорту, імпорту та СЗТ. Перевищення імпорту над експортом свідчить про незбалансованість експортно-імпортних операцій регіонів прикордоння.

Основним показником, що характеризує зовнішню торгівлю регіонів є зовнішньоторговельний оборот, за приведеними значеннями якого було проведено групування регіонів.

У ході проведеного аналізу нами було виявлено, що більшість прикордонних регіонів має низькі показники зовнішньоторговельного обороту на душу населення, тільки Київська область має достатньо високий, порівняно з іншими областями, адже є столичною прикордонною територією. Також, значні показники мають Донецька та Запорізька області, це пов'язано з тим, що ці 2 області є потужними промисловими центрами. Інші регіони мають низькі показники зовнішньоторговельного обороту через особливості природно-ресурсного потенціалу, недостатньо розвиненої промислової бази. Більшість прикордонних регіонів, особливо на західному кордоні, характеризуються низькою конкурентоспроможністю вироблених товарів на світових ринках.

Для детального вивчення регіональних особливостей зовнішньоекономічної діяльності прикордонних регіонів було розраховано такі показники, як інтенсивність експорту, імпорту та індекс стану балансу.

При ефективних зовнішньоторговельних відносинах індекс стану балансу буде більшим за одиницю. У таких прикордонних областях, як Харківська, Київська, Рівненська, Волинська, Львівська, Закарпатська, Чернівецька, Одеська коефіцієнт покриття імпорту експортом не перевищує одиницю. Це означає, що імпорт даних регіонів перевищує експорт, тобто зовнішньоторговельні відносини не збалансовані.

Щоб оцінити експортні та імпортні операції областей України, а особливо її прикордонних регіонів, проведено аналіз коефіцієнту збалансованості зовнішньої торгівлі усіх регіонів України.

З проведених розрахунків та за допомогою групування було виявлено, що експортно-імпортні операції областей України в цілому не збалансовані. У зовнішньоекономічній діяльності більшості регіонів (17 областей) спостерігається порівняльна збалансованість експорту, тобто імпорт дещо перевищує експорт. Тільки у двох областях – Рівненській та Хмельницькій існує абсолютна збалансованість експортно-імпортних операцій, а на решті територій спостерігається перевищення імпорту над експортом. Це пов'язано з тим, що товари даних регіонів мають низький рівень конкурентоспроможності, тому існують деякі проблеми з їх виходом на світовий ринок. Крім того, значна частина імпорту у зовнішній торгівлі може свідчити про

процес технологічного переоснащення підприємств регіону.

Таблиця 1

Оцінка зовнішньоторговельної діяльності областей України на основі розрахунку коефіцієнту збалансованості зовнішньої торгівлі (розраховано на основі [17])

Значення коефіцієнту збалансованості зовнішньої торгівлі	Економічна інтерпретація зовнішньоторговельної діяльності областей	Області та міста України
-1	Область абсолютної незбалансованості імпорту	
1	Область абсолютної незбалансованості експорту	
від -1 до - 0,5	Область значної незбалансованості імпорту	Київська область, м. Київ
від - 0,5 до 0	Область порівняльної збалансованості імпорту	Волинська, Закарпатська, Львівська, Одеська, Харківська, Тернопільська, Чернівецька, Черкаська,
0	Область абсолютної збалансованості експорту та імпорту	Рівненська, Хмельницька
від 0 до 0,5	Область порівняльної збалансованості експорту	АР Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, , Чернігівська, м. Севастополь
від 0,5 до 1	Область значної незбалансованості експорту	Луганська область

Аналіз коефіцієнту збалансованості зовнішньої торгівлі прикордонних областей України свідчить про значні відмінності у експортно-імпортній діяльності регіонів.

Якщо розглядати прикордонні регіони, то більша їх частина відноситься до областей з порівняльною збалансованістю експорту та імпорту. Це говорить про те, що усі прикордонні регіони, які різняться за територією, природно-ресурсним потенціалом, кількістю населення та ін. не мають єдиної стратегії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Прикордонні регіоні на західному та східному кордоні України мають різні орієнтири, напрямки зовнішньоекономічної діяльності. Усе це ускладнює експортно-імпортні операції та спричиняє їхню незбалансованість і тим самим послаблює зовнішньоекономічну діяльність країни та знижує загальні показники імпорту і експорту.

Відсутність єдиної стратегії та політики у зовнішньоекономічній діяльності країни суттєво впливає на залучення прикордонних регіонів у загальносвітову торгівлю, також цей процес ускладнюється через:

- відставання України за показниками якості життя, рівня інвестиційної привабливості, конкурентоспроможності та розвиненості інноваційного середовища від інших країн Європи, яке продовжує зростати.
- взаємозалежність конкурентоспроможності держави та конкурентоспроможності її регіонів (загальний розвиток є неможливим, якщо диспропорції між регіонами лише зростають). Низька конкурентоспроможність продукції гальмує інвестиційну діяльність, насамперед за участю іноземних партнерів [10].

Суттєвим недоліком державної регіональної політики є також фактична відсутність ефективних інструментів для її реалізації, невикористання можливостей, пов'язаних із застосування інноваційних підходів та ініціатив до подолання проблем регіонального розвитку [1, 6].

Зовнішньоекономічна діяльність України та прикордонних областей потребує докорінної перебудови — йдеться про зміну сировинного спрямування експорту, підвищення в ньому частки продукції обробних галузей, в тому числі, високотехнологічних наукоємних виробів, удосконалення структури імпорту.

З метою прискореного переходу на інноваційний шлях розвитку економіки України, слід використовувати промисловий потенціал прикордонних регіонів з залученням нових інструментів європейської регіональної політики,

а саме єврорегіонів [5, 7]. В українсько-російському прикордонні єврорегіони розглядаються як територіальні інститути довгострокового партнерства, які наділені новими компетенціями співробітництва і які мають можливість сконцентровувати різні ресурси (фінансові, інтелектуальні, технологічні) на найбільших важливих задачах структурної модернізації прикордонних регіонів. [4]. Цей новий підхід спрямований на створенні додаткової вартості територій, які пролягають вздовж державного кордону.

В східному сегменті прикордонних регіонів України важливу роль у зовнішньоекономічній діяльності регіонів відіграють потужні країни, такі як Російська Федерація і Республіка Білорусь, які з 1 січня 2010 р. входять до єдиного митного простору, тому дуже важливі є спільні модернізаційні проекти в посткризову економіку країн-сусідів.

Для прикордонних регіонів України нами запропоновано суспільно-географічну модель, яка відображає інтегрований підхід, щодо підтримки подальшого розвитку зовнішньоекономічних зв'язків суб'єктів господарської діяльності на локальному, регіональному та міждержавному рівнях (рис.3).

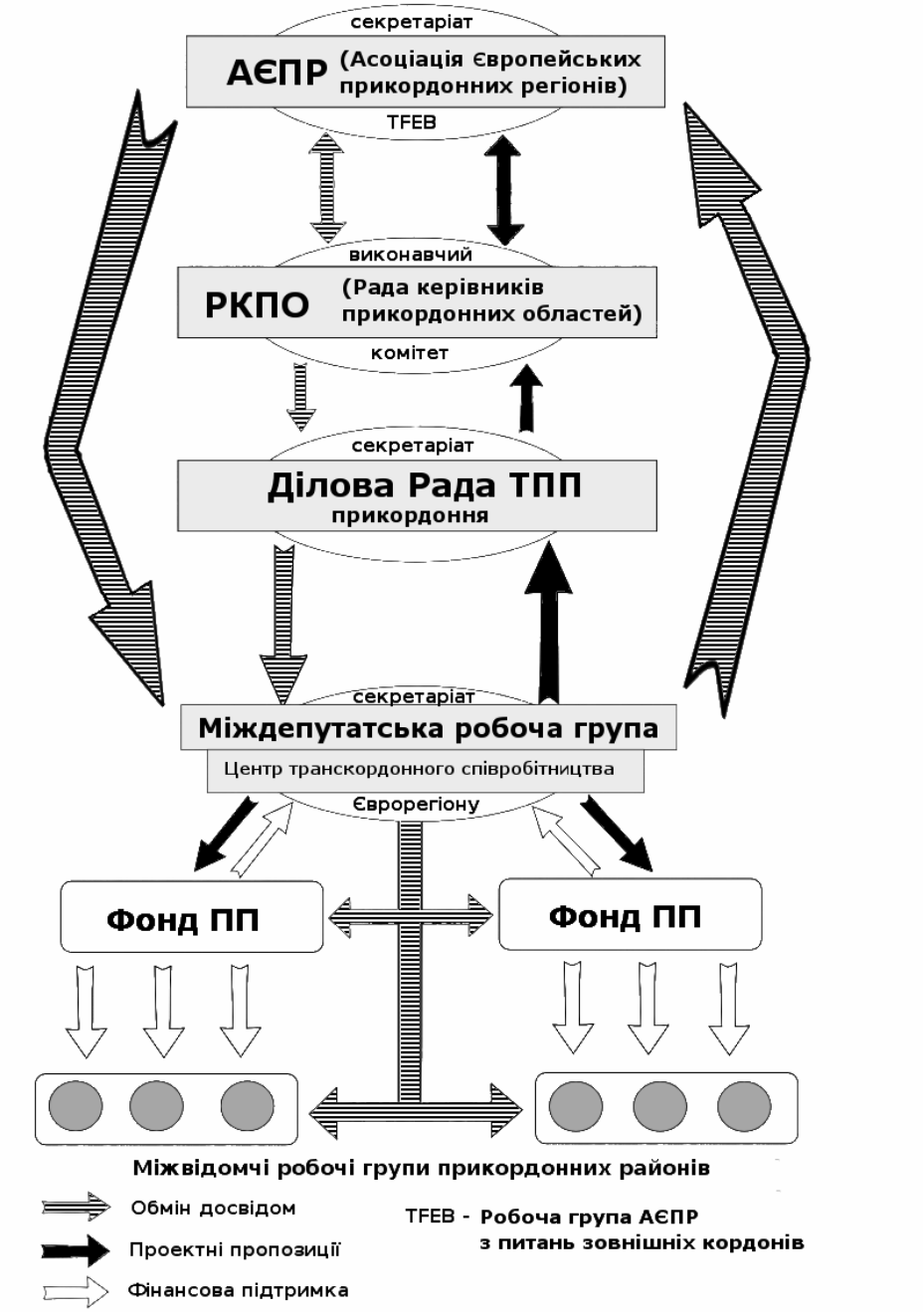

Рис.3. Суспільна-географічна модель розвитку зовнішньоекономічної діяльності прикордонних регіонів України

Дана модель включає чотири рівня взаємодії: міждержавний (загальноєвропейський), міжрегіональний, прикордонний та локальний (місцевий). Базовим є прикордонний рівень, на якому формується система єврорегіонів та суспільні інструменти їх підтримки. Цей рівень представлено у моделі міждепутатською робочою групою з питань співробітництва між обласною радою та обласною думою двох суміжних областей (українсько-російські єврорегіони), центром транскордонного співробітництва та фондами підтримки малого та середнього підприємництва (ПП).

Міжрегіональний рівень співробітництва сформовано спільною роботою Ради керівників прикордонних областей та Ділової ради торговельно-промислових палат білорусько-російсько-українського прикордоння, які забезпечують інформаційну та координаційну підтримку суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності [18]. На місцевому (локальному) рівні згідно з принципом субсидіарності створено міжвідомчі робочі групи з питань транскордонного співробітництва, які є дорадчим органом при органах місцевого самоврядування прикордонних районів [13].

Висновки. З урахуванням цієї моделі, на наш погляд, структурна модернізація усіх сегментів українського прикордоння може бути успішно реалізована у середньостроковій перспективі 2010 – 2013 рр., а в подальшому європейському програмному періоді передбачається конвергенція прикордонних просторів в загальноєвропейські процеси економічного, соціального та територіального згуртування з використанням новітніх інструментів транскордонної співпраці EGTC – Європейського групування територіальної кооперації [16].

Список використаних джерел

1. *Балян А. В. Міжрегіональне транскордонне співробітництво України та Угорщини в умовах розширення Європейського Союзу (питання методології, методів і практики) : автореф. дис. д. е. н. / 08.10.01 – Львів, 2006. – 29 с.*
2. *Закон України «Про транскордонне співробітництво» N 1861-IV від 24.06.2004.*
3. *Европейские страны СНГ: место в «Большой Европе» / Под. ред. В. Грабовски, А.В. Мальгина, М.М. Наринского. – М.: Международные отношения, 2005. – 308 с.*
4. *Кирюхин А.М. Приграничное сотрудничество между Украиной и Россией в условиях глобальной неопределенности / Проблемы природопользования и экологической ситуации в Европейской части России и сопредельных стран: мат-лы III межд. научн. конф. 20-24 октября 2008г. – М.:Белгород. «Политера». – 2008 г., ч.1 – С.78-83.*
5. *Мікула Н.А. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.*
6. *Московкин В.М. Методы анализа и инструменты трансграничной кооперации // Региональная экономика: теория и практика № 3 (96) – 2009. - С. 2-9.*
7. *На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. За ред. С. Максименка, І.Студеннікова. – К., 2000.*
8. *Нємець Л.М., Олійник Я.Б., Нємець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.*
9. *Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України. За ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – 171 с.*
10. *Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2009. – 488 с.*
11. *Слишова С.А. Основні домінанти та особливості поглиблення економічних зв'язків міх Україною та Республікою Білорусь: Автореферат дис. к. е. н. / 08.10.01. – Київ, 2002. – 22 с.*
12. *Терещенко Т.В. Науково-методичні основи забезпечення розвитку транскордонного співробітництва : Автореферат дис. к. е. н. / 08.10.01.– К., 2005.*
13. *Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія / за ред. О.С. Власюка – К. : НІСД, 2006. – 576 с.*
14. *Шолох Ю.М. Стратегічне планування розвитку прикордонного регіону (на прикладі Закарпатської області) // Регіональна економіка, 2007, №2. – С. 131 – 138.*
15. *Яровой Г.О. Регионализм и трансграничное сотрудничество в Европе.- СПб.: Норма.- 2007.- 280 с.*
16. *Cooperation between European Border Regions: Review and Perspectives / J.Gabbe, V. von Malchus, Th. Stumm.- Nomos.- 2008.- 133 pp.*
17. *Офіційний сайт Державного комітету статистики http://ukrstat.gov.ua.*
18. *Сайт виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України www.crossborder.org.ua.*

© Кірюхін О., Кулєшова Г., Полякова К., 2009

Дослідження молодих науковців

УДК 911.3

Олександр Носирєв

ГЕОПРОСТОРОВА ФУНКЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Сучасні системні фінансові кризи в світі пов'язані з процесами фінансової глобалізації, яка виявляється не тільки у підвищеній транскордонній мобільності капіталів та активності транскордонних банківських кредитів, а й у розмиванні чітких границь між різними фінансовими функціями і видами фінансових ринків. Досліджено та проаналізовано основні фактори,що формують виклики фінансовій системі України в геопросторі, та проаналізовано механізм і вектори державної стабілізаційної фінансової політики в умовах світової кризи та євроінтеграційного курсу України.

Ключові слова: геопростір, фінансова система, інтеграція, світова криза, стабілізаційна політика.

Александр Носырев. ГЕОПРОСТРАНСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ В МИРОВОЕ ХОЗЯЙСТВО. *Современные системные финансовые кризисы связаны с процессами финансовой глобализации, которые проявляются в размытии чётких границ между различными финансовыми функциями и видами финансовых рынков. В статье исследованы и проанализированы основные факторы, формирующие вызовы финансовой системе Украины в геопространстве, проанализирован механизм и векторы государственной стабилизационной финансовой политики в условиях глобального мирового кризиса и евроинтеграционного курса Украины.*

Ключевые слова: геопространство, финансовая система, интеграция, мировой кризис, стабилизационная политика.

Oleksandr Nosyrev. GEOSPATIAL FUNCTION OF THE FINANCIAL SYSTEM IN CONDITIONS OF UKRAINE'S INTEGRATION INTO THE GLOBAL ECONOMY. *Modern system of financial crises associated with financial globalization, which are manifested not only in enhancing cross-border mobility and activity of cross-border bank lending, but also in the blurring of clear boundaries between different financial functions and types of financial markets. In article explored and are analysed main factors, forming call to financial system of the Ukraine and is analysed mechanism and vectors state stabilization politicians in condition of the world crisis and evrocourse of the Ukraine.*

Keywords: geographical space, financial system, integration, global crisis, stabilization policy.

Актуальність дослідження. Україна перебуває на порозі глибокої трансформації сучасної системи суспільно-економічних відносин, що передбачає утвердження принципово нових засад господарювання, форм співпраці, інтегрованості та глобалізму. Однією з вищих форм інтеграції на макрорівні є фінансова інтеграція, підготовка до якої розпочалася у 90-х роках зі створенням єдиного європейського ринку фінансових послуг. Фінансовій інтеграції передує процес глобалізації фінансових механізмів. Фінансова глобалізація стала важливою тенденцією розвитку сучасної світової економіки, надзвичайно прискорюючи темпи інновацій і виявив необхідність уточнення стратегії вдосконалення світових господарських зв'язків, посилення взаємодії національних економік на базі сучасних інформаційних технологій та узгоджених принципів регулювання стійкого економічного розвитку. Тому дослідження фінасової системи як фактору інтеграції України до системи світового господарства є важливим та актуальним.

Постановка проблеми. Світова фінансова криза, що зародилась у США як криза ринку нерухомості й похідних фінансових інструментів, згідно з логікою глобалізації поширилася по всьому світу, завдавши удару зокрема і українському фінансовому ринку. Незважаючи на те, що протягом останніх років в економіці України відбувалося накопичення низки ризиків, зумовлених передусім макроекономічними чинниками, вітчизняні суб'єкти господарювання виявилися не готовими до такого розгортання подій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблематики функціонування фінансової системи України в контексті трансформаційних процесів в економіці займалося багато економіко-географів та економістів. Питання фінансово-економічної кризи та шляхи виходу із неї досліджується у роботах Т.П. Вахненка, Г. Багратяна, В.І. Міщенка, В. Жупанина, Р.С. Лисенко. Також серед вітчизняних науковців хотілося б відзначити праці Луцишина З.О., Філіпенка А.С., Шниркова О.І., Сороки О.М., Омельяненко О.А., Пирожкова С.І., Пшик Б.І., Реверчук С.К., Рябченко О.Д., Строкович Г.В., Ступницького В.В., Сухорукова А.І. та інших.

Цілі та завдання статті. Основною метою статті є виявлення основних причин фінансово-економічної кризи, аналіз можливих векторів їхнього розвитку та окреслення шляхів виходу із кризи у поєднанні з геопросторовим аналізом фінансових систем Європейського Союзу (ЄС) та пропонування найбільш вірогід-

них напрямків інтеграції української фінансової системи в умовах світової кризи до системи світового господарства.

Викладення основного змісту дослідження. Фінансова система – це фінансові зв'язки, що об'єднують сукупність фінансових посередників, за допомогою яких на фінансових ринках відбувається передача фінансових ресурсів від економічних суб'єктів, з надлишком заощаджень до тих, що відчувають дефіцит інвестицій. Багато країн світу, що страждають від фінансової кризи (в першу чергу країни, що розвиваються або слаборозвинені), серед альтернативних напрямів мінімізації її негативних наслідків розглядають зниження податкового навантаження з метою стимулювання внутрішнього попиту й інвестицій або збільшення державного фінансування заходів із підтримки національної економіки. Значна кількість вітчизняних вчених-економістів та економіко-географів вважає, що головна роль у реалізації необхідних заходів для протидії розвиткові негативних процесів належить державі. А оскільки криза за своєю природою кваліфікується як фінансова, то саме фінансові інструменти економічної політики уряду й мають бути максимально задіяні, і у першу чергу фіскальні важелі впливу. Податкову політику необхідно змінити, зменшивши рівень національного податкового тягаря. До діючої податкової системи слід застосувати гнучкий підхід. Щоб не допустити різкого спаду поточного споживання і стимулювати національного виробника, вельми доцільно було б знизити споживчі податки на внутрішні товари, за які розплачується масовий споживач [1]. Схема механізму функціонування фінансової системи України зображена на рис. 1.

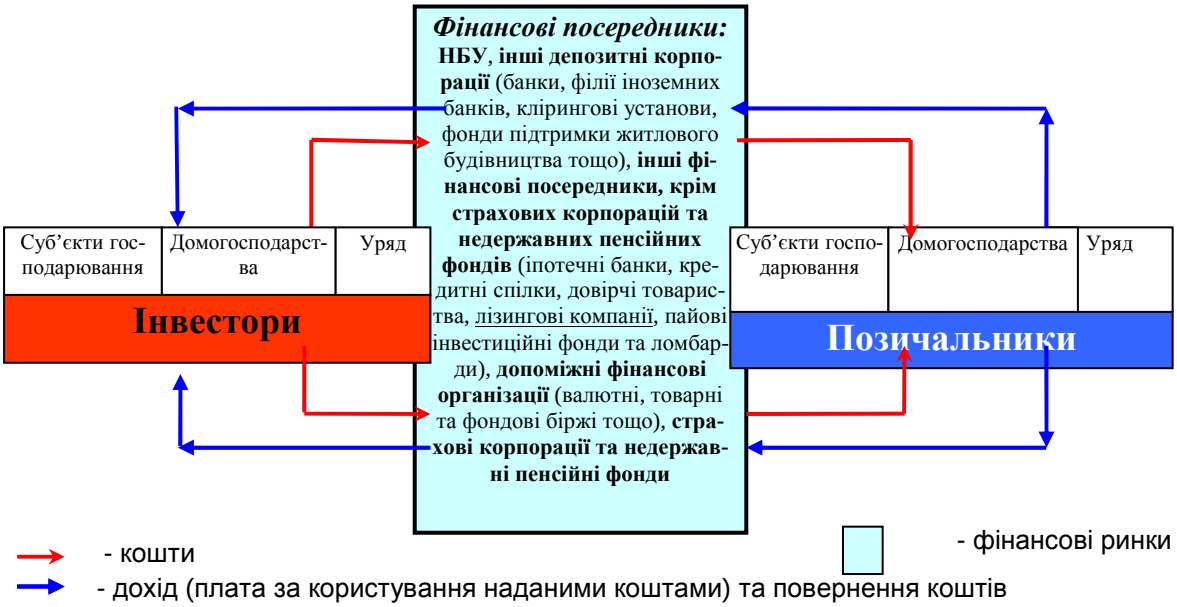

Рис. 1. Взаємозв'язок складових фінансової системи в Україні

Взагалі, фінансова криза має такі основні ознаки: 1) поява і наростання банківської паніки; 2) знецінення фінансово-грошових активів; 3) грошовий голод; 4) зменшення обсягів кредитування фінансових установ; 5) натиск на золотовалютні резерви; 6) банкрутства фінансових організацій [2].

Активи фінансових установ в Україні станом на 2008 та 2009 рр. подано в табл. 1.

З аналізу показників можна побачити, що відбулося значне зменшення активів в установах банківського сектору, що свідчить насамперед про кризу банківської системи в Україні та значний вплив саме цієї складової на фінансову стабільність нашої держави.

Аналіз зарубіжного досвіду дає змогу побачити, що для подолання системної банківської кризи необхідні дві речі: реструктуризація банківської системи і участь держави у реструктуризації, для проведення якої необхідні бюджетні засоби. Вартість подолання державою банківських криз становила (у % ВВП) у США – 3–5; Норвегії – 3–4; Швеції – 4–6; Естонії – 1-2; Угорщині – 10–11; Мексиці – 12; Бразилії – 10; Чилі – 41; Аргентині – 55 [2]. Оскільки в Україні переважна більшість банків мають незначний за світовими стандартами власний капітал, що

впливає на можливість залучення ресурсів і розміри активів, особливе значення для ресурсної бази вітчизняних банків мають депозити [3]. Очевидно, що при розрахунках депозитної складової банківських пасивів до уваги мають братися всі відкриті в банках рахунки клієнтів.

Таблиця 1

Динаміка активів установ фінансового ринку України, 2008-2009 рр., млрд. грн. (за даними [5], [6])

Фінансові установи	**Станом на 01.01.08**		**Станом на 01.01.09**	
	Частка у загальних активах, %	**Загальні активи на одну установу, млрд. грн.**	**Частка у загальних активах, %**	**Загальні активи на одну установу, млрд. грн.**
Страхові компанії	6,23	0,06	4,88	0,07
Кредитні спілки	0,84	0,004	0,8	0,01
Недержавні пенсійні фонди	0,01	0,001	0,05	0,003
Ломбарди	0,08	0,001	0,06	0,001
Фінансові компанії	1,25	0,04	0,5	0,02
Банківський сектор	91,6	2,08	64,72	1,15
Всього	100	X	100	X

Сучасні системні фінансові кризи в світі пов'язані з процесами фінансової глобалізації, яка виявляється не тільки у підвищеній транскордонній мобільності капіталів та активності транскордонних банківських кредитів, а й у розмиванні чітких границь між різними фінансовими функціями банків і між різними видами фінансових ринків. Так, нині банки, окрім функції фінансових посередників, додатково виконують функцію операторів на фондових і валютних ринках, а відмінність між ринками короткострокових цінних паперів і ринками довгострокових позикових капіталів по суті стирається. Як результат цього, банки із реальних інвесторів перетворюються у фінансових інвесторів, які все більше застосовують фондові інструменти інвестування, тобто перетворюються у фінансових спекулянтів [4].

Не менш важливим завданням банків є забезпечення належної стійкості вже залучених ресурсів, зведення до мінімуму можливостей їх непередбаченого вилучення у значних розмірах і підтримання, таким чином, банківської ліквідності на оптимальному рівні. У зв'язку з цим доцільно виділити такі основні шляхи вдосконалення операцій у формуванні залученого банківського капіталу, які б сприяли вирішенню даного завдання.

Це перш за все встановлення різного роду мінімальних або середніх залишків на депозитних рахунках, які не повинні знижуватися. Підтримання мінімальних компенсаційних залишків на рахунках клієнтів з одного боку, надає банкам можливості не стягувати плату за розрахунково-касове обслуговування, а з іншого – надає певні гарантії щодо обсягу депозитів, які не можуть бути вилучені клієнтами у будь-який момент. Лімітування залишків коштів на рахунках клієнтів полегшує банкам процес планування залучених ресурсів. Фінансовий «джин», випущений на волю, у світове економічне середовище, є малокерованим, недостатньо прогнозованим і небезпечним у глобальному масштабі. Як показала азійська криза 1997-1998 рр., у сьогоднішньому глобальному середовищі фінансовий вибух має вигляд ланцюгової реакції в економічно більш інтегрованих регіонах, а в менш інтегрованих — нагадує явище інтерференції зі зростаючо-затухаючими безперервними коливаннями (одночасно зі збігом за часом / чи із запізненням на Δt та зі збігом чи запізненням за фазою φ та $\Delta\varphi$ відповідно) та елементами інтерполяції («вживленням», вкрапленням усередину).

Найбільших успіхів у справі спільного координування й управління досяг Європейський Союз, у якому не лише створено єдину валютну систему, а й закладено основи гармонізації фінансової і, в ширшому плані, економічної політики країн-членів. Не чекаючи регіонального чи наднаціонального рішення, а виходячи з сучасної ситуації у фінансовій сфері, регіональні фінансові ринки Європи продемонстрували новітні тенденції закладення основ нової світової фінансової архітектури.

Наслідком фінансової кризи в Україні та в світі стала нестабільність на валютному ринку. Хоча вона має більше внутрішній спекулятивний характер, проте призводить до нестабільності міжбанківського валютного ринку, змен-

шення резервів Національного банку України (НБУ), який змушений продавати валюту для задоволення ажіотажного попиту і підтримки курсу національної грошової одиниці.

Для подолання наслідків фінансово-економічної кризи необхідна взаємодія фінансового та нефінансового секторів економіки, узгодженість дій усіх органів державної влади, які можуть приймати управлінські рішення та суб'єктів господарювання. В Україні слід запровадити й інституційно оформити ефективну та постійно діючу систему моніторингу стабільності фінансової системи в цілому і банківського сектору зокрема. Грошово-кредитна політика НБУ має здійснюватися на основі інструментів точного настроювання, аналітичної політики та реальної незалежності центрального банку.

Зазначимо, що Україна має свої негативні характерні, специфічні риси, які посилюють зазначену вище проблему:

- дефіцитний платіжний баланс, велика залежність від експорту металів і зерна та «імпорту» капіталу, високих технологій, нафти й газу;
- висока концентрація виробництва і капіталу в країні, низькі можливості розпорошеності ризиків;
- висока соціальна поляризація, брак законодавчої бази для практики та інструментів адресної соціальної допомоги;
- низький рівень резервів НБУ, брак резервних фондів у держави;
- нестабільність політичної системи, неспроможність виробити і реалізувати швидкі й ефективні рішення в економічній політиці згідно з глобалізаційними викликами та процесами;
- порівняно низька частка малих та середніх підприємств у ВВП;
- високий рівень приватного споживання у ВВП;
- вагомий наявний відсоток тіньової економіки та тіньового капіталу.

Порівняння рівня капіталізації фондового ринку з показником ВВП на душу населення по різних країнах європейського континенту зображено на графіку рис. 2, а кластерізація країн євроконтиненту на три кластери в залежності від ступеню розвитку фінансового сектору – на рис. 3.

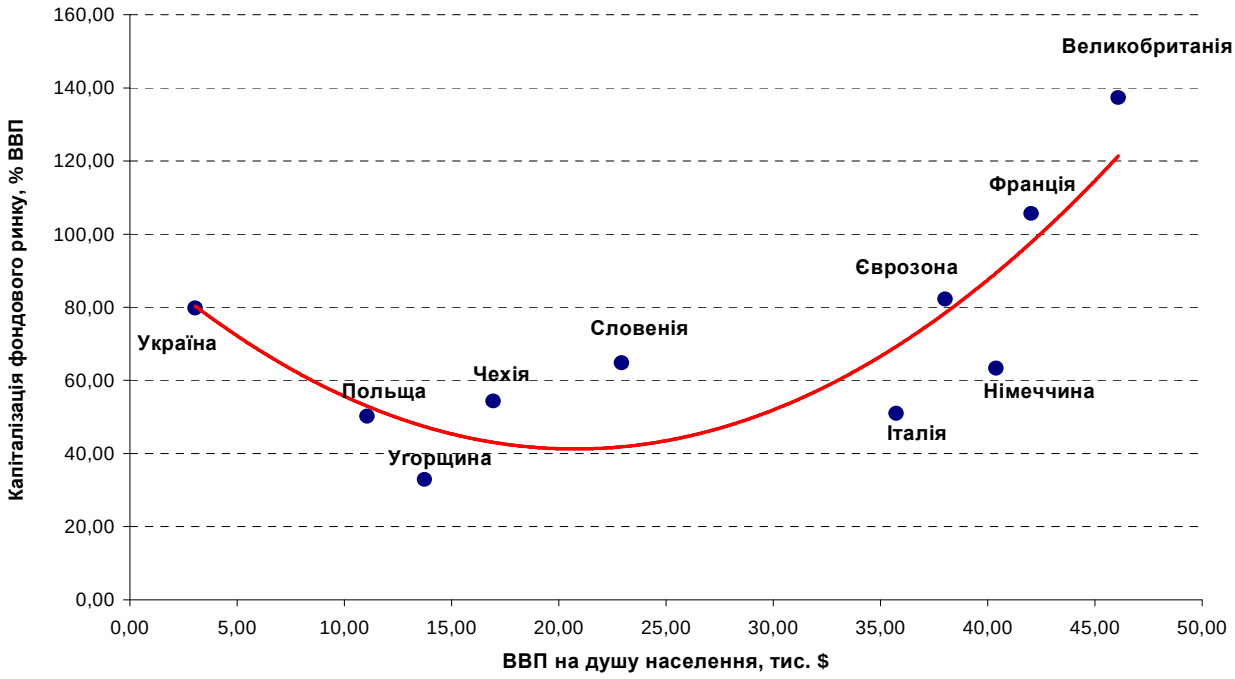

Рис. 2. Взаємозвязок капіталізації фондового ринку та ВВП на душу населення в Україні та по країнах ЄС, 2008 р.(за даними [8])

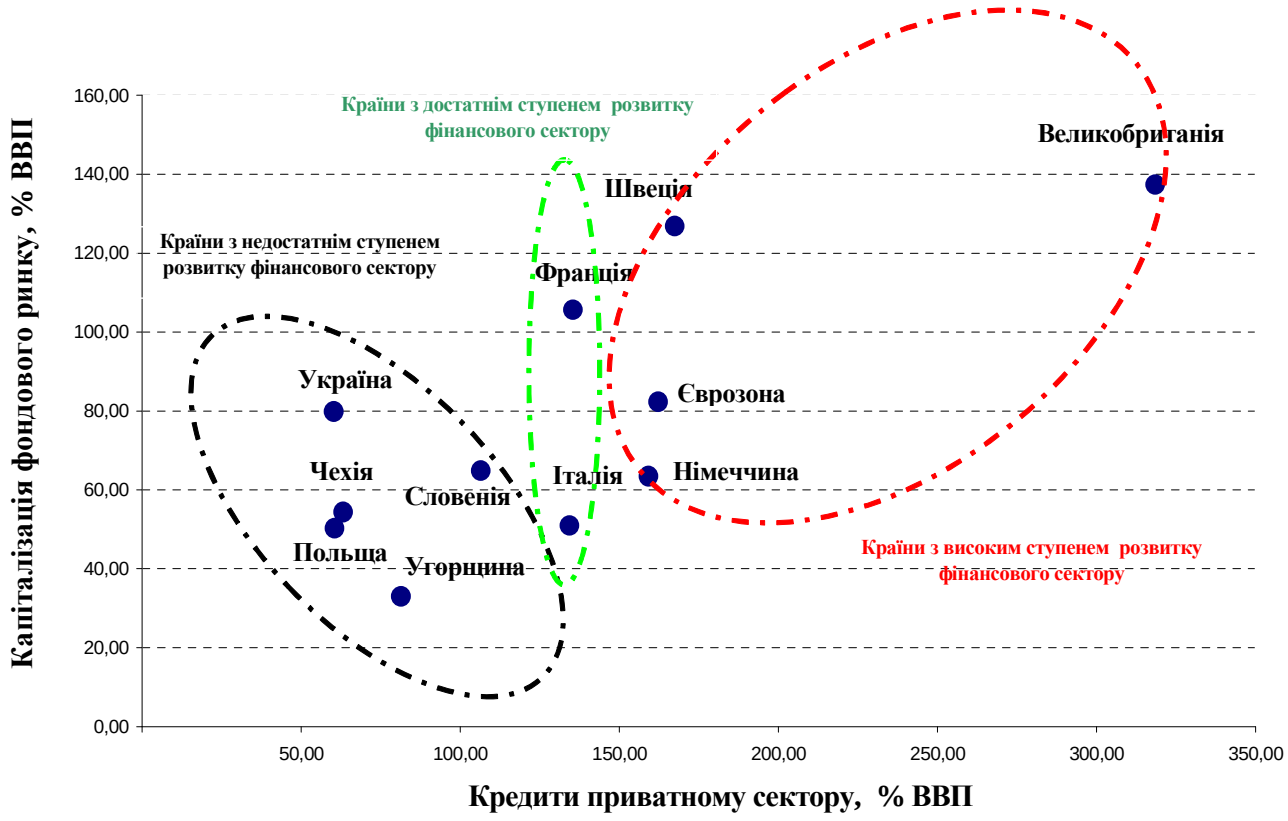

Рис. 3. Порівняння країн ЄС та України за ступенем розвитку фінансового сектору, 2008 р. (за даними [8])

Висновки та перспективи подальших досліджень. Фінансова криза 2008-2009 рр. є глибокою. Вона охоплює і фінансову, й економічну сфери. Але її можна подолати – за умови кардинальних змін в економічній політиці держави. В результаті проведеного дослідження можна запропонувати наступні рекомендації:

- необхідно запровадити зміни у законодавстві щодо кредитування, посилити регулюючу роль центральних банків, але разом з тим посилити контроль за ними і зменшити їх незалежність;

- бюджетна політика повинна гнучко та швидко реагувати на виклики сучасної кризи. Держава має знайти кошти на фінансування стратегічних інвестицій, не допускати значної заборгованості соціальних виплат, заробітної плати, розширити продаж державних цінних паперів, а в разі потреби йти на збільшення розмірів внутрішнього боргу;

- одним з головним векторів оздоровлення фінансової системи України в умовах євроінтеграційного курсу для влади нашої держави повинен бути ветор підтримки та стабілізації банківської системи та недопущення інфляції та безробіття.

- необхідна підтримка малого і середнього бізнесу, що дозволить вивести «з тіні» значні фінансові ресурси;

- уваги треба також надавати вирішенню енергетичної проблеми, заоохоченню до заощадження енергоресурсів і перегляду взаємовідносин з Росією і ЄС в цьому аспекті.

Список використаних джерел

1. *Вахненко Т.П. Фінансова криза в Україні: фактори, механізми дії, заходи подолання // Фінанси України. – 2008. – №10. – С. 3-21.*
2. *Міщенко В.І., Лисенко Р.С. Взаємодія органів державного управління як фактор подолання фінансової кризи // Фінанси України. – 2009. - №1. – С. 50-57.*
3. *Шумило І., Міщенко В., Лисенко Р. Теоретичні і практичні аспекти аналізу стану фінансової системи економіки // Вісник Національного банку України. – 2006. - №3 – С. 6-11.*
4. *Україна в світовій фінансовій системі (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2008. – №11. - С. 4 - 36.*
5. *Офіційний сайт Держкомстату України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.*
6. *Статистичний щорічник України за 2008 р. [Текст]. – К.: Техніка, 2009.– 621 с.*

7. 7. Інтернет сайт міністерства фінансів України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua.
8. В. Крилова Фінансовий сектор України: сьогодні і завтра // Матеріали конференції " Діяльність лізингових компаній в умовах нестабільного фінансового ринку ". - К, грудень 2008.

© Носирєв О., 2009

УДК 911.3

Сергій Ярьоменко

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ СТИКОВИХ ЗОН

В статті розглянуто поняття геополітичних стикових зон. Визначено фактори та детермінанти, що впливають на формування стикових зон. Обґрунтовується необхідність появи нової дефініції, що генетично близька до понять «буферна зона», «перехідна зона», «санітарний кордон». Поняття «стикова зона» розглядається з позицій історичного розвитку, політичної системи світу, геополітичного положення, геоекономічних характеристик та соціокультурного середовища, де формується уявлення про процеси геополітичного характеру та модель і роль стикових зон у світі. Визначаються основні риси стикових зон.

Ключові слова: стикові зони, буферна зона, геоекономічна периферія, політична система, баланс сил, соціокультурне середовище.

Сергей Яременко. ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ СТЫКОВЫХ ЗОН*. В статье рассмотрено понятие геополитических стыковых зон. Определены факторы и детерминанты, влияющие на формирование стыковых зон. Обосновывается необходимость появления новой дефиниции, генетически близкой к понятиям «буферная зона», «переходная зона», «санитарный кордон». Понятие «стыковая зона» рассматривается с позиций исторического развития, политической системы мира, геополитического положения, геоэкономических характеристик и социокультурной среды, где формируется представление о процессах геополитического характера, модель и роль стыковых зон в мире. Рассматриваются основные черты стыковых зон.*

Ключевые слова: стыковые зоны, буферная зона, геоекономическая периферия, политическая система, баланс сил, социокультурная среда.

Sergii Yaromenko. EFFECT OF SOCIAL FACTORS ON FORMING FEATURES OF GEOPOLITICAL BORDER ZONES. *The definition of geopolitical border zones is considered in this paper. The social factors are determined for the geopolitical border zones. The new concept of geopolitical border zones is substantiated in the paper, genetically close to the concept of 'buffer zone', 'transitional zone', 'cordon sanitaire'. The concept of the "border zones" is considered from the standpoint of historical development, political system of the world, geopolitical situation, geo-economic characteristics and socio-cultural environment, where are forming the geopolitical processes, the model and the role of border zones in the world. The main features of border zones are considered in this paper.*

Keywords: border zones, buffer zone, geo-economic periphery, political system, balance of power in international relations.

Постановка проблеми. Класичні підходи вивчення геополітичних регіонів спирались на уявлення про статичні границі, що виконували роль бар'єра та фільтра [3,8]. Геополітичні регіони мають динамічні границі, що залежать від постійної зміни балансу сил на глобальному рівні. Виключно геополітична трактовка понять «буферна зона», «перехідна зона» є недостатньою в сучасній геополітиці. В кінці XX століття в політичній географії набула поширення геоекономіка, що значно розширила підходи до геополітичної структури світу [5]. Нові підходи в геополітиці пов'язують зміну політичних систем, динаміку геополітичних границь між регіонами не тільки з політичними чи військовими характеристиками, а також з економічними характеристиками [3]. Поява дефініції стикових зон у геополітиці пов'язана з процесами глобалізації та регіоналізації, змінами позицій держави та регіональних об'єднань, зміною функцій та ролі меж і кордонів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В 1964р. С. Коен запропонував модель поліцентричної структури світу – геополітичні регіони з ядрами-державами, а між ними знаходяться перехідні зони, що характеризуються високий рівнем нестабільності та мають динамічні границі [3,4,6]. Його положення були доповнені розробкою концепції «центр-периферія» Дж. Фрідмана та І. Валлерстайна (світосистемний підхід), які ув'язали розвиток та зміну політичної системи з економічними чинниками [3,6,8]. Економічні чинники впливають на зміну балансу сил на глобальному рівні, що в цілому призводить до зміни границь геополітичних регіонів та динамічним змінам у стикових зонах. П. Тейлор пропонує ієрархічну структуру світу, чинниками якої є геополітичні (військові, політичні), геоекономічні та культурні чинники [3,6]. З 1990-х р. актуальними в політичній географії є дослідження регіональ-

ного рівня, процеси трансформації геопростору на глобальному та макрорегіональному рівні.

Метою даної статті є визначення найбільш суттєвих суспільно-географічних чинників, які впливають на формування та розвиток стикових зон у геополітичному просторі.

Виклад основного матеріалу. Активний процес регіоналізації та утворення блоків держав посилює увагу до стикових зон, які довгий історичний період були фронтирами, буфером, перехідними зонами [3,9]. В більшості випадків це поняття розглядається як периферія геополітичних регіонів або буферні чи перехідні зони [2] *Буферними зонами* називають групу країн або частину території, що розташовані між ворогуючими державами (у геополітичному та військовому сенсі), розділяють їх та забезпечують відсутність спільних границь [3]. *Перехідною зоною* зазвичай називають периферію різних геополітичних, культурних, цивілізаційних регіонів [3,6]. Це поняття ввів у геополітиці С. Коен, спираючись на уявлення про динамічність та розмитість, нечіткість границь геополітичних регіонів [1,2]. Поняття санітарного кордону виникло в період формування Версальської системи політичних відносин. Цим поняттям виділяли групу країн Європи (Фінляндія, Польща, Естонія, Латвія, Литва, Польща), які мали виконувати роль військового буфера та бар'єра між Заходом та радянською Росією [6].

Стикові зони в геополітичному контексті частіше всього виступають смугами або "лініями розлому", що розташовані між геополітичними регіонами [9]. Геополітичні регіони впливають на стикові зони, перетворюючи їх на зони міжнародної напруги, що характеризуються значною динамікою геополітичних процесів як в середині країн, що розташовані в таких зонах, так і на рівні макрорегіонів. Поняття стикових зон має *історичний фактор* (рис. 1), спирається на специфічні риси етнокультурного, релігійного характеру. Історичність поняття полягає в тому, що функція стикових зон та регіонів в різні історичні епохи залишається однаковою: розташування на стику інтересів великих держав чи політичних блоків.

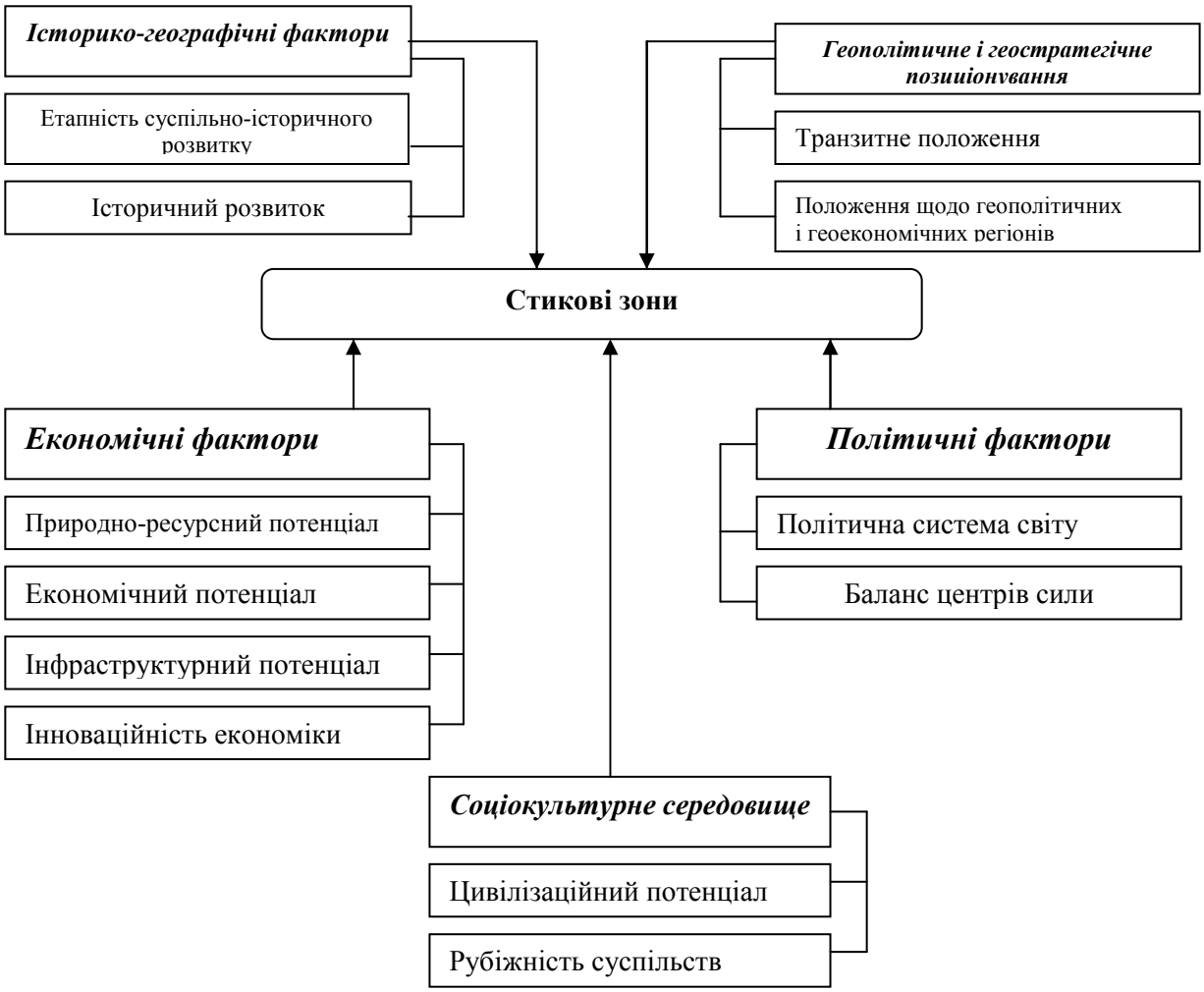

Рис. 1. Фактори формування та розвитку геополітичних стикових зон

Зміна ролі стикових зон у світовій політичній системі пов'язана з *етапністю суспільно-історичного розвитку*. Виділяють п'ять політичних систем світу в історії, при яких стикові зони потрапляли до одного з геополітичних регіонів в залежності від геополітичної ваги держави (держав), що є ядром одного з геополітичних регіонів [7]. Проаналізуємо на прикладі Балто-Чорноморського простору:

1) *Вестфальська система (з 1648 р. до початку XIX ст.).* Слабкість державних утворень у стиковій зоні співпадає з процесом формування сильних держав, що стають геополітичними центрами сили у макрорегіоні (Московська держава (Російська імперія), Османська імперія, імперія Габсбургів (Австро-Угорщина). Стикова зона виконувала роль буферу між православним, католицьким і мусульманським світами.

2) *Віденська система (з 1813-1815 рр. по 1918 р.).* Послаблення мусульманського центру сили (Османська імперія) та утворення нової сильної імперії – Німецької. В Європі наростає напруга між великими імперіями за сировинні ресурси і території. Стикова зона стає периферією великих держав, виконує роль національних окраїн, геоекономічної периферії.

3) *Версальська система (1918 – 1945 рр.).* Падіння імперій, зміна балансу сил у Європі. Послаблення центрів сили (Німецька, Російська імперія (наступник - СРСР) та їх зникнення (Австро-Угорщина та Османська імперія) співпадають з поширенням національно-визвольного руху у світі, та зокрема у Європі. Формування держав Балто-Чорноморського простору. Роль буфера між Заходом і СРСР, «санітарний кордон».

4) *Потсдамська система (1945 – 1991 рр.).* Утворення біполярної системи світу, поява наддержав (СРСР і США), розширення геополітичного впливу СРСР на Центрально-Східну Європу. Переміщення стикової зони на захід (Східна Німеччина, Югославія), виникнення внутрішнього буферу – між СРСР і країнами народної демократії.

5) *Новий світовий порядок (з 1991 р).* Руйнування біполярної системи, новий світовий порядок (поліцентричність світу), динаміка границь у Європі (розпад держав, дезінтеграція, інтеграція розділених держав). стиснення геополітичного регіону Росія, розширення регіону Європа. Зростання напруги з посиленням ролі Росії у XXI ст., виникнення нового буферу між геополітичними регіонами – Європою і Росією, військово-політичного буферу між НАТО і ОДКБ, геоекономічної (напів)периферії ЄС.

Історичні особливості формування та розвитку стикових зон та регіонів в цілому впливають на специфічність *соціокультурного середовища*, його виокремленості. Стикові зони та регіони відрізняються від геополітичних регіонів своєю *рубіжністю*. Такі умови вплинули на політичний розвиток та державотворчий процес, формування та розвиток націй, конфесійними особливостями. Їх особливостями є розмиті межі між етносами і релігіями, їх накладання, взаємопроникнення культур. Формуються нові елементи соціопростору – *маргінали*, що займають проміжну позицію у конфесійному, мовному, культурному середовищі. В поняття *соціокультурного середовища* входять етнічні, культурні, релігійні, цивілізаційні фактори, що ділять простір границями де-факто. Стикові зони зазвичай розташовуються на межі цивілізаційних регіонів (католико-протестантський та православний, мусульманський тощо).

Визначальною детермінантою формування стикових зон та регіонів є *геополітичне та геостратегічне положення* територій, що стають об'єктами геополітичного і геостратегічного значення. Геополітичне положення визначає тип сили - таласократичної чи телурократичної, визначає передумови історичного розвитку, економічного та політичного росту, визначає місце центральності чи периферійності регіонів у глобальній економіці. Частіше всього стикові зони та регіони займають вигідне економіко-географічне положення, де пролягають торгові шляхи між різними економічними центрами *(транзитне положення)*. Розташування стикових зон відносно геоекономічних та геополітичних регіонів (*фактор сусідства*) визначає функціонування стикових зон, характер взаємовідносин з цими регіонами.

Політичний фактор розвитку держав у стикових регіонах має велике значення. Характеризується особливостями розвитку політичної системи держави, відносини в середині держави та з її сусідами, з глобальних факторів - тип політичної системи світу та баланс центрів сили. *Політична система світу* – це система взаємовідносин між державами, групами держав (блоками), державами і територіями на різних ієрархічних рівнях – від глобального до мезорегіонального (національного). Як цілісна система існує з періоду Великих географічних відкриттів . До цього періоду політична система мала вигляд автономних систем, часто не пов'язаних або малопов'язаних між собою [7].

Економічні фактори мають складові природно-географічного та суспільно-географічного характеру. Територія завжди має природну та суспільну складову як основу для її

освоєння та розвитку. Економічні фактори мають *природно-ресурсні умови* території та її промислово-економічний потенціал. Значимість території залежить від ступеня її *господарської освоєності*, наявності промислових об'єктів стратегічного значення, густоти населення, що розміщується на цій території. *Інфраструктурний потенціал* є тією необхідною умовою, при якій транзитний потенціал стає важливим фактором розвитку економіки, переміщення товару, капіталів, людей та ін. Розвинута транспортна інфраструктура сприяє посиленню транзитної функції стикових зон. Досить ваговим фактором геоекономічного положення держав або територій є *інноваційний потенціал*, що проявляється високим розвитком науки, технологій та впровадження новітніх технологій у промисловості.

З позицій центро-периферійного підходу стикові зони частіше всього є периферією ядер глобальної економіки [8]. У Європі ядром завжди була Західна Європа, а стикова зона у цьому випадку виступала в ролі периферії – передача нововведень від країн Західної Європи до імперій, в які входили народи Балто-Чорноморського простору.

Висновки. В цілому, поняття стикових зон має історичні, геополітичні, геоекономічні та культурні фактори. Рисами геополітичних стикових зон є:

- значна динамічність процесів політичного, економічного та соціокультурного характеру;
- високий ризик політичної нестабільності і локальних конфліктів;
- рубіжність та маргінальність суспільств стикової зони;
- розташування на периферії геополітичних регіонів (протиставлення ядру за принципом центр-периферія).

Список використаних джерел

1. *Американская география. Современное состояние и перспективы. Составители П. Джеймс и К. Джонс. Перевод с англ. Вступ. статья Н.Н. Баранского. – Москва, Издательство иностранной литературы, 1957. – 208 с.*
2. *Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ.; передмова та розділ «Україна» О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – 760 с*
3. *Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 479 с.*
4. *Нартов Н.А. Геополитика: Учебник для студентов вузов / Под. Ред. Староверова В.И. – 3-е изд., перероб. и доп. – М.: ЮНИТИ_ДАНА; М.: Единство, 2004. – 544 с.*
5. *Савона П., К. Жан. Геоэкономика: Господство экономического пространства. Пер. с ит. – М.: БМШПИ, 1997. – 207 с.*
6. *Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 269 с.*
7. *7.Тузиков А.Р. Основы геополитики: Учебн. пособ. – М.: Кнорус, 2004. – 272 с.*
8. *Центр и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.И. Тревиш. – М.: Наука, 1991. – 168 с.*
9. *Agnew A. John / A companion to political geography / John A. Agnew, Katharyne Mitchell, Gearoid O'Tuathail. Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – 494 p.*

© Ярьоменко С., 2009

УДК 911.3:37

Павло Вірченко

ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

У статті розглядається просторова структура регіональної системи освіти. Розширено поняття «освітній простір» з точки зору суспільної географії за рахунок його просторової складової, виділено його ієрархічні рівні. На основі теорії центральних місць запропонована просторова ієрархія регіональної системи освіти.

Ключові слова: система освіти, освітній простір, територіальна структура системи освіти, освітній пункт, освітній центр, освітній вузол.

Павел Вирченко. ОСОБЕННОСТИ ПРОСТРАНСВЕННОЙ СТРУКТУРЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ. *В статье рассматривается пространственная структура региональной системы образования. Расширено понятие «образовательное пространство» с точки зрения общественной географии за счет его пространственной составляющей, выделены его иерархические уровни. На основе теории центральных мест предложена пространственная иерархия региональной системы образования.*

Ключевые слова: система образования, образовательное пространство, территориальная структура системы образования, образовательный пункт, образовательный центр, образовательный узел.

Pavlo Virchenko. PECULIARITIES OF THE SPATIAL STRUCTURE OF THE REGIONAL SYSTEM OF EDUCATION. *In this article the spatial structure of the regional system of education is examined. The concept «Educational space» is extended with the help of its spatial constituent and its hierarchical levels are selected from the point of view of Social Geography. The spatial hierarchy of the regional of system of education is offered on the basis of the «Central Place Theory».*

Keywords: educational system, educational space, territorial structure of the educational system, educational point, educational center, educational knot.

Актуальність теми дослідження. Необхідність дослідження системи освіти (СО) зумовлена тими функціями, які вона виконує в сучасному суспільстві. При формуванні інформаційного суспільства, де джерелом економічного, соціального й духовного зростання виступають нові наукові знання та отримана на їх основі інформація, роль освіти суттєво зростає. Отже важливим аргументом на користь дослідження СО є те, що в нових господарських умовах інформаційної цивілізації освіта й наука функціонують як безпосередні виробничі сили суспільства, створюючи нові технології та інновації практично для всіх видів людської діяльності.

У переважній більшості країн світу, у тому числі й в Україні, спостерігається суттєве збільшення попиту на освіту, особливо вищу, розширення її функцій та зростання ролі. У цих умовах зростає роль регіональних СО, від злагодженого функціонування яких залежить кінцевий результат діяльності національної СО.

Аналіз попередніх досліджень свідчить про те, що питання просторової структури національної СО детально розглядались у дисертаційному дослідженні Мельниченко Т. Ю. (2005) [3], а окремих її підсистем, зокрема, вищої освіти – у роботі Трусій О. М. (2008) [5]. На регіональному рівні ґрунтовні суспільно-географічні дослідження СО проводились у Львівській області Стецьким В. В. (1998) [4] та в Тернопільській – Флінтою Н. І. (2005) [6]. Також у роботі Шуби О. А. (1999) розглядалась територіальна організація шкільного обслуговування Харківської області [7].

Мета статті. Зростання ролі освіти в сучасному суспільстві та суттєві зміни які відбулися за часів незалежності в її територіальній структурі спонукали автора статті до проведення аналізу просторової структури регіональної СО.

Викладення основного змісту дослідження. У сучасному світі освіта прямо або опосередковано впливає практично на всі види людської діяльності. Завдяки цьому формується певний освітній простір різних ієрархічних рівнів – від глобального до локального. Під цим поняттям ми пропонуємо розуміти сукупність всіх закладів освіти, а також інших установ та організацій, що надають освітні послуги населенню в межах певної території. В залежності від розмірів території, на якій розміщені заклади освіти, можна розглядати різні ієрархічні рівні освітнього простору (рис. 1).

Зокрема, заклади освіти, які розміщені в межах законодавчо визначеного адміністративного району формують локальний (районний) освітній простір, у межах адміністративної області – регіональний (обласний) освітній простір, у межах певної країни – національний освітній простір, у межах конкретного континенту – континентальний освітній простір, у межах всієї планети – глобальний (планетарний) освітній простір.

Запропонована ієрархія глобального освітнього простору базується на основі істотних відмінностей СО різних країн та континентів, які стосуються не тільки змісту освіти, а й різних соціальних показників – таких як рівень розвитку СО, рівень освіти населення, компонентної, територіальної та функціональної структури тощо.

З підписанням Болонської декларації у 1999 році в межах Європи було розпочато фор-

мування єдиного загальноєвропейського освітнього простору, до складу якого з 2005 року долучилась Україна. Одним з головних завдань цього процесу є забезпечення привабливості європейської СО для залучення до Європи більшої кількості студентів з інших регіонів світу та підвищення її конкурентоспроможності. Таким чином можна стверджувати, що СО Харківщини одночасно виступає не тільки невід'ємною складовою національного освітнього простору, а й європейського.

Рис. 1. Ієрархія глобального освітнього простору

Просторова організація СО суттєво відрізняється від територіальної структури промисловості, що пов'язано з особливостями її функцій.

На локальному рівні СО переважно складається з навчальних закладів (НЗ) дошкільної, загальної середньої, позашкільної та професійно-технічної освіти, які розміщуються в освітніх пунктах та освітніх центрах районного рангу. Вони, в свою чергу, можуть утворювати освітні округи.

Під ***освітнім пунктом*** пропонуємо розуміти населений пункт, у якому розташований один або два НЗ, які виступають первинними ланками системи дошкільної та середньої освіти, у яких надаються освітні послуги базового компоненту, а територія обслуговування обмежується даним населеним пунктом. Найчастіше до освітніх пунктів відносяться сільські поселення, де зазвичай може функціонувати дошкільний навчальний заклад (ДНЗ) певного типу (дитячий садок або ясла) та загальноосвітній навчальний заклад (ЗНЗ) підсистеми загальної середньої освіти (ЗНЗ I ступеню (початкова школа), ЗНЗ I-II ступенів (основна школа) або ЗНЗ I-III ступенів (старша школа)). Кілька освітніх пунктів, які близькі територіально і функціонально можуть утворювати освітній округ.

Ідея створення освітніх округів виникла на початку XIX ст. у Російській імперії. Для дієвого управління НЗ, що функціонували на теренах імперії, у її межах було створено шість освітніх округів (Віленський, Дерптський, Казанський, Московський, Санкт-Петербурзький, Харківський), які об'єднували значні за площею території [2, с. 5]. За часів радянського періоду освітні округи було скасовано. Однак, у середині 90-х років XX століття ідея їх створення виникла знов [1, с. 621]. Проте, цього разу головною метою їх організації була територіальна прив'язка окремих населених пунктів, у яких відсутні ДНЗ та ЗНЗ, до освітніх пунктів або освітніх центрів, щоб забезпечити надання освітніх послуг у їх межах. Таким чином, освітні округи створювались на локальному рівні, переважно, в межах селищних рад. Передумовою запровадження сучасних освітніх округів було кілька чинників, головні з яких наступні:

- несприятлива демографічна ситуація, яка призвела до скорочення кількості шкіл, особливо у сільській місцевості;
- недостатнє бюджетне фінансування СО під час економічної кризи 90-х років XX століття, що в свою чергу погіршувало якість освіти та інші фактори.

За визначенням «Енциклопедії освіти» освітній округ – це «…добровільне об'єднання загальноосвітніх навчальних закладів різних типів і форм власності з дошкільними, позашкільними та іншими навчальними закладами

й установами, яке створюється для забезпечення культурно-освітніх потреб громадян, що проживають у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці (району, міста чи їх частини) [1, с. 621]. Найчастіше освітні округи створюються у сільській місцевості, де ядром їх формування є населений пункт у якому знаходиться не менше ніж один НЗ дошкільної освіти та середня загальноосвітня школа I-III ступенів з сучасною освітньою інфраструктурою. При виборі центру освітнього округу враховується зручність транспортно-географічного положення по відношенню до освітніх пунктів, які входять до його складу.

З географічної точки зору поняття «округ» охоплює значно більші територіальні межі ніж район, місто чи їх частини. Тому, ми вважаємо, що в суспільній географії дане визначення коректніше замінити на «освітній кущ» і пропонуємо його визначення з урахуванням впливу на формування просторових зв'язків СО на локальному рівні. Під ***освітнім кущем*** ми розуміємо освітній простір локального рівня, у межах кількох селищних рад, де функціонують НЗ кількох освітніх пунктів на основі територіальної близькості та функціональної спільності.

Населені пункти у яких розташовано кілька НЗ, що є елементами системи дошкільної, середньої, позашкільної, професійно-технічної та (або) вищої освіти, де надаються освітні послуги, які значно перевищують базовий компонент варто відносити до ***освітніх центрів.*** Серед освітніх центрів спостерігаються суттєві відмінності щодо наявності в них НЗ різних структурних рівнів СО (особливо вищої) та території реалізації освітніх послуг, яка може виходити за межі населеного пункту, і в окремих випадках досягати регіонального рівня. Виходячи з цих міркувань, пропонуємо запровадити певну диференціацію серед освітніх центрів. Зокрема, якщо в освітньому центрі відсутні заклади вищої освіти взагалі, а територія реалізації освітніх послуг обмежується переважно межами адміністративного району, то такий населений пункт варто відносити до освітніх центрів локального рангу.

Таким чином, локальний рівень просторової організації СО визначається не межами конкретного населеного пункту, а враховує радіус впливу освітніх пунктів, центрів та кущів, які функціонують у межах адміністративного району.

Освітні центри у межах яких функціонують НЗ дошкільної, середньої, позашкільної освіти та професійно-технічні НЗ і вищі навчальні заклади (ВНЗ) I-II рівнів акредитації (р. а.), але за відсутності ВНЗ III-IV р. а., з радіусом надання освітніх послуг, що виходить за межі адміністративного району, варто відносити до категорії освітніх центрів регіонального рангу.

До окремої групи необхідно відносити населені пункти, у яких розміщені НЗ усіх ступенів та рівнів акредитації, а також навчально-наукові, науково-методичні та науково-дослідні установи, радіус реалізації освітніх послуг яких не обмежується адміністративною областю, а поширюється і на суміжні регіони. Такі освітні центри пропонуємо називати ***освітніми вузлами***.

Таким чином, регіональний рівень просторової організації СО формують освітні вузли разом з освітніми центрами регіонального рангу, включаючи всі елементи локального рівня (рис. 2), які забезпечують надання освітніх послуг фізичним та юридичним особам у межах адміністративної області.

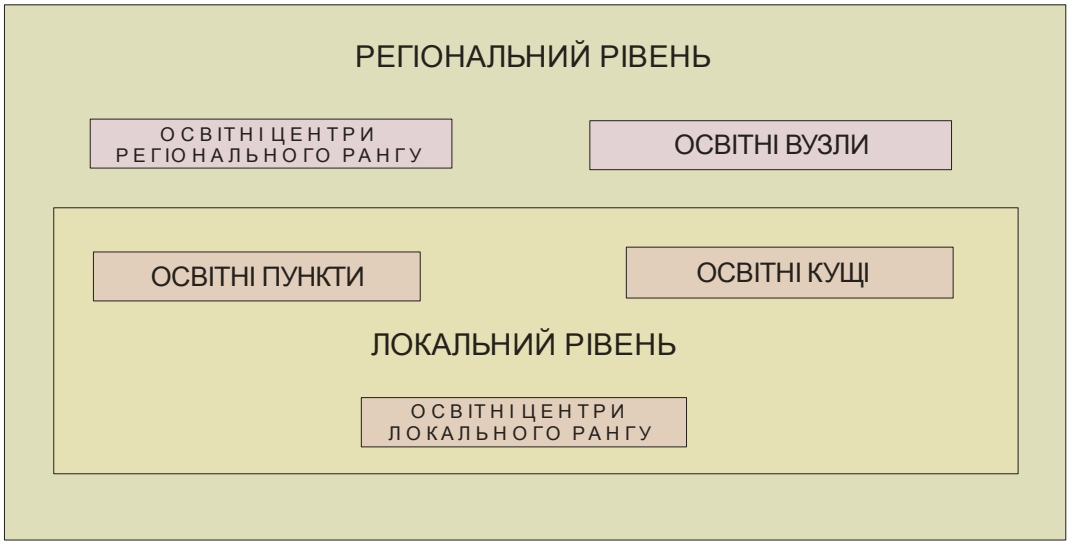

Рис. 2. Просторова ієрархія системи освіти регіону

Освітні вузли можуть одночасно виступати ядром формування просторової організації національної СО не тільки на регіональному, а й на макрорегіональному рівнях (рис. 3). Великий освітній вузол, такий, наприклад, як Київ, Харків або Львів, беззаперечно є центральним елементом СО регіонального (обласного) рівня. Але, в той же час, вони суттєво впливають на функціонування СО суміжних регіонів, зона реалізації їх освітніх послуг може охоплювати кілька адміністративних областей. Це дає підстави говорити про вагому роль освітнього вузла у функціонуванні СО не тільки на регіональному, а й на макрорегіональному рівні.

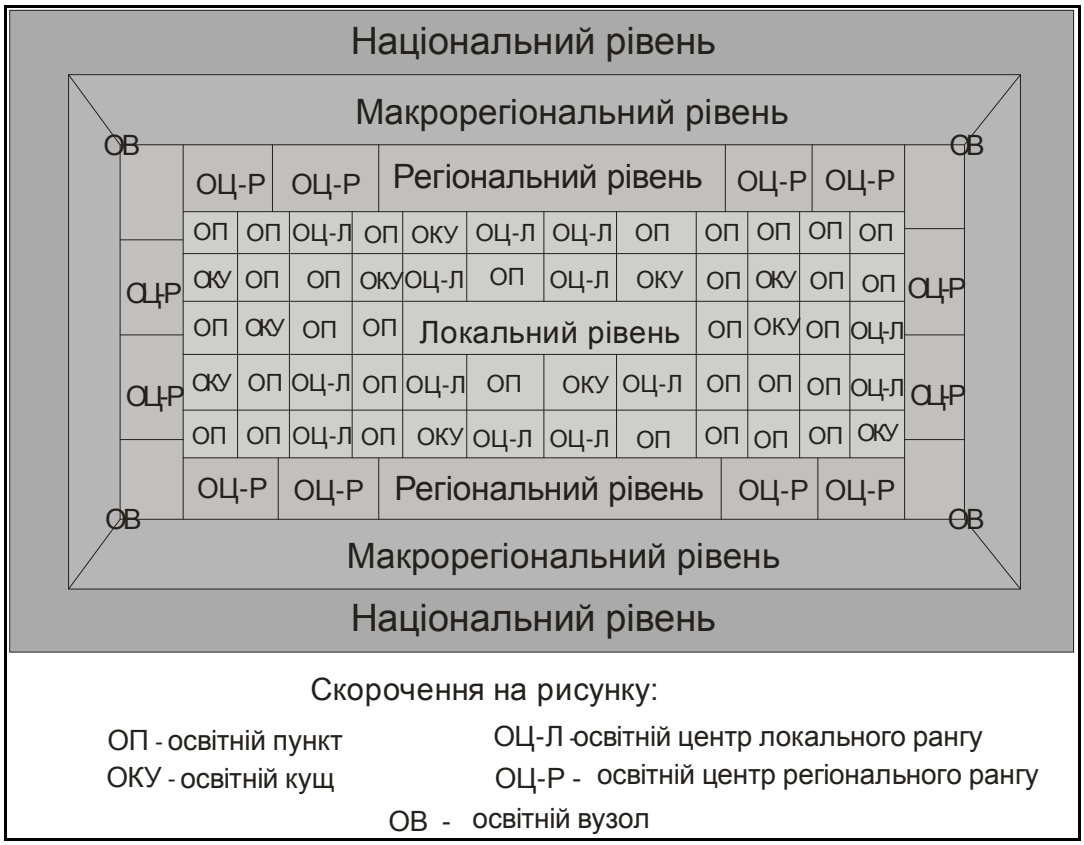

Рис. 3. Територіальна структура СО (авторська інтерпретація)

Запропонована класифікація просторової організації регіональної СО ґрунтується на розробленій у 1930-1940-х роках В. Кристаллером та А. Льошом теорії центральних місць та адаптована до просторової структури регіональної СО.

Висновки. Проведений аналіз регіональної СО дозволив виявити наступні особливості її просторової структури:

1. Система освіти регіону виступає головною підсистемою національної СО, яка забезпечує формування регіонального освітнього простору, який є невід'ємною частиною національного освітнього простору.

2. У межах регіональної системи освіти локальні (районні) СО, які формують локальний рівень освітнього простору.

3. Територіальна структура СО регіону представлена елементами, формами їх зосередження та зв'язками між ними. Основними елементами територіальної структури регіональної СО виступають освітні пункти, освітні центри, освітні кущі та освітні вузли, які надають освітні послуги населенню в межах певного освітнього простору.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України / [головний ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

2. Зайцев Б. П. Попечители Харьковского учебного округа / Б. П. Зайцев, С. И. Посохов. – Х. : Ун-т внутр. дел, 2000. – 124 с.

3. Мельниченко Т. Ю. Освітній комплекс України: сучасний стан і напрями удосконалення територіальної організації: автореф. дис. канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Т. Ю. Мельниченко. – К., 2005. – 21 с.

4. *Стецький В. В. Освітній комплекс Львівської області: соціально-економіко-географічні дослідження / В. В. Стецький. – Львів : ЛОНМІО, 1998. – 112 с.*
5. *Трусій О. М. Територіальна організація наукового потенціалу України: автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Трусій О. М. – Київ, 2008. – 20 с.*
6. *Флінта Н. І. Культурно-освітній комплекс регіону і його територіальна організація (на матеріалах Тернопільської області): автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Флінта Н. І. – Чернівці, 2005. - 20 с.*
7. *Шуба О. А. Територіальна організація регіональної системи шкільного обслуговування (на прикладі Харківської області): автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Шуба О. А. – Київ, 1999. – 19 с.*

© Вірченко П., 2009

УДК 911.3 ***Андрій Козловець, Катерина Сегіда***

ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПІВ ДЕМОГРАФІЧНОГО РУХУ

В статті розглянуто теоретичні особливості демографічного руху, виявлено його складові та визначено основні напрями руху населення. Виділено чотири типи руху населення: однонаправлений, двонаправлений, багатонаправлений і комбінований. Виходячи із запропонованих типів руху населення, розглянуто їх комбінації у природному, механічному і соціальному рухах населення. Продемонстровано виділені типи демографічного руху на конкретних прикладах, визначено вплив кожного з них на кількісні і якісні показники населення.

Ключові слова: демографічний рух, складові демографічного руху, тип руху населення, соціальний рух населення.

Андрей Козловец, Екатерина Сегида. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ТИПОВ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ. *В статье рассмотрены теоретические особенности демографического движения, выявлены его составные и определенны основные направления движения населения. Выделены четыре типа движения населения: однонаправленный, двунаправленный, многонаправленный и комбинированный. Выходя из предложенных типов движения населения, рассмотрены их комбинации в естественном, механическом и социальном движениях населения. Продемонстрированы выделенные типы демографического движения на конкретных примерах, определено влияние каждого из них на количественные и качественные показатели населения.*

Ключевые слова: демографическое движение, составляющие демографического движения, тип движения населения, социальное движение населения.

Andrej Kozlovets, Katerina Segida. THEORETICAL FEATURES OF RESEARCH OF THE TYPES OF DEMOGRAPHIC MOTION. *In the article the theoretical features of demographic motion are considered. The components of demographic motion are exposed. The basic directions of population motion are defined. Four types of population motion are selected. The combinations of this type in natural, mechanical and social motions of population are considered. The selected types of demographic motion on concrete examples are shown. The influence of each of them on the quantitative and quality indexes of population is certain.*

Keywords: demographic motion, constituents of demographic motion, type of population motion, social motion of population.

Актуальність. Соціальна орієнтованість розвитку світового суспільства зумовлює підвищену увагу наукового світу до демографічних досліджень. Провідні науковці суспільних та гуманітарних напрямків визначають об'єктом свого дослідження населення або певні його характеристики. В суспільній географії населення та його суспільна організація є однією з складових класичної тріади Природа – Населення – Господарство [10]. Дослідження демографічних процесів невідривно пов'язане з виявленням особливостям демографічного руху. Демографічний рух поділяється на три види – природний, механічний (просторовий) і соціальний, останній включає в себе багато підвидів, що визначаються на основі виділення соціальних груп за різними критеріями. Демографічний рух поділяється на види та підвиди за причинами, що лежать в їх основі. Для природного руху – це народжуваність і смертність, для механічного – імміграції та еміграції [1], для соціального – переміщення населення в межах соціуму між окремими соціальними групами [2, 3, 4, 5, 6, 8, 9]. Але в усіх видах та підвидах демографічного руху існує певна їх направленість. Вивчення направленості природного, механічного та соціального рухів населення дозволяє аналізувати демографічний процес не лише за причинами, але й за інтенсивністю протікання кожного процесу, так як кожен з напрямків направленості може мати власну інтенсивність, зумовлену суспільними чинниками.

Метою даного суспільно-географічного дослідження є виділення типів рухів населення. Для вирішення поставленої мета визначені наступні завдання: виділити типи рухів населення; розглянути виділені типи рухів населення на конкретних прикладах.

Виклад основного матеріалу. Демографічний рух – це переміщення людей між певними групами, на які поділяється все населення, а в окремих випадках – певна частина населення, виділеними на основі конкретного критерію або групи критеріїв. В природному русі приймає участь все населення, в механічному русі – його міграційно активна частина, в соціальному русі – також все населення або певна його частина, але в даному випадку одна й та ж особа може приймати участь одночасно в кількох типах соціального руху населення. Деякі з переміщень між групами населення є зворотними, і людина може переміститися за певних умов до будь-якої з груп в будь-який момент, прикладом цього є рух населення між сімейними групами. Інші переміщення відбуваються безповоротно, і людина вже ніколи не може повернутися до попередньої групи, наприклад у вікових групах.

Загалом можна виділити такі типи рухів населення:

- однонаправлений тип руху населення – особи переміщуються між групами в одному напрямку і ніколи не повертаються до попередніх груп;
- двонаправлений тип руху населення – особи можуть переміщуватися в двох напрямках, можуть переміститися з одної групи в іншу і повернутися назад;
- багатонаправлений тип руху населення – особи можуть переміщуватися між багатьма групами і повертатися назад;
- комбінований тип руху населення – тип руху населення, в якому суміщаються в різних варіантах попередні типи.

Типи рухів населення представлені на рис. 1.

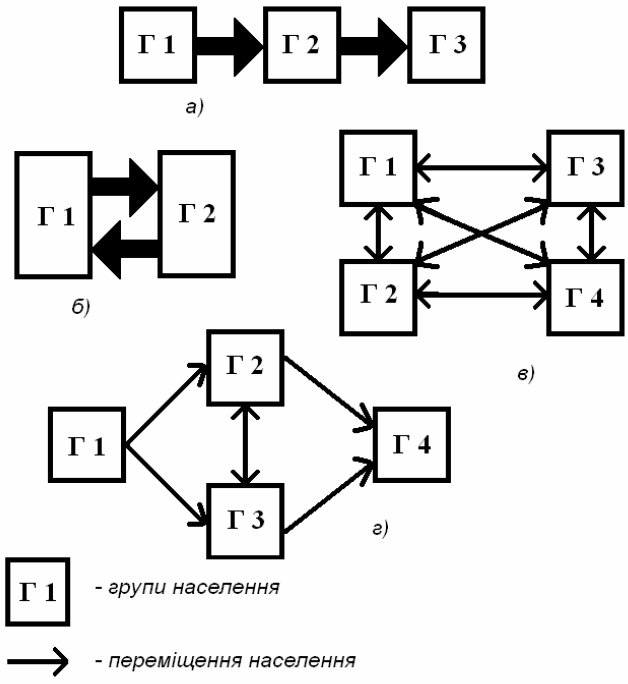

Рис. 1. Типи рухів населення:
а) однонаправлений; б) двонаправлений;
в) багатонапрвлений; г) комбінований.

Тепер розглянемо виділені нами типи руху населення на конкретних прикладах природного, механічного та соціального рухів населення [7].

Природний рух населення відноситься до однонаправленого типу руху населення (рис. 2).

Рис. 2. Схема формування чисельності населення внаслідок природного руху

В результаті сукупності народжень населення постійно поповнюється кількісно. Кожна особа, проживши життя, помирає, в результаті, через сукупність смертей, відбувається зменшення чисельності населення. Таким чином, все населення безперервно рухається в одному напрямку, рух в зворотному напрямку неможливий. Хоча тут не відбувається переміщення населення між окремими групами, але в цілому цей рух можна характеризувати як однонаправлений.

Механічний рух населення є двонаправленим типом руху населення (рис. 3). Механічно населення іммігрує до території, в результаті чого чисельність населення там зростає, а маже емігрувати за межі території, в результаті чого чисельність населення зменшується. Окремі особи можуть ніколи не покидати свою територію, можуть її покидати та повертатись

знову скільки завгодно разів, але в цілому даний рух залишається двонаправленим. Населення рухається в даному випадку між двома групами – населенням території та населенням за межами території. Якщо одночасно розглядати сукупність окремих територій (районів, країн, материків тощо) та міграції населення між ними, то такий механічний рух населення буде багатонаправленим, що складатиметься з багатьох двонаправлених рухів населення (рис 4).

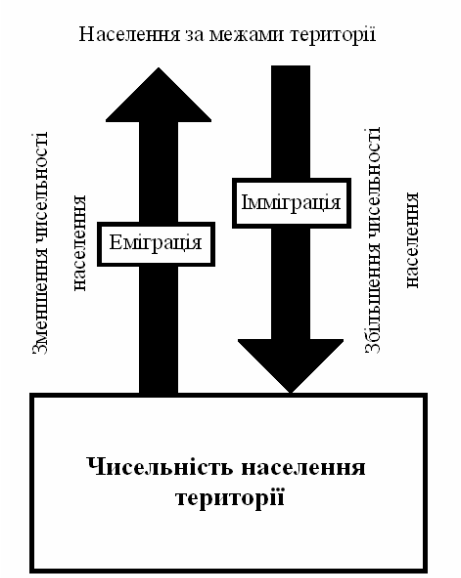

Рис. 3. Схема формування чисельності населення території внаслідок механічного руху

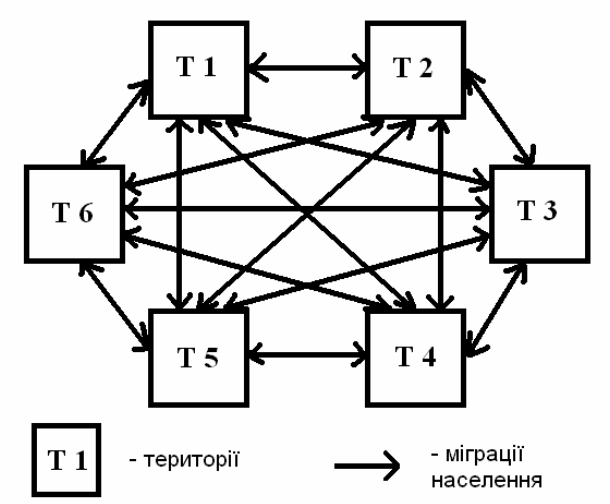

Рис. 4. Схема механічного руху населення між сукупністю територій

Соціальний рух населення за своєю структурою набагато складніший, ніж природний та механічний рух. Населення за різними критеріями поділяється на багато соціальних груп, які існують паралельно в соціумі і до яких одна й та ж особа може входити одночасно. Рух населення між соціальними групами, виділеними за певним критерієм, слід розглядати окремо. В усій сукупності в соціальному русі населення представлені всі типи руху.

Однонаправленим рухом населення є рух між соціальними групами, що виділяються за критеріями працездатного віку, рівнем освіти тощо. Так, після народження вік особи з часом неухильно зростає, і поступово проходить відмітки спочатку працездатного віку (особа переходить з групи населення молодше працездатного віку до групи працездатного віку), а потім – старше працездатного (особа переходить з групи населення працездатного віку до старше працездатного). Такі віхи встановлюються звичайно законодавчо і можуть бути змінені, в результаті зміни соціальної політики на державному рівні, але загалом процес поступового переходу населення з однієї вікової групи в іншу є незворотним, однонаправленим (рис. 5).

Рис. 5. Схема руху населення між основними віковими групами

Двонаправленими рухами є переміщення населення між такими соціальними групами, як віруючі й невіруючі, урборуральні групи тощо (рис. 6, 7).

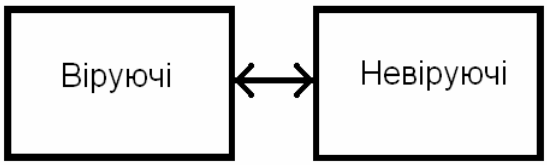

Рис. 6. Схема руху населення між групами віруючих та невіруючих

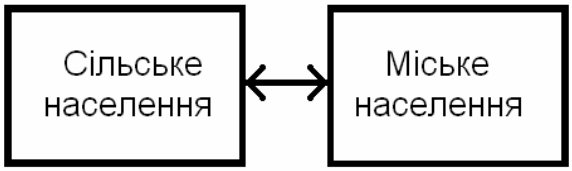

Рис. 7. Схема руху населення між урборуральними групами

В них населення може вільно переміщуватися з однієї групи в іншу, хоча суспільство й накладає на ці переміщення свої особливості. За

роки незалежності України, коли було визнано свободу віросповідання, потік невіруючі – віруючі посилився, за умов урбанізації потік село – місто є сильнішим, ніж зворотний потік.

В якості багатонаправленого руху можна розглянути рух населення між сімейними групами. Нами було виділено 15 типів сімей. Між ними населення може рухатись у будь якому напрямку, окремі сім'ї можуть зливатися в більші, великі сім'ї можуть розпадатися на кілька менших.

Загальна схема руху населення між сімейними групами представлена на рис. 8.

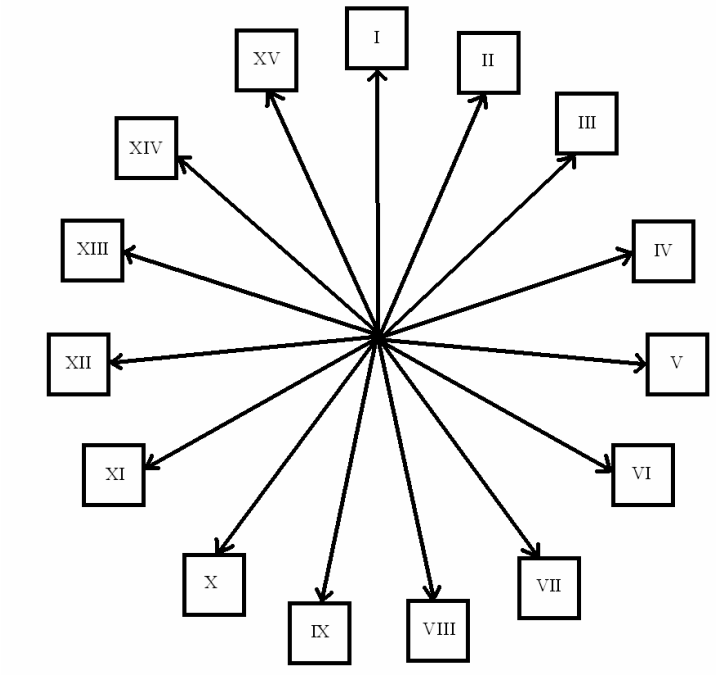

Рис. 8. Схема руху населення між сімейними групами

Латинськими числами на схемі показані сім'ї: I - одинаки; II - шлюбні пари без дітей; III - шлюбні пари без дітей з родичами старшого покоління; IV - шлюбні пари без дітей з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі; V - шлюбні пари без дітей з родичами старшого покоління та з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі; VI - шлюбні пари з дітьми до 16 років; VII - шлюбні пари з дітьми до 16 років з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі; VIII - шлюбні пари з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління; IX - шлюбні пари з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління та з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі; X - один з батьків з дітьми до 16 років; XI - один з батьків з дітьми до 16 років з братами і (або) сестрами; XII - один з батьків з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління; XIII - один з батьків з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління з братами і (або) сестрами; XIV - діти до 16 років і родичі старшого покоління; XV - діти до 16 років і родичі старшого покоління з братами чи сестрами одного з батьків, що відсутні.

Рух населення між групами, що виділяються відносно перебування осіб в шлюбі, є прикладом комбінованого руху населення (рис. 9). На початку життя всі особи відносяться до таких, що ніколи не перебували в шлюбі. Згодом частина їх вступає в шлюб і переходить до іншої групи осіб, що перебувають в шлюбі, частина ж ніколи не вступає в шлюб, все життя залишаючись в першій групі. Згодом особи, що перебувають в шлюбі, можуть розлучитися – тоді вони потрапляють до групи розлучених, або до тих, що овдовіли. Розлучені та овдовілі особи через повторний шлюб можуть знову переміщуватись в групу осіб, що перебувають в шлюбі.

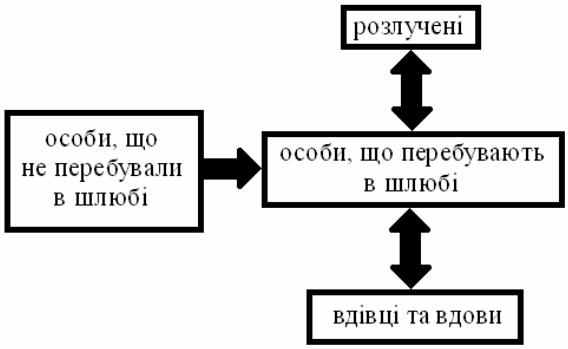

Рис. 9. Схема руху населення по відношенню до шлюбу

Переміщення населення між групами овдовілих та розлучених осіб не може відбуватися безпосередньо, оминаючи шлюбний стан, тому ці групи прямого зв'язка не мають. Таким чином тут комбінуються однонаправлений та двонаправлений рухи населення.

Народжуючись, людина стає членом мікросоціуму (сім'ї), де й починається освоєння нею певних соціальних норм, правил, освітніх основ. Протягом життя кожна окрема особа може підвищувати свій освітній рівень, на певний час чи остаточно зупинячись на будь-якому з рівнів освіти. Рух між групами населення, що виділяються за рівнем освіти, є до певного часу однонаправленим. Але в одному місці паралельно виділяються дві групи – особи з повною загальною середньою освітою та особи з професійно-технічою освітою, причому з першої групи особи можуть переходити у другу, здобуваючи після загальної середньої освіти професійно-технічну. Далі з обох цих груп населення може переміщуватись до групи осіб з базовою вищою освітою, рух стає знову однонаправленим. Загалом, рух населення між групами, що виділяються за рівнем освіти, є комбінованим (рис. 10).

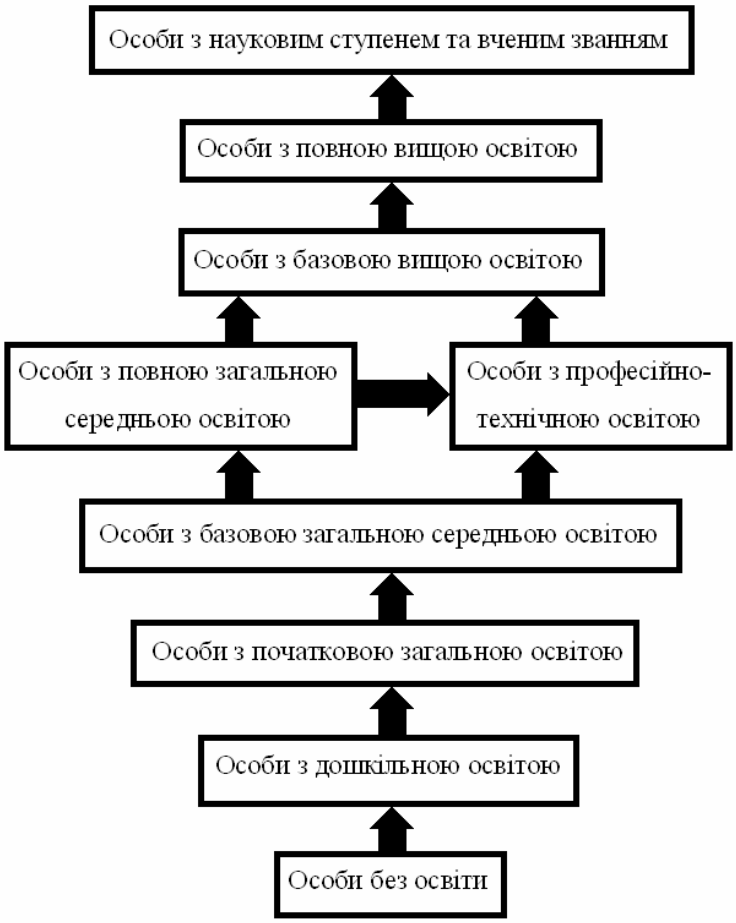

Рис. 10. Схема руху населення між групами, що виділяються за рівнем освіти

Висновки. Для населення характерними є чотири типи руху – одно-, дво-, багатонаправлений та комбінований. Природний рух населення відноситься до однонаправленого типу руху. Механічний рух населення, якщо його розглядати відносно окремої території, представлений двонаправленим типом руху населення, а якщо розглядати сукупність територій – багатонаправленим, що складається з багатьох двонаправлених рухів між окремими територіями. Соціальний рух населення є найбільш складним і представлений всіма типами руху.

Список використаних джерел

1. *Височин М.Ю. Навчально-методичний комплекс для студентів спеціальності "Економічна та соціальна географія" з курсу "Географія населення з основами демографії". – Харків: ВПЦ "АдвА". – 2008. – 68 с.*
2. *Волков А.Г. Семья – объект демографии. – М.: Мысль, 1986. – 271 с.*

3. *Грицевич В.С. Суспільно-географічне пізнання світу як наукова категорія і важлива сфера людської діяльності // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб.наук.праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2009. – 133-136.*
4. *Демография: учебное пособие для вузов / Винокуров, А.А., Макар, С.В., Павлова, И.Ю., Палилов, Д.Е., Глушкова, В.Г. - 2-е изд. - М.: КНОРУС, 2006. – 304 с.*
5. *Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти.- Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.*
6. *Закон України про освіту.*
7. *Козловець А.В., Сегіда К.Ю. Соціальна складова демографічного процесу // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Регіон 2007 стратегія оптимального розвитку» (17-18 квітня 2007 року, м. Харків) / Гол. ред. колегії В.С. Бакіров. - РВВ Харківського національного університету ім.. В.Н. Карабіна, Харків 2007. С. 167-170.*
8. *Освіта України. Збірник законів [довідкове видання] / за редакцією Борисенка С. О. – Х. : вид-во «Бурун книга», 2008. – 304 с.*
9. *Сімейний кодекс України (станом на 01 вересня 2008 року).*
10. *Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.*

© Козловець А., Сегіда К., 2009

УДК 911.2

Світлана Дем'яненко

АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ В ЗОНІ ВПЛИВУ АТОМНИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ АЕС)

В статті досліджуються антропогенні ландшафти як наслідок впливу господарської діяльності людини на природу, їхні види, функції. Особлива увага приділяється характеристиці промислових геотехнічних систем та геотехсистем атомних електростанцій та особливостям їхнього впливу на навколишнє середовище. Проаналізовано джерела та види впливу Хмельницької АЕС на навколишнє середовище, природні умови території. На основі аналізу виявлені території впливу, визначені зони розподілу та перерозподілу забруднюючих речовин.

Ключові слова: вплив на навколишнє середовище, наслідки впливу, види впливу, забруднення, антропогенний ландшафт, геотехнічна система, вплив атомних електростанцій, види, джерела впливу.

Светлана Демьяненко. АНТРОПОГЕННЫЕ ЛАНДШАФТЫ В ЗОНЕ ВЛИЯНИЯ АТОМНЫХ ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ (НА ПРИМЕРЕ ХМЕЛЬНИЦКОЙ АЭС). *В статье изучаются антропогенные ландшафты как следствие влияния хозяйственное деятельности на природу, их виды, функции. Особенное внимание уделено характеристике промышленных геотехсистем и геотехсистем атомных электростанций, а также особенностям их влияния на окружающую среду. Проанализированы источники и виды влияния атомных электростанций на примере Хмельницкой АЭС, природные условия исследуемой территории. На основе проведенного анализа выявлены территории влияния, определены зоны распределения и перераспределения загрязняющих веществ.*

Ключевые слова: влияние на окружающую среду, последствия влияния, виды влияния, загрязнение, антропогенный ландшафт, геотехническая система, влияние атомных электростанций, виды, источники влияния.

Svitlana Demyanenko. THE ANTHROPOGENIC LANDSCAPES IN THE AFFECTED ZONE OF NUCLEAR POWER PLANTS (ON THE EXAMPLE OF KHMELNICKAYA NUCLEAR POWER PLANT). *The article investigates anthropogenic landscapes as a result of the impact of human activities on nature, their types, functions. Particular attention is paid to the geotechnical characteristics of industrial systems and heotehsystem nuclear power and features of their impact on the environment. Analyzed the sources and types of Khmelnitsky nuclear power plant impact on the environment, natural conditions of the territory. Based on the analysis revealed the impact area defined area of distribution and redistribution of pollutants.)*

Keywords: environmental impact, effects, types of impact, pollution, anthropogenic landscape, geotechnical system, the impact of nuclear power plants, types, sources.

Постановка проблеми. Основним джерелом впливу на ландшафт виступає господарська діяльність людини, яка викликає зміни характеристик ландшафту і властивостей його компонентів, що призводить до формування антропогенних ландшафтів. Збільшення антропогенного навантаження потребує всебічного та детального дослідження впливів господарської діяльності людини на компоненти навколишнього природного середовища. Оцінка масштабів та глибини впливу на ландшафтні системи дає змогу визначити пріоритетні заходи з охорони, підтримки та відтворення їх екологічної стійкості, здійснювати ефективне управління, оптимізувати використання території.

Значний вплив на ландшафт здійснюють промислові об'єкти, зокрема значна увага приділяється дослідженню атомних електростанцій. На сьогодні, у зв'язку з закриттям Чорнобильської атомної електростанції, особливого значення набули Хмельницька та Рівненська АЕС, тому з'явилася потреба досконального вивчення самих станцій, процесів їх роботи та, особливо, впливу на навколишнє середовище при норма-

льних умовах експлуатації та у аварійних ситуаціях.

Метою даної статті є дослідження техногенного вплив атомних електростанцій на ландшафт на прикладі Хмельницької АЕС. Для цього необхідно вивчити та проаналізувати природні умови території, джерела, види, інтенсивність та тривалість впливу. Об'єктом дослідження є природно-господарські системи 30-км зони впливу Хмельницької АЕС.

Основна частина. Теоретичною базою вивчення впливу АЕС на навколишнє середовище є наукові основи ландшафтної екології, геоекології, геосистемного моніторингу, геохімії та геофізики ландшафтів, прикладної фізичної географії, урбаністичної географії, антропогенного ландшафтознавства, розроблені в працях М.Д.Гродзинського (1993, 1995), О.Г.Топчієва (1996), А.В.Мельника, Г.П.Міллера (1993), В.М.Гуцуляка (1995), Л.Л.Малишевої (1998), П.Г.Шищенка (1988), М.Ф.Мількова (1978), А.Г.Ісаченка (1980). Л.І.Воропай, О.Ю.Дмитрука, Л.І.Куракової та ін.

Для вивчення антропогенних впливів на ландшафти використовують системний, ландшафтний, екологічний, ландшафтно-екологічний підходи, а також принцип оптимізації природного середовища.

Розглядаючи вплив техніки на природу, передусім необхідно визначити суть понять: вплив на навколишнє середовище та наслідок впливу.

Вплив на навколишнє середовище – вилучення з навколишнього природного середовища або привнесення в нього речовини, енергії, тепла, інформації, в результаті чого відбувається зміна компонентів, характеристик, параметрів навколишнього середовища, викликаних діяльністю людини [7]. Наслідки впливу – як позитивні, так і негативні дії, які відбуваються в результаті змін компонентів навколишнього середовища, які відчувають вплив діяльності людини і впливають на функціонування технічних об'єктів, умови життя та діяльності населення, функціонування інших геосистем [7].

З поняттям вплив на навколишнє середовище тісно пов'язане поняття забруднення – внесення в довкілля, виникнення чи раптове підвищення в ньому значень або концентрацій хімічних, фізичних, біологічних чи будь-яких інших реагентів чи факторів, що спричиняють втрату рівноваги і шкоду для частини компонентів геосистеми, де сталося явище [7].

Важливе значення при оцінці антропогенної трансформації геосистем має дослідження всіх можливих видів впливів на навколишнє середовище, а також вибір показників впливу.

Загалом, впливи техногенних об'єктів на навколишнє середовище, можна поділити на такі основні групи: 1) за видами господарської діяльності, що здійснює вплив на геосистеми виділяють: сільськогосподарські, лісогосподарські, водогосподарські, селітебні, транспортні, рекреаційні, промислові; 2) за територією, яку охоплює вплив: локальний (осередковий), лінійний, площинний (фоновий); 3) за режимом та тривалістю дії : короткочасові, тривалі, епізодичні, періодичні, практично безперервні; 4) за характером дії на навколишнє середовище: механічний, гідроморфнмй, тепловий, фізичний, хімічний.

Основним джерелом впливу на ландшафт виступає господарська діяльність людини, яка викликає зміни характеристик ландшафту і властивостей його компонентів, що призводить до формування антропогенних ландшафтів [2,4,8].

В літературі існує багато визначень цього поняття. Проте найбільш розповсюджене визначення Ф.М.Мількова (1973), за яким антропогенні ландшафти – як заново створені ландшафти, так і ті природні комплекси, в яких корінних змін зазнав будь-який з його компонентів. Отже, антропогенні ландшафти – це ландшафти, природна структура і функціонування яких цілеспрямовано змінені людиною або несвідомо трансформовані внаслідок непрямого впливу на природне середовище [3].

Класифікацією антропогенних ландшафтів займались: Л.І.Воропай, Ф.М.Мільков, В.С.Жекулін, А.Г.Ісаченко, В.О.Ніколаєв, О.М.Рябчиков, Шищенко П.Г., Денисик Г.І. та ін. Так, Ф.М.Мільков класифікував антропогенні ландшафти за їх змістом; глибиною впливу; генезисом; цілеспрямованістю виникнення; за тривалістю існування та ступенем саморегуляції; за господарською цінністю. Найбільш розповсюдженою класифікацією антропогенних ландшафтів є функціональна класифікація (П.Г.Шищенко, 1988). За нею всі ландшафти поділяються на 11 функціональних типів: заповідні, мисливсько-промислові, лісогосподарські, рекреаційні, лучно-пасовищні, землеробські, водогосподарські, селітебні, дорожно-транспортні, гірничопромислові, невикористовувані [9].

Н.І.Ахтирцева антропогенні ландшафти класифікує за ступенем порушеності та особливістю самого процесу антропізації: змінені ландшафти, ренатуралізовані, трансформовані, подібні до природних (псевдоприродні ландшафти), антропогенні неоландшафти.

Ряд авторів на чолі з Дьяконовим К.Н. та Романовою Є.П. пропонують класифікацію геосистем, яка грунтується на соціально-економічних та соціально-екологічних принципах природокористування. В її основі лежать такі геоекологічні критерії: ступінь антропогенної зміненості ландшафтів, наявність або відсутність антропогенної регуляції та соціально-економічні функції, які виконуються ландшафтами [3].

В.О.Ніколаєв (1979) та Куракова і Романова Є.П. поділяють всі природні комплекси в залежності від ступеня перетвореності на умовно-корінні, природно-антропогенні, антропогенно-модифіковані, техногенні ландшафти.[4]. Категорія техногенних ландшафтів включає найбільш глибоко перетворені природні комплекси, які формують так звані геотехнічні системи (ГТС).

Геотехсистема – такий вид геосистеми, де природна та техногенна складові інтенсивно впливають одна на іншу, утворюючи якісно нову геосистемну цілісність [8]. Це комплекс з технічних та природних підсистем , які об'єднані людиною в інтересах виконання тих чи інших соціально-економічних функцій. Основними властивостями геотехнічних систем є : системність, нерівнозначність складових блоків, територіальна диференціація та інтеграція, часова організованість, стійкість та мінливість.

Загалом, в залежності від переважаючого виду господарської діяльності, ГТС поділяють на промислові, лісогосподарські, рекреаційні, сільськогосподарські, водогосподарські, селітебні, транспортні, природоохоронні [2,8].

Промислові техногенні ландшафти або геотехситеми є найбільш сильним і небезпечним джерелом впливу на природу. До цієї категоріїї геотехсистем відносяться як окремі підприємства, так і складні виробничі комплекси. В промислових ГТС виділяють такі підсистеми: технічна, природна та блок управління. Технічна – це комплекс інженерних споруд промислового призначення, об'єднаних єдиним технологічним процесом. Природна – це природні комплекси різного рагу, окремі компоненти яких є необхідними для виникнення та існування виробничого об'єкту. Блок управління – його метою є раціоналізація взаємодії між технікою та природною складовою [2].

Загалом всі промислові геотехсистеми характеризуються такими особливостями впливу на навколишнє середовище: 1) різноманітним характером впливу, що проявляється в забрудненні повітря, води, грунтів, порушенні земель, знищенні рослинного покриву; 2) впливом на найбільш мобільні компоненти (повітря і воду), що здатні розповсюджувати його на значні відстані; 3) високим рівнем територіальної концентрації та інтенсивностість впливу [2,8].

Самостійним видом промислових ГТС є геотехсистеми ПК-АЕС [2,5]. Основні фактори, що дозволяють виділити цей вид геотехсистеми – це будівництво АЕС, її вплив на навколишнє середовище, вплив природних умов на стійкість і безпеку функціонування АЕС.

Геотехсистема ПК-АЕС – це складна система, яка складається з підсистем природного комплексу та атомної електростанції (технічного блоку та блоку управління). Межі геотехсистем ПК-АЕС визначаються за проявом сумарного впливу атомної електростанції на функціонування і динаміку природних систем [5].

До основних видів впливів АЕС на природнє середовище відносяться: радіаційне забруднення, хімічний вплив, теплове забруднення, механічний та гідроморфний впливи [5].

В результаті механічного впливу повністю знищується ґрунтовий покрив на землях, що відведені під будівництво. Гідроморфний вплив полягає у зміні рівня ґрунтових вод (зменшення глибини їх залягання на 1-3 метри), що призводить до зміни водного режиму ґрунтів, а часто до затоплення та підтоплення територій. І гідроморфний, і механічний впливи мають локальний характер (1-1,5 км від техногенного об'єкту). Тепловий та хімічний вплив мають також локальне розповсюдження (до 1-1,5 км біля ставка-охолоджувача та 100-300 м вздовж автомобільних доріг, автомийних станцій та залізниць). Їх режим впливу залежить від режиму скидів теплих вод та від режиму експлуатації техногенних об'єктів. Радіоактивний вплив має регіональний характер, а у випадку запроектних аварій може мати і глобальний характер. Таким чином межі геотехсистем ПК-АЕС будуть проходити в 1,5-3,0 км від технічної підсистеми .

Хмельницька АЕС розташована в межах Західноукраїнської провінції лісостепової зони України. Будівництво Хмельницької АЕС було розпочато в 1978 році, а у 1987 році був введений в експлуатацію перший енергоблок, а у 2004 році – другий. Будівництво атомної станції стало основним чинником утворення на данній території геотехсистем АЕС. Охарактеризуєм основні підсистеми даної геотехсистеми.

Природна підсистема Хмельницької АЕС вирізняється високою різноманітністю та складністю ландшафтної структури. В її межах виділяють 7 типів ландшафтів та 8842 урочищ [1,6]. Центральна частина зони зайнята денудаційно-акумулятивною Малополіською рівниною. Тут розповсюджені зандрово-алювіальні піщані рівнини з дерново-підзолистими піщаними,

грунтами. На південь від Хмельницької АЕС розміщений невеликий масив мішано-лісових рідколісних рівнин з переважанням дернових опідзолених ґрунтів. На південний схід від нього виділяється ландшафт зандрової піщаної межирічної рівнини. У східному та північному напрямках від ХАЕС знаходиться долина р. Горинь та лесова денудаційно-акумулятивна рівнина, в північно-західному напрямку – денудаційно-акумулятивна хвиляста рівнина. На цих територіях переважають широколистяно-лісові ландшафти лесових рівнин з сірими лісовими ґрунтами та мішано-лісові ландшафти з дерново-підзолистими грунтами. Південний та південно-західний сектори характеризуються наявністю в них лесової підвищеної структурно-денудаційної рівнини Подільської височини з темно-сірими лісовими ґрунтами та чорноземами опідзоленим та вилугуваними. грунтами.

Технічна підсистема Хмельницької АЕС включає реакторний та машинний зали [6]. Реакторне відділення складається з герметичної та негерметичної частини. Під захисною оболонкою розміщені реактор, парогенератори, головні циркуляційні насоси, компенсатор об'єму, ємності системи аварійного охолодження активної зони реактора, трубопроводи. Негерметичну частину реактора розділено на зони суворого та вільного режимів. У зоні вільного режиму розміщена система енергопостачання власних потреб, блочний та резервний щити управління, системи вентиляції. У зоні суворого режиму розміщені системи і обладнання, які мають контакт з радіоактивною водою першого контуру та аварійні системи, що забезпечують зупинення і охолодження реактора. В машинному залі встановлені турбіни, генератор, підігрівачі високого й низького тиску, бойлерна установка для постачання тепла та системи для забезпечення турбогенератора.

Блок управління. В межах Хмельницької АЕС з блочного щита управління здійснюється централізований контроль та управління основними технологічними процесами енергоблока, а саме: пуск реактора, виведення його на потужність, пуск турбіни, синхронізація генератора, дистанційне управління блоком у нормальному та аварійному режимах, а також планове і аварійне зупинення реактора та турбіни, розхолодження реакторної установки. Генеральний директор Хмельницьої АЕС здійснює загальне управління підприємством. Генеральному директору підпорядковані головний інженер, заступник генерального директора з якості та управління, заступник з капітального будівництва, заступник із забезпечення виробництва, заступник з кадрів і соціального розвитку, заступник з фізичного захисту та режиму, заступник з економіки та фінансів, головний бухгалтер та головний інспектор. Головний інженер станції делегує частину повноважень своїм заступникам: (з експлуатації; з ремонту; з ядерної і радіаційної безпеки; з підготовки персоналу; з технології та інжинірінгу; із загальностанційних об'єктів; з нових блоків).

Всі підсистеми, взаємодіючи між собою здійснюють вплив на навколишнє середовище, призводячи до його змін., найбільшим він є на ландшафт. Найбільші зміни ґрунтового покриву у зоні впливу ХАЕС відбулися в результаті будівництва наливного водосховища (гідроморфний вплив). Внаслідок цього піднявся рівень ґрунтових вод на 1-2м. Крім цього, спостерігається затоплення та підтоплення заплави Горині-Вілії. Тому змінився водний режим, а разом з тим водно-фізичні властивості заплавних (алювіальних) близлежачих ґрунтів. На структуру та динаміку рослинних асоціацій будівництво та функціонування ХАЕС не вплинуло, а також не призвело до зміни чисельності популяцій рідких та червонокнижних видів рослин. [6]. Вплив на тваринний світ 30-кілометрової зони ХАЕС проявився у збільшенні кількості гігрофільних видів, розмноженні шкідників, зростанню кількості зимуючих птахів, нічних хижаків, деградації лучного та розвитку антропогенного ентомокомплексу. Аналізуючи розподіл видів впливів Хмельницької АЕС по території 30-кілометрової зони, необхідно відмітити, що найбільші величини мають тепловий та гідроморфний впливи, але радіус їхнього розповсюдження невеликий – в межах 10-кілометрової зони ХАЕС, величини хімічного та радіоактивного впливів значно менші - найбільшого впливу зазнали східний та південно-східний сектори зони з мішано-лісовими ландшафтами зандрових та зандрово-алювіальних рівнин, а також парково-дібровні чагарниково-різнотравні ландшафти лесових рівнин південної та південно-західної частини зони [1].

Список використаних джерел

1. *Атлас 30-километровой зоны влияния ХАЭС-2., ЦЕМУ., 1999.*
2. *Гавриленко О.П. Геоекологічне обгрунтування проектів природокористування:Навчальний посібник. – К.:Ніка-Центр, 2003. – 332с.*
3. *География, общество, окружающая среда. Том 2. Функционирование и современное состояние ландшафтов/под ред. К.Н.Дьяконова и Э.П.Романово, М.: Издательский Дом «Городец», 2004. – 606с.*

4. *Гришенко Н.С., Желобаев А.А., Махров А.А. Классификация антропогенных ландшафтов по уровню технического обустройства (технизированности). М., 1999. – 64с.*
5. *Комплексное географическое обоснование районов размещения атомных электростанций на территории Украинской ССР, Том 1-3., К., 1987 -263с.*
6. *Оценка воздействия на окружающую среду энергоблока №2 Хмельницкой АЕС., том 3, 8., ЦЕМУ., 1999. – 187с.*
7. *Природа, техника, геотехнические системы / под ред. В.С.Преображенского. М., 1978. – 150с.*
8. *Тепловое влияние объектов енергетики на водную среду/под ред.А.П.Браславского. Л., Гидрометеоиздат., 1989. – 252с.*
9. *Шищенко П.Г. Прикладная физическая география. К., 1988.– 192с.*

© Дем`яненко С., 2009

УДК 911.3

Людмила Ключко

САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглядаються історико-географічні аспекти формування релігійної сфери міста Харкова на прикладі окремих храмів та церков, їх історико-архітектурні особливості, суспільна та культова значимість, сучасний стан та місце в духовному житті харків'ян. Також зазначаються функції, які виконують об'єкти релігійної сфери, зокрема господарські, суспільно-географічні, просвітницькі, виховні, освітні, комунікативні та інші.

Ключові слова: церква, храм, культові споруди, сакральні об'єкти, релігійна сфера, особливості розміщення, храмове будівництво, духовна та культурна спадщина.

Людмила Ключко. САКРАЛЬНЫЕ ОБЪЕКТЫ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И СОВРЕМЕННОСТЬ. *В статье рассматриваются историко-географические аспекты формирования религиозной сферы города Харькова на примере отдельных храмов и церквей, их историко-архитектурные особенности, общественная и культовая значимость, современное состояние и место в духовной жизни харьковчан. Также освящаються функции, которые выполняют объекты религиозной сферы, в частности хозяйственные, общественно-географические, просветительские, воспитательные, коммуникативные и др.*

Ключевые слова: церковь, храм, культовые сооружения, сакральные объекты, религиозная сфера, особенности размещения, храмовое строительство, духовное и культурное наследие.

Ludmila Klyuchko. THE SACRED OBJECTS OF THE KHARKOV REGION: HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS AND THE PRESENT*. The article deals with historical and geographical aspects of the formation of the religious sphere of the Kharkov in the example of some temples and churches, their historical and architectural features, public and religious significance, current status and place in the spiritual life of the Kharkov. The functions which carry out objects of religious sphere, in particular economic, socially-geographical, educational, educational, communicative etc are considered.*

Keywords: church, temple, places of worship, sacred sites, the religious sphere, especially the placement, construction of the temple, the spiritual and cultural heritage.

Актуальність. Духовність у наш час віддзеркалює основні проблеми сучасності. В той же час вона виступає основою прогресивних демографічних змін у суспільстві, запорукою побудови громадського суспільства. Для України, якій тільки належить по-справжньому здійснити ринкові перетворення, інтегруватися в європейську спільноту, єдність духовного і соціального розвитку дуже важлива.

Враховуючи зазначене, одну з провідних ролей для соціальних перетворень відіграє релігійна сфера, значення якої ще не усвідомлене в повній мірі науковцями, політиками та державними діячами, особливо це стосується місцевого рівня.

Історія формування України як держави і української нації підтверджують справедливість сказаного. Проте релігійні особливості в різних регіонах України досить специфічно здійснювали і здійснюють вплив на формування духовно-культурних особливостей України в цілому і її окремих територій. Суспільна географія досліджує саме ці особливості.

Метою даного дослідження є визначення ролі головних сакральних об'єктів Харкова як одного з важливих сучасних центрів розвитку науки, культури, економіки.

Аналіз попередніх досліджень. Сакральні об'єкти Слобожанщини, в тому числі і Харкова, досліджувалися та описувалися багатьма фахівцями і науковцями, зокрема можна назвати роботи Багалія Д.І. «Історія Слобідської України», спільна праця Багалія Д.І. і Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг.», архієпископа Філарета (Д. Гумілевський) «Історико-статистичний опис Харківської єпархії», «Православні храми Слобідської України», Гусєва О.М. «Харків, його минуле та сучасне», священика Філевського І. та ін. [1, 2, 3, 4].

Викладення основного змісту дослідження. Як зазначає відомий історик Багалій

Д.І.: «Церква та духовенство мали велике значення в Слобідській Україні, особливо у її моральній культурі. Православна віра в житті українського народу в старі часи була великою, могутньою силою перше через те, що український народ був взагалі тоді релігійним, а вдруге – і через те, що йому прийшлося захищати й боронити свою віру проти утисків католицтва та унії» [1, с. 176]. Культові об'єкти та сакральні споруди в історичному аспекті виникали в результаті певних демографічних, історичних, економічних, політичних подій, зокрема заселення територій, переселення різних за культурою, віросповіданням народів, які несли з собою «віру» та її атрибути. Так, для будівництва храмів наші пращури вибирали найкращі, мальовничі місця на підвищеннях, значної уваги та змісту надавали їх архітектурі та внутрішньому вбранню, хоча у перших дерев'яних храмах Слобожанщини не використовувався настінний живопис. У будівництві відображалися канони, що були обумовлені релігійними уявленнями та переживаннями, також свій відбиток накладав час, що віддзеркалювалося у зміні стилів та віянь моди.

Однією з перших в Харкові була збудована у 1657 році дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці, яка була розташована у фортеці. Церква була невеликою за розмірами, бідно вбраною, не обігрівалася. Але з плином часу, зростанням міста церква вже не задовольняла потреби прихожан, тому у 1685 – 1687 роках було збудовано кам'яний хрестово-купольний п'ятиглавий кафедральний собор та дзвіницю неподалік від старої церкви. Історичне минуле цього собору складне – у 1733 році після пожежі від храму залишилася тільки кам'яна кладка, після реставрації та часткової відбудови у 70-х роках XVIII століття будівля дала тріщини. У 1771 році було закладено фундамент для нового собору. Оскільки у цей час Харків активно розвивався, ставав торговельним та промисловим центром Слобідської України, в центрі міста формувався ансамбль офіційних будівель, необхідно було щоб і новий собор, його зовнішній вигляд, архітектурний стиль вписувався в нові вимоги часу. Тому за зразок було прийнято храм св. Климентія, який був побудований у 1762 – 1770 рр. у Москві. У зовнішньому вигляді храму відобразилися риси перехідного періоду від бароко до класицизму. Собор відрізнявся стриманістю стиля, хоча деякі ліпні елементи нагадували про стиль бароко. Внутрішнє вбрання було багатим, але, нажаль, повністю не збереглося до наших днів, зокрема, за твердженнями істориків, різний золочений іконостас, що був виконаний по ескізах відомого зодчого Растреллі, хоча ще у матеріалах 1902 року про нього згадується.

Будівництво собору продовжувалося дванадцять років і завершилося у червні 1783 року. Новий собор за площею значно перевищував стару будівлю, в ньому було чотири престоли. Будівництво дзвіниці велося за кресленнями професора Харківського університету Є.А. Васильєвим, воно декілька разів переривалося і було закінчено у 1844 році, на якій було встановлено дванадцять дзвонів різної ваги, позолочений хрест висотою 5 метрів, вага якого складала 400 кг. У 1862 році було встановлено годинники, що були виготовлені в Парижі на фірмі «Борель». Отже, у XVIII столітті дзвіниця стала основною домінантою історичного центру Харкова.

У післяреволюційні роки будівля собору використовувалася не за призначенням, значно постраждала. З 1973 року проводилися реставраційні та відновлювальні роботи, укріплення фундаменту, стель тощо. В 1986 році у приміщеннях собору біло відкрито Будинок органної та камерної музики [6].

Історія виникнення Благовіщенської церкви також тісно пов'язано з історією виникнення і становлення самого Харкова і цю церкву також можна віднести до найстаріших церков міста з багатою історією та культурно-історичною спадщиною. До наших днів збереглося небагато відомостей стосовно року будівництва, вони носять фрагментарний характер, але історики стверджують, що вперше дерев'яну церкву на ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці було побудовано не пізніше 1655 року, одночасно з Миколаївською, Вознесенською, Михайлівською церквами. На той час церква знаходилася в поселенні, т.з. залопанській частині міста. Приход церкви був незначний та і сама церква була дерев'яною, однопрестольною, архітектура була простою, за своїм художнім стилем була схожа з іншими церквами Слобідської України. При храмі був один священик. На жаль, церква була знищена у пожарі у 1738 році. Замість неї було знову збудовано дерев'яний трьохглавий храм, який нагадував попередній. Пізніше, ця дерев'яна церква була замінена кам'яною і освячена у 1794 році. Вона була збудована за проектом архітектора Ярославського П.А. та вченого Батепова В.І. З часом кількість прихожан зростала і храм не міг задовольнити всі потреби, тому у 1836 році почалася перебудова храму, яка закінчилася у 1839 році. За архітектурним стилем храм відноситься до раннього класицизму. На відміну від інших храмів Харкова, споруда Благовіщенського храму відрізнялася від інших своїм благо-

устроєм, убранством, багатством і значною місткістю.

Бурхливий розвиток Харкова в кінці XIX століття, збільшення чисельності населення обумовили будівництво нового храму, яке розпочалося у 1888 році, зодчим якого було обрано професора архітектури Ловцова М.І. будівництво було завершено у 1901 році, розміри будівлі вражали, вона могла вміщувати близько 4 тис. прихожан. Зовнішній фасад був виконаний у нововізантійському стилі, іконостас був зроблений з білого мармуру роботи московського майстра Орлова В.І., ікони виконували художники Санкт-Петербурзької Імператорської Академії Мистецтв, зокрема Данилевський А.І., московський художник Михайлов М.Д. Були задіяні і харківські майстри, так стінний живопис виконував Святенко І.Н., Марченко. Деякі іконографічні мотиви були перейняті з київського Володимирського собору, з Храму Христа Спасителя у Москві.

У післяреволюційні роки храм ще деякий час функціонував, хоча за нього йшла боротьба різноконфесійних церковних груп, у 1925 – 1926 рр. проводилися концерти духовної музики. У 1930 році храм було закрито, а його приміщення використовувалися для культурних цілей.

Собор був відкритий у 1943 році. За ініціативою архієпископа Стефана в собор у 1948 році з Покровського монастиря були перенесені мощі св. Мелетія та мощі св. Афанасія, Патріарха Константинопольського. Цими діями Владика Стефан підкреслив високий статус та вагому значимість Благовіщенського храму для Харківської єпархії, тому у 1946 році йому присвоєно звання «кафедрального собору», у 1993 році додали ще мощі священномученика Олександра, який загинув у 1937 році.

У 1974 та 1996 рр. в результаті сильного вітру постраждав хрест собору, а у 1997 році була сильна пожежа у верхній частині підкупольного приміщення, наслідки якої були швидко ліквідовані зусиллями віруючих та Митрополита Никодима [5].

Однією з найстаріших кам'яних культових споруд міста Харкова більшість істориків вважають Покровський собор, який входив в систему укріплень Харківської фортеці, який було освячено у 1689 році. Він зберігся до наших днів, хоча дещо не в первісному вигляді. Його історія тісно переплітається з історичними віхами Харкова.

Так, згадується, що Покровську церкву збудували козаки, і спочатку свого існування у цьому приході нараховувалося близько 90 прихожан. Як і більшість перших церков Слобідської України, Покровський храм був бідний, але мав два поверхи. З 1689 по 1726 рр. Покровський храм виконував функції приходської церкви, у 1726 році за ініціативою єпископа Єпифанія Тихорського та генерал-губернатора Слобідської України князя М.М. Голіцина в Харкові було започатковано Свято-Покровський чоловічий училищний монастир з Колегіумом, тобто першим навчальним закладом на Лівобережній Україні, при цьому з 1729 року Покровська церква стала монастирською та колегіумною, аж до 1799 рр. вона була Колегіумським храмом, з 1799 року – Кафедральним собором разом з Харківським Колегіумом (до 1815 року), з 1846 року після того як кафедральним собором стала знову Успенська церква, Покровський храм став головною хрестовою церквою Архієрейського будинку. В кінці XVIII ст. близько десяти років у цьому храмі зберігалася Чудотворна ікона Озерянської Божої Матері – одна з перлин та багатств Харкова та Слобожанщини. Від початку свого існування Покровський храм декілька разів ремонтувався та перебудовувався, частково розширювався. Так, у 1844-1856 рр. церкву було розписано всередині та проведено опалення. Протягом XIX та на початку XX ст. було побудовано декілька нових приміщень різного призначення, але у 20-х роках XX ст. Покровський храм як більшість інших культових споруд було зачинено та віддано у розпорядження музею та сторонніх організацій, що призвело до руйнування будівлі. За радянських часів реставрацію цього комплексу розпочали у 1950-х роках, що дало змогу певним чином зберегти цю історичну та архітектурну цінність. У 1992 році комплекс Свято-Покровського монастиря було повернено церкві, що дало змогу продовжити відбудову та реставраційні роботи та повернути його до скарбниці сакральних перлин Слобідського краю.

Отже, можна зазначити, що майже усі церкви та храми були і залишаються осередками духовного життя населення, є генетичною базою українського соціуму. Перші храми виникали разом з першими поселеннями переселенців, для будівництва яких обиралися найбільш зручні та доступні місця, а в архітектурі та зовнішньому вбранні, внутрішньому оснащенні яких відбивалися самобутність, традиції та звичаї українського народу. Зокрема в Харкові доля більшості церков та храмів тісно переплітаються з історичними віхами виникнення, становлення та існування міста. Зміна суспільного, політичного устрою, потреб суспільства також віддзеркалені в історичному літописі храмів Харкова. Так, з виникненням міста виникали і перші церкви, хоча вони були дерев'яними, бідно вбраними, не опалювалися, але все одно при-

тягували населення, з часом розширювали свою паству. Як зазначає Багалій Д.І. «…у XVIII ст. у Харкові було 10 церков, з них одна монастирська і одна кладбищенська» [1, с. 182]. Серед таких церков можна назвати Церкву Різдва Христова (1655 р.), Воскресенську церкву (1655 р.), Храм Благовіщення Богоматері (1655 р.), Миколаївську церкву (1655 р.), Церкву Успіння Пресвятої Богородиці (1659 р.), Церкву Вознесіння Господня (1675 р.), Покровську церкву (1689 р.), Дмитріївську церкву (близько 1689 р.), більшість з них не дійшло до наших днів, залишилися лише спогади та записи в архівних документах чи репринтних виданнях.

Зі збільшенням чисельності населення, розвитком міста, ускладненням його поселенської мережі та промислових підприємств, потреби населення також стали більш різноманітними, церкви будувалися не тільки за кошти держави, але й за благодійні пожертви віруючих. У XVIII ст. було збудовано Троїцьку церкву (початок XVIII ст.), Храм Архангела Михаїла (1711р.), Іоанно-Предтечінську церкву (1713 р.), Миколаївську церкву (кам'яна, 1764 р.), Церкву Пресвятої Трійці (1764 р.). Але свій розквіт православне храмове будівництво у Харкові отримало у XIX столітті – було збудовано близько 40 церков, саме в цей період відзначається бурхливий розвиток міста Харкова як промислового, освітнього, наукового центру, саме в цей період виникають Лютеранська, Римо-Католицька церкви, єврейська та караїмська синагоги. На початку XX ст. було збудовано близько 15 православних храмів, але з приходом радянської влади, будівництво культових споруд почало згасати, а потім зійшло нанівець. Більшість церков та храмів було передано стороннім організаціям, під приміщення музеїв, кінотеатрів, будинків культури, складів та конюшень, значна кількість з них була взагалі зруйнована та втрачена.

Нова ера у духовному житті харків'ян та і всього українського соціуму розпочалася з розпадом Радянського Союзу та обранням Україною незалежності. Відмічається розквіт релігійної сфери, реставрація та будівництво нових культових споруд, збільшення релігійних організацій різних віросповідань, зростання чисельності віруючих.

Функції, котрі виконували церкви, були досить різноманітними та важливими, можна назвати окрім надання духовних послуг, виконування господарських функцій, ще й суспільно-географічні, просвітницькі, виховні, освітні, комунікативні та інші, які залишаються актуальними і у наш час. Також церкви проводили і благодійну діяльність, допомагали бідним, сиротам тощо. Розглядаючи сучасний етап розвитку релігійної сфери, можна говорити про розширення функції, котрі виконує церква, зокрема це меценатство, консолідація українського суспільства, збереження духовних істин та духовної культури нашим нащадкам. Знов-таки, функції релігійної сфери можна розширювати за рахунок релігійного чи сакрального туризму.

Висновки. Входження України до європейської спільноти вимагає, з одного боку, поширення надбань своєї культури, духовної спадщини тощо, а з іншого – підвищення ролі релігійної сфери в об'єднанні по посиленні цілісності нації.

Наближення Євро–2012 потребує розробки великої кількості туристичних маршрутів, у першу чергу в містах, де відбудеться це подія, у тому числі і в Харкові. Це і є одним із важливих завдань суспільної географії.

Список використаних джерел

1. *Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.*
2. *Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 г. истор. моногр. – Х, 1912. - Т. 1.2.*
3. *Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описях (репринтное издание). – Харьков: Изд-во САГА, 2009. – 274 с.*
4. *Православные храмы и монастыри Харьковской губернии 1681-1917 гг. / Под ред. А.Ф. Парамонова. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы (опечатано в типографи ПКЧП «Ома-Пак», 2007. – 346 с.*
5. *http://r-oc.1gb.ru/viewpage.php?cat=kharkov&page=16*
6. *http://www.kharkov.com/news/?p=33&secure=&lang*

© Ключко Л., 2009

УДК 911.3

Ганна Кулєшова

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА СУТНІСТЬ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У роботі розглянуті підходи до визначення поняття «транскордонне співробітництво» з позиції регіональної економіки та міжнародних економічних відносин. Визначені політико-правова, соціально-економічна, природоохоронна та інформаційна сфери реалізації транскордонного співробітництва. Розкрита сутність транскордонного співробітництва та транскордонного простору з позиції суспільної географії. Встановлено, що інтенсивність взаємодії прикордонних регіонів залежить від мети та поставлених завдань та може охоплювати території першого, другого або третього порядку суміжності.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, транскордонний простір, сфери реалізації транскордонного співробітництва.

Анна Кулешова. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА. *В работе рассмотрены подходы к определению понятия «трансграничное сотрудничество» с позиции региональной экономики и международных экономических отношений. Выявлены политико-правовая, социально-экономическая, природоохранная и информационная сферы трансграничного сотрудничества. Раскрыта сущность трансграничного сотрудничества и трансграничного пространства с позиции общественной географии. Установлено, что интенсивность взаимодействия приграничных регионов зависит от цели и поставленных задач и может охватывать территории первого, второго или третьего порядка соседства.*

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, трансграничное пространство, сферы реализации трансграничного сотрудничества.

Ganna Kulieshova. PUBLIC-GEOGRAPHICAL CONTENT OF THE TRANSBOUNDARY COOPERATION. *Approaches to conception definition «the transboundary cooperation» with a position of regional economy and the international economic relations are considered. Political and legal, social and economic, ecological and information spheres of the transboundary cooperation are revealed. The content of transboundary cooperation and transboundary space with a position of public geography is considered. It is established that intensity of interaction of border regions depends on the purpose and tasks in view and can cover territories of the first, second or third order of the neighbourhood.*

Keywords: transboundary cooperation, transboundary space, spheres of the implementation of transboundary cooperation.

Актуальність дослідження. Невід'ємною частиною сучасних процесів глобалізації, інтеграції та регіоналізації є процес транскордонного співробітництва, який поступово охоплює прикордонні регіони України. Важливість використання можливостей прикордонного положення регіонів для активізації співробітництва між сусідніми країнами робить транскордонне співробітництво вагомою складовою зовнішньої політики держави.

Як відомо, прикордонні регіони у демократичних країнах характеризуються підвищеною активністю у міжнародному поділі праці порівняно з внутрішніми регіонами. Хоча у багатьох випадках дані території мають ознаки депресивності або дисбалансу внутрішнього соціально-економічного розвитку. Транскордонне співробітництво відіграє роль так званого каталізатора щодо процесів вирівнювання якості життя населення прикордонних територій та мобілізації місцевих ресурсів і підвищення ефективності їх використання, що робить його об'єктом дослідження різних галузей науки, не виключенням є і суспільна географія.

Метою даної роботи є розкриття сутності транскордонного співробітництва з позиції суспільної географії.

Аналіз попередніх досліджень. Вагомий внесок у розвиток теоретичних і прикладних основ транскордонного співробітництва зробили такі вітчизняні науковці, як: Балабанов Г.В., Балян А.В., Бєлєнький П.Ю., Бройде З.С., Вавринюк А.А., Голіков А.П., Долішній М.І., Кірюхін О.М., Кифяк О.В., Луцишин Н.П., Луцишина П.В., Ляшенко В.І., Макогон Ю.В., Мельник С.В., Мікула Н.А., Мокій А.І., Нагірна В.П., Новицький В.Є, Петренко З.О., Пила В.І., Пирожков С.І., Студенніков І.В., Терещенко Т.В., Урбан О.А., Черномаз П.О. та ін. Даною проблематикою займаються також іноземні вчені: Вардомський Л.Б., Колосов В.О., Коморніцькі Т., Попкова Л.І., Ратті Р., Ружмон Д., Федан Р. та ін. Дослідження даних науковців спрямовані на обґрунтування організаційно-економічних механізмів реалізації транскордонного співробітництва та діяльності єврорегіонів. Однак, варто зауважити, що майже немає робіт, що досліджували б процеси транскордонного співробітництва з позиції суспільної географії.

Викладення основного матеріалу. Транскордонне співробітництво – складний та специфічний феномен, дослідженню якого прикута увага багатьох науковців різних галузей науки.

Окреслюючи напрями реалізації транскордонного співробітництва як особливої форми міжнародної діяльності регіонального рівня, Бєлєнький П.Ю. та Мікула Н.А. зазначають, що «…транскордонне співробітництво – специфічна сфера зовнішньоекономічної, політичної, екологічної, культурно-освітньої та інших видів міжнародної діяльності, яка здійснюються на

регіональному рівні, і яка, охоплюючи всі загальні їхні форми, відрізняється необхідністю та можливостями більш активного їх використання, а також низкою особливостей, а саме – наявністю кордону і необхідністю його облаштування, спільним використанням природних ресурсів і, відповідно, спільним вирішенням проблем екологічної безпеки, більш широким взаємним спілкуванням населення сусідніх держав та особистими зв'язками людей, значно вищим навантаженням на інфраструктуру (дороги, зв'язок, сферу обслуговування, придорожня інфраструктура)» [1].

Відмічаючи інтеграційну функцію транскордонного співробітництва, Дергачов В. вказує на те, що даний вид співпраці уявляє собою «…форму світогосподарської інтеграції прикордонних територій держав» [2, с. 498]. На його думку, і ми з цим погоджуємося, транскордонне (прикордонне) співробітництво відіграє виключно важливе значення для транскордонного руху людей, товарів та інформації. Від того, як матеріальні і трудові ресурси та умови країни і регіонів доповнюються транскордонними потоками капіталу, товарів, технологій та інформації, залежить енергетика регіонального розвитку [2].

Терещенко Т.В., підкреслюючи важливість програмно-проектного підходу у здійсненні транскордонного співробітництва, розглядає його у якості «…сукупності економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших взаємозв`язків (як правило, у вигляді конкретних проектів та програм), що налагоджені на регіональному та місцевому рівнях з метою реалізації спільних інтересів територіальних громад прикордонних адміністративно-територіальних одиниць суміжних країн» [6, с. 7].

Урбан О.А., вказуючи на різноплановість транскордонного співробітництва, визначає його, як «…спільну соціально-еколого-економічну, політичну та гуманітарну співпрацю прилеглих прикордонних регіонів суміжних держав» [7, с. 5].

В політико-економічному плані, на думку Петренко З.О., транскордонне (прикордонне економічне) співробітництво являє собою «…специфічний прояв міжнародного поділу праці між територіально сусідніми адміністративними одиницями двох або декількох країн, який зумовлений загальним характером міждержавних відносин, а також економічними, історичними, соціальними та національними особливостями взаємозв'язку даних регіонів» [5, с. 6].

Виходячи з наведених визначень, слід відмітити, що транскордонне співробітництво найчастіше здійснюється на регіональному рівні, розглядається у якості співробітництва прикордонних регіонів суміжних держав. Хоча, узагальнюючи досвід розвитку транскордонного співробітництва на європейському континенті, Бєленький П.Ю. та Мікула Н.А. виділяють чотири рівні реалізації транскордонної співпраці [3]:

- міжнародний рівень, на якому реалізується політика загальноєвропейських інтересів, здійснюється координація національних регіональних політик для збалансованого розвитку європейського простору;
- державний рівень, на якому виробляється національна політика у сфері транскордонного співробітництва та узгоджуються національні інтереси з загальноєвропейськими, а також здійснюється гармонізація національних та регіональних цілей;
- регіональний рівень, на якому реалізується регіональна політика розвитку транскордонного співробітництва з урахуванням інтересів держави та регіональних зацікавлень, здійснюється відповідна координація із регіонами сусідніх країн;
- місцевий рівень, на якому здійснюється координація планів розвитку, що запропоновані місцевою владою (із урахуванням регіональних та національних інтересів), відбувається конкретна співпраця між суб'єктами прикордонних територій.

Узагальнюючи попередні дослідження з питань транскордонного співробітництва, нами були виділені сфери реалізації транскордонного співробітництва, до яких ми віднесли політико-правову, соціально-економічну, природоохоронну та інформаційну (рис. 1).

Політико-правова сфера передбачає вдосконалення нормативно-правової бази транскордонного співробітництва та її узгодження з країнами-партнерами з метою прискорення процесів інтеграції України у європейський економічний простір та ефективного забезпечення функціонування економіки її регіонів у міжнародному поділі праці. Завдання даної сфери мають бути направлені на розмежування відповідальності та повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади з метою найбільш ефективного вирішення проблем транскордонного характеру та забезпечення гармонійного та збалансованого розвитку прикордонних регіонів суміжних держав.

Соціально-економічна сфера транскордонного співробітництва є найбільш масштабною, враховуючи те, що даний вид співпраці стосується всіх сфер життєдіяльності населення.

Дана сфера передбачає реалізацію заходів, спрямованих на розвиток людських ресурсів, підвищення рівня соціально-економічного становища регіонів, ліквідування ознак периферійності та депресивності. Важливе місце посідає проблема забезпечення зайнятості населення та створення нових робочих місць.

Рис. 1. Сфери реалізації транскордонного співробітництва

Економічна складова окреслює напрями співробітництва між суміжними регіонами в сфері розширення прикордонної та зовнішньої торгівлі, інвестиційних зв'язків, створення спільних підприємств та забезпечення розвитку малого та середнього бізнесу.

Особлива увага у соціально-економічній сфері транскордонного співробітництва має приділятися просторому облаштуванню прикордонних територій, а саме розвитку придорожньої та сервісної інфраструктури, створенню нових пунктів перетину державного кордону та підвищенню рівня технічного облаштування існуючих, оскільки специфіка розвитку прикордонних територій зумовлюється їхньою транзитністю.

Для прикордонних територій суміжних держав характерне спільне ментальне та соціокультурне середовище, яке є вагомим чинником співробітництва у сферах культури, релігії, освіти та науки, спорту. Харко В.Ю. [8] акцентує увагу на важливості ділової культури партнерів співпрацюючих сторін, без урахування чого транскордонне співробітництво є неефективним.

Окреме місце у соціально-економічній сфері транскордонного співробітництва, на наш погляд, посідає розвиток туристсько-рекреаційного комплексу, який передбачає створення нових об'єктів для відпочинку, транскордонних туристичних маршрутів, реалізацію спільних проектів розвитку «зеленого» туризму тощо.

Природоохоронна сфера транскордонного співробітництва передбачає спільне використання природних ресурсів, вирішення проблем екологічної безпеки, охорону навколишнього природного середовища та запобігання надзвичайним ситуаціям по обидві сторони державного кордону.

Інформаційна сфера транскордонного співробітництва включає співпрацю, направлену на забезпечення розвитку системи надання інформаційних послуг про можливості прикордонної торгівлі, підприємницьких та громадських ініціатив, а також передбачає збір інформації про проблеми, які існують у прикордонних регіонах, і систематичний пошук шляхів їх вирішення.

Слід відмітити, що сфери реалізації транскордонного співробітництва на існують відокремлено, а взаємодіють одна з одною та охоплюють суспільство у його взаємозв'язку з природою та господарством в рамках географічної оболонки. Це дає підстави розглядати транскордонне співробітництво у якості об'єкта досліджень суспільної географії.

Головним завданням транскордонного співробітництва є покращення якості життя мешканців прикордоння та підвищення рівня соціально-економічного розвитку прикордонних територій з метою забезпечення їх сталого розвитку. Будь-які дії в рамках транскордонного співробітництва спрямовані на задоволення потреб соціуму, що дозволяє розглядати прикордонний регіон у якості соціогеосистеми, яку

Нємець Л.М. визначає як «…гетерогенну систему, що включає різні за рівнем узагальнення і ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, косні і біогенні елементи (підсистеми), які знаходяться у взаємодії за допомогою потоків речовини, енергії і інформації у географічному просторово-часовому континуумі» [4, с. 155].

Спираючись на основні положення суспільної географії, а також застосовуючи географічний та системний підходи, пропонуємо розглядати *транскордонне співробітництво* як існуючу або потенційну співпрацю двох або більше регіональних соціогеосистем, що належать сусіднім державам, у політико-правовій, соціально-економічній, природоохоронній та інформаційній сферах діяльності в рамках визначеного транскордонного простору в просторово-часовому аспекті, що пов'язана з рухом товарів, капіталів, речовини та енергії, прямими та зворотними інформаційними зв'язками через державний кордон.

Транскордонний простір, на нашу думку, це частина географічного простору, що охоплює дві або більше регіональні соціогеосистеми, що розташовані по різні боки державного кордону двох або декількох країн. Ми згодні з думкою Підгрушного Г.П., що транскордонний простір може розглядатися на двох територіальних рівнях – прикордонних областей та адміністративних районів. При чому, зону найінтенсивнішої взаємодії в транскордонному просторі формують адміністративні райони першого (прикордонного) порядку суміжності по обидва боки кордону, а в місцях проходження транспортних коридорів – другого, а подекуди і третього порядків [9].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження підтверджує важливість суспільно-географічного вивчення транскордонного співробітництва для окреслення та вирішення проблем соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів. Окреслення меж транскордонного простору, в рамках якого взаємодіють регіональні соціогеосистеми, залежить від поставлених завдань. Отже, транскордонне співробітництво може здійснюватися як між адміністративними районами, так і між областями сусідніх країн першого, другого та третього порядків суміжності.

Список використаних джерел

1. *Бєленький П. Ю., Мікула Н. А. Методологічні аспекти міжрегіонального та транскордонного співробітництва // Зовнішньоекономічний кур'єр. – № 1–2 . – Львів : ТПП, 2001. – С. 9 – 13.*
2. *Дергачев В.А. Геоэкономика (современная геополитика). Учебник для вузов. – Киев: ВИРА-Р, 2002. – 512 с.*
3. *Зовнішньоекономічна діяльність регіонів // Регіональна політика: методологія, методи, практика. / Колектив авторів. Монографія. НАН України. Інститут регіональних досліджень. За ред. академіка НАНУ М.І.Долішного – Львів, 2001. 719с. – С. 654-697.*
4. *Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) [монография] / Л. Н. Немец. – Х. : «Факт», 2003. – 383 с.*
5. *Петренко З. О. Прикордонне співробітництво в контексті євроінтеграційного курсу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / З. О. Петренко. — Київ, 2001. — 17 с.*
6. *Терещенко Т. В. Науково-методичні основи забезпечення розвитку транскордонного співробітництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Т. В. Терещенко. – К., 2005. – 20 с.*
7. *Урбан О. А. Транскордонне співробітництво України як форма розвитку європейської економічної інтеграції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / О. А. Урбан. — Львів, 2004. — 20 с.*
8. *Харко В. Ю. Організаційно-економічний механізм прикордонного співробітництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / В. Ю. Харко. – Львів. – 2008. – 24 с.*
9. *Підгрушний Г.П. Територіальна організація транскордонного простору: постановка проблеми та практичне значення дослідження // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирский, 2009. – 488 с. – С. 374 – 377.*

© Кулєшова Г., 2009

Рецензії

Віра Куценко

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СІЛЬСЬКИХ ДЕПРЕСИВНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Економічні реформи у будь-якій країні здійснюються для досягнення позитивного ефекту в повсякденному житті людей, для підвищення їх життєвого рівня. Це має бути головною ознакою трансформаційних процесів, які протікають нині в усіх регіонах України, зокрема на сільських територіях. Проте, серед важливих причин неефективного використання агропромислового потенціалу регіонів є проблема деградації сільських територій, яка набула тривалого системного характеру і давно вийшла за рамки суто економічної проблематики, загострившi соціальні, політичні, культурні аспекти, і ставши реальною загрозою національній безпеці країни, існуванню сільського соціуму та сільському способу життя.

У зв'язку з цим на увагу заслуговує монографія М.О. Барановського "Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України"[3], в якій висвітлені результати багаторічного дослідження теоретичних і прикладних аспектів формування депресивних регіонів України. Дослідження здійснено на матеріалах поточної офіційної статистики соціально-економічного розвитку сільських територій, а також на результатах авторських соціологічних опитувань з метою визначення рівня розвитку адміністративних районів окремих регіонів. Особливістю монографії є запропоновані підходи до делімітації сільських депресивних територій, конкретний перелік депресивних районів, визначення обсягів та джерел фінансування, відсоткове співвідношення фінансових ресурсів, які мають спрямовуватися на вирішення проблем сільських територій.

У першому розділі монографії "Теоретичні основи дослідження депресивних територій" визначено сутність і обґрунтовано категорії "депресивна територія", "сільська депресивна територія", визначені їх характерні риси та ознаки; розкрито критерії та підходи до ідентифікації сільських депресивних територій. Автором встановлено потребу урізноманітнення підходів до визначення депресивних територій, у т.ч. на основі відносно невеликого числа показників із запровадженням їх варіативності, а також законодавчого унормування порогових значень меж депресивності, що дозволить уникнути розбіжностей у визначенні кількості проблемних територій, а відповідно, і у розділі фінансових ресурсів на їх санацію.

У другому розділі "Методологічні засади аналізу процесів формування та розвитку депресивних територій" проаналізовано існуючі теорії та концепції регіонального розвитку та подано варіанти пояснення механізмів утворення депресивних територій відповідно до різних концепцій. Проаналізовано систему чинників формування депресивних територій різного типу, зокрема визначено, що зовнішні чинники впливають здебільшого на загальні процеси трансформації просторових структур, які обумовлюють посилення регіональних диспропорцій. У роботі охарактеризовано закономірності формування депресивних територій, до яких автором було віднесено циклічність, стадійність, асиметричність (поляризованість), ущільнення економічного простору, амбівалентність і гетерохронну коеволюційність.

Третій розділ присвячено науково-методичним підходам до вивчення сільських депресивних територій, зокрема обґрунтована перевага визначення інтегрального показника депресивності з використанням коефіцієнтів "ваги" над традиційним методом розрахунку інтегрального показника; запропоновано методи прогнозування розвитку сільських депресивних територій та організаційні аспекти розробки програми їх санації, які потребуватимуть подальшого уточнення, що може з'ясуватися у процесі їх практичного застосування.

Четвертий розділ монографічного дослідження присвячений аналізу сучасного стану, тенденцій розвитку та рівню депресивності сільських територій України. Із використанням кореляційного та факторного аналізів автором проведено оцінку значущості окремих чинників

[3] Барановський М.О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: Монографія / М.О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.

і показників, що визначають рівень депресивності сільських територій, здійснено характеристику основних підсистем сільських територій України (виробничо-інфраструктурної, фінансової, соціальної, демографічно-розселенської), визначено інтегральний показник депресивності на основі якого здійснено делімітацію сільських депресивних районів України та визначені їх типи. Цікавими є запропоновані у роботі підходи до комплексної типології сільських територій України, яка здійснювалася із використанням нейромережевих методів (карт самоорганізації Кохонена).

У завершальному п'ятому розділі монографії виокремлено загальні підходи, механізми та принципи стимулювання розвитку сільських депресивних територій; запропоновано розширення фінансової основи стимулювання розвитку сільських депресивних територій за рахунок чіткого визначення сільської складової у фінансових ресурсах, створення державного фонду регіонального розвитку та вдосконалення міжбюджетних відносин. Автором обґрунтовано, що розробка ефективної системи заходів стимулювання розвитку сільських депресивних територій лежить у площині вдосконалення законодавчого поля та інституційно-управлінських рішень. Запропоновані у монографії підходи до розробки програм подолання стану депресивності сільських територій, на прикладі Чернігівської області як регіону значної демографічної і поселенської кризи, можуть використовуватися для створення подібних програм і в інших регіонах України.

Оцінюючи рецензовану роботу позитивно, слід зазначити, що здійснене дослідження має певні резерви для подальшого його поглиблення, зокрема, у напрямі підтвердження значущості суспільно-географічних досліджень для потреб суспільної практики, у тому числі для успішного вирішення проблем не тільки депресивних, а й усіх сільських територій.

У цілому монографія "Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України" вирізняється науковою новизною суспільно-географічного дослідження сільських депресивних територій, містить цінний теоретичний і практичний матеріал, слушні пропозиції. Дане дослідження може бути корисним для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, фахівців із суспільної географії, регіональної економіки, для усіх тих, кого цікавлять питання сільського розвитку в Україні.

© Куценко В., 2009

Костянтин Нємець, Юрій Кандиба

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Пістун М.Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку: навчальний посібник / М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – 200 с.

Дослідження проблем регіонального розвитку є одним із найактуальніших завдань суспільної географії на сучасному етапі її розвитку. Регіональні диспропорції соціально-економічного розвитку України мають тенденцію до поглиблення, що створює соціальну напругу в суспільстві, яка посилюється через протистояння окремих політичних сил. Назріла потреба проведення виваженої регіональної політики в Україні, спрямованої на вирівнювання регіонального соціально-економічного розвитку та зменшення його диспропорцій. З іншого боку, регіональний розвиток має базуватися на комплексному залученні та ефективному використанні місцевих ресурсів – природних, трудових, інтелектуально-інноваційних тощо.

В Україні вже є досить серйозні теоретико-методологічні напрацювання у галузі управління регіональним розвитком, однак переважна більшість наукових публікацій та навчальних посібників відображають дану проблему з позицій економічної науки. Тому вихід у світ навчального посібника М.Д. Пістуна і А.Л. Мельничука «Сучасні проблеми регіонального розвитку», в якому ці проблеми висвітлюються в суспільно-географічному контексті, є вагомим внеском у розвиток географічної освіти, зокрема при підготовці магістрів та спеціалістів економічної і соціальної географії. У посібнику комплексно розглянуто теоретико-методологічні та

конструктивні проблеми процесу регіонального розвитку на прикладі України.

У першій частині викладено теоретико-методологічні основи регіонального розвитку. Зокрема, проаналізовано проблеми сучасної регіональної політики в Україні. Поставлено проблему стратегічного планування сталого і збалансованого регіонального розвитку. Розкрито чинники регіонального розвитку за ринкових умов. Значну увагу приділено розв'язанню проблеми суспільно-географічного районування, зроблено акцент на необхідності мікросуспільно-географічного районування України.

Друга частина присвячена аналізу конструктивних проблем регіонального розвитку за ринкових умов. Авторами піднімаються проблеми раціонального розміщення продуктивних сил, управління природокористуванням, трудовими ресурсами, виробничо- та соціально-інфраструктурними комплексами тощо. Заслуговують на увагу проблеми національної безпеки України, висвітлені з позицій територіального підходу. Дано оцінку стану державного та місцевого управління на різних ієрархічних рівнях та представлено перспективну структуру управління регіональним розвитком України.

Виклад лекційного матеріалу відзначається логічністю та системністю. Лекційний матеріал посібника доповнюється орієнтовною тематикою семінарських занять. Посібник відзначається комплексним аналізом проблем регіонального розвитку, авторським підходом до їх розв'язання.

Навчальний посібник «Сучасні проблеми регіонального розвитку» має як прикладне (навчальне), так і теоретичне значення. Основні наукові положення, викладені в ньому, можуть бути використані при викладанні інших спецкурсів за навчальним планом магістрів та спеціалістів спеціальності «Економічна і соціальна географія», а також органами державного управління для розробки та проведення регіональної політики в Україні.

© Нємець К., Кандиба Ю., 2009

Людмила Нємець, Юрій Кандиба

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ

Пістун М.Д. Розвиток суспільної географії в Україні у XX – на початку XXI сторіччя: монографія / М.Д. Пістун. – К., 2009. – 112 с.

Україна переживає дуже непрості часи свого розвитку, вибудовує засади ринкової економіки, формує основи громадянського суспільства. Зазначене потребує відповідної реакції з боку наук про суспільство. Географічна наука, особливо її суспільна соціальна галузь одержують відповідно соціальне замовлення на дослідження цих складних, але вкрай важливих для держави напрямів.

Саме в цей час і вийшла з друку монографія Миколи Даниловича Пістуна, в якій здійснено не лише аналіз розвитку української суспільної географії у XX – на початку XXI століття, а й визначено основні її проблеми, шляхи розвитку в умовах сьогодення.

Розвиток географічної науки є динамічним процесом, що стимулює поглиблення досліджень у сфері її історії та визначення перспектив подальшого розвитку. Нині історія суспільної географії в Україні перебуває у стадії свого відродження. Суспільно-географічна думка у XX столітті пройшла складні етапи свого формування, які ще чекають детального дослідження, особливо в регіональному масштабі, а проблеми її розвитку ще взагалі недостатньо досліджені вченими.

У монографії М.Д. Пістуна «Розвиток суспільної географії в Україні у XX – на початку XXI сторіччя» висвітлено процеси формування і розвитку української економіко-географічної школи, узагальнено напрями розвитку суспільної географії, охарактеризовано функціонально-територіальну структуру науково-педагогічної діяльності у цій сфері, обґрунтовано суспільно-географічні засади регіонального розвитку. Охоплення такого широкого кола питань засвідчує актуальність дослідження проблем розвитку суспільної географії, обґрунтування її перспективних напрямів, що слугуватиме дороговказом для подальшого розвитку суспільної географії, яка має значний потенціал конструктивної науки.

У першому розділі висвітлено особливості формування і розвитку української економіко-географічної школи у XX ст. Зокрема, проаналізовано передумови її формування у 1910 – 1920-х роках та охарактеризовано основні напрями – галузево-статистичний, антропогеографічний, районний. Особливу увагу приділено становленню економічної географії в Українській академії наук у міжвоєнний період. Показано внесок фундаторів української економіко-географічної школи – А. Синявського, К. Воблого, В. Садовського, С. Рудницького, В. Кубійовича. Виділено та охарактеризовано напрями економіко-географічних досліджень у 1950 – 1980-х роках.

Другий розділ присвячено характеристиці нових напрямів української суспільної географії, які набувають розвитку наприкінці XX – на початку XXI ст. Зокрема, виділено соціально-географічний, митно-логістичний, геоінформаційний, історико-суспільно-географічний напрями, напрям регіонального сталого і збалансованого розвитку. У межах кожного напряму узагальнено внесок провідних науковців-географів.

У третьому розділі обґрунтовано функціонально-територіальну структуру науково-педагогічної діяльності у галузі суспільної географії. Автором наголошується на відсутності узагальнюючих досліджень з даної проблематики в Україні і наведено характеристику Столичного макрорегіону суспільно-географічної діяльності.

Особливе місце у монографії посідає четвертий розділ, у якому висвітлюються суспільно-географічні засади регіонального розвитку України на початку XXI ст. Автор привертає увагу суспільних географів до проблем регіонального планування й управління. Обґрунтовано теоретико-методологічну концепцію регіонального розвитку, проаналізовано конструктивні можливості суспільної географії в реалізації завдань з регіонального розвитку, наголошено на ролі місцевого самоврядування у територіальному управлінні.

Монографія «Розвиток суспільної географії в Україні у XX – на початку XXI сторіччя» має важливе загальнонаукове, прикладне і пізнавальне значення. Викладені у ній положення мають науковий інтерес і є підґрунтям для обґрунтування перспектив розвитку суспільної географії як науки, а також для практичного застосування при розробці і проведенні збалансованої регіональної політики в Україні.

Слова автора про те, що він своєю монографією «…мав за мету привернути увагу фахівців до важливих питань її дотеперішнього і подальшого розвитку» (с. 111) підкреслюють важливість зазначеної праці для науки, освіти та практики. Дослідження М.Д. Пістуна, на нашу думку, надихає фахівців із суспільної географії, історії географії, географії в цілому до подальших пошуків, відтворення основних етапів розвитку української географії та її галузевих напрямів у регіональних аспектах. Монографія – важлива, цікава і дуже необхідна саме сьогодні.

© Нємець Л., Кандиба Ю., 2009

Ярослав Олійник, Артур Голіков

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ НА ХАРКІВЩИНІ

Нємець Л.М., Кандиба Ю.І., Нємець К.А.
Суспільна географія в Харківському регіоні: історія, напрямки та перспективи розвитку: Монографія. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – 260 с.

Сучасні реалії незалежної України ставлять перед наукою нові завдання, розширюючи поле її можливостей, визначають пріоритетні напрями розвитку. Розвиток суспільної географії в Харківському регіоні відбувався у різних суспільно-політичних умовах та економічних системах, що визначало специфіку її досліджень на окремих історичних етапах. Ретроспективний аналіз розвитку суспільної географії дає можливість визначити сформовані на основі зазначеного закономірності, сталі тенденції, а також зробити спроби виявити перспективні напрями у регіоні, який має багату, складну і неоднозначну історію науки. У зв'язку з цим вихід у світ наукової монографії «Суспільна географія в Харківському регіоні: історія, напрямки та перспективи розвитку» є знаковою подією для географічної науки і спільноти України.

Монографія складається із вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел, 10 додатків. Структура монографії забезпечує логічний виклад матеріалів дослідження: обґрунтування теоретико-методологічних основ дослідження, проведення періодизації та аналіз етапів розвитку суспільної географії, виділення та характеристика напрямів суспільно-географічних досліджень у Харківському регіоні.

У першому розділі обґрунтовуються теоретико-методологічні та науково-інформаційні основи дослідження розвитку суспільної географії. Авторами вперше розкрито сутність суспільно-географічної діяльності як системи, що є вкладом у теорію суспільної географії. Розширено зміст поняття «суспільно-географічна думка», що є внеском у розвиток поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії. Методологічною основою дослідження є поєднання наукових підходів, що застосовуються в історії суспільної географії, філософії науки та наукознавстві. Традиційні географічний та історичний підходи вдало доповнено системним та синергетичним. Застосування статистичного моделювання розширює методичний апарат досліджень історії географічної науки, дозволяє виявити тенденції її розвитку на основі аналізу кількісних показників.

У другому розділі виділено та охарактеризовано основні етапи розвитку суспільної географії на Харківщині. Виявлено фактори розвитку суспільної географії та показано їх вплив на соціально-економічні процеси у Харківському регіоні, проаналізовано різні підходи до періодизації розвитку географічної науки та запропоновано критерії її періодизації (інституціальні та парадигмальні зміни, формування нових напрямів науки), на основі яких виділено 7 етапів розвитку суспільної географії в Харківському регіоні. Це: витоки суспільно-географічних досліджень та ідей (середина XVII – XVIII ст.); розрізнені суспільно-географічні дослідження (XIX – початок XX ст.); становлення суспільної гілки географічної науки (1920-ті – початок 1930-х рр.); розвиток економічної географії (початок 1930-х – 1970-ті рр.); становлення економічної і соціальної географії (1980-ті рр.); становлення географії міжнародних економічних відносин (1990-ті рр.); становлення і розвиток власне суспільної географії (початок XXI ст.).

Третій розділ присвячено характеристиці напрямів розвитку суспільної географії в Харківському регіоні. Проведено аналіз витоків та охарактеризовано статистичний, етногеографічний, історико-географічний, галузево-статистичний, антропогеографічний, районний, районно-комплексний, напрям міжнародних економічних відносин, соціально-географічний напрями, що дозволяє відстежити послідовність і наступність у розвитку суспільної географії, визначити перспективні напрями суспільно-географічних досліджень.

У монографії комплексно досліджено історію формування суспільно-географічної думки в Харківському регіоні, зокрема систематизовано суспільно-географічні дослідження харківських вчених та суспільно-географічні дослідження цього регіону. Значну увагу приділено внеску окремих вчених у розвиток суспільно-географічних ідей, зокрема П. Кеппена, В. Каразіна, А. Крас-нова, С. Рудницького, К. Дубняка, Ф. Матвієнка-Гарнаги, Ф. Трипільця, А. Голікова та інших.

Авторами було використано великий масив літературних джерел – архівних матеріалів, збірників наукових праць, звітів про науково-дослідну роботу, історичних джерел та ін., що засвідчує всебічне ґрунтовне опрацювання наукової проблеми.

Матеріали, викладені у монографії, поглиблюють наукові знання з історії географії, розширюють поняттєво-термінологічний апарат науки, розвивають методичну базу досліджень.

Важливим є факт, що рецензована робота присвячена і вийшла у науковий світ напередодні 205-ї річниці заснування Харківського університету імені Василя Назаровича Каразіна і заповнює певні прогалини історичного розвитку його наукових напрямів.

Монографія може бути використана у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Історія суспільної географії в Україні», «Історія і методологія суспільної географії», «Географія Харківської області». Результати дослідження мають також пізнавальне значення і можуть використовуватись для популяризації суспільної географії та її можливостей, зокрема в регіональних дослідженнях.

Робота важлива, цікава і своєчасна, вітаємо колег з визначною науковою подією.

© Олійник Я., Голіков А., 2009

Наші автори

- **Байназаров Анатолій Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Барановський Микола Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Батиченко Світлана Павлівна** – студентка кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Вірченко Павло Анатолійович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Голіков Артур Павлович –** доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Гордєєв Антон Юрійович –** докторант кафедри геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Джаман Михайло Олексійович** – доктор економічних наук, академік Академії економічних наук України, завідувач кафедри загальноекономічних дисциплін Полтавського університету споживчої кооперації України
- **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу проблем відтворення людського потенціалу та розселення Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Дубовіч Іон Андрійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри екологічної економіки Національного лісотехнічного університету України (Львів)
- **Заволока Юлія Юріївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кандиба Юрій Іванович** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Качаєв Юрій Дмитрович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України
- **Кірюхін Олексій Михайлович –** кандидат геолого-мінералогічних наук, докторант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, голова Виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації і України
- **Ключко Людмила Василівна** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Козловець Андрій Вікторович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Корнус Олеся Григорівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кулєшова Ганна Олександрівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Куценко Віра Іванівна –** доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України
- **Кучер Ігор Ігорович –** аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кушнір Людмила Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
- **Литовченко Ірина Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальноекономічних дисциплін Полтавського університету споживчої кооперації України
- **Логвин Михайло Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент Полтавського університету споживчої кооперації України

- **Мальчикова Дар`я Сергіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Мархонос Світлана Миколаївна** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Мезенцев Костянтин Володимирович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Мезенцева Наталія Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Мельник Ірина Геннадіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Моштакова Наталія Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нємець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нємець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Носирєв Олександр Олександрович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Олійник Ярослав Богданович** – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Павленко Тетяна Миколаївна** – асистент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу Київського національного торговельно-економічного університету
- **Пилипенко Ігор Олегович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Полякова Катерина Анатоліївна –** студентка 4 курсу кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Роскладка Андрій Анатолійович** – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри економічної кібернетики Полтавського університету споживчої кооперації України
- **Сегіда Катерина Юріївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Смаль Валентина Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Степаненко Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач відділу проблем національної безпеки Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Федій Олександр Анатолійович –** старший викладач кафедри географії та краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
- **Черномаз Павло Олексійович** – кандидат географічних наук, провідний референт ДП «Харківстандартметрологія»
- **Шабашова Людмила Юріївна** – кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України
- **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії та краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
- **Яновська Ольга Олександрівна –** студентка 4 курсу кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Ярьоменко Сергій Григорович** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Яснюк Тамара Євгенівна** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО «ЧАСОПИСУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ»

«Часопис соціально-економічної географії» приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики «Горизонти науки», до 10 сторінок до рубрики «Наукові повідомлення», до 5 сторінок до рубрики «Рецензії», до 3 сторінок до рубрики «Постаті», до 1 сторінки до рубрик «Хроніка» та «Ювілеї». Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді. Нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210х297 мм, шрифт Times New Roman 14 через 1,5 інтервал, абзац 1 см.

Для статей необхідно вказати УДК (ліворуч), а праворуч – ім'я та прізвище автора. Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовок статті. Під заголовком з абзацу подається анотація статті та ключові слова українською мовою (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті, анотація та ключові слова російською й англійською мовами (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Нижче подається текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [ ] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

Автори подають про себе особисті дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди.

Адреса редакційної колегії: Кандиба Юрій Іванович, технічний секретар редколегії «Часопису соціально-економічної географії», кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,
пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;
тел.: +38 (057) 707-52-74;
e-mail: ggfekonom@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано у 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Наукове видання

ЧАСОПИС
соціально-економічної географії

Збірник наукових праць

Випуск 7 (2)

Комп'ютерне верстання – *Юрій Кандиба*

Підписано до друку 01.12.2009 р. Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 23,2. Обл.-вид. арк. 26,9.
Наклад 100 прим. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна